

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 814

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 92

*Redigerade av
Anna Biström och Jennica Thylin-Klaus*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2017

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Anna Tomi s. 21 Matias Kaihoviirta s. 49
Henrik Knif s. 79 Jyrki Nummi s. 111
Hanna Lahdenperä och Kristina Malmio s. 151
Tommi Kotonen s. 179 Nicolas von Kraemer s. 211
Anna Möller-Sibelius s. 237

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, Ekenäs TypoGraf

Bildredaktör: Nora Ervalahti

Omslagsbild: Ellen Thesleff, *Finlands vår* (1942).
Finlands Nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum,
foto: Finlands Nationalgalleri/Hannu Pakarinen.
© Ellen Thesleffs rättsinnehavare.

Tryckt på Munken Pure 100 g

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-403-4

Historiska och litteraturhistoriska studier
ISSN 0073-2702
Skrifter utgivna av Svenska litteratur-
sällskapet i Finland ISSN 0039-6842

UDK 009

Tryck: Oy Nord Print Ab, Helsingfors 2017

KJELL WESTÖ

Jaguaren och Glitterflickan på Punschverandan – om en litteratur som ofta varit mångsidigare än den själv förstått. Föredrag vid Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid den 5 februari 2017

7

***

ARTIKLAR

ANNA TOMI

Profet eller arvinge? Gunnar Björling och modernismens figurativa landsflyktning

21

MATIAS KAIHOVIRTA

"Det var österns insats också i vårt samhällsliv". Civilisation, nation och etnicitet i Karl H. Wiiks syn på 1917–1918 års händelser

49

HENRIK KNIF

Florens 1908 – konsten, livet och döden. Thyra och Torsten Söderhjelm, Ellen Thesleff och Gordon Craig

79

JYRKI NUMMI

Svanens återkomst. Runeberg, Aho och den kanoniska dialogen

111

HANNA LAHDENPERÄ OCH KRISTINA MALMIO

"Ett brunetternas hjärtlösa skratt". Postmodernism och parodi i Monika Fagerholms Underbara kvinnor vid vatten (1994) och Diva (1998)

151

TOMMI KOTONEN

Kampen för den europeiska livsstilen. Drag inom den finlandssvenska högerextrema tankevärlden efter andra världskriget

179

NICOLAS VON KRAEMER

"Inte bygger man ett hus genom stridigheter". Nationalsocialismen på finsk mark

211

ANNA MÖLLER-SIBELIUS

Nationell diskurs i Lars Huldéns 1960–1970-talspoesi: Mannerheim och Runeberg

237

* * *

ESSÄER OCH ÖVERSIKTER

SARA CEDERBERG

Den svenskspråkige von Wright. Det västerländska förnuftets idéhistoria i Georg Henrik von Wrights essäer

267

CHRISTOFFER SUNDMAN

Upplösningen av den finska armén 1901 i ljuset av Bobrikovs dagbok

295

MAX ENGMAN

Peterburgs finska sotare

323

JOHAN WREDE

Natur och nation. Om Runebergs republikanska nationalsång

361

* * *

MINNESRUNOR

Tor Eklöf. Av Magnus Pettersson

389

Carl Erik Estlander. Av Henry Wiklund

393

Lars Huldén. Av Bengt Ahlfors

397

George C. Schoolfield. Av Clas Zilliacus

400

Medverkande

402

Om Svenska litteratursällskapet i Finland

404

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier*

406

Jaguaren och Glitterflickan på Punschverandan – om en litteratur som ofta varit mångsidigare än den själv förstått

Föredrag vid Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid den 5 februari 2017

JAG VILL BÖRJA MED ATT återkalla två ögonblick ur den finlandssvenska litteraturhistorien.

I mars 1898 dog Zacharias Topelius och Karl August Tavaststjerna inom en dryg vecka. Bara ett par månader tidigare hade man firat Topelius 80-årsjubileum med stora festligheter. Tavaststjerna återigen var bara 38 år när han dog i sviterna av en lunginflammation. Det är lätt att föreställa sig de två begravningarna som mycket olika, den ena en väldig fosterländsk manifestation, den andra kargare. Men i sorgetåget efter Tavaststjernas kista satt den stora humanisten Yrjö Hirn i samma vagn som den lovande författaren Mikael Lybeck, och kände det *som om han delade vagn med hela den finlandssvenska litteraturen*. En enda författare, en man förstås, får i den stunden förkroppsliga den litteratur vars borttynande redan Johan Vilhelm Snellman hade förutspått.

Det andra och mindre kända ögonblicket är exakt 105 år gammalt. Det är från den här festen, från Svenska litteratursällskapets fest den 5 februari 1912. Då hölls föredraget av författaren Selma Lagerlöf som hade fått Nobelpriset i litteratur drygt två år tidigare. Lagerlöfs tal tog formen av en berättelse. Hon beskrev hur hon och vännen Sophie Elkan sommaren 1897 reste till Visby för att arbeta, och hur de där blev bekanta med Tavaststjerna, som också han var på

Gotland för att skriva. Lagerlöf skildrar levande hur hon gradvis blir alltmer orolig för sin finlandssvenska kollega, som verkar anspänd och nervig på ett sätt som hon finner osunt.

För ett antal år sedan fick jag låna en gammal utgåva med diverse föredrag av Lagerlöf, hittade talet och tog mig stora poetiska friheter med det i min roman *Hägring 38*. I min version finner Lagerlöf Tavaststjerna ännu mer ensam och anspänd än hon mindes honom i det verkliga talet här i Helsingfors. Men visst är minnet av Tavaststjerna sorgkamt också i Lagerlöfs egen version. Och där finns detaljer som inger mig samma känsla av ödslighet och ensamhet som jag fick när jag första gången läste anekdoten om Yrjö Hirn och Mikael Lybeck.

Jag upprepar två ord, *ödslighet* och *ensambet*. Lägg dem på minnet, för de utgör anslaget och axiomet för det jag vill säga i kväll. Det handlar om en känsla av både privat och samhällelig isolering som är lätt att hitta i den finlandssvenska litteraturen, särskilt i den äldre. Jag kommer att föreslå en mängd orsaker till att den känslan varit så stark hos oss, och kanske fortfarande är det. Men jag vill också göra uppror mot den.

De ensamma svenskarna, heter en bok av Ture Janson från 1916. I den finns ett tema som ofta återkommer hos just Janson, Sveriges och svenskarnas likgiltighet och brist på förståelse för finlandssvenskarna. Paradoxalt nog löste Janson det här dilemmat med att flytta till Sverige och bo där ända till sin död.

Det finns en närmast arketyrisk bild i den äldre finlandssvenska litteraturen, och det är bilden av den ensamma Mannen som framlever sitt instängda liv under en himmel full av kalla stjärnor. Vi hittar den typen av bild hos Tavaststjerna, hos Runar Schildt, Mikael Lybeck och många andra. Jag har inte hittat just den bilden hos Ture Janson, men han var en exponent för samma livskänsla. Den ensamma finlandssvensken, övergiven av Sverige och yrvaket vilsen i det alltmer självmedvetna finska folkhavet.

Jag läste många äldre romaner, biografier och memoarer under åren då jag förberedde mig för att skriva romaner som *Där vi en gång gått* och *Hägring 38*. För att kunna skriva mina berättelser måste jag förstå hur den finlandssvenska, och särskilt den hel-

singforssvenska, identiteten byggts upp och utvecklats från epok till epok. När jag gick tillräckligt långt tillbaka, till exempel till en Augusta Krooks hågkomster från sin barndom och ungdom på 1860- och 1870-talen, hittade jag inte någon känsla av ödslighet och övergivenhet. Under 1800-talets senare hälft fann den svenskspråkiga borgerligheten och adeln fortfarande trygghet i de maktpositioner och det stora inflytande svenskheten hade haft i Finland. Man bemödade sig om goda relationer med den ryska överklassen och saknaden efter Sverige verkar ha varit hanterlig. Och det händer att den finska språkmajoritetens växande krav förkroppsligas av ett bistert ansikte tryckt mot prästgårdens fönsterruta, men oftast är det en idyll som skildras.

När 1900-talet börjar växer oron och en bit in på det nya seklet blir ängsligheten allt tydligare. Vi hittar känslan av ödlig ensamhet i Runar Schildts noveller, vi finner den i romaner av Bertel Kihlman och andra, vi hittar den hos memoarförfattarna. Det finns förstås otaliga orsaker att peka ut. Där finns förryskningssträvandena under Nikolaj II och generalguvernörerna Bobrikoff och Seyn. Där finns upplösningen av ständslantdagen och införandet av allmän och lika rösträtt. Där finns arbetarnas tilltagande organisering och drömmen om socialismen. Och vad Helsingfors anbelangar så har staden fått finsk språkmajoritet vid sekelskiftet.

Jag kunde göra halt här och tillbringa resten av talet i Finland för cirka hundra år sedan, i det land som stod på tröskeln både till sin frigörelse från Ryssland och till ett inbördeskrig. Jag kunde fördjupa mig i de antagonistiska krafter som var i rörelse då, och väga dem mot varandra och analysera hur de påverkade det finlandssvenska samfundet och dess självförståelse. Men det är inte mitt tema i kväll. Mitt tema är den kollektiva ensamhetskänslan, så som den uttrycktes i den äldre litteraturen. Och temat är att de äldre litterära generationerna ser så *tunna* ut när jag betraktar dem i backspegeln, och att de tydligen också har uppfattats som tunna av sin samtid. Var de verkligen det? Och om svaret är ja, varför? Vilka var orsakerna till tunnheten, och kunde något ha gjorts annorlunda för att undvika den?

Jag kommer inte undan året 1918 i den här framställningen. Somliga böcker som svensk- och finskspråkiga diktare gav ut i svallvågorna efter inbördeskriget utgör lågvattenmärken i vår nationella litteratur. Åtminstone om man anser att litteraturen bör uttrycka en strävan efter universell förståelse för människan och hennes predikament, vilket jag gör. Det går till nöds att förstå dikterna mot bakgrunden av all den blodsutgjutelse, brutalitet och sorg som hade förekommit. Men heroiserandet av de egna soldaterna och avförmänskligandet av den slagna fienden är sorglig läsning. Till och med den av mig högt beundrade och både socialt och psykologiskt känsliga Runar Schildt sviktar här. I en novell, ”Aapo”, gör han ett schablonmässigt porträtt av en röd dräng ur språkmajoriteten. Det är mot den bakgrunden man måste beundra modet hos en Jarl Hemmer, som bara tio år efter inbördeskriget skickade in den nyskrivna pjäsen *Gehenna och ljusstrålarna* till Svenska Teatern. Teatern satte inte upp stycket, tiden var inte mogen för en pjäs som avslöjade de vita fånglägrens verklighet. Men pjäsen blev en förlaga till romanen *En man och hans samvete*, som modigt såg ner i fånglägrens moraliska avgrund och vann ett stort nordiskt romanpris 1932.

Inbördeskriget och dess efterspel cementerade den borgerliga hegemonin i den finlandssvenska, och särskilt i den helsingfors-svenska litteraturen. Må vara att epokgörande och snart internationellt berömda modernister som Edith Södergran, Gunnar Björling och Elmer Diktonius intuitivt svarade nej på frågan ”ska man skriva rimmad poesi på heroisk meter efter kriget och fånglägren”, och må vara att nämnda Diktonius i sin ungdom var arbetardiktare och jaguar. Men vad prosan beträffar bidrog inbördeskriget till att arbetarlitteraturen förblev osynlig på ett annat sätt än till exempel i Sverige. Om vi förskonats från kriget hade vi kanske fått en motsvarighet till statarlitteraturen i vårt västra grannland. Men det blev inte så, och misstro och skrankor satte sin prägel på både det finlandssvenska och det finskspråkiga litterära livet under mellankrigstiden. Jag vill belysa det genom två exempel.

En av de finaste finskspråkiga novellsamlingarna jag känner till är Elvi Sinervos *Runo Söörmäisistä*, En dikt om Sörnäs, från 1937. Det är Sinervos första bok, en helgjuten novellsamling full med stramt hållna och vackra berättelser om arbetarbefolkningens strävan att

behålla sin värdighet och livsglädje under hårda omständigheter. Boken är inte okänd och Sinervos namn nämns ofta med respekt, men enligt min mening borde *Runo Söörnäisistä* vara en större finsk klassiker än den är. Jag gissar att boken inte uppskattades helt efter förtjänst då den kom ut, och jag har knappast fel om jag antar att det berodde på att Sinervo var kommunist.

När jag sökte efter en finlandssvensk motsvarighet till Elvi Sinervo, kom jag att tänka på konduktörsdottern Sigrid Backman och hennes *Familjen Brinks öden* från 1922. Backman var inte en lika säker och sparsmakad författare som Sinervo, och jag har inte heller några belägg för att hon skulle ha varit kommunist. Däremot skildrade hon helsingforsiska arbetarmiljöer, och trots vissa idylliserande maner så skrev hon skickligt och underhållande. Sigrid Backman är inte helt bortglömd, hennes böcker har återutgetts i klassikerserier. Men likt Sinervo borde hon vara mer läst.

Det finns förstås flera skäl till att Sigrid Backman och Elvi Sinervo och många andra inte fann sin plats i mellankrigstidens finländska litteratur och till att deras eftermäle kunde vara större. Men den splittring och bitterhet som inbördeskriget skapade, gjorde att de litterära generationerna länge framstod som tunnare än de egentligen var. Och samtidigt förblev viktiga delar av den finländska verkligheten dolda för många.

Är det en slump att de två verk jag valde som exempel på böcker som inte fick den synlighet de skulle ha förtjänat, är skrivna av kvinnor? Knappast. Till de särdrag som fick de litterära generationerna att framstå som tunnare än de var, hörde också de patriarkala attityderna. Jag återvänder nu till det sena 1800-talet och föreställer mig att vår tidiga litterära kanon också skulle omfatta namn som till exempel Ina Lange och Gerda von Mickwitz. Lange och von Mickwitz var författare som på 1880- och 1890-talet skrev modiga berättelser som ifrågasatte tidens dubbelmoral och trånga kvinnoroll. Reaktionerna på deras texter var inte nådiga i det land som gärna utgav sig för att vara en topeliansk idyll. Här en reaktion från 1880-talet, en reaktion av en dåtida Kulturman: ”Skall ej läsaren med rätta betacka sig för att jämväl i dikten behöva dras med det obehagliga, varav man har mer än nog i det levande livet.” Och det ”obehagliga” i till exempel

Gerda von Mickwitz novell ”Messlingen”, det var mannens rätt att leva ut sin sexualitet hos prostituerade och sedan föra över syfilis till sin flickhustru, som förstås skulle vara oskuld vid äktenskapets ingång.

Det är ett djupt mänskligt drag att hellre beskärma sig över den som avslöjar ett samhälleligt missförhållande än över själva missförhållandet. Men det beskärmandet är sällan till gagn för vare sig samhället eller konsten. Den forna finlandssvenska mansförfattarens ensamhet hade kanske varit mindre ifall han förmått erkänna att hans kvinnliga kolleger ägde kunskap som han själv inte hade, och att de var hans fulla jämlingar både intellektuellt och konstnärligt.

Det är skäl att påpeka att den finskspråkiga och den finlandssvenska litteraturvärlden liknade varandra även här. Och de patriarkala strukturerna var seglivade. Jag ska belysa det med ett exempel. För några år sedan fick jag en inbjudan till ett finskt förlags författarfest. På inbjudan hade man använt ett foto från samma fest ett år på 1960-talet. Jag betraktade fotot, som var från en restaurangsal där folk satt vid småbord och rökte och drack. Jag räknade antalet personer på bilden och kom till siffran 37. *Alla* var män. Och alla var klädda i mörk kostym, vit skjorta och slips, alla hade ett whisky- eller konjaksglas framför sig, många rökte en fet cigarr, och många flinade just så där övermodigt och dumt som vi män ibland gör när vi druckit. Bara drygt femtio år sedan, och det fanns inte en kvinna på bilden.

Jag hittar så många möjliga skäl till de äldre finlandssvenska författargenerationernas tunnhet och ensamhetskänsla att jag måste kvittera ett par av dem kort. Där finns till exempel det stora mentala avståndet mellan Helsingfors och det man ibland kallar ”bygderna”. Fast här borde jag kanske vara tydlig och rak och tala om avståndet mellan Helsingfors och Österbotten. Där finns en oförståelse som jag känt i djupet av min själ och som jag har försökt överbrygga så gott jag kunnat. Av den enkla orsaken att jag är född här i stan och betraktas som Helsingforsskildrare, men har mina rötter i Österbotten, i Kronoby och Nedervetil, i Jakobstad och Vasa. Jag är helsingforsare och nylänning bara tack vare mina föräldrars mod och driftighet att bryta upp från sina barndomsmiljöer och

flytta hit ner till Södern. Det får mig att vilja medla mellan de två landskapen, och ibland har jag halvt roat och halvt förskräckt undrat om skillnaderna i mentalitet är så stora som de verkar, eller om vi förstorar dem för att vi inte begriper bättre. Alltför ofta krävs det tunga språkpolitiska ödesfrågor för att vi helsingforsare och österbottningar ska hitta vår samhörighet och förstå att vi är två sidor av samma mynt.

Ytterligare ett särdrag som påverkat vårt litterära liv är klyftan mellan högt och lågt, mellan smalt och brett. Jag har en tes om att vi länge hade en skarpare uppdelning hos oss därvidlag, än på många andra håll. En uppdelning i en högaktad men smal litteratur, som med rätt eller orätt betraktats som "svår", och en mer tillgänglig litteratur, som med rätt eller orätt inte betraktats som tillräckligt "fin". Det har funnits perioder då vi haft en djärv och lysande lyrik och essäistik, som inte nått ut till de breda läsarlagen. Andra årtionden har haft sina bästsäljande författare, en Sally Salminen, en Margit von Willebrand-Hollméus eller en Gunnar Mattsson, vars böcker haft svårt att få plats i vår litterära kanon. Jag är varken kritiker eller litteraturvetare och det är inte min sak att bedöma om det berott på att böckerna varit för lättviktiga, eller på ett elitistiskt drag i vårt litterära liv. Men jag vill lägga fram min misstanke att klyftan mellan kritikerhyllad och säljande litteratur varit djupare hos oss än till exempel i den anglosaxiska världen. Också en sådan klyfta kan bidra till att skapa en känsla av ensamhet och tunnhet.

Det finns en finlandssvensk författare vars gärning förefaller sväva ovanför genrer och begränsningar på ett mödolöst sätt. Jag talar om det litterära minnet av den Tove Jansson som skydde skrankor och konventioner också i det verkliga livet. Via Jansson och hennes tidiga böcker vill jag leda in er på ännu ett tema, innan jag samlar ihop mina trådar och knyter samman mina tankegångar i nuet.

Låt mig ta er till det sena 1960- och tidiga 1970-talet, till ändlösa somrar vid en sjöstrand i norra Tavastland. Där plockade min mormor fram *Kometen kommer* och *Trollkarlens hatt* och andra Muminböcker i originalupplaga när jag behövde något att läsa

under mörka sensommarkvällar. Att läsa just de böckerna just där i Ruovesi, medan augustiskymningen föll och jag var omgiven av platser med namn som *Helvetinkolu*, *Ryövärinkuoppa*, *Jämingin vuolle* och *Torisevan rotkojärvet*, gav mig en nästan magisk ensamhetskänsla. Känslan var lockande och skrämmande på samma gång och jag förstod att den inte bara emanerade ur mig, utan också ur Tove Janssons böcker. Och i dag kan jag se att både Tove Janssons och min egen melankoli står nära den melankoli jag hittade i de gamla romaner och memoarer som jag research-läste för att kunna skriva mina böcker.

Frågan om finlandssvenskhetens förhållande till det finska, och finskhetens förhållande till det finlandssvenska, är komplex, laddad och omöjlig att undvika. Man kan vara finlandssvensk på så många olika sätt, det finns så många identiteter och strategier, och det vore förmätet av mig att utmåla någon av dem som bättre eller sämre än de andra. Men själv valde jag att gå mycket nära det finska. Jag valde tvåspråkighetens väg, men utan att ge avkall på att jag är finlandssvensk: jag skriver på finska i andra sammanhang, men mina romaner och noveller skriver jag på svenska.

Jag vet inte säkert varför jag valde tvåspråkigheten. Min barndom var mycket svensk, så orsaken finns knappast där. Kanske gjorde jag mitt val för att jag har ett passionerat och inkluderande förhållande till språk överlag: varför skulle jag då lägga distans mellan mig och det språk som är modersmål för nästan 90 procent av de människor som bor i samma land som jag?

Men tänk om det inte alls var ett val? Tänk om det helt enkelt var en kärlek som blossade upp i mig?

Kan man älska två? Eller till och med ännu flera? De frågorna ställs ibland av människor som gått och skaffat sig ett trassligt privatliv, och besvaras sedan efter vars och ens förutsättningar och moral. Men samma situation och samma fråga kan uppstå kring språk och kultur. Vad hindrar en människa från att älska inte bara sitt modersmål och sin egen kultur, utan två eller flera språk och kulturer?

I mitt fall handlar det om en uppsjö av intryck. Det handlar om finska tv-program jag råkade se som barn. Det handlar om

hur jag av misstag råkade se filmer som *Sininen viikko*, *Den blå veckan*, eller *Käpy selän alla*, *En kotte under ryggen*, när jag var tonåring. Det handlar om att läsa Pentti Haanpää, Väinö Linna, Pentti Saarikoski och Anja Kauranen, senare Snellman, i mycket unga år. Det handlar om musik och om sångtexter som går rakt in i ens hjärta. Och det handlar naturligtvis om privata band, om att få vänner och kära över språkgränsen.

Min kärleksaffär med det finska har aldrig varit okomplicerad. Det har varit många missförstånd, och jag har blivit både slagen och omkullsparkad på gatan för att jag talar svenska. Och jag förstod tidigt att många i språkmajoriteten tar för givet att jag står främmande inför det som är deras. Jag drar mig till minnes en scen som utspelades sommaren 1983, då jag var 21 år gammal. Scenen är banal men ändå belysande. Jag befann mig i Kotka tillsammans med min dåvarande flickvän, som var finskspråkig och från trakten. Vi var i hennes föräldrahem och där fanns ett piano. Jag spelar inte piano, men jag kan klinka en melodi och fylla ut med ackord, och den eftermiddagen spelade jag 50-talsschlagern "Hopeinen kuu", ett av sångarlegenden Olavi Virtas paradnummer. Min flickvän tittade förvånad på mig och frågade:

"Hur känner du till den där?"

"*Alla* känner ju till den", svarade jag.

"Såna som jag jo", svarade hon. "Men du är ju finlandssvensk."

Ni har redan förstått vart jag är på väg. Den finlandssvenska ensamhetskänslan som jag valde som grundackord för det här föredraget, har också att göra med det stundtals väldiga avståndet till det finska. Och det är inte ett avstånd som man kan beskylla bara den ena parten för. När saker är som sämst uppstår avståndet ur fördomar på bägge sidor, ur ömsesidig misstro. Också där har jag, i likhet med många andra, försökt överbrygga och skapa dialog när jag kunnat. Ibland har det gått bättre, ibland sämre. Jag fortsätter försöka, och till mina finska vänner brukar jag säga ungefär så här:

Förenkla oss inte. Fall inte för schablonerna, tro inte att alla finlandssvenskar är likadana. Och tänk inte på mig som en främling, för det

är jag inte. Jag är lika mycket finländare som ni, och jag älskar det här vrånga landet precis som ni.

Det finns ett annat sätt att säga ungefär samma sak, och det är att påminna om att konst och kreativitet uppstår ur fördomsfrihet och nyfikenhet. Ur inre och yttre resor, ur nya möten och nya intryck, ur att människor och språk och kulturer möts och bebländar sig med varandra. Så är det också med exemplen jag till synes lättsinnigt nämnde för en stund sedan. Den finska 50-talsfilmen *Sininen viikko* baserar sig på en novell av finlandssvensken Jarl Hemmer, och huvudrollerna spelas av en finlandssvensk skådespelerska och en finskspråkig skådespelare, Gunvor Sandkvist och Matti Oravisto. Den ikoniska finska schlageren "Hopeinen kuu" har vad jag vet inget med finlandssvenskhet att göra, men den är egentligen italiensk och heter "Guarda che luna". Och nu tänker jag begå ett helgerån och just här, på den här festen, läsa fyra rader på finska, ur en av de finaste hyllningarna till livet som jag känner till:

*Olemisen riemu ei ravistele olkapäitä
Runoilijan kehto ei ole ruusuista tehty koskaan
Hiljaisuuden huntu ei milloinkaan petä kuulijaa
Mikä näitä yhdistää? Rakkaus suureen elämään*

De här raderna är ur "Pieni ja hento ote", en sång skriven av Ralf Henrik Lindholm, född 1952 och känd under artistnamn som Dave, Isokynä och Pen Lee. Vem vet, under andra betingelser hade Ralf Henrik Lindholm kanske valt att skriva sin sångpoesi på svenska?

Jag har letat mig fram och gjort nedslag i olika årtionden, i litteraturen men också i populärkulturen. Min avsikt har varit att landa i samtiden och visa en motbild till den ensamhetskänsla och den tunnhet som jag postulerade i början. Och nuet erbjuder mig den möjligheten. För vad ser jag när jag betraktar de senaste årtiondenas finlandssvenska litteratur och jämför med de äldre tider jag gjort nedslag i? Jag ser att mycket har hänt och att mycket av det som hänt varit gott och nyttigt. Mitt i ett väldigt komplicerat nu ser jag en rik finlandssvensk litteratur, rentav en myllrande mångfald.

Knappast någon förnekar längre att det till stor del är kvinnorna som bär upp litteraturen, inte bara som trogna bokläsare utan också som författare. Så är det i många länder och så är det också hos oss. Drar man sig till minnes vilka finlandssvenska författare som haft framgångar utomlands under de senaste fyra årtiondena, så är det knappast en slump att man hittar en båge från Märta Tikkanen via Monika Fagerholm till Maria Turtschaninoff. Och dessa tre och deras många kvinnliga kolleger går djärvt sina egna vägar, på ett sätt som skulle få Ina Lange och Gerda von Mickwitz att nicka förnöjt om de visste.

Ser jag på dagens mellangeneration, på de nutida författare som redan gett ut ett antal böcker men sannolikt har sina viktigaste verk framför sig, är det svårare än förr att kategorisera författarna enligt ursprung och klass. Det syns också i författarnas val av teman och topos. Berättelserna kan fortfarande, som det hette på 1970-talet, muta in en bit av den finlandssvenska verkligheten, men de kan lika väl utspela sig någon annanstans och handla om Coco Chanel eller om livsvillkoren i någon av världens krishärdar. När en Sabine Forsblom ger ut en berättelse i finlandssvensk arbetarmiljö, är det inte heller ett lika stort undantag som när Anders Cleve gav ut *Gatstenar* år 1959 eller när Tom Paxal gav ut *Rödbergen* år 1981. Och med reservation för att poesins synlighet lidit i ett litteraturklimat som överallt, inte bara hos oss, blivit mer kommersialiserat, så är också genrerna brett representerade.

Jag vill också – och här anspelar jag på en essäsamling av Johannes Salminen från 1960-talet – hävda att vår litteratur närs av en tradition som inte alls är död, utan högst levande.

Jag är själv ett exempel. Om jag inte hade hittat Runar Schildts Helsingforsnoveller när jag gick i gymnasiet, och tyckt att de över sextio år gamla berättelserna skildrade ett svenskspråkigt Helsingfors som liknade mitt, vet jag inte om jag någonsin fått idén att försöka bli författare. Under samma gymnasieår läste jag också Henrik Tikkanen, Christer Kihlman, Jörn Donner och Marianne Alopaeus: även där såddes frön. Några år senare bodde jag som underhysesgäst hos bröderna Groth på Apollogatan, plöjde igenom gamla nummer av tidskriften *Fågel Fenix* och formligen slukade alla diktsamlingar

jag hittade i Joakims och Marcus välfyllda bokhyllor. Resultatet syns i de diktsamlingar jag gav ut i slutet av 80-talet: influenserna från Claes Andersson, Tua Forsström och Martin Enckell är så tydliga att jag i dag rodnar.

I ett middagstal jag höll efter den här festen för exakt tre år sedan, berättade jag hur avgörande det var att romaner som *Leo* av Ulla-Lena Lundberg, *Colorado Avenue* av Lars Sund och *Underbara kvinnor vid vatten* av Monika Fagerholm utkom just under de år då jag genomgick en långsam och plågsam metamorfos från journalist till romanförfattare. Jag blev avundsjuk, visst, men samtidigt gav kollegernas böcker mig en tro på att inget var omöjligt eller förbjudet, på att nästan vad som helst gick att göra.

Och jag vet att vår litterära tradition, hur trång och irriterande den än stundom kan te sig, är ett rikt kärll att ösa ur också för många andra. I Peter Sandströms senaste roman *Laudatur* spelar Gösta Ågrens snart trettio år gamla diktsamling *Jär* en viktig roll. Och det går, för att nämna ett annat exempel, att se hur en Peter Mickwitz modiga författarskap inspirerats av det egensinne som fanns hos den unga poeten och filosofen Gunnar Björling. Exemplet är legio, men min tid börjar ta slut och jag får avbryta uppräknningen här.

En stor litterär rikedom har manifesterat sig under en period då det svenska i Finland i övrigt lidit domänförluster. Rikedomen fortsätter att manifesteras i en samtid där samhällsdiskussionen och det politiska klimatet, både här och annorstädes, så beklagligt ofta kännetecknas av fördomar och misstro, av grova generaliseringar, hatprat och populism. Och den litterära rikedom manifesterar sig också i en tid då den finlandssvenska tidningsvärlden krisar och förändras i grunden, då en för våra förhållanden stor och slitsam förlagsfusion ägt rum, och då nämnda fusion lett till en spricka så djup att ett nytt och ambitiöst bokförlag grundats som konkurrent till det gamla.

Det enda vi människor egentligen vet om framtiden är att den är oviss. Men jag vill ändå, mitt i denna tid som är så mörk och orolig och full av onda varsel, säga att jag tror på litteraturen. Jag tror på dess egensinne och på dess förmåga att tolka det som händer omkring

oss. Jag är stolt över den finskspråkiga litteraturen, men allra stoltast är jag över den finlandssvenska, som trots alla spådomar vägrar att tunnas ut och tyna bort, utan envist blommar vidare.

Och som privat slutkanet vill jag säga, att mina förfäder och anmödrar har tjänat det här landet genom att bruka jorden och fiska och genom att fungera som lärare och präster, allt uppe i Österbotten, och de har också tjänat landet genom att ge sina liv i krig. Själv lever jag mitt liv och tjänar landet här i Helsingfors, genom att skriva böcker om livet i den här staden. Det har varit och är ett privilegium som jag är tacksam för. Jag riktar tacksamheten till mitt hemland och min hemstad, men också till litteraturen och till musiken. Till konsten, som när allt kommer omkring är universell och inte nationell. Och jag vill, om ni tillåter mig, uttrycka min tacksamhet på två språk, genom att återvända till den sång som jag citerade redan tidigare:

Pidän sinusta, siinä kaikki. Jag tycker om dig, och därmed jämnt.

Profet eller arvinge?

Gunnar Björling och modernismens figurativa landsflyktning

ÅR 1947 AVSADE SIG EIRIK HORNBERG ordförandeskapet för Svenska litteratursällskapet i Finland efter att sällskapet valt att belöna Gunnar Björling för verket *Luft är och ljus* (1945) och hans övriga produktion fram till dess. Hornborg, som lämnade sitt uppdrag efter tretton år som ordförande, ansåg att Björlings poesi stod för en nedbrytning av såväl de språkliga som de logiska formerna, med kaos som följd. Enligt Hornborg stred belölandet av Björling mot sällskapets uppdrag som bevarare av den svenskspråkiga litteraturen:

Detta krav uppfylla Björlings och hans epigoners arbeten icke. De äro ej skrivna på svenska – om också med till största delen svenska ord – och över huvud ej på något språk i ordets fastslagna betydelse. Deras formlöshet är resultatet av en användning av språkets element, vilken icke överensstämmer med språkets uppgift och möjligheter, och den innebär en total brytning med den urgamla, dels undermedvetna, dels medvetna strävan till klarhet och logik, som har lett till utveckling av språkets resurser som meddelelsemedel. Sprängas formerna, så finnes icke längre någon objektiv grund för bedömandet. Slår denna på subjektivt godtycke grundade riktning igenom, så blir följden kaos, och kontakten mellan det verkliga levande språket och det poetiska avskäres totalt.¹

Björling, som ansågs vara mer experimentell – eller med Clas Zilliacus ord modernare² – än de andra finlandssvenska modernisterna, hade

1. Olof Mustelin, *Forskning och vitterhet: Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–1985*. Vol. 2. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1986, s. 177.
2. Clas Zilliacus, "Avantgardet i öster: finlandssvensk modernism", Lars Lönnroth & Sven Deblanc (red.), *Den svenska litteraturen 5. Modernister och arbetardiktare: 1920–1950*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1989, s. 165.

vid tiden för uppmärksammandet befast sin ställning inom modernistkretsarna även om han under sin livstid aldrig nådde en bredare popularitet. Debutsamlingen *Vilande dag*, som kom ut 1922, väckte förvåning bland kritikerna, men överlag var mottagandet positivt. Ännu följande verk, den expressionistisk-symbolistiska *Korset och löftet* (1925), fick ett relativt positivt bemötande, men när Björling senare publicerade sig i tidningen *Quosego* (1928–1929), samt när han utgav den dadaistiska *Kiri-ra!* (1930), och inte minst den på eget förlag publicerade *Solgrönt* (1933), hade intresset för författaren svalnat och ersatts av oförstående.³ Poeten hade i och för sig under hela sin livstid anhängare som förstod och uppskattade hans uttryckssätt, men den bredare publiken tilltalades inte av sådana drag som kännetecknade Björlings produktion: det minimalistiska och det hermetiska, samt det språk som trotsade den konventionella syntaxen. Bland de finskspråkiga läsarna nådde Björling aldrig utanför poeternas och akademikernas kretsar, vilket redan åskådliggörs av det faktum att den första av hans diktsamlingar som i sin helhet översattes till finska inte utkom förrän år 2015.⁴

Hur nedslående Hornborgs dom över Björling än var tänkt att vara ("äro ej skrivna på svenska"), så är den samtidigt typisk för mottagandet av Björling i en bredare kontext än enbart den samtida; om kvaliteten på Björlings särartade språk – björlingskan – är forskarna överens. Så som översättarna av *Auringonvibreä* (*Solgrönt*), Peter Mickwitz och Pauliina Haasjoki konstaterar i sitt slutord, "Gunnar Björling brukar beskrivas som en poet med ett eget språk, och med detta avses inte en egen röst eller stil, utan mycket konkret *ett språk*"⁵. Mickwitz har

3. Fredrik Hertzberg, *Moving Materialities. On Poetic Materiality and Translation, with Special Reference to Gunnar Björling's Poetry*, Åbo: Åbo Akademi University Press 2002, s. 3.

4. Gunnar Björling, *Auringonvibreä*, käännös Pauliina Haasjoki & Peter Mickwitz, esipuhe Fredrik Hertzberg & Tuula Hökkä, Helsinki: Poesia 2015. Innan detta hade två översättningsurval utkommit under redaktion av Tuomas Anhava, *Kosmos valmiiksi kirjoitettu*, Helsinki: Otava 1972 och *Mahdollisen valtakunta: Mietelmiä ja merkintöjä vuosilta 1922–1951*, Helsinki: Otava 1979.

5. "Gunnar Björlingistä on tapana puhua runoilijana, jolla on oma kieli, eikä sillä tarkoiteta omaa ääntä tai tyylä vaan hyvin konkreettisesti *kieltä*". Pauliina Haasjoki & Peter Mickwitz, "Jälkisanat", Gunnar Björling, *Auringonvibreä*, Helsinki: Poesia 2015, s. 123. Om inte annat anges, översättning av citat till svenska: Daniela Silén.

också påpekat att de drag i Björlings språk som kan betecknas som "icke-svenska" har varit särskilt utmanande att översätta.⁶

Forskningen kring poeten Björling har även haft som ett centralt syfte att förklara denna "icke-svenska". Man har sett honom som en outsider i förhållande till sitt språk. Samtidigt har man på grund av hans homosexualitet och okonventionella uttryckssätt velat tolka honom som en som också står utanför kulturen och samhället. En bild av poeten som en orfisk profet, som ur sin outsider-position – som poetisk landsflyktning – även kunde ställa sig utanför språkets och konstens konventioner, har målats upp. Betoningen av utanförskapet har lett till att Björlingtolkningarna ofta har kretsat kring en biografisk förklaringsmodell och man har sökt förklara poetens kryptiska sätt att uttrycka sig med hjälp av hans identitet. Utanförskapet är dock även ett drag som återkommer i Björlings karaktäriseringar av sig själv.

Så hur ska man då navigera mellan poeten Björling och textanalysen när författargestalten ohjälpligt tycks infiltrera analysen? Genom att jämföra mottagandet av Björling med en bredare modernistisk outsiderdiskussion beskriver jag hur det visionära utanförskapet, som ofta förknippas med poeten, egentligen är ett typiskt inslag i det modernistiska programmet snarare än ett biografiskt faktum. I detta sammanhang är det viktigt att den diskussion som förts om utanförskap och marginalisering i en modernistisk kontext historiseras genom att den placeras i en större samhällelig kontext. En central, filosofiskt och poetiskt förtätad ådra i detta sammanhang är gestaltningen av juden i landsflykt, som jag kartlägger som bakgrund till min studie av Björlingreceptionen. Diskussionen kring landsflykten ger ett nytt perspektiv på förhållandet mellan Björlings poesi och författargestalten i vår litteraturhistoria. Samtidigt fungerar Björling i min artikel som ett nationellt exempel på en bredare modernismdiskussion; landsflykten och det performativa utanförskapet har en central plats i den internationella modernismens självförståelse. I min läsning, där jag problematiserar landsflyktingsgestalten, stöder jag mig på Fredrik Hertzberg som i sin doktorsavhandling *Moving Materialities. On Poetic Materiality and Translation, with Special Reference to Gunnar Björling's Poetry* (2002)

---

6. Peter Mickwitz, "Auringonvihreä sarastus", 11/5 2015, URL: <http://areena.yle.fi/1-2713692> (hämtad 14/6/2017).

beaktar poetens personhistoria utan att reducera den till en fråga om identitet och representation.⁷ Så som jag vill visa i min analys av hur Björling i sina definitioner av sig själv refererar till utanförskap och tradition, bör Björlings uttryck studeras i termer av materialitet och performans, snarare än att det modernistiska utanförskapsnarrativet okomplicerat godtas. Performativitet betyder att språkliga yttranden inte bara ger uttryck för sakförhållanden utan också ger upphov till dem.⁸ Att verbalt ställa sig utanför majoritetskulturen kan i detta sammanhang uppfattas som en gest som verkligen förstärker och till och med skapar en sådan position. Det rotlösa figurerna – utanförskapet, landsflykten och judendomen – framstår då som centrala modernistiska, litterära grepp, som motsätter sig stagnation i en fast identitet och i stället möjliggör en pluralism och porositet i synen på identitet, ett upprivande av rötter och en omplantering av dessa.

BJÖRLING OCH DET BIOGRAFISKA UTANFÖRSKAPET

För den första mer omfattande undersökningen av Björlings produktion står Bo Carpelan. I sin doktorsavhandling närmar han sig ämnet ur ett nykritiskt perspektiv och fäster sig framför allt vid estetisk-formalistiska drag i poetens språk, som han närmar sig genom närläsning.⁹ Anders Olssons *Att skriva dagen: Gunnar Björlings poetiska värld* (1995) knyter i sin tur poetens produktion till ett bredare modernistiskt ramverk och kopplar ihop poetens uttryck med tidens litterära strömningar.¹⁰ Det gör även Leif Friberg i sin avhandling från 2004.¹¹ För ett helt annat sätt att närma sig Björling står Fredrik Hertzberg som undersöker Björlings språk med utgångspunkt i materialitet och översättningsteori, med särskild hänsyn till avbrottens, strykningarnas

7. Hertzberg, *Moving Materialities*.

8. Se John L. Austin, *How to Do Things with Words*, London: Oxford UP 1962 och Jacques Derrida, "Signature Événement Contexte", Jacques Derrida, *Marges de la philosophie*, Paris: Les Éditions de Minuit 1972, s. 365–392.

9. Bo Carpelan, *Studier i Gunnar Björlings diktning 1922–1933*, Helsingfors: SLS 1960.

10. Anders Olsson, *Att skriva dagen: Gunnar Björlings poetiska värld*, Stockholm: Bonnier 1995.

11. Leif Friberg, *Från sonett till drömtext. Gunnar Björlings väg mot modernism*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2004.

och felens poetik i Björlings senare produktion.¹² Mikael Enckell, som också har skrivit mycket om Björling, har i sin tur sett den modernistiska poeten i en bredare idéhistorisk kontext, och studerat hans poesi ur psykoanalytisk synvinkel.¹³ Rabbe Enckells son, som också kände Björling personligen, förknippar avbrotten i poetens språk med konstens förmåga att behandla det undermedvetna och den Andre. I dessa drag ser han en koppling till den judisk-kristna, mystiska text- och tolkningstraditionen.

Värt att notera är att Hornborgs omdöme om Björlings poesi som en brytning med traditionen och det gemensamma språket ingalunda är ensamt i sitt slag, utan även senare diskussioner, såväl akademiska som populära, har betonat sambandet mellan det banbrytande i Björlings poesi och utanförskapet – det må sedan handla om socialt, ekonomiskt, sexuellt eller samhälleligt utanförskap.¹⁴ Mikael Enckell nämner det sociala och ekonomiska misslyckandet och utanförskapet som präglat Björlings produktion och betonar vikten av att detta beaktas vid en analys:

Ekonomiskt, sexuellt, socialt, stod han enligt sin omgivnings måttstockar inför ett totalt misslyckande [...]. Betydelsen av denna aspekt av Björlings livsläge på 1920- och 1930-talen är så som jag ser det tvåfaldig. Det föreligger ett närmast väl etiskt förankrat krav på läsaren och, ännu mer, på kommentatorn, att beakta den mänskliga och personliga bakgrunden till dikten som något angeläget och viktigt.¹⁵

---

12. Hertzberg, *Moving Materialities*.

13. Mikael Enckell, *I den frågandes själ?: essäer i judiska ämnen*, Helsingfors: Söderström, 1993; Mikael Enckell, *Själens som vägrade krympa: essäer i judiska ämnen*, Helsingfors: Söderström 2001; Mikael Enckell, *Okändhetens följeslagare*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2015.

14. Av de samtida analyserna se t.ex. Olof Enckell, "Vägen till Quosego", *Quosego. Tidsskrift för ny generation*, Borgå: Söderström & Förlags Ab 1971, s. xxxiv–xxxvi. Enckell, som var samtida med Björling, menar att bakgrunden till lusten att chockera och föraktet för såväl litterära som samhälleliga konventioner var psykologisk.

15. Mikael Enckell, "Liv och dikt hos den tidige Björling", Clas Zilliacus & Michel Ekman (red.), *Björlingstudier. Föredrag vid Gunnar Björling-symposiet den 18–19 maj 1992*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 583, Helsingfors: SLS 1993, s. 55–56.

Enligt Enckell hängde känslor som skam, förödmjukelse och skuld ihop med den dolda homosexualiteten och var centrala upplevelser i Björlings inre verklighet.¹⁶

Enckell är inte ensam om att betona det biografiska. Uppfattningen om den tragiska outsidersn och missförstådda visionären återkommer även i andra tolkningar av Björlings poesi. Torsten Pettersson som forskat i den finlandssvenska modernismen ser likaledes en viktig koppling mellan det sociala utanförskapet och den konstnärliga kreativiteten:

På ett annat sätt ställdes Björling – liksom Virginia Woolf – av sin homosexualitet utanför en enhetlig majoritetskultur. Vad har då detta för betydelse för den konstnärliga innovativiteten? [...] Om man däremot redan från början har en del av sin identitet utanför en mainstream är det lättare att bryta med denna. [...] Det finns i många fall också en produktiv avoghet mot den majoritetskultur som man alltid i någon mån känner sig utstött från: ett ressentiment som kan ta sig uttryck i att man med njutningsfull fräckhet förkastar dess normer.¹⁷

Pettersson undersöker det konstnärligt visionära hos poeten genom att rikta blicken mot hans bakgrund och den identitet denna bakgrund skapar. I sin läsning baserar sig Pettersson således på ett slags Sartre-aktigt psykologisering som söker förklara litterär genialitet – Jean-Paul Sartre analyserar på motsvarande sätt det unika hos historiens litterära genier, såsom Gustave Flaubert och Paul Valéry – genom att i författarens liv leta efter svaret på frågan varför han blev som han blev.¹⁸ Även Fribergs analys försöker förklara det moderna hos Björling. I

16. Mikael Enckell, *Till saknadens lov*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags Ab 1988, s. 59.

17. Torsten Pettersson, "Modernismen en tillflykt för rotlösa finlandssvenskar", *Svenska Dagbladet* 6/10 2001, URL: www.svd.se/modernismen-en-tillflykt-for-rotlosa-finlandssvenskar (hämtad 14/6 2017).

18. Sartres berömda uttalande om Paul Valéry sammanfattar hans åsikt om bristerna i den marxistiska litteraturteorin: "Valéry est un intellectuel petit-bourgeois, cela ne fait pas de doute. Mais tout intellectuel petit-bourgeois n'est pas Valéry." Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique. (Précède de Questions de Méthode). Tome 1. Théorie des ensembles pratiques*, Paris: Éditions Gallimard 1960, s. 44. "Valéry är en småborgerlig intellektuell, det är det inget tvivel om. Men varje småborgerlig intellektuell är inte Valéry.", Jean-Paul Sartre, *Till frågan om metoden*, övers. Ingela Thurén-Guerrien, Lund: Arkiv 1984, s. 49.

sitt verk försöker Friberg "situera" den finlandssvenska modernismen, och framför allt Björling, på det finska och internationella litterära fältet i lite samma anda som den franska sociologen Pierre Bourdieu som ville förklara hur konstnärens materiella-sociala position producerar konstnärligt kapital och kreativitet.¹⁹ Friberg betonar Björlings placering utanför den sociala skalan och motiverar detta med stöd i poetens brevväxling. "Och jag faller utanför alla idiotiska kategorier om borgare – GB var alltid GB, och mera proletär än – proletärerna. Borgare ändå!", skriver Björling och ställer politiska identitetskategorier mot varandra.²⁰

En delförklaring till Petterssons och Fribergs starka sammankoppling av poetens utanförskap och hans uttryck är att betoningen onekligen också går igen i poeternas egna försök att sätta ord på sin poetik, vilket illustreras av det brevutdrag av Björling som Friberg citerar. Rabbe Enckell skriver i essäsamlingen *Och sanning?* om förhållandet mellan konst och utanförskap: "Vi såg i konsten en frihet att *inte* nödgas inta en social position. Vår 'brist' var i våra ögon en stor förtjänst".²¹ Inne på samma linje är Robert Åsbacka, som i sin essä om R.R. Eklund och Hagar Olsson med det träffande namnet "Ekonomisk brist, litterär nödvändighet" gestaltar tidens konstnärliga kontext och hävdar att betoningen av utanförskapet var centralt för självförståelsen hos dåtidens poeter.²² Rabbe Enckell har vidare polemiskt skrivit att den finlandssvenska poeten är fyrfaldigt ensam: ensam så som varje författare är, avskild från den svenska kulturen, såväl som från den finskspråkiga litteraturen, och till slut dömd till den ensamhet som skapas av den finlandssvenska likgiltigheten och känslan av mindervärde.²³

Frågan om utanförskap är dock betydligt mer nyanserad än vad tolkningar baserade på den biografiska utanförskapsmodellen låter

19. Friberg, *Från sonett till drömtext*; Se t.ex. Pierre Bourdieu, "Intellectual field and creative project", *Social Sciences Information* 1969:2.

20. Friberg, *Från sonett till drömtext*, s. 16, 258.

21. Rabbe Enckell, *Och sanning?*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag 1966, s. 80.

22. Robert Åsbacka, "Ekonomisk brist, litterär nödvändighet", *Nykarlebyvyver* 2011–2012, URL: www.nykarlebyvyver.nu/sidor/texter/prosa/asbacka/div/ekobrist.html (hämtad 14/6 2017).

23. Enckell, *Och sanning?*, s. 35–36.

förstå. Detta märker vi när vi återvänder till Björlings beskrivning av sitt utanförskap i relation till ”alla idiotiska kategorier”, som inte alls är så entydig som Friberg låter förstå. I utdraget fränsäger sig poeten såväl borgerskapet som proletariatet och säger sig vara mer proletär än proletärerna. Benägenheten att samtidigt inta motsägelsefulla positioner går också igen i sättet på vilket Björling i utdraget vränger till sin egen talarposition. Han betonar att han alltid är sig själv, GB. Samtidigt talar han om sig själv i tredje person (”GB var alltid GB”), och stiger liksom utanför sig själv som för att betrakta sin egen person från utsidan. Liksom den politiska identiteten framstår även den personliga identiteten som instabil. Centralt i utdraget är inte *vad* man ställer sig utanför, utan utanförskapet i sig – och vidare: utanförskapet ter sig motsägelsefullt och ambivalent, kanske omöjligt. Vägran att låta sig kategoriseras är en paradox och måste förstås som en performativ gest och, för att tala klarspråk, som en *litterär metod* som har sin egen historiska och filosofiska kontext.

”DIKT ÄR LANDSFLYKT” – ROTLÖSHETEN SOM IDEAL FÖR DEN MODERNISTISKA POESIN

Självklart har outsider-rollen också sina rötter i den urgamla uppfattningen om poeten som siare och i romantikens vandrarmotiv.²⁴ Modernismen gav dock motivet en ny impuls. De europeiska modernisterna firade utanförskapet som ett privilegium och likställde det med den siarposition som den intellektuella landsflykten garanterade.²⁵ Michael Gluzman, som har studerat modern poesi på hebreiska, poängterar att Ezra Pound och James Joyce upprepade gånger framhävde landsflyktens intellektuella fördelar, såsom individualitet, frihet och motstånd.²⁶ Utanförskapet i förhållande till den dominerande identiteten – den nationella tillhörigheten – sågs som en garanti för

24. Se t.ex. Tuula Hökkä, ”Tuntee ja kielen poetiikat”, Tuula Hökkä (toim.), *Oi runous. Romantiikan ja modernismin runouskäsitelyä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) 2000.

25. I den finlandssvenska modernismens kontext har betoningen av utanförskapet också en koppling till Euterpe- och dagdrivargruppernas nietscheanism och nihilism.

26. Michael Gluzman, ”Modernism and exile: A view from the margins”, Michael Gluzman, *The Politics of Canonicity: Lines of Resistance in Modernist Hebrew Poetry*, Stanford: Stanford University Press 2003, s. 36–37.

klarsynthet och självtillräcklighet, i hög grad i det av upplysningen idealiserade världsmedborgarskapets anda.

Gluzman menar ytterligare att det alltså inte är så konstigt att den hemlösa, vandrande juden som står utanför samhället – ett praktexempel på folket som lever i diasporan – lyftes upp som en symbol för modernismen och *det moderna*.²⁷ Exempel på detta finner man i allt från juden Leopold Bloom som ”den moderna mannen” i Joyces *Ulysses*, Ezra Pound som var känd för sin antisemitism, till T.S. Eliots användning av den vandrande juden som figur. Ryska Marina Tsvetajevas konstaterande: ”alla poeter – judar”²⁸, blev också ett slags tes som senare även citerades av Paul Celan.²⁹ Tsvetajeva, som inte själv var judinna, levde i exil i sju ton år. Det ryska ordet *zbid* i hennes uttryck översätts ofta felaktigt med ”jude” trots att dess bokstavliga betydelse är en annan; ordet är ett pejorativt skällsord. Med andra ord är poeten, liksom det judiska folket, en utstött, landsflyktens medborgare. Han bebor språket, inte landet. Samma självdefinition finner vi även hos Björling: ”Min mor är judinna”, berättas han ha gett som svar på en antisemitisk utgjutelse, trots att hans mor inte var judinna. Enligt Enckell var uttalandet ett sätt att visa lojalitet mot den judiska tanketraditionen, speciellt för Baruch Spinoza och Oscar Levertin som Björling beundrade.³⁰ Vi kan också tänka oss att Tsvetajevas ord, som jämför poeters utanförskap med judarnas utstötta position, ekar i bakgrunden av uttalandet. Eller snarare flyter de två betydelseerna i uttalandet ihop, som ett samtidigt omfamnande och förkastande av traditionen. Å ena sidan positionerar sig Björling som en del av traditionen genom att ta sin plats i den judiska matriarkala arvslinjen, där arvet är en moder som när och skyddar. Å andra sidan innebär det judiska arvet i sig självt, enligt Tsvetajevas ord, ett utanförskap och en lottlöshet i förhållande till traditionens huvudfära. Björlings performativa positionering av sig själv som jude innehåller samtidigt både tanken om trygghet – tillhörighet – och ett

---

27. Ibid.

28. ”V som christianejsem iz mirov / Poety - zidy!”, Marina Tsvetaeva, *Poem of the End. Selected Narrative and Lyrical Poetry*, transl. Nina Kossman with Andrew Newcomb, Dana Point: Ardis 1998, s. 88. ”I denna mest kristna av världar / alla poeter – judar!”

29. Paul Celan, *Die Niemandsrose*, Frankfurt: S. Fischer Verlag 1964.

30. Enckell, *Till saknadens lov*, s. 79–80.

bittert avsked. Gestens performativa kraft ligger just i tillhörighetens och lottlöshetens samtidighet.

Idealiseringen av det marginella har även sin samhälleliga resonans; landsflykten, som under 1900-talet blev symbol för poeten, hänger å ena sidan samman med upplysningstidens internationalism, å andra sidan söker den frigöra sig från den egna kulturens och samhällets singularitet för att nå alltets mångfald, så som Seamus Deane framför i sin artikel "Imperialism/Nationalism".³¹ Vad betyder detta då för den finlandssvenska modernismen? Tanken om att vara statslös stöter vi på även i Edith Södergrans poesi när hon i diktsamlingen *Framtidens skugga* (1920) skriver: "Vi äro alla hemlösa vandrare / och alla äro vi syskon. [...] Då vi icke hava något hemland kunde vi bli / ett folk".³² Rotlösheten och det kosmiska systemskapet slingrar sig samman i dikten, å ena sidan jämfällande, å andra sidan problematiserande; den feminina trädgården, som är diktens centrala topos, omgärdas i diktjagets vision av galler. Även R.R. Eklund definierar sig i ett brev till Hagar Olsson som en vandrare och outsider: "Är en smula vagabondnatur, har svårt att inpassa mig i färdiga förhållanden".³³ Genom fler- och minoritetsspråkigheten, kosmopolitismen och den geografiska isoleringen, var många finlandssvenska poeters upplevelse av utanförskap verklig, men landsflyktingar var de inte, med undantag för Henry Parland. Det är i stället fråga om poetens bildliga landsflykt: om spänningen mellan gränser och gränslöshet, som inom modernismen även förknippas med en upplevelse av rotlöshet.

Vidare är det värt att notera, vilket just Södergrans poesi lyfter fram, att den poetiska landsflykten – längtan till utsidan – är en trop, som i den modernistiska självförståelsen inte bara hänger samman med att vara poet, utan också med poesins uppgift och betydelse. I Södergrans postumt publicerade diktsamling *Landet som icke är* (1925) skapas bilden av poesin som en utopisk, autonom icke-plats, som ett land som inte finns: "Jag längtar till landet som icke är". Den paradoxala

---

31. Seamus Deane, "Imperialism/Nationalism", Frank Lentricchia & Thomas McLaughlin (eds), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago: University of Chicago Press 1995, s. 367.

32. Edith Södergran, *Framtidens skugga*, Helsingfors: Holger Schildts förlagsaktiebolag 1920, s. 82.

33. Cit. i Åsbacka, "Ekonomisk brist".

bilden av en icke-plats återkommer i senare finskspråkig modernistisk poesi. Eeva-Liisa Manners *Tämä matka* (1956) bygger på en utopistisk poetisk returrena. Också i Paavo Haavikkos *Talvipalatsi* (1959) är en central figur som har att göra med resande just *orten* som framstår som en icke-plats; den genom negationer uttryckta platsens topos hänger samman med poesins strävan efter ett onåbart ursprung, som föds av poesin själv. På samma gång är det ett försök att nå utanför den stora massans kultur.³⁴ Längtan efter landet som icke är, till en ort som inte är en plats, kan jämföras med poetens yttersta utanförskap i relation till såväl samhället som de sociala normerna, och kommer mycket nära det Maurice Blanchot 1955 framför i verket *L'espace littéraire*. Blanchot kopplar ihop den centrala tanken om det ursprungliga med tanken på landsflykten och indirekt också judendomen.

Poeten är landsflykting, han har blivit fördriven från samhället, från regelbaserade uppgifter och begränsade plikter, från allt som är resultat, den greppbara verkligheten, makt. [...] Dikt är landsflykt, och poeten som tillhör dikten känner landsflyktingens otillfredsställelse: han är alltid utanför sig själv, utan födelseort, tillhörande utlänningarna och det som är utanför, utan intimitet och gränser.³⁵

För Blanchot, liksom för Södergran och Eklund, är poeten en irrande outsider, utan koppling till en viss plats eller synvinkel.

Orten som en icke-plats bildar en den modernistiska poesins *topos koinos*, en utopisk (icke-)plats; poesin äger rum på delat främmande land. Även T.S. Eliots *Wasteland* (1922), den ikoniska hörnstenen i den internationella modernismen, kan förstås i detta icke-platsens ramverk; Eliots icke odlingsbara land visar sig som ett litterärt fält för den kreativa förstörelsen, med det efterkrigstida, kaotiska London som motsvarighet – eller som en ort som inte är en plats utan snarare

34. Se Leena Kaunonen, *Sanojen palatsi. Pubujan määrittely ja teoskokonaisuuden bahmotus Paavo Haavikon Talvipalatsissa*, Helsinki: SKS 2001, s. 92–93.

35. "Le poète est en exil, il est exilé de la cité, exilé des occupations réglées et des obligations limitées, de ce qui est résultat, réalité saisissable, pouvoir. [...] Le poème est l'exil, et le poète qui lui appartient appartient à l'insatisfaction de l'exil, est toujours hors de lui-même, hors de son lieu natal, appartient à étranger, à ce qui est dehors sans intimité et sans limite." Maurice Blanchot, *L'espace littéraire*, Paris: Gallimard 1951, s. 249.

ett rum, om vi med rum förstår en potentialitet som inte är bunden till en plats. Icke-platsen handlar å ena sidan om nostalgi – om en längtan efter något som egentligen aldrig har existerat som sådant³⁶ – å andra sidan om en tvingande föraning om framtiden. Föremålet för begäret är omöjligt att nå, men gränsens liminala närhet framstår som väsentlig. Ortens trop syftar också på poesin som ett tillstånd av fri kreativitet, som en estetisk-moralisk fordran att inte höra hemma någonstans och att på så sätt höra hemma överallt. Så som Raymond Williams sammanfattar det, blir diktens autonomi ett modernismens gemensamma narrativ om ”flyktighet, hemlöshet, ensamhet, nödlidande självständighet”.³⁷

Haavikkos ort som inte är en plats an knyter vidare till den tids- typiska litterära tropen ”ingenmansland”, som ”hängde ihop med tiden och upplevelsen av den i mellanrummet mellan gårdagen och morgondagen”, så som Auli Viikari uttrycker det.³⁸ Av Viikaris undersökning framgår det att kopplingen mellan landet och språket blir central i den modernistiska litteraturen och att den vidare hänger samman med förgänglighetens problematik. Att de två världskrigen tidsmässigt ligger nära har uppenbart inverkat på hur tidens poesi – såväl den inhemska som den internationella – förhöll sig till historien och överlag till synen på både moderniteten och senare postmoderniteten, så som det framgår av de militaristiska konnotationer landstropen har. Den poetiska landsflykten är således en variant av det tänkesätt genom vilket man försökte undvika den normativa nationalstaten, och överlag allt vad nationstillhörighet/medborgarskap hette, kanske framför allt i den betydelse som den mellankrigstida nationalistiska diskursen definierade dem. Såsom Gluzman konstaterar vad gäller den landsflyktningstrop som präglar modernismen: ”det är fråga om en allmän, om än indirekt, sammanflätning av modernism och landsflykt,

36. Se t.ex. Riikka Rossi & Katja Seutu (toim.), *Nostalgia: kirjoituksia kaijuusta, ikävästä ja muistista*, SKS:n toimituksia 1137, Helsinki 2007.

37. ”narrative of unsettlement, homelessness, solitude and impoverished independence.” Raymond Williams, *The Politics of Modernism: Against the New Conformists*, London: Verso 1989, s. 34.

38. ”Toinen välikohta, kenenkään maa, liittyi aikaan ja sen kokemiseen eilisen ja huomisen välillä.” Auli Viikari, ”Ei kenenkään maa. 1950-luvun tropologiaa”, Anna Makkonen (toim.), *Avoin ja suljettu. Kirjoituksia 1950-luvusta suomalaisessa kulttuurissa*, Helsinki: SKS 1992, s. 42.

samt landsflykt och judendom”.³⁹ Den moderna platsen ger alltså en möjlighet till motstånd genom den flykt som riktar sig utåt – en tanke som senare blir central i Theodor Adornos estetiska teori.⁴⁰ Som ett svar till Friedrich Nietzsche, som i *Den glada vetenskapen* (*Die fröhliche Wissenschaft*, 1882) skriver om privilegiet att slippa äga sitt hem, formulerar Adorno sin syn på dikotomin landsflykt och hem: ”Idag skulle man behöva tillägga: det hör till moralen att inte känna sig hemma hos sig själv.”⁴¹ För att låna Edward Said: ”[a]tt följa Adornos tanke innebär att man håller sig borta från ’hemmet’ för att kunna betrakta det med den landsförvisades fördomsfrihet”.⁴² Med andra ord innehåller den modernistiska självdefinitionens metaforiska rotlöshet även möjligheten till ett estetiskt och politiskt motstånd, som i sin tur har en central plats i den modernistiska poetiken.

PROFETEN I BRUNNSPARKEN – NYCKELN TILL TOLKNINGEN LIGGER I FÖRFATTARFIGUREN

Som framgått av diskussionen i artikeln, framstår idealiseringen av marginalen och den Andre som ett centralt drag i den internationella modernismens program. Genom att omvärdera Björlingtolkningarna vill jag hävda att den diskussion kring marginalitet som fördes inom modernismen behöver granskas ur ett politiskt och historiskt perspektiv. Tankarna om utanförskap som har kopplats till både Björlings produktion och hans person, är även ett genretypiskt drag för modernismen, som hänger ihop med modernismens självförståelse. I detta sammanhang flätas utanförskap, landsflykt och judendom ihop, både begreppsligt och programmatiskt. Och vidare: betraktandet av detta

39. ”What we witness here, however, is a common, albeit tacit, double conflation of modernism and exile, and exile and Jewishness.” Gluzman, ”Modernism and Exile”, s. 37–38.

40. Se t.ex. Theodor W. Adorno, *Ästhetische Theorie*, Frankfurt: Suhrkamp 1973.

41. Theodor W. Adorno, *Minima Moralia. Reflexioner ur det stympande livet*, övers. Lars Bjurman, Lund: Arkiv 1986, s. 44. ”Dem müßte man heute hinzufügen: es gehört zur Moral, nicht bei sich selber zu Hause zu sein.” Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Berlin: Suhrkamp 1951, s. 58.

42. Edward Said, ”Tankar om exil”, *Från exilen*, övers. Mikael Löfgren, Stockholm: Ordfront 2000, s. 140, ”To follow Adorno is to stand away from ’home’ in order to look at it with the exile’s detachment.” Edward Said, ”Reflections of Exile”, Marc Robinson (ed.), *Altogether Elsewhere*, New York: Harcourt Brace 1994, s. 147.

begreppsliga kluster som en *resonanskammare* för modernismens självförståelse problematiserar i sin tur de psykologiserande synvinklarna på Björlings utanförskap som oftast fått stå oemotsagda av forskningen.

Björlingtolkningarnas problematiska förhållande till ett större modernistiskt ramverk framträder särskilt tydligt när man granskar hur bilden av poeten som utomstående hänger samman med epitet som betonar det unika, visionära och genialiska, varpå bilden av den modernistiska siaren framträder. Här ingår bland annat jämförelserna mellan Björling och Orfeus eller en missförstådd profet. Redan år 1930 beskrev Artur Lundkvist Björling, även känd som ”profeten i Brunns-parken”, som en modern Sokrates som vandrar runt i Helsingfors.⁴³ Anders Olsson är inne på samma linje när han skriver att ”Björling är en starkt bejakande diktare med ett profetiskt anslag”.⁴⁴ Även Mikael Enckell nämner att Björling hör till förnyarnas och profeternas skara och betonar dennes mystiska och esoteriska nyanser.⁴⁵ ”Den profet som Björling kanske kommer närmast i sitt antitetiska förhållningssätt är Lao-Tse”, skriver Enckell.⁴⁶

Beskrivningen av Björling som en modernistisk siarfigur betonar det unika i hans uttryck. Följaktligen har man inte sett hur han ingår i en större kontinuitet och tradition, utan i stället sett honom som en profet som står utanför, som bryter traditionen. Utanförskapet, det icke-platsbundna, som hänger samman med det profetiska, syftar också på landsflykt: ingen är profet i sitt eget land, lyder Bibelns sedermera idiomatiska sammanfattning. Betoningen av utanförskapet åskådliggör att Björling har setts som en outsider även i de modernistiska kretsarna: en poet i marginalens marginal. Friberg poängterar att Björling ansåg sig stå utanför Edith Södergrans, Hagar Olssons och Elmer Diktonius programmatiska modernism och att han ur den synvinkeln inte såg sig själv som modernist.⁴⁷ Samtidigt har det lyfts fram hur Björling på grund av sitt kryptiska uttryck knappt översattes och därför har fallit bort ur den internationella modernismens kanon

---

43. Artur Lundkvist, ”Resa i Finland: möte med modernister”, *Fönstret* 27/9 1930, s. 4.

44. Olsson, *Att skriva dagen*, s. 73.

45. Mikael Enckell, *Över stumhetens gräns*, Helsingfors: Söderström & C:o förlag ab 1972, s. 5.

46. *Ibid.*, s. 7.

47. Friberg, *Från sonett till drömtext*, s. 19.

trots att man obestridligt kan se honom som en föregångare även i denna kontext.⁴⁸ Även om Björlings förhållande till traditionen ur poetisk och filosofisk synvinkel har behandlats grundligt, har mindre uppmärksamhet fästs vid hur han anknyter till det bredare modernistiska programmet. Därmed har Hornborgs bedömning av Björlings brott mot traditionen upprepats i ett antal läsningar.

Björlings profetiska utanförskap kopplar poeten till mytens Orfeus, känd för sin gudomliga musik, som trotsande ensamhet och rädsla företar en resa till underjorden. Det finns flera versioner av Orfeus död. Med tanke på Björling är det intressant att homosexualiteten spelar en central roll i Ovidius version av Orfeus-myten: i *Metamorfoser* slits Orfeus i stycken av svartsjuka kvinnor på grund av att han efter Eurydikes död endast har hållit sig med manliga älskare. Såsom Friberg har påpekat är Björlings förhållande till de orfiska bilderna, som är framträdande i hans tidiga produktion, och den södergranska nietzscheanskt-metalyriska orfiskheten,⁴⁹ samt siarens roll som förknippas med dessa båda, mer komplicerad och konfliktfylld än vad man ofta har velat göra gällande.⁵⁰ Att Björling så ofta kopplas till Orfeusmyten visar även att senare forskning kanske alltför lättvindigt har tagit till sig modernisternas sätt att definiera sig själva. Samtidigt avslöjar det att en oproblematiserad uppställning där diktarfiguren förklaras med hjälp av dennes texter, eller där texterna förklaras med dikturen, går igen i Björlinganalyserna. Man läser således dikturen och hans verk som en helhet. De tolkningar som betonar utanförskapet har således fortsättningsvis sin grund i en biografisk läsning och modernisternas egna program.

Samtidigt är kopplingen mellan textanalysen och bilden av poeten stundtals problematisk även i Fribergs analys, till exempel då han behandlar stammandets figur:

---

48. Se t.ex. Leena Kaunonen, "Kirje, joka ei saavu: tulkinnan teorioista, maanpakolaisuudesta ja modernismista. Keskustelu professori Anders Olssonin kanssa", *Kirjallisuudentutkimuksen lehti Avain* 2008:3, s. 62.

49. "Jag är Orfeus. Jag kan sjunga hur jag vill." Edith Södergran, *Septemberlyran: dikter*, Helsingfors: Schildt 1918, s. 44.

50. Friberg, *Från sonett till drömtext*, s. 13.

Anomalin, bristen, det avvikande var ett med hela hans gestalt, med hela hans kropp. Skriftens elliptiska syntax har sin motsvarighet i det stakande och dröjande talet och hans starkt gestiska kroppsspråk med pannan som drog ihop sig i markanta breda bucklor och veck i de stunder han försökte formulera något speciellt viktigt. Björblings återkommande framhävande av skrivandet som en sinnlig, rent kroppslig aktivitet, bottenar på sätt och vis i en sådan direkt (djupt individuell) kroppslig motorik.⁵¹

Friberg ser ett samband mellan Björblings stammande och ”den språkliga osäkerheten”, och detta går igen även i hans läsning av en dikt i samlingen *Korset och löftet* där Björbling skriver: ”Som en stammares röst, jag finner ej orden; / som en mänska i främmande land”. I Fribergs tolkning handlar dikten om en språklig kris och han karaktäriserar diktjaget på ett sätt som i hög grad påminner om karaktäriseringar Björbling har gjort av sig själv:

Diktens subjekt är en främling inför ett språk som hela tiden glider undan och ställer denne utanför all gemenskap och delaktighet. Stammaren – främlingen i sitt eget modersmål sammanförs med den egentlige främlingen, utlänningsen som inte behärskar omgivningens främmande tungomål. [...] Hela stycket tecknar en rad språkliga sammanbrott, en serie utanförskap som leder till ångest och desperation.⁵²

Man kan jämföra Björbling med Södergran, som gick i skola på ryska och började skriva dikter på tyska och som man därför ofta anser att närmar sig det svenska språket på ett kreativt sätt som utvecklar ett modernistiskt uttryck.⁵³ För Björbling var svenskan däremot på ett mera okomplicerat sätt det första poetiska språket. Även om en sammanlänkning av kroppsspråket och det poetiska uttrycket inte är ogrundat, är Fribergs analys ett typiskt exempel på hur man i tolkningar av Björblings poesi försöker bortförklara avbrotten och det svåra i poetens uttryck genom en analys som hänvisar till författargestalten. Överlag, såsom Fredrik Hertzberg påpekar, har det kryptiska i Björ-

51. Ibid., s. 35–36.

52. Ibid., s. 298.

53. Se Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm: Norstedts Förlag AB 1997, s. 45–56.

lings poesi ofta lett till att man har närmat sig den som en gåta som man måste hitta det rätta svaret på.⁵⁴ Då ser man på tolkningen av Björlings poesi som en exeges, som kan *lösa* det esoteriska uttryckets ogenomskinlighet och översätta uttrycket till en form som går att förstå. Som man kan observera i utanförskapsnarrativet, Orfeus-myten och betoningen av poetens homosexualitet, som alla förekommer i samband med analyser, har man ofta på ett eller annat sätt funnit svaret på gåtan i Björlings identitet, eller i den identitet som man föreställt sig att han hade.

Man kan finna exempel på samma narrativ också om man breddar perspektivet och ser på diskussionen kring den finlandssvenska modernismen som helhet, en diskussion som ofta beskrivit den modernistiska konsten som något som "hävdar ett ibland hotat existensberättigande och befäster en ofta vacklande identitet", som Torsten Pettersson uttrycker det.⁵⁵ Utan att alls vilja ifrågasätta språkpolitiska, geografiska och sociala positioners betydelse för estetiska fenomen, eller de estetiska fenomenens sociala funktion, vill jag betona att en reducering av den modernistiska poetiken till ett (dolt) uttryck för poetens identitet, också innebär att man underlåter att beakta litterära genresamband och förminskar diktanalysen till ett tolkningscentrerat letande efter rätt kod. Man kan också på många punkter ifrågasätta om Björling var en outsider i förhållande till den litterära traditionen och till det samtida poetiska fältet. Såsom Friberg betonar, stod poeten i själva verket i en levande dialog med traditionen och var inte alls den ensamma enstöringsprofet som man ofta har beskrivit honom som.⁵⁶ Också den närmaste kretsen spelade en central roll i Björlings arbete; till exempel bjöd poeten in sina vänner att föreslå strykningar i hans dikter och en intellektuell dialog med den närmaste kretsen var ett viktigt element i hans skrivprocess.⁵⁷ Snarare var traditionen

---

54. Hertzberg, *Moving Materialities*, s. 3.

55. Pettersson frågar sig i sin artikel varför ett tidigt brett genombrott av modernismen skedde just i Finland och inte i andra nordiska länder, och svarar: "Den första faktorn att beakta är minoritetens utsatta språkliga situation. Då som nu gjorde den att ordens konst hade en alldeles särskild dimension som saknas i en trygg etablerad majoritetskultur: litteraturen hävdar ett ibland hotat existensberättigande och befäster en ofta vacklande identitet.", Pettersson, "Modernismen en tillflykt".

56. Friberg, *Från sonett till drömtext*, s. 12.

57. *Ibid.*, s. 25; Enckell, *Till saknadens lov*, s. 62–63.

för poeten ett moderligt kontinuum ur vilket han öste inspiration i fråga om såväl form som filosofiskt tänkande.

BJÖRLING SOM LANDSFLYKTING – OM PROBLEMET MED
BEGREPPET HEMLÖSHET

Ett återkommande drag i Björlingforskningen är således en exegetisk tolkning av Björlings poesi baserad på poetens identitet. Särskilt tydligt blir detta i Mikael Enckells essäproduktion, där denne har jämfört den finlandssvenska modernismen – och speciellt Björling – med den judiska tanke- och tolkningstraditionen. Enligt Enckell är Björling och konst överlag analoga med judendomens letande efter det ursprungliga (Gud) och den messianiska väntan; enligt honom finner man samma tolkningsstruktur även i psykoanalysen som undersöker dynamiken mellan att gömma sig och stiga fram, så som exempelvis i Sigmund Freuds berömda fort-da-lek.⁵⁸ När Enckell tolkar Björlings ”Det oavslutades gud” i *Solgrönt* kopplar han ihop den spänning mellan gränser och gränslöshet som anses vara karakteristisk för Björling, med det kabbalistiska Ein Sof-begreppet som betyder oändlighet, bokstavligen ’inget slut’. Med utgångspunkt i gränsernas och gränslöshetens tematik jämför Enckell judendomen och poesin eftersom båda är marginella till sin essens och karakteriseras av ett utanförskap:

En annan, inte omedelbart judiskt anknuten, infallsvinkel i riktning mot Den Stora Magneten, kunde vi tro att är all litteraturs Moder: lyriken, lika impopulär och betydelsefull i sin envetna alstringskraft som judendomen. Man kan misstänka, ett dessa två på sätt och vis motstridiga attribut: kreativitet och impopularitet, hänger ihop och är varandras förutsättningar.

De tangerar varandra de två alstringsstarka och repulsiva ursprungstraditioner, grannar som de båda är i något viktigt avseende, till Den Stora Magneten, också på ett annat område. Som språkrör – inte alltid, men ofta – för hemlängtan, saknad efter den förflutna, står de i ett problematiskt och motstridigt förhållande till nostalgi, romantik och sentimentalitet.⁵⁹

58. Mikael Enckell, *Okändhetens följeslagare*, s. 20.

59. *Ibid.*, s. 103.

I Enckells tolkning handlar både poesi och judendom om en längtan hem. Med andra ord ser han överlag poesin som diasporisk, som en landsflyktig genre för vilken Björling är en paradigmatiske representant. Värt att notera i skribentens formulering är även hur han förankrar Björling i en nationalitetsterminologi då han beskriver honom som en poet som befinner sig mellan hemmet och landsflykten – en parallell han drar även då han nämner att Björling är en poet som understöder "utsträckta medborgarrättigheter i universum".⁶⁰ Samtidigt implicerar tolkningen av poesi som en landsflyktig genre att poesin till sitt väsen är marginell, icke-kommunikativ och subjektiv. I Enckells tankegångar ekar starkt den subjektcentrerade tradition som har sett poesi som en monologisk och solipsistisk genre.⁶¹ Synsättet är redan i sig problematiskt eftersom det essentialiserar frågan om poesins kommunikativa aspekt. Samtidigt kan man ifrågasätta ett poetiserande av landsflykten eftersom ett sådan jämställande bortser från landsflykt som levd erfarenhet.

Därför är också landsflykten, som Enckell betonar, en fråga som det är nödvändigt att granska i en vidare kontext än enbart poetikens. Utanförskapet och den därtill hörande landsflyktstropen är ett begreppsligt knippe där olika frågor korsar varandra, frågor som handlar om nationalitet, nationalism och identitet, och som var centrala i den europeiska filosofin under mellan- och efterkrigstiden. Detta blir speciellt tydligt om vi närmare granskar den vandrande juden, modernisternas allegori för landsflykten, som spelar en viktig roll även i Enckells tolkning av Björling.

För vad är egentligen landsflykt? Den vandrande juden som karaktär är problematisk av den uppenbara, men sällan kommenterade, anledningen att landsflykt inte är ett poetiskt privilegium, utan

---

60. Enckell, *Över stumhetens gräns*, s. 18.

61. En sådan syn syns till exempel i G.W.F. Hegels och John Stuart Mills poesiuppfattning. Tanken om det icke-kommunikativa i poesin har rotat sig djupt i lyrikteorin, vilket är problematiskt särskilt när man beaktar hur eurocentriska dylika uppfattningar ofta är. Därför kunde man också säga att tanken om dikts subjektiva tidlöshet, dvs. det nämnda utanförskapets – icke-ortens – kronotop, kanske är något som skriver in sig i vår lyrikteoretiska tradition på ett djupare plan än enbart i förhållande till den modernistiska självförståelsen, vilket också syns i författarporträtten. Åsbacka påpekar: "Den utanförstående diktaren är ett författarnas och litteraturhistorikernas skötebarn", Åsbacka, "Ekonomisk brist".

för många poeter en faktisk situation. Såsom det påpekas av Chana Kronfeld, som forskat i modernistisk poesi på hebreiska och jiddish, är det särskilt motstridigt att de europeiska modernistpoeterna som betonade landsflykten ofta befann sig i en ekonomiskt och samhällsligt privilegierad position; de skrev på majoritetsspråket, såsom engelska, franska eller tyska, och deras produktion var på väg att nå en kanoniserad ställning. De europeiska modernisterna som i sina visioner positionerade sig utanför nationalstaten, hade i själva verket full tillgång till alla de privilegier nationaliteten erbjöd.⁶²

Med andra ord är landsflykten, glorifierad ur en privilegierad position, såväl ohistorisk som ur politisk synvinkel bedräglig, både som poetiskt etos och litteraturhistoriskt narrativ, eftersom den universaliserar och förminskar i verkligheten marginaliserade författares upplevelse av landsflykt och utanförskap. Annat är det med till exempel många latinamerikanska poeter i vars verk landsflykten inte är något poetiskt, och inte heller en kreativ längtan, utan en ångest som kommer sig av kampen för att överleva och ett upprivande utanförskap i den egna gemenskapen. Som S.R. Wilson skriver: "Att vara författare i landsflykt innebär inte att man saknar ett land utan att man saknar en allmänhet att rikta sig till."⁶³ En verklig landsflykt kan innebära ett smärtsamt hinder för att kommunicera med hjälp av poesin, men här handlar det om en tidsmässig och rumslig position därifrån man skriver, inte om genredrag för poesin *per se*. Därför är den poetiska landsflykten – samt icke-kommunikativiteten som begreppsligt hör samman med denna – alltså ett mycket problematiskt sätt att närma sig avbrotten i Björklings poesi.

DEN VANDRANDE JUDEN SOM BILD FÖR UPPRYCKANDE AV RÖTTER

Motsatsförhållandet som den idealiserade landsflykten implicerar, landsflykt/diaspora versus nationalstat, är problematiskt också ur den

---

62. Chana Kronfeld, *On the Margins of Modernism. Decentering Literary Dynamics*, Berkeley: University of California Press 1996, s. 2, 230–231.

63. "It is not that the writers who live in exile are persons without a country, rather, they are persons without a public". S.R. Wilson, "El Cono Sur: The tradition of exile, the language of poetry", *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos* 8:2, 1984, s. 248–249.

synvinkeln att det tar för givet det nationalistiska projekt som döljer sig bakom begreppet nationalstat, trots att detta projekt borde granskas som en historisk produkt och inte som ett objektivet tillstånd. Diasporan behöver nämligen inte innebära en strävan efter att tillhöra en nationalstat. Emma Goldman, till exempel, tolkade diasporan som en fundamentalt judisk plats, som uttryckligen vänder sig mot eller från tanken om nationalstaten, inte understöder den.

Sarah Hammerschlag, som har undersökt judemotivet i en europeisk, mellankrigstida kontext, konstaterar att den allegoriska judendomen de facto kan ses som en biprodukt av det europeiska nationalistiska projektet.⁶⁴ Judemotivet har alltså olika nationalitets- och identitetsrelaterade funktioner i det franska 1900-talets tänkesätt. Det diasporiska folket kom att representera rotlöshet, en icke-myt, där nationalstaten, konstruerad av den nationalromantiska ideologin, kom att representera en *myt*. Denna myt är en "fiktio[n] [...] vars roll är att presentera, till och med påtvinga, modeller och förebilder [...]". Genom att efterlikna dessa kan individen – eller stadsstaten eller ett helt folkslag – uppnå och identifiera sig själv", som Jean-Luc Nancy och Philippe Lacoue-Labarthe deklarerar.⁶⁵ Efter andra världskriget och förintelsen valoriserades den vandrande och rotlösa judendomen som en icke-myt med nära släktskap till den postmoderna fragmenteringen, fortsätter Hammerschlag.⁶⁶ Judendomen upphöjs således till en öppen, positiv identitet som vem som helst kan ikläda sig och med hjälp av vilken vem som helst kan framställa rotlöshet performativt.

Föreställningen om en dylik, öppen och marginell kategori finns också bakom den modernistiska självdefinition som betonar utanförskap.⁶⁷ Det utanförskap modernisterna understryker är således inte

64. Sarah Hammerschlag, *The Figural Jew. Politics & Identity in Postwar French Thought*, Chicago: The University of Chicago Press 2010.

65. "Le mythe [...] est donc un *fictionnement*, dont le rôle est de proposer, sinon d'imposer, des modèles ou des types à l'imitation desquels un individu – ou une cité, ou un peuple tout entier – peut se saisir lui-même et s'identifier.", Jean-Luc Nancy & Philippe Lacoue-Labarthe, *Le mythe nazi*, Paris: L'aube 1991, s. 34.

66. Hammerschlag, *The Figural Jew*, s. 12–13.

67. I kretsarna kring *Quosego* fördes livliga diskussioner kring nationalism och internationalism. Att överskrida den nationella synvinkeln handlar för Björling dock inte bara om internationalism. Överskridandet har även en kosmisk dimension, såsom det framgår av dikten "47II. Universalistisk Dada-Individualism", publicerad i det första numret år 1938, och av essän "Universalism", som poängterar gränslöshetens

så mycket en identitet som en litterär gest, där man tvärtom strävar efter att öppna för en mångfald och flexibilitet av identiteter, vilket vi märker om vi återvänder till Björlingcitaten om att han är en borgare men samtidigt mera proletär än proletärerna. Uttalandet öppnar via negationen upp de politiska identiteterna och kategorierna av självet så att de blir porösa: man kan stiga både in i och ut ur dem utan att de bildar fasta identiteter. På samma gång vägrar man att bosätta sig i det språk som ser identiteterna som låsta positioner. Den längtan efter att stå utanför som uttrycks i Björlings yttrande, är ett eko av modernismens programmatiska längtan ut ur den nationalistiska diskursen; diktens rotlöshet sammanlänkas med de litterära troperna som obundna och lösslitande strategier. På samma sätt innehåller Björlings ”min mor är judinna!” en liknande dimension av att slita upp rötterna; det skildrar en performativ gest med vilken man samtidigt deltar i traditionen – till och med en främmande tradition – och ställer sig utanför densamma. Det står klart att viktiga nyanser av Björlings poetisk-filosofiska tänkande går förlorade om detta tänkande reduceras till en fråga om poetens identitet. Tvärtom måste man beakta den mångfald av olika sätt på vilka de litterära figurerna och verkliga identiteterna kan flätas samman. För att förstå denna aspekt måste vi ännu för en stund, via judendomen, återvända till frågan om universalitet.

Diskussionen om den allegoriska judendomen nådde sin kulmen i maj 1968. En grupp studenter började använda sloganen ”nous sommes tous des juifs allemands” (”vi är alla tyska judar”) som en protest mot att rörelsens informella symbol och katalysator, den tyska juden Daniel Cohn-Bendit, hade nekats inträde i landet. Sloganen presenterade ”judendomen som ett emblem för offret och outsiders, en symbol vars innehåll enkelt gick att överföra”, sammanfattar Hammerschlag det hela.⁶⁸ Eller som det konstateras av filosofen Jacques Rancière, som har fäst sig vid det performativa i studenternas gest, handlade

---

estetisk-moraliska kvalitet. I det som kom att bli tidningens sista nummer, betonar Björling kopplingen mellan poesin och livet, en vitalistisk unicitet i mångfalden: ”Modernism är det icke-begränsade! det universella i rum, och – i medvetandet. Modernism är vår tids religion, liv, hälsa. Den är inte litterär skola, den är universum i var punkt.”, Gunnar Björling, ”Råhet”, *Quosego. Tidskrift för ny generation*, Borgå: Söderström & Förlags Ab 1971, s. 194.

68. ”the use of Judaism as an emblem for victim and outsider, an emblem whose content is easily transferable.”, Hammerschlag, *The Figural Jew*, s. 5.

det inte om att jämföra sig med offren eller om att universalisera offerskapet, utan om att vägra identifiera sig med ett själv som tillhörde nationalstaten. Med andra ord försökte de ogiltigförklara sin egen rätt till en nationell identitet.⁶⁹ Tjugo år efter lanseringen av sloganen presenterar Jean-François Lyotard i sitt verk *Heidegger et "les juifs"* judendomen som en öppen och rotlös kategori.⁷⁰ Lyotards gest, som enligt Kronfeld "universaliserar och approprierar 'judarna'" och "förnekar den judiska kulturella diskursens bokstavlighet",⁷¹ mötte överlag omfattande kritik speciellt från traditionen av amerikansk identitetspolitik; Lyotards uppfattning om judendomen ansågs vara reduktionistisk och essentialiserande och man ansåg att den representerade "allt det som är fel i det franska postmoderna tänkandet", som Hammerschlag sammanfattar.⁷²

Det som gör fallet intressant är att universalistiska och partikularistiska argument ställs mot varandra i den diskussion om "judarna" som Lyotard ger upphov till.⁷³ Den modernistiska diskussionen om landsflykten och nationalitetsproblematiken som förs i början på seklet anknyter med andra ord till en bredare identitetsdiskussion i den västerländska 1900-talsfilosofin. Såsom jag har velat visa genom att presentera Björlingtolkningarnas identitetscentrering, är frågan om spänningen mellan universalism och partikularism därtill också en litteraturhistorisk fråga: förmår litteraturhistorien identifiera den pluralism och det spektrum av olika litterära talarroller som hänger ihop med modernismens självuppfattning, eller skrivs litteraturhistorien identitetscentrerat genom att den slår fast att det lyriska jaget är ett uttryck för författarfiguren? Det senare är ofta oundvikligt om

69. Jacques Rancière, *Aux bords du politique*, Paris: La fabrique 1998, s. 127.

70. Jean-François Lyotard, *Heidegger et "les juifs"*, Paris: Galilée 1988, s. 152.

71. "Lyotard's universalizing appropriation of 'the jews';" the literality of Jewish cultural discourse is blatantly denied.", Kronfeld, *On the Margins of Modernism*, s. 261, 231.

72. "As such, he was perfectly positioned to become in the American context the exemplar of all that was wrong with postmodern French thought.", Hammerschlag, *The Figural Jew*, s. 9.

73. De universalistiska argumenten har en bakgrund i den franska republikanska historien, som man fortfarande ser spår av i diskussioner om det offentliga bruket av religiösa symboler, och i Slavoj Žižeks argumentation mot en politisk korrekthet. Det andra argumentet, som försvarar partikularismen, är i sin tur förankrat i den nordamerikanska identitetspolitiken och visar sig till exempel i den aktuella diskussionen om kulturell appropriering.

kontexten för undersökningen är ett dunkelt *det moderna* och man läser dikten som ett uttryck för detta. Till exempel är föremålet för Fribergs kontextuella undersökning de finlandssvenska samhälleliga och mentala förhållandena i relation till det moderna och moderniseringen. Då framträder poetens kännetecknande utanförskap som en återspeglning av det moderna rummet, som individens svar på det moderna samhällets splittring och upplösningen av fasta betydelser.

Men man borde även fråga sig vilken roll litteraturen har i detta sammanhang; hurdana samhälleliga och politiska dimensioner har den litterära figurationen i tidens historiska kontext? Intressant i Hammerschlags argument är den koppling hon gör mellan litterära figurer – eller litteratur över huvud taget – och skapandet av nationalstater. Gluzman är på samma linje då han föreslår att "[l]itteraturens roll i byggandet av nationer – för att låna Stephen Greenblatt, dess djupt funktionella användbarhet – blir särskilt synlig i dess konstruktioner av litterärt värde".⁷⁴ Med andra ord, om man tar fordringen att granska den finlandssvenska modernismen ur historisk synvinkel på allvar, borde man se på implikationerna av de fenomen som hör ihop med den finlandssvenska modernismen ur ett bredare perspektiv, i relation till det nationalistiska projektet inte bara i Finland, utan i hela Europa. Det innebär bland annat att landsflyktingen som figur granskas som en del av diskussionen om nationalitet och identitet som bland annat tar sig uttryck i den internationalism som också var viktig i kretsarna kring *Quosego*. När man gör detta ser man att de litterärt konstruerade identiteterna och den modernistiska självdefinitionen förhåller sig till det tidiga 1900-talets nationella projekt på ett betydligt mer komplicerat och mer dialogiskt sätt än vad den psykologiserande forskningen har hävdad.

TILL SLUT

I min artikel har jag velat fästa uppmärksamhet vid att det psykologiserande utanförskapsnarrativet bör granskas kritiskt och historiskt, på så sätt att man sammanbinder den finlandssvenska modernismen

---

74. "Literature's role in nation-building – indeed, in Stephen Greenblatt's words – its deep functional utility, becomes extremely visible in its constructions of aesthetic worth.", Gluzman, "Modernism and exile", s. 2.

med den europeiska medborgarskapsdiskursen. Jag har också visat hur Björblingläsningar som oproblematiskt tar avstamp i myten om utanförskap inte gör rättvisa åt poetens nyansrika förhållande till traditionen, språket och identiteten. För trots att man kan uppfatta att allt i Björblings poesi utspelar sig på gränsen, i mellanrummen, fäster sig detta inte på personen eller identiteten – trots att människan förvisso är ständigt närvarande i hans poesi. I stället för en fast identitet, kan man i Björblings poesi och brevväxling ana en pluralistisk lek med identitetens porositet. Det är fråga om att i enlighet med modernismens rotlösa ideal ta till sig olika litterära talarroller bara för att i nästa sekund förkasta dessa. Detta är den sida av Björbling som har ignorerats av den forskning som tar avstamp i poetens outsider-identitet.

Också den materialitet som med förbluffande påtaglighet utmärker Björblings dikter är ett särdrag som har blivit åsidosatt till förmån för de identitetscentrerade uppfattningarna om poeten. Fredrik Hertzberg betonar den nästan fysiska särart som kännetecknar Björblings poesi och motsätter sig på samma gång de tolkningar som har gjort gällande att poeten skulle ha varit en utomstående i förhållande till sitt eget språk: ”Jag tror att man kan se hans syntaxlösa satser som primärare, mer direkta, än vanliga satser. Det är som om han hade velat krypa under skinnet på språket, eller som om han strävat mot att låta sig bäras bort av det. Ordens omedelbarhet är en sida av deras kroppslighet, de är som ett slag i ansiktet eller som en smekning.”⁷⁵ Enligt Hertzberg befinner sig Björbling således inte utanför språket, utan tvärtom på ett nästan kroppsligt sätt inuti språket. Avbrottens uttrycksform rör sig också framför allt mellan det konkreta och det gränslösa. Allt finns i avbrotten: ”När och – / mer än så / att ingen vet // på gränsdrags punkt / och att ett enda / och som – allt”.⁷⁶ Vi rör oss mellan unicitet och mångfald; den kroppsliga, tveksamma rytmen tycks säga allt och inget. På samma gång problematiserar denna rytm själva möjligheten att tala om insida och utsida.

---

75. Fredrik Hertzberg, ”Björblings kroppsspråk”, Clas Zilliacus & Michel Ekman (red.), *Björblingstudier. Föredrag vid Gunnar Björbling-symposiet den 18–19 maj 1992*, Helsingfors: SLS 1993, s. 108.

76. Gunnar Björbling, *Du går de ord*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag 1955, s. 13.

Den extrema diskontinuiteten och minimalismen i Björlings senare produktion tycks motsätta sig skapandet av en sammanhängande talarposition. Poetens uttryck är inte den monologiska talarens självuttryck, utan snarare ett system av materiella element där fragmentens kanter skaver mot varandra. Enskilda ord, speciellt konjunktioner som ”att”, det formella subjektet ”det” och negationen ”ej” blir till varelser, aktiva aktörer i diktens rum. Substantiven är handlingsord: ”det är och att en gång / att ej-rum, ej-när / det är / och att en gång”.⁷⁷ Överlag ska Björlings disjunktiva dikter inte förstås mot representationens horisont – deras upplevelse av världen är inte kopians förhållande till originalet, utan de skapar sin egen värld, agerar som en del av den. Här kan vi också se en stark koppling till de finlandssvenska modernisternas strävan efter en ”syntes mellan livet och dikten”⁷⁸ och överlag den moderna konstens försök att ”nä en aning om närvaro”, som Hertzberg skriver.⁷⁹ Den hermetiska materialiteten i Björlings poesi är inte ett uttryck för en dold identitet, utan förgrunden och bakgrunden flätas samman, vi lever sammanflätade med materian. Snarare än mot utanförskap, pekar avbrotten i Björlings sena produktion mot ett deltagandets och närhetens etos. Ur den synvinkeln är Björlings poesi inte, och kan heller inte vara, en autonom icke-plats, om man med autonomi förstår en skillnad mellan det litterära och det icke-litterära, eller som en position som utanförstående, landsflyktig visionär, frikopplad från traditionen: ”universum i var punkt”.

Hur ska man då granska Björlings utanförskap utan att falla in i traditionen att läsa hans poesi identitetscentrerat? En möjlig lösning finner vi om vi återvänder till Hammerschlags diskussion om litterära figurer. Argumentet har sina problem, men trots det kan vi med hjälp av hennes förhållningssätt granska Björling som gestalt utan att reducera hans poesi till ett fast uttryck för hans identitet. Hammerschlag föreslår en tredje lösning, som ligger mellan universalism och partikularism, med vars hjälp man kunde undvika den svartvita polaritetens fallgropar. Enligt detta synsätt kan man uppmärksamma den vandrande judens funktion uttryckligen som ett självkritiskt red-

---

77. Ibid., s. 27.

78. ”elämän ja runon synteisiin”, Vesa Haapala, *Kaipaus ja kielto. Edith Södergranin Dikter-kokoelman poetiikkaa*, Helsinki: SKS 2005, s. 454.

79. Hertzberg, *Moving Materialities*, s. 65.

skap för litterär *figuration* eller *defiguration*, det vill säga språkets – och identitetens – benägenhet att förneka sin egen stabilitet. ”Defiguration kunde således syfta på det figurativa språkets möjlighet att fästa uppmärksamheten vid sig själv, att ifrågasätta sig själv som en källa till representation och sanning”, skriver Hammerschlag i enlighet med Nancys och Lacoue-Labarths mytuppfattning.⁸⁰ Enligt Hammerschlag borde man i en granskning av jude-figuren beakta frågan i vilken mån det figurativa språket över huvud taget kan vara ett svar på problem förknippade med identitet och representation.⁸¹ Hammerschlags tanke om litterära figurer och troper öppnar med andra ord upp för att närma sig de identiteter och röster som kommer fram i poesin med hjälp av begreppet performativitet. Betoningen av den performativa aspekten kunde också vara en lösning på ett problem som litteraturhistorien brottas med, nämligen svårigheten med att överbrygga klyftan mellan det biografiska jaget och den textuella talarrollen. Det lyriska jaget med sina definitioner av det egna självet kunde i så fall identifieras som något skiftande och som ett ständigt prövande av olika positioner, som visserligen har sin koppling till det verkliga identitetsskapandet även på den nationella nivån, men som inte begränsas till ett endimensionellt uttryck för identitet.

I en läsning som uppmärksammar performansen skulle Björlings längtan ut ur kategorierna få sin förklaring just i sättet att först anta, och sedan åter förkasta olika identitetspositioner utan att fastna för gott i någon av dessa. En sådan läsning kunde fånga hur Björlings poesi ger uttryck för längtan efter ett poröst och pluralistiskt varande. Samtidigt möjliggör den detta varande performativt. På detta sätt kan landsflykten som idealiseras av modernisterna även förstås på ett annat

80. ”*Défiguration* would, thus, mark the possibility of figural language calling attention to itself, calling itself into question as representation and truth source.”, Hammerschlag, *The Figural Jew*, s. 14.

81. Den allegoriska judendom, som förmedlades av Emmanuel Levinas till Blanchot och Jacques Derrida, representerade ett sätt för det figurativa språket att bli självkritiskt och dekonstruktivistiskt; den litterära figurens möjlighet till ett begreppsligt upprivande av rötter och den vandrande judefiguren är analoga, Hammerschlag, *The Figural Jew*, s. 17. Enligt Derrida gömmer sig det figurativa språkets potential i dess förmåga att störa språkets universalantagande och fästa uppmärksamhet vid dess partikularism; det problematiserar tanken om språket som något som representerar världen *där någonstans* och påminner om att världen finns i det språk och de begrepp vi använder.

sätt; kanske rotlösheten inte handlar om en avsaknad av rötter, utan om en möjlighet att slita loss rötterna ur den omedelbara kulturella och geografiska jorden, och i universalismens anda plantera dem där man själv vill. Rörelsen utåt är inte bara en flykt ut ur något, utan också en flykt *till* något annat. I detta avseende betyder inte heller icke-lokaliseringen ett passivt utanförskap, utan den siktar på framtiden; den innebär en möjlighet att delta i författandet av sin egen historia. Björlings utrop att hans egen mor är judinna, är en gest med vilken poeten ställer sig utanför den dominerande kulturen och skapar ett poetiskt släktskap med andra utomstående.

Översättning: Daniela Silén

”Det var österns insats också i vårt samhällsliv”

Civilisation, nation och etnicitet i Karl H. Wiiks syn på 1917–1918 års händelser

OM DET LÅNGA 1800-TALET HADE, alltsedan franska revolutionen till första världskrigets utbrott, varit ett århundrade av optimism och framstegstro, skulle 1900-talet kännetecknas av stora katastrofer och ytterligheter. Efter första världskriget förändrades synen på den västerländska civilisationens triumfartade segertåg. Världskriget hade lett till att flera europeiska imperier, som före världskriget koloniserat världen med stor självtillförsikt om den egna europeiska kulturens och civilisationens överlägsenhet, efter kriget skulle antingen helt duka under eller gå ut ur kriget betydligt svagare än tidigare. Demokratins verkliga genombrott skedde efter världskriget samtidigt som flera central- och östeuropeiska stater skakades av både arbetarrevolter och högerkupper. Massan tog plats i det politiska rummet och med de gamla central- och östeuropeiska imperiernas fall befarade man särskilt på konservativt och reaktionärt håll att den gamla ordningens fall var början på den västerländska civilisationens undergång.¹

I Finland hade den nationella frigörelsen från det ryska imperiet lett till en blodig sammandrabbning mellan vita och röda finländare under vintern och våren 1918. Historikern Eirik Hornborg skulle senare beskriva hur den finländska borgerligheten, som ansåg sig ha försvarat den västerländska och lagliga samhällsordningen under kriget 1918,

---

Den här artikeln har tillkommit inom ramen för Matias Kaihovirtas forskningsprojekt ”Skapandet av den svenska klasskampen i Finland: Klass, nation och etnicitet hos Karl H. Wiik 1901–1946”, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland.

1. Eric Hobsbawm, *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet: 1914–1991*, Stockholm: Rabén & Prisma 1994, s. 132–139.

fick en allvarlig törn i sin syn på det vanliga folket. Man ansåg att kriget avslöjade grymheten hos det vanliga folket, ett arv från ett mörkt, hedniskt och ociviliserat förflutet, som av en del beskrevs som ett kusligt drag i det finska folkets själsliv och natur.²

I förhållande till samhällets högre sociala skikt ansågs massan vara på en lägre civilisationsnivå, ett synsätt som inte enbart förekom bland borgerliga opinionsbildare och beslutsfattare. Även inom den internationella socialistiska arbetarrörelsen förekom det olika synpunkter på folkligt politiskt agerande, och särskilt efter den ryska bolsjevikrevolutionen fixerades debatten vid frågan om revolt eller reform och vilken av dessa två alternativa handlingsstrategier som var det godtagbara sättet att omvandla det kapitalistiska samhället till ett socialistiskt. I denna debatt inom den internationella arbetarrörelsen spelade synen på klass, utifrån ett marxistiskt perspektiv, en viktig roll. Men som bland andra den svenske historikern Håkan Blomqvist har visat, skulle även föreställningar kring nation, etnicitet och civilisation, hur de påverkade synen på klass och folk, påverka den socialistiska idédebatten.³

Samtidigt som den finländska socialdemokratin i reformistisk anda tog avstånd från revolutionen som kampmetod, skulle partiet i större utsträckning än tidigare kräva disciplinering av de egna arbetarleden. Tidigare forskning har uppmärksammat den intensiva kampen mellan socialdemokrater och kommunister, men i mindre omfattning hur denna kamp fördes utifrån hur socialdemokrater respektive kommunister föreställde sig och konstruerade den egna medlemskåren. I den finländska kontexten skulle 1917–1918 års händelser ha en avgörande betydelse för socialdemokrater och kommunister, hur dessa respektive vänsterörelser skulle konstruera ideal- och motbilder av arbetarklassen som respektive politiska rörelse sade sig företräda.

Utifrån socialdemokraternas avståndstagande till de röda och revolutionen 1917–1918, är jag intresserad av att undersöka hur partiet förhöll sig till medlemskåren. Syftet med ett dekonstruerande angreppssätt är att undersöka hur föreställningar kring civilisation,

---

2. Eirik Hornborg, *Man i ledet: minnen och episoder 1899–1927*, Stockholm: Norstedt 1959, s. 162.

3. Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm: Carlssons 2006.

Den svenskspråkige socialdemokraten Karl H. Wiik (1883–1946) var kritisk till de rödas revolutionsplaner och ställde sig utanför revolutionen. Efter inbördeskriget skrev han till Arvid Mörne: "Morden o.dyl. visade, vilken nivå detta folk befann sig på, och jag fasade vid tanken på revolution, företagen av detta folk."

nation och etnicitet framgick i den socialdemokratiska synen på arbetaren efter inbördeskriget 1918. Jag närmar mig denna frågeställning genom att undersöka den finlandssvenske socialdemokraten Karl Harald Wiik (1883–1946) och hans beskrivning av revolutionen och inbördeskriget 1917–1918 i Finland. Valet av Wiik utgår från hans betydelse som teoretiskt ledande marxist och socialistisk idépolitiker i den finländska socialdemokratin före och efter inbördeskriget. Hans

roll för den finländska arbetarrörelsen var av särskild vikt, dels tack vare hans kunskaper i den socialistiska teoribildningen, dels tack vare hans utbredda internationella nätverk som ansågs vara en resurs för den finländska arbetarrörelsen. Därtill var Wiik en av de ledande personligheterna i den svenskspråkiga socialdemokratiska arbetarrörelsen i Finland i början av 1900-talet.

FRÅN REKONSTRUKTION TILL DEKONSTRUKTION AV
K. H. WIIKS SYN PÅ 1917–1918 ÅRS HÄNDELSER

Karl Harald Wiik tillhörde de ledande socialdemokraterna i Finland vid tiden före och efter inbördeskriget. Till den snabba revolutionära utvecklingen som ägde rum i den finländska socialdemokratin åren 1917–1918 förhöll han sig skeptisk och han tackade nej till erbjudna förtroendeuppdrag i de rödas folkkommissariat. Han avgick från sina förtroendeuppdrag inom partiet vid tiden för det röda maktövertagandet i januari 1918. Under kriget höll Wiik låg profil och efter de vitas seger gömde han sig i drygt ett års tid hos vänner i Helsingfors, bland annat hos konstsammlaren Ivar Hörhammer och författaren Arvid Mörne. Hans ursprungliga avsikt att, liksom hans partikollega och vän Edvard Gylling, söka politisk exil i Sverige blev dock ofullbordad.⁴

Under den tid som Wiik befann sig ”under jorden”, borta från offentligheten, skulle han rekapitulera både sitt eget och den socialdemokratiska arbetarrörelsens politiska agerande genom att sysselsätta sig med att skriva och läsa. Resultatet blev en del utkast där han berörde sitt eget förhållande till 1917–1918 års händelser och i vilka han redogjorde för sin politiska verksamhet under världskriget. Det huvudsakliga arbetet som Wiik författade under den här tiden var boken *Kovan kokemuksen opetuksia: sananen Suomen työväelle* (”En hård erfarenhets lärdomar: några ord till Finlands arbetare”) som utgavs i december 1918. Boken utkom strax efter SDP:s extraordinära partimöte då partiet återupptog verksamheten efter inbördeskriget. Den utkom enbart på finska och trycktes i tre upplagor⁵. De citat som är hämtade från boken har jag översatt från finska till svenska.

4. Erkki Tuomioja, *K. H. Wiik: Puoluesihtööri ja oppositiososialisti. Elämäkerta 1918–1946*, Helsinki: Tammi 1982, s. 9–30.

5. Som källa tillämpas den tredje upplagan som utkom i maj 1919.

Boken kan betraktas som ett diskussionsinlägg i debatten om partiets framtida linje och politiska verksamhet, där Wiik sällade sig till skaran bland andra före inbördeskriget aktiva socialdemokrater som återvände till dagspolitiken efter kriget och intog en ledande roll i SDP, bland dem fanns Hannes Ryömä, Väinö Tanner och Taavi Tainio. Boken vann snabbt uppmärksamhet och spridning bland socialdemokrater i det pånyttfödda SDP.⁶ Den betraktades bland samtida socialdemokrater som ett viktigt kritiskt diskussionsinlägg om partiets tidigare misstag och ansågs ge riktlinjer inför framtiden. Wiik hade i det ”gamla SDP” före 1918 haft en oppositionell roll, och kritiserat den dåvarande partiledningen för en alltför dogmatisk syn på Marx, vilket gjorde att han av sina kritiker ansågs tillhöra partiets högerfraktion på grund av sin ”revisionistiska” syn på den marxistiska klasskampen. I det nya SDP som uppstod efter inbördeskriget skulle Wiik däremot få epitetet ”partiets marxistiska samvete” tack vare sin marxistiska renlärighet som ansågs ha kommit till uttryck i hans uppgörelse med 1917–1918 års händelser.⁷

K.H. Wiik har i den tidigare forskningen betecknats som marxistisk idealist och som vänsteroppositionell i finländsk socialdemokrati. Inte sällan har Wiiks tänkande och agerande betraktats utifrån ett efterhandsperspektiv och rentav presentistiskt synsätt. Wiik har både kritiserats och rehabiliterats utifrån sentida politiska värderingar i en idéhistorisk analys av Wiik; utifrån en hög-socialdemokratisk historiesyn, betraktas han som en framstående teoretiker, men saknande realpolitikerns pragmatism.⁸ I Erkki Tuomiojas biografi över Wiik ges en betydligt mer positiv och förståelsefull tolkning av K.H. Wiik. Men som Tuomioja tillkännager i sina memoarer, var det hans egen oppositionella roll i 1970-talets SDP som gjorde att han kunde relatera till föregångaren Wiik och som väckte hans ambitioner att närmare undersöka den nästan bortglömde vänsteroppositionelle politikern i partiets historia.⁹

6. ”Hyvä menekki kirjalle”, *Suomen Sosialidemokraatti* 18/12 1918.

7. Kalevi Pihanurmi & Aimo Poutiainen, ”Teoreetikko K. H. Wiik”, Hannu Soikkanen (toim.), *Tiennäyttäjät 3: Suomen työväenliikkeen merkkimiehiä Ursinista Tanneriin*, Helsinki: Tammi 1968, s. 286–287, 298, 307, 310–311.

8. *Ibid.*, s. 290, 307–311.

9. Erkki Tuomioja, *Kukkaisvallasta Kekkosvaltaan*, Helsinki: Tammi 1993, s. 217.

Det är egentligen meningslöst att försöka kategorisera Wiik som antingen pragmatisk eller idealist i olika politiska frågor som han tog ställning till. Som de flesta politiker försökte Wiik argumentera för att hans politiska syn var pragmatisk och riktig. Wiik gick under sin politiska karriär ofta i polemik mot påståenden om att socialismen var utopistisk. Han skulle som motargument framhäva socialismens vetenskaplighet mot borgerlighetens idealism och enligt honom var marxismen ingen "vidskepelse" utan en vetenskap som utgick från de lagbundenheter som existerade i det kapitalistiska samhället.¹⁰

Boken *Kovan kokemuksen opetuksia* har ibland ansetts bryta med Wiiks vänstersocialistiska synsätt, främst till följd av hans hårda kritik av den egna medlemskåren.¹¹ Men politikens historia är sällan linjär, den inrymmer paradoxer och överraskande brytningar som visar på mångsidigheten och komplexiteten hos Wiik som politisk aktör. Boken var ämnad som ett diskussionsinlägg i en historisk brytningstid i Finland då man diskuterade demokratin och arbetarrörelsens framtid. Wiiks bok samt de övriga texter som han producerade i tal och skrift vid den här tiden kan läsas som talhandlingar, och att undersöka dessa med ett dekonstruerande angreppssätt ger en historisk bild av hur föreställningar kring etnicitet, nation och civilisation användes av samtida socialdemokrater för att skapa en gemensam klassidentitet.¹²

K. H. WIIK SOM VÄNSTERINTELLEKTUELL LEDARE

Jag förebrår mig, att jag för litet varit mig själv, för mycket låtit mig bestämmas, ej av partidisciplin, men av solidaritet med partiet. Det finns dock en sanning i de ibsenska orden om den ensamme som är stark och i Carlyles om att ett lands styrka ligger i mängden av tigande män. Jag har ansett mig själv så ringa, att jag kunnat bli till

10. Karl H. Wiik, "Vad är Marx för arbetarna?", Karl H. Wiik & Runar C. Öhman, *Till Marx' minne. Tvänne uppsatser*, Helsingfors: Folktribunens förlag 1908, s. 6.

11. Pihanurmi & Poutiainen, "Teoreetikko K.H. Wiik", s. 269–279; Tuomioja, *K.H. Wiik: Puoluesihiteeri ja oppositiosialisti*, s. 25–30.

12. Stefan Berger & Angel Smith, "Between Scylla and Charybdis: Nationalism, labour and ethnicity across five continents, 1870–1939", Stefan Berger & Angel Smith (eds), *Nationalism, Labour and Ethnicity 1870–1939*, Manchester & New York: Manchester University Press 1999, s. 29.

gagn blott som en i massan. Men med tiden har jag kommit att tänka, att det dock kanske funnits ämne i mig till något bättre och att jag bort börja som Johannes Döparen, med att vistats i öknen. De fyra senaste månaderna ha för mig varit en sådan ökenvistelse; jag hoppas den är början till ett nytt skede i mitt liv. Det vore skönt att leva något mer helgjutet än det som varit.¹³

Wiik och Arvid Mörne hade stiftat bekantskap i början av 1900-talet i den svenskspråkiga socialdemokratiska verksamheten. Mörne hade inspirerat den unge Wiik med sina litterära skildringar av den svenskspråkiga arbetarklassens liv och sociala utsatthet. De hade förenats kring ett brinnande socialt och politiskt patos och en strävan att väcka den svenskspråkiga arbetaren till klassmedvetenhet och svensknationell medvetenhet. Trots att de båda sedermera skilts åt fanns vänskapen mellan dem kvar. Mörne hade förvisso öppet sympatiserat med de vita, men det hindrade inte honom från att låta den ”röde” Wiik gömma sig hemma hos honom strax efter inbördeskriget. Innan Wiik sökte gömställe hos Mörne skrev han ett brev till honom och förklarade sin syn på 1917–1918 års händelser. Han erkände att även han, trots sin lugna och sansade hållning, stundom drabbats av den revolutionära masspsykosens:

Hösten 1917 var inom partiet en tid av oklarhet; det sjöd och jäste, revolutionära slagord veno i luften, och det var brist på klarsynta och långsynta män. Kan väl vara, att också jag i någon mån skattade åt fraseologin på den tiden. Men när revolutionens spöke verkligen trädde inom synkretsen, började jag reflektera över saken och fann den vara av ondo [...]. Storsträjken gav erfarenheter av märkligt slag därtill. Morden o.dyl. visade, vilken nivå detta folk befann sig på, och jag fasade vid tanken på revolution, företagen av detta folk.¹⁴

Wiik underströk att massan hade lett partiet och att partiet hade saknat kompetenta ledare, värdiga sin uppgift att leda ett marxistiskt klasskampsparti. Det parti som reste sig ur inbördeskrigets ruiner

13. Brev till Arvid Mörne 14/8 1918, Mapp 28 Manuskript 1838–1944, K.H. Wiiks samling, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

14. Ibid.

borde i framtiden ledas av målmedvetna och starka ledare, menade Wiik.¹⁵

Hur positionerade sig K.H. Wiik i förhållande till arbetarrörelsen och det omkringliggande samhället? Wiik som använde idéer och teorier i ett meningsskapande syfte, gjorde det inte per automatik, utan utifrån hur han positionerade sig själv i förhållande till den ”massrörelse” som han ansåg sig representera. I brevet till Mörne nämnde Wiik den brittiske 1800-talsfilosofen och författaren Thomas Carlyle och den norske pjäsförfattaren Henrik Ibsen. Bägge passar in i det sammanhang där Wiik positionerar sig själv som ledare inför massan. Carlyle hade gjort sig vida känd för sin ”stormansteori” där han hävdade att historiens gång kunde förklaras utifrån de stora männens, till exempel Caesars och Napoleons, insatser. Genom att studera dessa mäns stordåd i historien skulle man bli uppmuntrad till att göra stordåd för mänsklighetens bästa. Wiik jämförde sig själv med de ”tigande män” som borde ha trätt fram och kraftfullt och målmedvetet agerat då samhället drabbats av masspsykos.

I Ibsens kända pjäs *En folksfiende* kämpar en läkare för att föra fram en obehaglig sanning om ett parasitangrepp som hotar människorna i en by, men som dock avfärdas av de övriga då det strider mot deras egna intressen. Ibsens berättelse ingick i ett större politiskt sammanhang, där de upplysta individerna som strävar efter rättvisa och sanning blir offer för den korrupta massan. Utifrån litteraturhistorikern John Careys beskrivning uppstod det inom det tidiga 1900-talets litterära och intellektuella kretsar i Europa ett kulturelitistiskt synsätt, där vanligt folk framställdes som en obildad och formlös massa. Som Carey visar blev massan ett slags negativ projektion hos den självutnämnda kultureliten i början av 1900-talet, vid en tid då ”massan erövrade” det offentliga rummet och började ställa allt mera högljudda krav som upplevdes som alltmer motbjudande av eliten. Avogheten mot massans råa och brutala framtoning var inte förbehållen samhällets borgerliga kretsar, exempelvis den världskände socialistiske författaren George Bernard Shaw, som med andra medlemmar av det brittiska vänstersocialdemokratiska Fabian Society var en varm anhängare av

---

15. K.H. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia: sananen Suomen työväelle*, Helsinki: Kansanvalta 1919, s. 5, 8, 12, 71, 106.

eugeniken, ansåg: "if we desire a certain type of civilization and culture, we must exterminate the sort of people who do not fit into it".¹⁶

Wiik har i den tidigare forskningen om honom beskrivits som en person som saknade ledaregenskaper och som bestämt skulle ha avisat invitationer att träda fram som ledare för arbetarrörelsen.¹⁷ Wiik skulle i stället positionera sig själv i arbetarrörelsen som en vänsterintellektuell ledare, en person som steg ovanför massorna och som kunde lyfta enskilda individuella förmågor till att leda de övriga. Han såg som sin uppgift att sprida kunskap om marxismen bland de obildade arbetarna och göra dem medvetna om deras världshistoriska uppgift, att skapa det socialistiska samhället. Innan man kunde uppnå det jämlika samhället, måste man i arbetarrörelsen klargöra att det existerade en skillnad mellan ledarna och massan. Wiik var ingen leninist, han trodde på att individerna genom upplysning skulle urskiljas från den förmlösa massan och att det var dessa klassmedvetna subjekt som skulle agera som arbetarrörelsens sanna ledare. Så var inte fallet 1917–1918, enligt Wiik.¹⁸ Men enligt de intellektuella var inte bildning detsamma som att ge massan vad den ville ha, utan bildning handlade om att ge det som de intellektuella eftersträvade.

Definitionen av en vänsterintellektuell, som den framställdes i början av 1900-talet, var en person som skulle gå i bräschen för rörelsen, stå i opposition till makthavarna (också inom partiet). Enligt den här idealbilden inom vänstern uppträder den intellektuelle alltid ärligt, teoretiskt kunnig inom den marxistiska dialektiken och strävar efter att uppnå sanning och rättvisa. Men även om den vänsterintellektuelle ingår i ett kollektiv identifieras han som en självständig aktör och individ. Detta synsätt utgick från de ideal om den intellektuelle som börjat uppstå inom den europeiska bildningseliten under 1800-talet. I slutet av 1800-talet började de intellektuella fjärmas från den maktutövande bildade eliten och kritisera elitens makt över folket. Den intellektuelle skulle verka som ett instrument, ett verktyg för massans frigörelse och

16. John Carey, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*, London: Faber & Faber 1992, s. 3–22. Shaws citat på sidan 63.

17. Pihanurmi & Poutiainen, "Teoreetikko K.H. Wiik", s. 274, 307–311; Tuomioja, *K.H. Wiik: Puoluesibteeri ja oppositiosotalisti*, s. 126–129, 138–140.

18. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 60–63, 71.

de intellektuella hade en förmåga att sätta fingret på samtidens puls, återge den för andra och även förutspå framtiden. Kulturhistorikern Hanne Koivisto har visat hur de finländska vänsterintellektuella identifierade likheter mellan idealen om den intellektuelle och den moderna människan, bägge framställda som rationella och vars argumentation underbyggdes av kunskap och förnuft.¹⁹

MATERIALISM OCH ATAVISM SOM ORSAKER TILL UPPRORET

När man på borgerligt håll bittert klagade över folkets atavism och önskade disciplinera folket till att åter följa lagen, var Wiik och socialdemokraterna inne på samma linje gällande arbetarklassens disciplinering. Enligt Wiik hade ”den stora massan” trots allt blivit ”lämnad [...] att förledas av sina dunkla instinkter [...] som föranlett dem till att av sina smickrare hamna i tron, att de själva ledde partiet”, vilket enligt honom hade lett till upproret.²⁰ Tonen hos Wiik strax efter inbördeskriget låter förstå att han skulle ha läst och följt debatten som fördes huvudsakligen på borgerligt håll, särskilt inom högern, om upproret och den negativa synen på de röda. Högern beskrev massan som vilseledd av korrupta socialistiska agitatorer. Den röda massan var nästintill djurisk, rå och brutal och stod långt nedanför den västerländska människans kultur- och bildningsnivå. En del borgerliga och med de vita sympatiserande meningsbildare som ville anlägga en vetenskaplig syn på upproret, använde sig av både socialpsykologiska och rasbiologiska förklaringar som pekade på det finska folkets atavism. Även underklassens genetiska avvikelser från överklassen utpekades som en giltig förklaring till att proletariatet föreföll primitivare och att det befann sig på en lägre civilisationsnivå.²¹ I vilken utsträckning dessa synsätt påverkade Wiik är okänt.

19. Hanne Koivisto, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua – Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistoälymyydestä 1930-luvulla*, Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2011, s. 269–271, 274–278.

20. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 12. ”Mutta suuri massa jäi siitä huolimatta [...] hämären vaistojensa johtamaksi ja uskoen, että niinkuin sen imartelijat ovat sille uskotelleet, se itse johti puoluetta.”

21. Sten Högnäs, *Kustens och skogarnas folk: om synen på svenskt och finskt lynne*, Stockholm: Atlantis 1995, s. 141–150; Markku Mattila, *Kansamme parhaaksi. Rotuhygieniä Suomessa vuoden 1935 sterilisointilakiin asti*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1999, s. 100–101, 104.

JAHKA SAAN
TÄMÄN KIRJANI VALMIIKSI, ON SIINÄ
OHJENUORA SUOMEN TYÖVÄELLE
JÄRJELLISTÄ MENOA VARTEN.

*Medan Wiik höll sig undan från offentligheten författade han boken Kovan koke-
muksen opetuksia: sananen Suomen työvälle (sv. En hård erfarenhets lärdomar:
några ord till Finlands arbetare) som utgavs i december 1918. I boken förklarade Wiik
att de röda utgjorts av "flockindivider ledda av sina primitiva instinkter", och att
SDP:s uppgift för framtiden borde vara att arbetarna "formas till tänkande, ansvars-
medvetna individer" för att Finland skulle kunna utvecklas på en västerländsk grund.*

Samtidigt var det inte bara i det vita Finland som en del uttryckte sig beklagande över folkets låga utvecklingsnivå. Den svenske socialdemokratiska partisekreteraren Gustav Möller skulle efter att ha besökt det röda Finland i mars 1918 välkomna de rödas nederlag någon månad senare, när han i den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* underströk att den socialistiska revolutionen och marxistiska klasskampen saknade förutsättningar att lyckas bland socialt och kulturellt underutvecklade folk, såsom det finska och ryska.²² Möller hade under sitt möte med det finska folkkommisariatet uttryckt sina tvivel om att den finska revolutionen hade möjligheter att lyckas. Den svenska socialdemokratiska partisekreteraren menade att det var moraliskt ohållbart att socialdemokraterna i Finland utmanade en demokratisk författning med vapenmakt, vilket överensstämde med det synsätt som Wiik hade åberopat som orsak till att han lämnade partikommissionen (partistyrelsen) i januari 1918.²³

Wiik skulle efter inbördeskriget hävda, i likhet med Möller, att både den efterblivna sociala utvecklingen och det finska folkets atavism var grundläggande förklaringar till revolutionen och dess misslyckande i Finland 1917–1918. Wiik kritiserade de borgerliga för att ha dröjt med nödvändiga sociala reformer och skott sig på tsarismens auktoritära styre för att förhålla nödvändiga sociala reformer som kunde ha räddat det finländska samhället från den akuta livsmedelskris som bröt ut 1917. Samtidigt instämde han med de borgerliga som ansåg att krigsindustrin och de ryska befästmansarbetena hade lockat särskilt landsbygdens obesuttna befolkning till södra Finlands tätorter. Det var de från landsbygden inflyttade som utgjorde det odisciplinerade trasproletariat som blev stommen för röda gardet.²⁴

Sedermera när Wiik återupptog sin politiska verksamhet våren 1919 skulle han i sitt första maj-tal i Helsingfors betona de lärdomar som socialdemokraterna kunde dra av inbördeskriget och hävdade att

---

22. Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 319–320.

23. Möllers inlägg, se: Carl Göran Andrae, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*, Stockholm: Carlssons 1998, s. 178–179; om Wiiks motivering till att lämna partiledningen och hans opposition mot SDP:s revolutionära linje, se Tuomioja, *K. H. Wiik: Puoluesihteeeri ja oppositiosialisti*, s. 9–12.

24. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 14–15, 17–18, 37. Jfr med Gustav Möller, ”Den sociala revolutionen”, *Tiden* 1918, s. 250–251.

”[s]jälvbevarelse-driften bjuder arbetarklassen att börja ett allvarligt upplysning- och rensningsarbete i sin egen mitt”. För att underminera kommunisternas farliga mullvadsarbete skulle SDP bedriva aktiv bildningsverksamhet för att stärka den socialdemokratiska målmedvetenheten som redan hade fått ett fotfäste i Finland. Det var arbetarnas obildning som enligt Wiik hotade arbetarklassens andliga tillstånd och som förde dem på villovägar.²⁵

Wiiks tal om ”självbevarelse-drift” och atavism var inte alls ovanligt utifrån de socialdarwinistiska influenser som fanns i den skandinaviska socialdemokratien. I den socialistiska synen på socialdarwinismen hävdade man att världen var uppbyggd kring lagbundenheter och mänsklighetens historia var en fråga om evolutionär utveckling. Det var fåfängt att försöka hoppa över en utvecklingsfas eftersom det av naturen skulle leda till att man kastades tillbaka. Endast den gradvisa stigande utvecklingen kunde föra samhället mot socialismen. Den marxistiska syn som bildats inom Andra internationalen före första världskriget och som influerat Wiik och andra finländska socialdemokrater, gick ut på att socialdemokratiens främsta uppgift var att väcka massornas klassmedvetenhet och strävan att fullgöra sin historiska uppgift – att omkullkasta det kapitalistiska samhället och ersätta det med ett socialistiskt. Socialdemokratien var en rörelse som byggde på förnuft, underbyggt med vetenskapliga resonemang, och strävan att bilda massorna. Folklig vidskepelse och atavism skulle utrotas för att bereda väg för samhällets gradvisa övergång till socialismen.²⁶

Klasskampen var ytterst en kamp om tillvaron där de starkaste och bäst anpassade individerna skulle överleva. Om arbetarna insåg värdet av bildningsarbetet och fostran till socialdemokratisk medvetenhet, skulle de vara anpassade till den högre fasen i mänskighetens historiska utveckling, det vill säga socialismen. Wiik var fullt övertygad om att de finländska socialdemokratiska arbetarna efter inbördeskrigets hårda prövning var bättre anpassade till den kapitalistiska rovdriften

---

25. Tal av K.H. Wiik vid maj-demonstrationen i Helsingfors 1919, Mapp 5 1917–1919, K.H. Wiiks samling, RA, Helsingfors.

26. Berger & Smith, ”Between Scylla and Charybdis”, s. 15–17; Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 139–140.

och uthärdade att förverkliga ”arbetarklassens stora, internationella kulturverk”.²⁷

Men förutom på de materiella orsakerna pekade Wiik på den underutvecklade rotlösa landsbygdsbefolkningens låga psykologiska och kulturella nivå. Till skillnad från de konservativa som såg de rödas atavism som ett oöverkomligt lynnesdrag hos den lata pöbeln, hävdade socialister likt Wiik att de europeiska folkens varierande utvecklingsnivå berodde på ländernas industrialiseringsnivå.²⁸ Det gick inte, som Wiik och andra västeuropeiska socialdemokrater efter bolsjevikrevolutionen i Ryssland skulle understryka, att hoppa över ett utvecklingsskede för att sedan gå över till socialismen.²⁹ Landsbygdsproletariatet var inte moget för att tänka och agera socialistiskt eftersom det inte hade erfarenhet av att leva under industrikapitalistiska produktionsförhållanden. Detta gällde i synnerhet de tusentals landsbygdsarbetare som strömmade till krigsindustrin och befästningsarbetena. Enligt Wiik hade befästningsarbetarna ”inte heller tidigare varit vana med ett organiserat ekonomiskt liv, och befästningsarbetena skulle än mindre vänja dem vid ett sådant”.³⁰

Det finländska samhället hade genomgått en snabb industrialisering samtidigt som den kulturella utvecklingen varit långsammare och inte främjats av vare sig de borgerliga eller socialdemokraterna. Wiik hävdade att socialdemokraterna hade varit alltför upptagna med att skapa en massrörelse under kort tid. I sitt brev till Mörne menade Wiik att det hösten 1917 inte längre var möjligt att bedriva ett långsiktigt socialdemokratiskt upplysningsarbete. Wiik menade att ”kvantiteten” vid denna tidpunkt ”triumferade över kvaliteten”: ”Denna församling var främmande för mig liksom jag för den.”³¹

Den finländska socialdemokratins agrara prägel, att en stor del av dess medlemskår bestod av landsbygdens obesuttna och torpare,

27. Tal av K. H. Wiik vid maj-demonstrationen i Helsingfors 1919.

28. Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*, s. 144–145; Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 139–140.

29. ”Karl H. Wiik begär ordet. En förklaring och ett rentvänningsförsök”, *Svenska Tidningen* 8/4 1919.

30. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 17. ”Ne eivät olleet aikaisemminkaan tottuneet järjestettyyn taloudelliseen elämään, ja vallityöt voivat kaikkein vähimmin totuttaa heidät siihen.”

31. Brev till Arvid Mörne 14/8 1918.

stred enligt Wiik mot Marx syn på den proletära klasskampen och socialistiska revolutionen:

Dittills hade partiet varit ett litet industriarbetarparti, till vilket hade anslutits en mindre andel jordbruksarbetare, när sedan socialdemokratien svälde till ett verkligt ”folkparti” och uppnådde en sådan popularitet och storhet, som ett sådant parti enbart kan motta, men samtidigt formas till en brokig sammansättning. Till partiet hörde numera bland annat stora torparmassor, som inte kunde inneha socialistiska utvecklingstendenser, utan som däremot upprätthöll ett småbrukarideal – om ”den egna jorden” [...].³²

Endast de proletariserade arbetarmassorna, bosatta i städerna och verksamma inom industrin, var de som var mottagliga och som kunde begripa socialismens innebörd. Industrierbetarna hade med kapitalismen utvecklats och fjärmats från de småborgerliga traditioner och tänkesätt som var utmärkande för exempelvis torparen. Enligt Wiik var det ytterst farligt att den finländska arbetarrörelsen sammanblandat olika ”brokiga lager” av arbetare – klassmedvetna industrierbetare och landsbygdens lösa proletariat – med varandra.

För den utvecklade brokiga arbetarmassan blev revolutionen ett begrepp som de inte till fullo kunde begripa. För dem var ”revolutionen, som de endast diffust begrep sig på [...] i deras fantasi porten till en ny, lyckligare värld”.³³ Enligt Wiik var det ett typiskt drag för den utvecklade och atavistiska folket, inbäddat i det halvfeodala agrara samhällets kultur och livsformer, att man saknade (västerländsk) rationell förmåga att tänka och agera. Socialdemokratien som var en västerländsk ideologi lärde att det krävdes ihärdigt arbete, disciplin och inre kraft hos individerna för att skapa det socialistiska samhället.

32. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 8. ”Oltuaan siihen saakka pieni teollisuus-työväen puolue, johon oli liittynyt pienempi määrä maalaistyöväkeä, paisui socialidemokratia nyt todelliseksi ”kansanpuolueeksi” saavuttaen kaiken sen suosion ja mahtavuuden, minkä semmoinen puolue voi saada, mutta muodostuen samalla kirjavaksi kokoonpanoltaan. Puolueeseen kuului nyttemmin muun muassa suuria torpparijoukkoja, joilla ei voinut olla sosialistisia kehitystendenssejä, vaan joita pikemmin elähytti pienviljelijän ihanne – ”oma maa” [...]”

33. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 24. ”Vallankumous’, jonka he vain hämärästi käsittivät, mutta joka heidän mielikuvituksessaan oli porttina uuteen, onnellisempaan maailmaan.”

I Finland hade den brokiga arbetarmassan som utgjorde stommen för arbetarrörelsen endast varit mottaglig för revolutionens frihetsbudskap utan att förstå vilken insats det krävde av arbetarna själva, att kunna låta sig ledas av upplysta ledare för att sedan själva leda samhället mot socialismen.³⁴

Wiik skulle hävda att atavismen till och med var ett större hot mot samhällsutvecklingen än de undermåliga materiella förhållandena som majoriteten av befolkningen levde under. Naturligtvis gick dessa aspekter hand i hand, men för Wiik fanns det ingen garanti för att ens de proletärer som levde under kapitalistiska produktionsförhållanden kunde skaka av sig sin kulturella barlast. Särskilt i finländska förhållanden, där industrialiseringen genomförts under en mycket kort tidsperiod och befolkningen under en generations tid invandrat från landsbygden till industristäderna, hade just socialdemokratin ett betydligt svagare underlag än dess västeuropeiska broderpartier som var längre hunna i den industrikapitalistiska utvecklingen:

Det har varit till olycka för Finlands socialdemokrati att de arbetare, som närmast omkretsat rörelsens ledning, ibland även lett den, ibland terroriserat den, är huvudstadens. Smickrarna har strukit dem medhärs och prisat dem som utomordentligt ”marxistiska” och klassmedvetna, när i själva fallet endast ett fåtal av arbetarna utgjort utvecklade, tänkande socialdemokrater, som i synnerhet under oroliga tider, till exempel under året 1917, inte förmått stå emot de arbetare som befann sig på lägre nivå, det vill säga de brokiga skikt av arbetare som fått spela en så avgörande roll i snabbt växande industristäder. På så sätt har inte en upplyst klassmedvetenhet och konsekvent hållning varit kännetecknande för partiverksamheten bland arbetarna i Helsingfors.³⁵

---

34. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 5–6, 12.

35. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 60. ”On ollut Suomen sosialidemokratialle onnettomuudeksi, että se työväestö, joka lähinnä ympäröi liikkeen johdon, usein johtaen sitä, joskus terroriseeraten sitä, on pääkaupungin. Tämä työväestö, jota sen imartelijat ovat alituisesti silittäen kehuneet tavattoman ”marxilaiseksi” ja luokkatietoiseksi, on itse asiassa ollut vain pienemmäksi osaksi kokoonpantu kehittyneistä, ajattelevista sosialidemokraateista, jotka varsinkaan levottomina aikoina, kuten v. 1917, eivät ole voineet pitää puoltaan niiden alhaisemmalla asteella olevain, kirjain vain ainesten suhteen, jotka nopeasti kasvavassa suurkaupungissa näyttelevät niin huomattavaa osaa. Näin ollen ei valistunut luokkatietoisuus ja johdonmukaisuus ole ollut Helsingin työväen puoluetoiminnan tunnusmerkinä.”

Principiellt var Wiik inte emot en revolutionär förändring av samhället eftersom det var den grundläggande aspekten i den historiematerialistiska synen på samhällsförändring – bland annat räknade han upp Luthers reformation och franska revolutionen som några av de största enskilda framstegen för västerlandets, ja hela mänsklighetens framtida utveckling.³⁶ Men att låta ett outvecklat, perifert folk leda en revolution, kunde enbart sluta med våldsam blodsutgjutelse och barbari:

Finlands proletärer hade inte alla de nödvändiga egenskaperna som förutsattes för revolution. Den hade inte från sina led avskilt mindervärdiga element; dessa skulle med enkelhet i revolutionsrörelsen bestämma dess uttrycksformer och på så sätt beröva proletariatet dess sedliga överlägsenhet gentemot dess motståndare, utan vilken den inte kan segra eller rätt begagna dess seger. Storstrejken med dess besinningslösa och förskräckliga mord tjänade i förhållandet till detta som ett varnande exempel.³⁷

Förutsättningarna för en socialistisk revolution fanns inte, enligt Wiik, i Finland 1917. Däremot fanns det goda förutsättningar att på demokratisk väg förändra samhället i en socialistisk riktning, eftersom landet hade en stark socialdemokrati och en demokratiskt tänkande småbrukarklass.³⁸

Wiik ansåg att partiet borde ha låtit ”revolutionärerna” gå sin egen väg och uteslutit dem ur partiet. Han nämnde det så kallade smörupploppet i Åbo, som ägde rum sensommaren 1917, då partiet bestämt hade tagit avstånd från upprorsmakarna och enligt Wiik borde ha fortsatt på den linjen under hösten. Då hade socialdemokraterna kunnat rida oskadda genom stormen som följde med bolsjevikernas

36. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 48–49.

37. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 63. ”Suomen köyhälistöllä ei ollut kumouksellista tehtävää varten kaikkia tarpeellisia ominaisuuksia. Se ei ollut riveistään erottanut siitä olevia ala-arvoisia aineksia; nämä tulisivat vallankumousliikkeessä helposti määräämään sen ilmaisumuodot ja siten riistämään köyhälistöltä sen siveellisen etevämmyyden vastustajiin verraten, jota ilman se ei voi voittaa eikä oikein käyttää voittoansa. Suurlakko mielettömine hirvittävine murhineen oli tässä suhteessa varoittavana esimerkkinä.”

38. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 49.

revolution i oktober och således blivit av med ”mindre önskade element” i arbetarrörelsen.³⁹

Enligt Wiik måste partiet i fortsättningen ”välja dess medlemmar” mer kritiskt än man gjort tidigare och i synnerhet under revolutionsåret då socialdemokraterna varit mera benägna att bygga upp en massrörelse utan att kritiskt sälla bort ”sämre element” bland de nya medlemmarna:

Men de, som de [partiet M.K. anm.] tar emot, bör de uppfostra till goda partikamrater, medborgare och människor [...]. Och även om socialdemokratins arbete bygger på arbetar*massorna*, bör ett av dess huvudsakliga mål med upplysningsarbetet vara massornas befrielse från dess så typiska egenskaper, som Gustav Le Bon har, dock grovt schematiskt, beskrivit. Med andra ord: flockindivider ledda av sina primitiva instinkter bör formas till tänkande, ansvarsmedvetna individer, vars sammanhållning bygger på deras gemensamma intressen och deras gemensamma historiska uppgift.⁴⁰

Hänvisningen till den franska socialpsykologen Gustave Le Bon i det här sammanhanget passade väl in i den samtida diskursen, särskilt på borgerligt håll där man utifrån massans psykologi försökte förstå upptakten till det röda upproret i Finland. På svenskspråkigt borgerligt håll, i tidskrifterna *Finsk Tidskrift* och *Nya Argus* (som med stor sannolikhet lästes av Wiik under den tid han befann sig ”under jorden”), skulle Le Bons synsätt få en återklang i synen på de röda. Drifterna och de primitiva instinkterna styrde finländaren till uppror, inte förnuftet, och det hade visat att massan var primitiv och andligt outvecklad.⁴¹

39. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 77, ”vähemmän toivottavista aineksista”.

40. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 106. ”Mutta ne, jotka se ottaa vastaan, pitää sen kasvattaa hyväksi puoluetovereiksi, kansalaisiksi ja ihmisiksi. [...] Ja vaikkakin sosialidemokratia rakentaa työnsä työläisjoukkoihin, täytyy yhtenä sen valistustyön oleellisena päämääränä olla joukkojen vapauttaminen niille tyypillisistä ominaisuuksista, joita Gustave Le Bon sattuvasti, vaikkakin jyrkän kaavamaisesti, kuvaa. Toisin sanoen: alkuperäisten vaistojen johtamista laumaihmisistä on luotava ajattelevia, edesvastuustaan tietoisia yksilöitä, joita pitää koossa tieto yhteisistä eduista ja yhteisestä historiallisesta tehtävästä.”

41. Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*, s. 147–148.

De vita skulle efter inbördeskriget anklaga de röda och socialisterna för landsförräderi och utpekade arbetarrörelsen som en ofosterländsk kraft i det finländska samhället. Därtill varnade högern för socialisternas och marxismens internationalism. Wiik skulle bestämt avfärda dessa påståenden och formulera det som kan sägas utgöra den socialistiska fosterländskheten utifrån en materialistisk ståndpunkt och hur socialisterna inom Andra internationalen såg på relationen mellan klasskampen och nationernas rätt till självbestämmande och frigörelse. Enligt dem existerade det inget motsatsförhållande mellan klass och nation, och marxisterna i Andra internationalen var av den åsikten att uppkomsten av nationer var en del av utvecklingen mot socialistisk internationalism: när kapitalismen avskaffats skulle även nationerna förlora betydelse. Däremot fanns det olika syner på nationen – den gamla från Första internationalen som var mera kosmopolitiskt inriktad och den senare som formulerades av socialdemokrater med erfarenhet av att jämsides med nationell klasskamp föra en kamp för nationens frigörelse och självständighet. Den här sortens nationella internationalism växte fram bland socialdemokrater i de europeiska mångnationella imperierna, som ansåg att patriotism och klasskamp inte uteslöt varandra utan snarare förstärkte varandra.⁴²

Wiik skulle med all tydlighet upprepa den marxistiska synen på nation i sitt brev till Mörne. Av brevet framgår Wiiks syn på socialdemokratins och arbetarklassens roll för nationell frigörelsekamp:

Detta uppror ledde bl.a. självständigheten gick förlorad [sic] för att – såvitt jag kan inse – aldrig återvinnas. När en gång den sociala utvecklingen leder till socialismens seger och att folkens förbund – varför förutsättningarna på kapitalismens nuvarande ståndpunkt ej ännu finnas –, då ingår förstås Finland däri. Ett sådant uppgivande av självständigheten är ett framsteg, ett av de största för mänskligheten. Dessförinnan, alltså medan det nationella utvecklingsskedet består, hade ju självständigheten varit bra att ha. Jag insåg alltid, att en förutsättning för denna var, att socialdemokratien komme att bevara ett starkt inflytande på utrikespolitiken, enär endast i detta fall Finland komme att beflita sig om ett gott förhållande till alla folk. På

42. Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 75–83.

aktivisthåll finner man det bättre att Finland, uppkrupet på den tyska jättens axlar, sitter och knyter sin lilla näve åt Ryssland. Bättre synes det mig skulle varit att stå på egna ben och låta bli att knyta näven.⁴³

I sitt brev till Mörne uttryckte Wiik sin ”nationalistiska internationa-
lism”. Wiik hade alltsedan början av sin politiska bana drivits, jämsi-
des med många andra finländska socialdemokrater, att skapa ett från
Ryssland självständigt Finland. Wiik hade på olika sätt deltagit i den
finländska nationella frigörelsekampen. Han hörde till dem i partiet
som aktivt verkade för Finlands självständighet och samtidigt deltog
i subversiv och illegal verksamhet under kejsartiden i samarbete med
jägarrörelsen och bolsjevikerna. Efter 1918 kritiserade Wiik likaledes
med andra socialdemokrater högerns samarbete och allians med det
kejsarliga Tyskland, som enligt dem hotade Finlands självständighet
och internationella ställning, och som visat sig bli ett av högerns
politiska misstag som hotade Finlands internationella anseende efter
Tysklands kapitulation i världskriget.⁴⁴

I boken *Kovan kokemuksen opetuksia* skulle Wiik rikta kritiken
mot Finlands borgarklass som agerat ofosterländskt med en enligt
honom egoistisk klasspolitik. Till skillnad från andra längre utvecklade
västeuropeiska stater där borgarna samarbetat med arbetarna, hade
borgarklassen i Finland styvnackat motarbetat sociala reformer som
kunde höjt arbetarklassens materiella förutsättningar:

Det inger oss förståelse i borgarklassens försummelsesynder. [...] De skulle ändå, som härskande klass i samhället, ha kunnat påverka denna sak märkbart. De skulle ha kunnat använda sin makt för att skapa ett sådant samhälleligt tillstånd, att hela arbetarklassen skulle ha känt sig delaktigt i sina fäders land och ansvarig för dess öde.⁴⁵

43. Brev till Arvid Mörne 14/8 1918.

44. ”Hur Finlands självständighet förverkligades”, odaterat manus 1918, Mapp 5 1917–1919; ”Aktivismen och socialdemokratin” manus 27.8.1918, Mapp 28 Manuskript 1838–1944, K.H. Wiiks samling, RA, Helsingfors; Hannu Soikkanen, *Kohti kansanvaltaa i. 1899–1937: Suomen sosialidemokraattinen puolue 75 vuotta* 1975, s. 344.

45. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 36. ”Mutta se antaa myös käsityksen porvariluokkamme laiminlyömissynneistä. [...] Se olisi kuitenkin, yhteiskunnallisesti hallitsevana luokkana, voinut tuntuvasti siihen vaikuttaa. Se olisi voinut käyttää valtaansa luodakseen semmoista yhteiskunnallista tilaa, että koko työväenluokka olisi tuntenut olevansa osallinen isiensä maasta ja edesvastuussa sen kohtalosta.”

Marx och Engels hade visserligen hävdad i *Kommunistiska manifestet* att proletären saknar fosterland, men det skulle nationella internationalister, likt Wiik, tolka som att överklassen hade berövat proletären hans rätt till och delaktighet i fosterlandet. De svenska ungsocialister som Wiik aktivt stod i förbindelse med under 1910-talet skulle till och med likna överklassen vid en främmande ockupant på den fosterjord som tillhörde arbetaren.⁴⁶

Men för Wiik var de finländska erfarenheterna tillräckliga för att visa hur borgarklassen gång på gång förnekat arbetaren hans rätt till sitt fosterland genom att förhindra sociala reformer med hjälp av kejsarens veto. Det var borgaren som enligt Wiik sökte hjälp från främmande makter för att hålla arbetarklassen förtryckt, först från tsarens Ryssland och sedan från kaiserns Tyskland. Wiik visade hur man däremot i utvecklade europeiska industristater, såsom Bismarcks Tyskland, infört socialförsäkringar eller i England genomfört sociala reformer som gagnat arbetarklassen och stärkt dess band till nationen. Men stormakternas materiella resurser var inte avgörande för huruvida man kunde bedriva ambitiösa sociala reformer som gagnade arbetarklassen. Därtill påpekade Wiik att det "[l]illa Danmarks arbetare [...] skulle knappast byta sitt land mot ett annat" – genom progressiv socialpolitik hade man även i ett litet land lyckats knyta arbetarklassen till nationen.⁴⁷

Inom Andra internationalen betraktade en del, särskilt österrikiska, socialdemokrater nationen inte bara som en del av den kapitalistiska utvecklingen utan som en "ödesgemenskap". Nationer, nationella identiteter och nationalkänslan hos arbetarklassen var verkliga ting som existerade i den sociala världen.⁴⁸ Gång på gång skulle Wiik framhäva ett synsätt som inte enbart betraktade nationen ur en rent materialistisk synpunkt:

46. Seppo Hentilä, *Veljeyttä yli Pohjanlahden. Suomen ja Ruotsin työväenliikkeen kosketuskohtia suuresta Sundsvallin lakosta Suomen kansalaissotaan*, Helsinki: Gaudeamus 1980, s. 82–90; Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 109–111.

47. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 37. "Pienen Tanskan työläiset. [...] eivät varmaankaan vaihtaisi maataan toiseen."

48. Henrik Berggren, "Min ras, min rot, min stam": Rickard Lindström och den svenska arbetarklassen", Alf W. Johansson (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, Stockholm: Prisma 2001, s. 285–286.

Men Finlands arbetare krävde sitt lands självständighet inte bara som arbetare, utan även som finländare. Det här är en aspekt, som inte har tagits i beaktande, men som en objektiv granskare bekänner som riktig: Finlands arbetare är inte alls främmande för sådana känslor som fosterlandskärlek och nationell självkänsla.⁴⁹

Wiik menade att det fanns en nation och en nationell kultur som arbetaren var villig att kämpa för och denna finländska säregna nationella kultur var nära knuten till den västerländska, men arbetaren hade förnekats delaktighet i denna på grund av borgerlighetens klassegoism:

Arbetarens samhällsklass har inte i tillräcklig utsträckning fått ta del av den västerländska samhällsordningens bästa frukter för att kunna uppskatta det här begreppet lika högt som samhällets välbeställda medlemmar. [...] Men sannerligen förmår arbetaren uppskatta sitt folks egenartade karaktär och innehållet i dess nationella kultur.⁵⁰

Med den västerländska samhällsordningen avsåg Wiik de demokratiska principer som skilde västerlandet från det österländska. Det senare karaktäriserades av ett auktoritärt och halvfeodalt samhällsstyre sett ur de västerländska socialdemokraternas perspektiv.⁵¹

Wiik underströk att den finländska arbetarens kärlek till nationen och fosterlandet var djupt rotad, och att arbetarklassen förstod självständighetens värde. Borgarklassen kunde inte med deras utsugning av proletariatet någonsin frånta arbetarnas kärlek till fosterlandet och sannerligen ”så vaknar den [fosterlandskärleken M.K. anm.] till

---

49. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 35. ”Mutta Suomen työläiset vaativat maansa itsenäisyyttä ei vain työläisinä, vaan myös suomalaisina. Tämä on seikka, jota ei paljon ole otettu huomioon, mutta jonka tasapuolinen arvostelija tunnustanee oikeaksi: Suomen työläisille eivät ole ollenkaan vieraita sellaiset tunteet kuin isänmaanrakkaus ja kansallinen itsetunto.”

50. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 35. ”Hänen yhteiskuntaluokkansa on liian vähän saanut nauttia länsimaisen yhteiskuntajärjestyksemme parhaista hedelmistä voidakseen arvioida tätä käsitettä yhtä korkeaksi kuin paremmassa asemassa olevat yhteiskunnan jäsenet. [...] Mutta varsinkin osaa hän pitää arvossa kansansa oma-peräisen luonteen ja sen kulttuurissa löytyvät kansalliset ainekset.”

51. Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 193–198, 312–313, 319–325.

medvetande, om den kränks och framförallt om den kränks av ett lägre civiliserat folk (såsom Rysslands)".⁵²

RYSKT, FINSKT OCH SVENSKT – OLIKA UTVECKLINGS-
NIVÅER I DEN FINLÄNDSKA ARBETARRÖRELSEN

I mars 1919 anmälde sig K.H. Wiik frivilligt till polisen i Helsingfors. Ivar Hörhammer hade strax innan förhört av polisen gällande ett anonymt tips om att Wiik gömde sig hos denne vilket ledde till att Wiik inte önskade försätta sin vän i knipa och valde att frivilligt anmäla sig hos myndigheterna. Någon egentlig rättsprocess mot Wiik blev det inte, och han kunde redan samma månad återuppta sin politiska verksamhet efter att justitieminister Karl Söderholm gett sitt utlåtande som frikände Wiik från alla misstankar om och åtal för landsförräderi och anstiftan till uppror 1917–1918. I den finlandssvenska högerpressen kritiserades beslutet emellertid, och högertidningen *Svenska Tidningen* gick i spetsen och krävde att Wiik ställdes inför rätta för sin delaktighet i de rödas uppror.⁵³

Wiik deltog inte i riksdagsvalet 1919, då SDP återgick till riksdagen. Däremot återinvaldes Wiik i december 1919 till SDP:s partikommission.⁵⁴ Under våren 1919 påbörjade Wiik arbetet för att återuppväcka socialdemokratien på svenskspråkigt håll, dels genom agitationsresor till Finlands svenska arbetarförbunds tidigare kärnområden på den nyländska landsbygden, dels genom att ta initiativet till att återstarta en svenskspråkig socialdemokratisk arbetartidning, *Arbetarbladet*, som började utkomma regelbundet i september 1919. När Wiik och socialdemokraterna reste genom bygderna för att återuppväcka arbetarnas politiska agerande upptäckte de snart att den nya rivalen på vänsterkanten, kommunisterna, bedrev aktivt organisations- och upplysningarbete bland arbetarna – också på finlandssvenskt håll.⁵⁵

52. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 35–36, ”se herää tietoisuuteen, jos sitä loukataan, etenkin jos loukkaus tulee sivistyksellisesti kehittymättömämmän kansan (kuten Venäjän) puolelta”.

53. ”Förre lantdagsmannen K.H. Wiik häktad”, *Hufvudstadsbladet* 13/3 1919; ”K.H. Wiiks skuld”, *Svenska Tidningen* 17/3 1919.

54. Hannu Soikkanen, *Kohti kansanvaltaa 1*, s. 370–371.

55. Anna Bondestam & Alf-Erik Helsing, ”Som en stubbe i en stubbåker”. *Finlands svenska arbetarförbund 1899–1974*, Vasa: Fram 1978, s. 162–191.

Wiik skulle inta en antikommunistisk position i SDP under mellankrigstiden. Till en början då partiet genomgick en inre maktkamp mellan olika fraktioner till höger och vänster räknades inte Wiik till någondera. Han skulle länge betraktas som tillhörande mittlinjen, den så kallade marxistiska centern inom finländsk socialdemokrati. Först senare, under Lappoåren och då hög-socialdemokraten Tanner förstärkt greppet om partiet, blev han ett slags ledargestalt för partiets vänsteropposition.⁵⁶ Wiiks antikommunism – en ståndpunkt som han höll fast vid under hela mellankrigstiden – formulerades utifrån hans marxistiska syn på socialdemokratisk politik: kommunismen var en utopistisk rörelse, den var född utifrån en reaktion mot de rådande förhållandena i ett underutvecklat samhälle och de ryska bolsjevikerna försökte förverkliga socialism i ett land som inte uppnått den kapitalistiska utvecklingsfasen.⁵⁷ När det pånyttfödda SDP klart tog avstånd från kommunismen hösten 1918 var det utifrån ett utkast som Wiik skrivit till det extraordinära partimötet. I utkastet ansåg Wiik att kommunismen var en utopistisk rörelse. Socialdemokratiens uppgift i ett demokratiskt västerländskt samhälle var enligt Wiik att skapa förutsättningar för samhällets övergång till socialismen genom att aktivt delta i riksdags- och kommunalval och inte genom revolution.⁵⁸

Det största hotet mot den finländska samhällsutvecklingen var, enligt Wiik, kommunisternas lockrop, som tilltalade särskilt den oupplysta massan på landsbygden. För Wiik var kampen mot kommunismen en kamp mellan två civilisationer. I ett av de festtal som Wiik höll i Masaby arbetarförening och som publicerades i det första numret av den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen *Arbetarbladet*, redogjorde han med all tydlighet för hur väst skilde sig från öst och för hur man i utlandet (enligt Wiik befogat) betraktade Finland som ett mellanting vad gällde civilisationernas utvecklingsnivå:

Men det gångna årets händelser i vårt land har väckt uppseende långt utanför landets gränser, och man har där sport sig, också på borgerligt håll, huruvida – såsom en stor borgerlig tidning i England uttryckte saken – bör Finland snarare räknas till västern eller törhända till östern.

56. Pihanurmi & Poutiainen, ”Teoreetikko K.H. Wiik”, s. 284–288.

57. ”Karl H. Wiik begär ordet. En förklaring och ett rentvåningsförsök”.

58. Wiiks utkast publicerat i Soikkanen, *Kohti kansanvaltaa 1*, s. 335.

Den är icke smickrande, den frågan, för dem som har under det gångna året bestämt händelsernas gång, men vi förstår blott alltför väl, att den frågan kunnat uppställas. Ty vad innebär denna skillnad mellan öster och väster, som man anser utslagsgivande för sitt omdöme om vårt lands kulturståndpunkt? Västern – det är demokratins grundsats, den upplysta folkviljans, den därpå grundade laglighetens och kulturutvecklingens. Östern – det är auktoritetsprincipen, fälvädet, godtycket, avsaknaden av hänsyn, för samhällets sunda, naturliga riktlinjer.⁵⁹

För Wiik och socialdemokraterna verkade kommunismen i Ryssland i ett samhälle som var kulturellt efterblivet och civilisatoriskt annorlunda än det västeuropeiska. För de västeuropeiska socialdemokraterna var socialism inget som kunde framtingas med revolution i samhällen som inte uppnått det kapitalistiska utvecklingsstadiet. För Wiik, vars kultursyn byggde på den västerländska civilisationens framgångsrika strävan efter att skapa ett organiserat samhälle, var den finländska kulturen rotad i den västerländska – men hotet mot landets fortsatta demokratiska utveckling kom från öster. Samtidigt kan Wiiks syn med fördel jämföras med hur exempelvis svenska socialdemokrater betraktade bolsjevismen som ”en grotesk avspiegling av tsarismen”. Svenska socialdemokrater kallade kommunismen i Ryssland för en från Asien hemmahörande ”pest” och ”smitta” som hotade västerlandet med en ”socialismus asiaticus”, en smittsjukdom som likt spanska sjukan spridits bland den hårt prövade befolkningen i det av kriget utarmade Europa.⁶⁰

Då Wiik talade om klasskampen kunde han understryka att det också var en kamp mellan västerländsk och österländsk civilisation. På utländska socialdemokratiska partikongresser betonade Wiik att Finland och de nya randstaterna stod på gränsen mellan väst och öst. I randstaterna kämpade socialdemokraterna för ländernas västerländska samhällsutveckling. Den här kampen framställde Wiik som en civilisationskamp. Kampen mellan två civilisationer togs upp av Wiik i ett brev som publicerades i *Arbetarbladet* från hans besök på den estniska socialdemokratiska partikongressen:

59. ”Österns och västerns princip. Tal av K.H. Wiik vid en fest i Masaby föreningshus den 13 juli”, *Arbetarbladet* 23/7 1919.

60. Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, s. 318–325.

Det är så med de nya rikena från Torneå och ner till Warschau, att österns och västerns ande kämpar med varandra inom dem. När man hör om dessa häktningar av arbetarrörelsens förtroendemän, om kongressupplösningar och dödsdomar [...] om kommunismen, som inom vissa lager av arbetarklassen vunnit fotfäste – så förefaller det allt så välkänt för en finländare. Det är österns insats också i vårt samhällsliv. Vi har för länge levat samman med östern för att ha hunnit helt övervinna verkningarna därav [...]. Men är österns ande stark ännu, så har dock västerns framtiden för sig.⁶¹

Utifrån föreställningar kring civilisation och om västerns kamp mot det barbariska öst, kan man utläsa hos Wiik att kampen mellan socialdemokratin och kommunismen kunde likställas med den uråldriga kampen mellan svärdet och kroksabeln.

I inledningen till *Kovan kokemuksen opetuksia* skulle Wiik anknyta till det synsätt på marxismen som utvecklats inom Andra internationalen och hur kapitalismen likt en naturkraft i sinom tid skulle utplåna alla gamla, utifrån det här perspektivet, utvecklade samhällen – inklusive de agrara länderna i Östeuropa:

Då man undersöker de orsaker till att Finlands socialdemokrati har stämplats som ett oförsonligt och hästkt klasskampparti, bör man i förstone ta i beaktande de samhälleliga förhållanden, i vilken vår arbetarrörelse har utvecklats. Den är på sätt och vis i motsvarande ställning som andra agrara länders (särskilt Östeuropas) arbetarrörelser, där kapitalismen ruckar på den gamla bondekonomin, utarmar och rentav proletariserar stora grupper av jordbruksbefolkningen med svagare motstånds- och utvecklingsförmåga. [...] När de ansluter sig till arbetarrörelsen lämnar dessa grupper som befinner sig i stort trångmål och för övrigt på en lägre utvecklingsnivå efter sig ett oroligt avtryck.⁶²

61. K.H. Wiik, ”Den sociala kampen i Estland”, *Arbetarbladet* 19/8 1920.

62. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 5. ”Tutkittaessa niitä seikkoja, jotka ovat antaneet Suomen sosialidemokratialle leppymättömän ja kiivaan luokkataistelupuolueen leiman, on ensinnä otettava huomioon ne yhteiskunnalliset olosuhteet, joissa työväenliikkeemme on kehittynyt. Se on tavallaan samassa asemassa kuin niiden muiden agrarimaiden (etenkin Itä-Euroopan) työväenliike, joissa kapitalismi horjuttaa vanhaa talonpoikaistaloutta, köyhdyttää ja suorastaan proletarisoiden suuria joukkoja maanviljelijäväestön vähemmän vastustus- ja kehityskykyisiä aineksia [...]. Liittyessään työväenliikkeeseen antavat nämä usein huutavassa hädässä sekä muutenkin alhaisella kehitystasella olevat ainekset koko liikkeelle levottoman leiman.”

På vad annat sätt kunde inbördeskrigets terror tolkas, än som ett uttryck för österns vilda barbari och den ryska auktoritära traditionen, som fortfarande hade ett starkt grepp om finländarna.

Wiik skulle både i sin bok och i andra sammanhang understryka det svenska arvets betydelse för den finländska samhällsutvecklingen. I boken "Kovan kokemuksen opetuksia" hänvisade inte Wiik explicit till det svenska arvet i Finlands historia. Men implicit var det underförstått att det var det svenska rättsarvet som han avsåg då han skrev "det västerländska kulturarvet". Den ryska tidens auktoritära styre hade enligt Wiik enbart förhalat Finlands demokratiska utveckling.⁶³ Liksom tidigare underströk Wiik de svenskspråkiga arbetarnas betydelse för socialdemokratin i Finland, som bärare av de traditioner och den kultur som fanns kvar i Finland från den svenska tiden. Efter storstrejken 1905, då Wiik, på samma sätt som efter 1918, hade fördömt anarkismen och våldsamheterna som förekommit bland arbetarna och som enligt honom var uttryck för det finska folkets låga civilisationsnivå, hade han föreslagit att det skulle grundas ett eget svenskt socialdemokratiskt parti som för Finlands framtida utveckling skulle finna ett naturligare samarbete över klassgränsen med det borgerliga Svenska folkpartiet.⁶⁴

Efter inbördeskriget skulle Wiik åter påpeka hur anarkismen och terrorn varit inslag som utmärkt de finska arbetarnas agerande under inbördeskriget, inte de svenskspråkigas, vilket framgick av brevet till Mörne:

Beträffande upprorstiden kan man märka, att i mycket få fall svenska arbetare beging mordgärningar och att överhuvud den tiden förlöpte rätt lugnt i svenskbygderna, såvitt ej utsocknebor inräknade. Vilket vittnar gott om den svenska karaktären.⁶⁵

Hos de svenskspråkiga arbetarna var organisationsarbetet naturligare, eftersom deras kulturella traditioner och karaktär var sådan att de bäst lämpade sig för ett tålmodigt, strävsamt organisationsarbete. Bland

63. Wiik, *Kovan kokemuksen opetuksia*, s. 35.

64. K.H. Wiik, "Ett svenskt socialdemokratiskt parti i Finland", *Arbetaren* 26/5 1906; Bondestam & Helsing, "Som en stubbe i en stubbåker", s. 44.

65. Brev till Arvid Mörne 14/8 1918.

de finlandssvenska arbetarna skulle det progressiva bildningsarbetet, att väckas till socialistisk klassmedvetenhet, falla i god jord – jämfört hos de bångstyriga finnarna som betydligt lättare tillät sig hamna i händerna hos vilseledande agitatorer och utopister med dubiösa avsikter. Finnen till skillnad från svensken var betydligt mottagligare för löften om en snabb utbetalning och de hårda erfarenheterna från 1917–1918 visade enligt Wiik att finnen ställde upp på alla möjliga högst tvivelaktiga ”revolutionsplaner”.

Men Wiik var ingen språkpolitisk demagog som försökte hålla de två språkgrupperna åtskilda:

När jag som nästan i hela mitt liv verkat bland vårt lands svensk-språkiga arbetare, är i tillfälle att tala för finskspråkiga kamrater, så vad skulle jag tala om inför dem om inte om arbetarnas internationella solidaritet, den känsla, som – utifrån gemensamma klassintressen skapar en säker grund – som förenar olika länders och nationers arbetarmassor till gemensamma ansträngningar för en gemensam seger. [...] Våra finska kamrater har genom sina representanter i riksdagen lyckats genomtränga en ädel och klarsynt internationell solidaritetskänsla. Jag avser det sätt på vilket de uppträtt, då det har varit fråga om att trygga Finlands svenska befolknings språkliga rättigheter. [...] Utifrån detta vågar jag påstå, att Finlands arbetare har tydligare än de flesta andra länders arbetare insett, hur viktigt det är att upprätthålla och utveckla i våra led den heliga internationella solidaritetens känsla.⁶⁶

66. ”Kun minä joka miltei koko elämäni olen toiminut maamme ruotsinkielisen työväen keskuudessa, olen tilaisuudessa nyt puhumaan suomenkielisille tovereille, niin mistä heille puhuisin, ellei työväen kansainvälisestä solidaarisuudesta, siitä tunteesta, joka – yhteisten luokkaetujen muodostamaan vankkaan pohjaan perustavana – yhdistää eri maiden ja kansojen raatajajoukot yhteisiin ponnistuksiin yhteisen voiton saavuttamiseksi [...] [S]uomalaiset toverimme ovat edustajinsa kautta valtiopäivillä loistavasti osoittautuneet mitä jaloimman ja selvänäköisimmän kansainvälisen solidaarisuustunteen läpätunkemiksi. Tarkoitan sitä, millä tavoin he esiintyivät silloin, kun oli kysymys Suomen ruotsalaisten [sic] väestön kielellisten oikeuksien turvaamisesta [...]. Tämmöistä tapausta silmällä pitäen luulen uskaltavani väittää, että Suomen työväki selvemmin kuin useiden muiden maiden työläiset käsittää, miten tärkeä on ylläpitää ja kehittää riveissämme kansainvälisen solidaarisuuden pyhää tunnetta.” *Tal i Viborg friluftsfest*” aug. 1919, Mapp 5 1917–1919, K.H. Wiiks samling, RA, Helsingfors.

Wiik erkände att skillnader mellan de olika språkgruppernas utvecklingsnivå kunde förklaras utifrån den historiematerialistiska syn som han omfattade: svensken och finnen hade utvecklats olika och under olika förutsättningar. Samtidigt kunde Wiik tillämpa essentiella förklaringar om olika karaktäsegenskaper hos finnen och svensken. Men som marxistisk internationalist ansåg Wiik dock att alla nationaliteter, raser, kulturer och språk, när de väl kommit till insikt om att den internationella kapitalismen utgjorde den gemensamma fienden, skulle samarbeta för ett socialistiskt samhälle. Rashat och språkstrid var trots allt utmärkande för borgerligheten – inte för socialisterna.

SAMMANFATTNING

Karl Harald Wiik var en av de intellektuella röster i Europa efter första världskriget som formulerade tankar kring det gamla samhällets ruttenhet samtidigt som man formulerade förhoppningar om en ny och bättre tidsepok. Wiiks ställningstagande i boken *Kovan kokemuksen opetuksia* följde den allmänna socialdemokratiska partiutvecklingen efter inbördeskriget, där reformism och samarbete med de borgerliga partierna framstod som partiets framtida linje.

Wiik var övertygad om ekonomiska och sociala lagbundenheter, att samhället gradvis skulle övergå till socialismen. Detta byggde på den vetenskapliga marxismen, såsom den formulerats inom Andra internationalen, som var inbäddad i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets eurocentrerade syn på den västerländska civilisationens överlägsenhet. Socialismen var den samhällsform som utvecklades i industrialiserade samhällen och Wiik skulle positionera Finland i mellanrummet mellan det outvecklade öst och det längre hunna väst. Den socialdemokratiska klasskampen som bedrevs i de nya randstaterna, den civiliserade västerns utpost mot österns vildhet och råhet, var samtidigt en kamp mellan två olika civilisationer där de västerländskt upplysta folken och nationerna skulle segra. Finländarna hade enligt Wiik, tack vare de historiska och kulturella banden till Sverige, förutsättningar att utvecklas på västerländsk grund – men landets gemensamma historia med Ryssland hade däremot kastat samhällsutvecklingen bakåt och följden hade varit ödesdiger, vilket 1917–1918 års händelser vittnade om.

Det finländska folkets atavism och råhet, som på ett fruktansvärt sätt kommit till uttryck under revolutionstiden, visade enligt Wiik både socialdemokratins och arbetarklassens omognad. Wiiks syn på det primitiva folket kan också betraktas utifrån ett civilisationsperspektiv och utifrån etniska kategoriseringar: finnen var råare och mindre utvecklad än de svenskspråkiga, eftersom det enligt Wiik förelåg väsentliga skillnader i kultur och nationell karaktär mellan de två språkgrupperna i Finland. Till skillnad från samtida vita borgerliga och högerinriktade synsätt stod Wiiks syn närmare ett reformistiskt civiliseringsperspektiv; genom bildning kunde massorna höjas till att åstadkomma stora dåd för hela mänskligheten.

Genom en jämförelse med andra länders marxister som reflekterade kring civilisation, nation och etnicitet, framgår en ny sida av K.H. Wiik, som visar att koloniala och eurocentrerade tänkesätt, diskurser om etnicitet och nation, var inbäddade i den finländska arbetarrörelsen och dess politik – kanske djupare än vad finländsk forskning visat. Samtidigt pekar denna artikel på att den finländska reformistiska arbetarrörelsen följde utvecklingen på andra håll i Europa, där klass förknippades med uppfattningar om civilisation, nation och etnicitet.

Bildkällor

s. 51 Arbetararkivet, Helsingfors

s. 59 Hannu Soikkanen (toim.), *Tiennäyttäjät 3. Suomen työväenliikkeen merkkimiehiä Ursinista Tanneriin*, Tammi: Helsinki 1968

Florens 1908 – konsten, livet och döden

Thyra och Torsten Söderhjelm, Ellen Thesleff och Gordon Craig

Åter har ett av dessa dödsbudskap nått oss, som tyckas så förlamande hemska, grymmare och obarmhärtigare än andra i sin meningslösa hårdhet – en bana, ljus och löftesrik som få andras, har brutits i sin begynnelse, plötsligt, utan att några förebud varslat därom. Doktor Torsten Söderhjelm avled i går på eftermiddagen i Florens i tyfus efter några dagars sjukdom tjuuguåttå år gammal.¹

SÅ SKREV DEN HELSINGFORSISKA *Nya Pressen* den 20 januari 1908. Den unge språkvetaren och litteraturforskaren, vars bana nu brutits vid tjuuguåttå års ålder, hade sökt sig till Florens i forskningsuppdrag. Med sig i Italien hade Torsten Söderhjelm en ung familj, sin hustru och två små döttrar. Hustrun Thyra Söderhjelm hade i Florens kunnat ansluta sig till sin syster, konstnären Ellen Thesleff. Målarinnan hade nämligen börjat anse det toskanska Florens som den rätta miljön för sitt skapande arbete. Här hade hon också vid denna tid kommit i kontakt med Gordon Craig, en för hennes konst avgörande bekantskap. Bohemisk konstvisionär och teaterman med London som närmaste bakgrund, hade Craig själv ambitionen att göra hela Europa till sitt arbetsfält – dock med Florens som en mer stadigvarande fästpunkt.

Ellen Thesleff hade alltså redan inlett en vana att återvända till Florens så snart hon gavs en möjlighet. I sällskap med sin mor hade systrarna Thesleff, som i själva verket var tre, tagit Italien till sitt hjärta. En långt driven reslust präglade den här, för tiden och förhållandena,

---

1. *Nya Pressen* 20/1 1908. Samma dag införde *Hufvudstadsbladet* en liknande notis: ”I dag på förmiddagen bringade telegrafan den djupt sorgliga underrättelsen att den unge vetenskapsmannen, doktor Torsten Söderhjelm aflidit i Florens efter en svår tyfussjukdom. [...]”, *Hufvudstadsbladet* 20/1 1908.

rätt speciella familjen.² Efter att Ellen valt Florens hade nu Thyra, hennes favorit som modell, kunnat göra detsamma. Och så, kort därpå, detta oväntade slag, Torsten Söderhjems död, som drabbade dem i Florens i januari 1908.

Torsten Söderhjems död noterades också i den stad han så nyligen gjort till sin. Närvaron av en ung finländsk forskare hade uppenbarligen gjort intryck i vissa kretsar. Det är en detaljerad och djupt medkännande nekrolog som infördes i det lokala florentinska bladet *Il Marzocco*. Den lyder i sin helhet och svensk översättning:

En ung finländsk filologs död – I vårt Florens, med sitt artistiska hjärta och sin lärda anda, förlorades förleden söndag dokt. Torsten Söderhjems unga varelse. Endast tjugosju hade han redan publicerat, utöver lärda forskningar om äldre fransk Sankt Martinslitteratur, en intagande studie över Flaubert och, i samarbete med sin bror, lärare i romanistik och germanistik vid Universitetet i Helsingfors, en stor och vacker volym om den italienska renässansen (*Italiensk Renässans: Litteratur- och Kulturstudier*, 1907), i vilken ingår studier av honom som de om Lorenzo di Medici som poet, om Castiglione och ”Hovmannen”, om Guilia Gonzaga, den sköna och fromma: varma, målände och enastående i samvetgrann och noggrann vetenskaplig akribi med finkänslig uppfattningsförmåga och med enkel och utsökt stil; ädla exempel på hur mycket han hade kunnat utföra för litteraturens studium, för kulturen i sitt Finland, om inte ett grymt öde på några få dagar omintetgjort en skatt av förhoppningar och känslor, kvarlämnande en djupt känd saknad och ett oförgämligt minne.³

Nekrologen är signerad P.E.P. Initialerna står för Paolo Emilio Pavolini. Han var professor i sanskrit vid Florens universitet, därtill poet

-
2. Leena Ahtola-Moorhouse (red.), *Ellen Thesleff*, Helsinki: Ateneum 1998, s. 14. Modern Augusta Thesleff var änka efter Alexander August Thesleff, överdirektör vid väg- och vattenbestyrelsen, som avlidit 1891; Greta von Frenckell-Thesleff, *Gyllene år i det svunna Italien*, Helsingfors: Söderströms 1963, s. 42 f. (Författaren var gift med systrarnas bror Rolf Thesleff.)
  3. Signaturen P.E.P., ”La morte di un giovane filologo finlandese”, *Il Marzocco* 26/1 1908 (förf:s översättning). Den avlidnes korrekta ålder var tjuugoåttå.

och översättare.⁴ Tidningen han skrev i var för övrigt namngiven *Il Marzocco* efter florentinarnas eget lejon, en symbol för renässansstaden. Det skulpterade lejonet på Piazza della Signoria är den kanske mest bekanta avbildningen.

Italiensk renässans, en praktfull utgåva bland den litteratur som trycktes i Finland 1907, hade Torsten Söderhjelm skrivit i kompanjonskap med sin bror, litteraturhistorikern Werner Söderhjelm. Tryckt hos Helios förlag är boken rikt illustrerad med plock ur renässansens konstverk. Den behandlar till övervägande del epokens litteratur, och inte minst epokens skrönor och anekdoter. Lärda humanister, sköna damer, intrigerande furstar och hänsynslösa tyranner följer på varandra. Ett flertal italienska orter stiger fram och försvinner. Men Florens under Mediceernas tid intar en återkommande hedersplats.

Några notiser om Torsten Söderhjelm och hans förtidiga död i Florens 1908 har i den här studien fått öppna porten till den märkliga staden, och porten till det tidiga 1900-talet. Tanken är att med utgångspunkt i Florens, inspirationskällan för hans bok om den italienska renässansen, försöka fånga något av hans intellektuella person. Tanken är vidare att inkludera hans närmaste krets, hustrun Thyra och hennes målände syster Ellen Thesleff, därtill några andra finländare som drivna av sitt konstintresse och av sitt intresse för den italienska renässansen sökt sig till Florens. Och ännu vidare, att försök få grepp om staden Florens vid denna tid kort efter sekelskiftet nittonhundra.

Över huvud taget torde greppet om en förgången historisk verklighet bli ett annat, ett kanske rikare, om man en gång låter tid och plats bestämma perspektivet, i stället för att i separata studier behandla var konstart och vart forskningsgebit för sig. Här blir perspektivet brett, men även ganska kort. Konstutövning och forskning presenteras inte för sig, inte heller finländare och övriga besökare för sig, men allt och alla mer eller mindre tillsammans. Året 1908 och staden Florens får gälla som utsiktspunkt.

---

4. Paolo Emilio Pavolini (1864–1942) visade intresse för Finland, översatte Kalevalavers till italienska (1910) och verkade i Finland en kortare tid på 1930-talet. Se personporträtt av Luigi de Anna i *Suomen kansallisbiografia* 7, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 580 f.

FLORENS DRAGNINGSKRAFT

Florens hade vid sekelskiftet 1900 fått en alldeles särskild roll för olika slag av utövande konstnärer, för konsthistoriker och författare som från mera nordligt belägna länder sökte sig hit. Många i den generation som levde då kände nämligen att just denna stad gav deras egen verksamhet något, något svårbeskrivbart, som inte gick att hitta någon annanstans. Vad var det för en svårförklarlig, nästan magisk, kraft som verkat på så många?

En som tidigare ställt den frågan är Bernd Roeck. I sin bok om Florens allmänkulturella roll för sekelskiftets européer beskriver han en dyrkan av nästan religiösa mått som uppstått kring den florentinska konst som mötte besökaren. Florens blev ett slags Lourdes för entusiaster som upplevde hänryckning och ett uppvaknande här. I Uffiziernas, Bargellos och Konstakademins museer, och i de svagt upplysta kyrkorna med deras dofter av rökelse, stod skönhetsaltaren, de magiska fetischerna för konsten som religion, vars högste präster hette Jacob Burckhardt, John Ruskin och Bernard Berenson – själsliga guider på resan mot skönhet. Så långt Bernd Roecks formuleringar.⁵

Här manar Roeck fram bakgrunden till sekelskiftets Florensbeundran: den schweiziska kulturhistorikern Jacob Burckhardt hade väckt intresset till nytt liv, den engelske konsthistorikern John Ruskin hade gått i florentinska kyrkor och suckat över gotikens övergång i ungre-nässans, och hans vänner och efterföljare, de engelska preraphaeliterna hade strävat efter att i sin konst återgå till den tidiga renässansens oskuld. Bernard Berenson hade lämnat Förenta Staterna för att på ort och ställe i Italien försöka dokumentera renässanskonsten i hela dess italienska omfattning.

Burckhardt hade ändå understrukt stadsstaten Florens historiska modernitet i fjortonhundratalet. Men hans bok om den italienska renässansen fick nästan från första början en annan användning. Man

---

5. Bernd Roeck, *Florenz 1900. Die Suche nach Arkadien*, München: C.H. Beck 2001, s. 16; i engelsk översättning *Florence 1900. The Quest for Arcadia*, New Haven & London: Yale University Press 2009, s. 6. Konstforskaren Aby Warburg utgör i själva verket centralgestalten i Roecks bok, en omfattande studie som tar sig an sekelskiftets Florens i hela dess vidd i akt och mening att ge ett vidare sammanhang för Warburgs bidrag till förnyande av det konsthistoriska studiet.

Firenze (1909), träsnitt av Ellen Thesleff.

hade längtansfullt fäst sig vid hans skildring av det *quattrocento*, det fjortonhundredtal som han gestaltar i sin skildring. För Burckhardts läsare, fångna i sin egen modernitet, formade sig den florentinska renässansen till sinnebilden för det sköna, det äkta konstnärliga, ett ideal att återvända till och ett ideal att söka en ny utgångspunkt i. Det florentinska *quattrocento* tycktes lämpa sig särskilt väl som ett återfunnet ideal att ställa mot den förföljning som 1800-talets industrialisering, mekanisering och massproduktion fört med sig. En kult av skönheten, det sköna i och för sig, förenade även för övrigt många i den här sekelskiftesgenerationen. *Der Cicerone*, Burckhardts grundliga introduktion till den italienska konsten, fungerade som vägledning för den seriösa besökaren i de italienska konstgallerierna.⁶ En publik som

6. Jacob Burckhardt, *Der Cicerone. Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens* (1855) med många följande upplagor. Burckhardts konstbok föregick alltså hans banbrytande historiebok, *Geschichte der Renaissance in Italien* (1867).

läste svenska, men inte italienska, kunde från och med 1906 bekanta sig med florentinaren Benvenuto Cellinis liv under renässansens sena år, detaljerat skildrat av den äventyrlige skulptören själv.⁷

Vad gällde intresset för den äldre florentinska konsten hemma i Finland så hade Johan Jakob Tikkanen framom andra lagt en grund för det konsthistoriska intresset. Han hade på 1880-talet och 1890-talet gjort resor till Italien och Florens för att undersöka vad som under denna tid kallades det ”primitiva” måleriet. Sengotikens och den tidiga renässansens så att säga formaliserade motiv uppfattades av det sena 1800-talets konstförståelse som primitiv. Den här perioden i italiensk konst, från Cimabue framåt, engagerade hur som helst en hel del konsthistoriskt intresserade, ett engagemang som ute i Europa sammanfallit med de preraphaelitiska målarnas strävan att återanknyta till en, som man upplevde det, förlorad renhet. Stödd mestadels på 1800-talets tyska konstforskning ville Tikkanen å sin sida med egna, rationella – positivistiska – metoder göra en insats med studier bland annat i Giotto's måleri.⁸

En som sökt sig till Florens för att hitta en ny form av kreativitet i den konst som skulle bli nittonhundratalets var den brittiske teatermannen och grafikern Gordon Craig. Honom skulle Söderhjelm bli bekant med och han fick en inte så liten betydelse för Ellen Thesleffs konstnärskap. Deras samarbete fick fastare former denna tid kring 1908 i Florens. Vad gäller hennes senare mångåriga verksamhet som konstnär, som ändå är rätt välkänd och presenterad på annat håll, så ska den förbigås i det här sammanhanget som fokuserar på det tidigaste 1900-talet. Också för Craig själv och hans konstnärliga utveckling blev de här åren avgörande. Han hade bekantat sig med Florens 1906, intagits av staden och återkom redan 1907. Så här kunde han låta den florentinska natten försätta sig i kreativ stämning:

---

7. *Benvenuto Cellinis liv (La vita di Benvenuto di M. Giovanni Cellini fiorentino scritta per lui medesimo in Firenze)*, översättning Ernst Lundquist, Stockholm: Bonnier 1906.

8. Om hur inspirerande J.J. Tikkanens universitetsföreläsningar varit har Greta von Frenckell-Thesleff vittnat; se Frenckell-Thesleff, *Gyllene år i det svunna Italien*, s. 15. Om J.J. Tikkanens forskning, se avhandling av Johanna Vakkari, *Focus on Form. J.J. Tikkanen, Giotto and Art Research in the 19th Century*, Finska fornminnesföreningens tidskrift, Helsingfors 2007.

[...] vid nattens inbrott blev allt mycket allvarligare, och verkligen, döda storheter framstod för mig som levande – förbiglidande som skuggor: Ja, jag kan svära på att jag kände hur de kom och gick. Jag uppfylldes av det mod som uppe i norr hade börjat svika mig. Jag kände på mig att de här spöklignande skuggorna var högst vänliga, och när dagen grydde skyndade jag för att se de verk som de lämnat efter sig. För att ta mig till ett palats eller en målning måste jag ta mig genom långa gator med hus, vartenda ett byggt av de män vars skuggor hade omsvept mig i kvällningen. Varje hus var en perfekt byggnad; med eller utan utsmyckningar, så var byggnaden fulländad. När jag betraktade dem fick de mig att inse att deras skapare hade saknat personlig ambition att ha framgång – att de endast var inställda på att göra ett gott arbete. På det här gav mig Florens dagligen bevis, där jag gick under tystnad och såg resultatet av sann mänsklig och konstnärlig anda. Det här var vad jag behövde. Också jag skulle åstadkomma ett gott resultat i mitt arbete och inte bry mig om jag hade framgång eller inte.⁹

Florens besitter förmågan, vittnar Gordon Craig, att ingjuta ny kraft i en sökare från norra sidan Alpena som känner sig ha svårt att hitta sig själv som skapande artist. Craig upplevde i den florentinska natten hur stadens länge döda mästare får liv och hur de kunde ingjuta nytt liv i honom.

TORSTEN SÖDERHJELM OCH THYRA THESLEFF

I nekrologen i *Il Marzocco* presenterades Torsten Söderhjelm ganska utförligt av professor Pavolini. Här endast några tillägg om hans finländska bakgrund. För den finländska publiken var Torsten Söderhjelm förmodligen mest känd som teaterrecensent och som en ledande gestalt i kretsen kring *Euterpe*. Tidskriften hade etablerats som ett allmänt kulturorgan 1902, då ett sällskap litteratörer i Helsingfors tog över vad som intill dess varit en musiktidskrift. Torsten ”Totti” Söderhjelm hade varit med från början.¹⁰ Han skrev själv flitigt, om

9. Edward Craig, *Gordon Craig. The story of his life*, New York: Alfred A. Knopf 1968, s. 229 (förf:s översättning); enligt Edward Craigs not hör det citerade hemma i Gordon Craigs anteckningar under rubriken *Index to the Story of My Days*.

10. Olof Mustelin, *Euterpe. Tidskriften och kretsen kring den*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 398, Helsingfors, s. 49 et passim.

Torsten Söderhjelm 1879–1908.
[Porträtt tagna hos Ernst Ovesén]

Thyra Söderhjelm (f. Thesleff) 1880–1959.

teatern mestadels. Teaterkritik av hans penna hade även förekommit i *Helsingfors-Posten*, *Nya Pressen* och *Framtid*.¹¹

Hemkommen från studier utomlands hade han accepterat rollen som *Euterpes* redaktionssekreterare, och Söderhjelm bostad hade då övertagit rollen som redaktionslokal.¹² Det var hans filologiska studier som fört honom utrikes, till Heidelberg och till Paris. Därefter hade han fäst sig vid Italien och under 1906 gjort sig bekant med Florens som forskningsmiljö. Året 1906 hade han inlett i Helsingfors med att disputerat på en avhandling om den äldre franskan (den som nämns i *Il Marzocco*).¹³

11. *Hufvudstadsbladet* 20/1 1908.

12. *Ibid.* s. 60.

13. Torsten Söderhjelm, *Die Sprache in dem altfranzösischen Martinsleben des Péan Gatineau aus Tours. Eine Untersuchung über Lautverhältnisse und Flexion, Vers und Wortschatz*, Helsingfors 1906.

Vid sidan av sina akademiska språkstudier hade Torsten Söderhjelm skött två uppdrag av annat slag, som extra ordinarie vid Helsingfors universitetsbibliotek, och därutöver som timlärare i tyska och franska vid Svenska reallyceet och Nya svenska läroverket. Disputationsåret 1906 hade han även publicerat sin introduktion till Gustave Flauberts franska författarskap.¹⁴

Torsten Söderhjelm hade ingått äktenskap med Thyra Thesleff sommaren 1905 i Helsingfors. Thyra Söderhjelm var yngre syster till konstnärinnan Ellen Thesleff. Hon förekommer avbildad på några av systemens mest uppmärksammade målningar. Ellen Thesleff hade definitivt gjort intryck med sina målningar och var ett namn att räkna med redan i början av nittonhundratalet. Familjerna Thesleff och Söderhjelm förenades för övrigt av sin Viborgsbakgrund. Torsten Söderhjelm hade fötts och gått i skola i Viborg, varifrån Ellen och Thyra Thesleffs far var utgången. Ellen hade fötts i Helsingfors, medan Thyra var född i Kuopio, dit distriktsingenjör Alexander August Thesleffs verksamhet fört familjen.

Torsten Söderhjelm och Thyra Thesleffs vägar hade korsats flera år innan de beslutade sig för giftermålet. Han befann sig hösten 1900 i Paris för sina filologiska studier och hon hade i januari samma år rest till Paris för konststudier vid den kända Colarossi-akademien. Det här var året för världsutställningen. En hel del finländare var då på plats och Torsten Söderhjelm fungerade också som utställningsmedhjälpare. Även Ellen Thesleff fanns på plats i Paris, där hon presenterade sitt konstnärskap med fem målningar och premierades med en bronsmedalj. Ännu en tredje syster, Gerda Thesleff, var i Paris för att lära sig träskulptur.¹⁵ Konsten, framför allt, förefaller alltså ha varit den förenande faktorn för de här unga finländarna.

För övrigt delade de förmågan, och möjligheten, att improvisera ett ekonomiskt underlag för detta slag av utrikesvistelser, därtill tillgång till kontakter och ett avsevärt mått av språkkunskaper. För Torsten Söderhjelm del liksom för Thyra Thesleffs gällde därtill att de hade

---

14. *Hufvudstadsbladet* 20/1 1908; Torsten Söderhjelm, *Gustave Flaubert. Konst och kultur* 2, Helsingfors: Helios 1906.

15. Leena Ahtola-Moorhouse, "Elämäkerrallisia tietoja", Leena Ahtola-Moorhouse (toim.), *Ellen Thesleff*, Helsinki: Ateneum 1998, s. 15; L[eonard] Bäcksbäcka, *Ellen Thesleff*, Helsingfors: Konstsalongens förlag 1955, s. 36–37, 41.

en framgångsrik bror respektive framgångsrik syster som redan var inne på det fält som de var i färd med att göra till sitt, akademiska litteraturstudier respektive måleri.

Uppenbarligen började Thyra Thesleff med tiden tveka i fråga om sitt val att följa sin storasyster på konstnärsbanan. Dessförinnan hade hon ägnat någon tid åt konststudier i Bryssel för att sedan gå i lära i metallslöjd i München.¹⁶ Inte långt efter giftermålet med Torsten Söderhjelm fick hon två döttrar kort efter varandra. Därmed kringskars hennes möjligheter till egen fri konstutövning. Att det snart blev just Florens för den unga familjen var hur som helst ingen andra rangens sak för henne. Thyra Söderhjelm hade intagits av Italien efter att ha gjort en rätt grundlig bekantskap med landet på resor, först med sina systrar och sedan med sin man. Nu i Florens hade hon återförenats med sin äldre syster Ellen i en miljö som var viktig för dem bägge.¹⁷

Thyra och Torsten Söderhjelm hade lyckats hyra ett florentinskt hem inte så många steg västerut från Ponte Vecchio. Bostaden var belägen i ett av de högre husen på 24 Lungarno Acciaiuoli på floden Arnos högra bank. För de hetaste sommarmånaderna hade de sökt sig en bit söderut från stadskärnan och i trakterna bortom den stora trädgårdsanläggningen Boboli hittat en villa omgiven av grönska.¹⁸

FLORENS MED SINA BESÖKARE OCH KOSMOPOLITER 1908

Den sorgliga våren 1908 fortsatte trots allt livet och vardagen vid Lungarno. Den här våren befann sig en del andra konstutövande eller konstintresserade finländare i Florens. I ett brev från april kunde Thyra Söderhjelm berätta att Alfred William Finch, Felix Nylund och Torsten Stjerschantz fanns i staden och skickat blommor till gravstenen. I ett annat brev från samma månad nämns att hon mött Finch ”på vårt vanliga café”.¹⁹

16. Ahtola-Moorhouse, ”Elämäkerrallisia tietoja”, s. 15.

17. Thyra Thesleff reste först i Italien i sällskap med mamma och systrar. Julen 1904 upplevde hon Rom tillsammans med Torsten Söderhjelm. Frenckell-Thesleff, *Gyllene år i det svunna Italien*, s. 55.

18. Viale Machiavelli 7 var sommaradress. Bäcksbäcka, *Ellen Thesleff*, s. 47.

19. Thyra Söderhjelm till Alma Söderhjelm 7/4 1908, Diverse bref 1, Handskriftssamlingarna, Åbo Akademis bibliotek (ÅAB).

Född i Belgien hade Finch slagit sig ner i Finland och verkat som ledare för Iris keramiska tillverkningar i Borgå. I egenskap av målare skulle han efter några år förenas med Ellen Thesleff i den så kallade Septem-gruppen. Finch stannade i Florens några veckor 1908. Felix Nylund hade däremot hyrt en ateljé för flera månader. Den unge bildhuggaren var vid denna tid i färd med att ut stegen som konstnär.²⁰ Torsten Stjernschantz stannade även en något längre tid i Florens, han för sin del med avsikt att öka sitt konsthistoriska vetande. Då hans målände äldre syster Beda Stjernschantz en gång delat bostad med Ellen Thesleff i Paris så var även den unge konsthistorikern åtminstone till namnet bekant för systrarna Thesleff.²¹ Sekelskiftes-Florens drog alltså till sig en del finländare, och några gjorde den långa resan gång efter annan.²²

För Thyra Söderhjelm fortsatte kontakten med Gordon Craig, också efter hennes mans död. Under förra delen av sommaren 1908 hade hon tillsammans med systrarna Ellen och Gerda haft sällskap av Craig, som hon berättar i ett brev från augusti 1908.²³ Gerda Thesleff, som själv var keramiker, stod sin ett par år äldre syster mycket nära och gjorde ofta Ellen Thesleff sällskap under hennes italienska vistelser.²⁴ Själv hade den unga änkan försökt gå i lära hos en lokal guldsmed för att lära sig smyckehantverk. Därtill hade hon tagit itu med en översättning från franskan. Det sistnämnda var ett bokprojekt som historikern Alma Söderhjelm, Torstens syster, försett henne med. Men det gick knaggligt med både det ena och det andra som Thyra Söderhjelm självföreläsningsrapporterar:

I ditt sista brev frågade du efter översättningen – och du har tyvärr så förfärligt rätt när du tänker att jag är en så omöjlig, oduglig och

---

20. Bengt von Bonsdorff, *Felix Nylund liv och verk*, Helsingfors: Föreningen Konstsamfundet 1990, s. 42 f.

21. Ahtola-Moorhouse, "Elämäkerrallisia tietoja", s. 14.

22. Att konstnärligt intresserade finländare fortsatte att tillbringa tid i Florens framgår t.ex. av en utgåva som *Italia la bella. Arkitekterna Hilding och Eva Ekelunds resedagbok 1921–1922*. Utgiven och kommenterad av Kim Björklund, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004.

23. Thyra Söderhjelm till Alma Söderhjelm 23/8 1908, Diverse brev 1, Handskrifts-samlingarna, ÅAB.

24. Monica Schalin, *Målarpoeten Ellen Thesleff. Teknik och konstnärligt uttryck*. Åbo: Åbo Akademis förlag 2004, s. 223.

slarfvig människa. Jag beslöt att först försöka komma riktigt in i mitt metallarbete och sedan ta ihop med översättningen på kvällarna. [...] Men det börjar ge sig och jag har de sista kvällarna översatt men är alldeles i början ännu. Skall jag fortsätta med den? Eller är det för sent? Eller vill du ge alls mera ha den?²⁵

Caféet vid Piazza Vittorio Emmanuele – ”vårt vanliga café” – hörde fortfarande till Thyra Söderhjelmns dagliga rutin, och till äldre dottern Elisabeths: ”Hvarje morgon går hon med mig till Reininghaus och dricker kaffe. Hon ser så söt ut att hela gatan vänder sig och beundrar.”²⁶ Reininghaus var ställets namn när det här caféet i wienertstil öppnades av bröderna Reininghaus 1897. Då namnet, med sitt tyska uttal, inte satt i italiensk mun började det snart i folkmun kallas Giubbe Rosse efter kyparnas röda skjortor. Caféet ändrade så småningom även officiellt sitt namn till det som italienarna föredrog.

Vid den här tiden var utsikten från caféborden hos Giubbe Rosse nästan ny, inte tjugo år gammal. Något helt annat än renässansens Florens alltså. Den vidöppna Piazza Vittorio Emmanuele (Piazza della Repubblica i dag) hade röjts upp efter ett omfattande rivningsarbete som tog med sig några av de äldsta delarna av Florens. Det var det gamla ghyttot Mercato Vecchio som offrades. Marknaden hade under århundradenas gång vuxit sig till ett tätt gytter av bodar, vilka då stod ovanpå det som en gång varit de gamla romarnas marsfält. Allt hade nu rivits i en sanerings- och moderniseringsiver med syfte att göra Florens till en modern europeisk stad i ett nyligen enat Italien. Det hörde länge till saken för upplysta beundrare av det gamla Florens att beklaga moderniseringen.²⁷ Så klagade till exempel Edward Hutton – en av Gordon Craigs vänner på Giubbe Rosse – i sin då nyligen utgivna bok om Florens och dess grannskap:

Om det är en piazza som de [denna märkliga monarki från Savoyen] känner sig tvungna att åstadkomma så har de inte längre kapaciteten att bygga någonting i stil med Piazza Signoria utan föredrar en

---

25. Ibid.

26. Thyra Söderhjelm till Alma Söderhjelm 7/6 1908, Diverse bref 1, Handskriftssamlingarna, ÅAB.

27. Roeck, *Florence 1900*, s. 50; Ernest Samuels, *Bernard Berenson. The making of a connoisseur*, Cambridge, Ma.: Belknap Press 1979, s. 88.

anskrämlig och avskryvård utrensning sådan som Piazza Vittorio Emmanuele i Florens. Hur ofta har jag inte suttit på det lilla caféet vid bortre ändan av torgkanten och undrat varför huset av Savoyen måste föra med sig en sådan vandalism från Schweiz.²⁸

Men det oaktat satt där nu en hel del inbyggare och kosmopoliter, bland dem Söderhjems och Thesleffs, och tittade ut över ett då ganska nytt Florens. Frågan är hur mycket annat av det moderna Italien de hade intresse för att iaktta och uppfatta.

Det här var en tid av många slag av sociala spänningar i Italien, i Florens inte minst. Florens hade efter en kort period förlorat sin ställning som det förenade Italiens huvudstad. Industrialiseringen av Toskana tog endast långsamt fart medan enkel hantverksmässig produktion i det kring Florens liggande landet var stadd i nedgång. Dit hörde framställningen av strå för användning i allt från möbler till förpackningar, en bransch som upprätthållit livhanken för en hel del fattiga i stadens omgivning. Vid den här tiden har Florens beskrivits som anarkismens och socialismens huvudstad i Italien – 1898 hade det urartat i gatuoroligheter med blodiga resultat då demonstranterna mötts av polis och militär. Inför sekelskiftet 1900 kunde Toskana räkna över femtio olika socialistiska organisationer med över tvåtusen medlemmar.²⁹

De tillresta konstvännerna och kosmopoliterna sökte sig naturligt nog till de äldre och de mer pittoreska miljöerna i Florens. Thyra och Torsten Söderhjems adress, 24 Lungarno Acciaiuoli, hade också händelsevis varit den adress som konsthistorikern Bernard Berenson valt knappt tjugo år tidigare. Han var då helt i början på en lång karriär.³⁰ Sedermera hade Berenson, som erkänd specialist på italiensk renässanskonst, kunnat etablera sig en kort bit utanför Florens, där han gjorde sin villa, I Tatti, till ett centrum för konstforskning. En annan konstforskare med samma intressen som Berenson – och J.J. Tikkanen – som med tiden skulle bli legendarisk, Aby Warburg, hade också han

28. Edward Hutton, *Florence and the Cities of Northern Tuscany, with Genoa*. London: Methuen 1907, s. 250 (förf:s översättning).

29. Roeck, *Florence 1900*, s. 113.

30. Samuels, *Bernard Berenson*, s. 98. Jfr: "I shall come at last on to Lung' Arno, where it is very quiet, and no horses may pass, and the trams are a long way off." Hutton, *Florence*, s. 157.

kommit för att leva i Florens. Han uppehöll sig på några behagliga adresser under de sista åren av 1800-talet och de första av 1900-talet. Det var i Florens han satte i gång den konstforskning som långt senare skulle utgöra grunden för forskningen vid Warburg Institute i London. Aby Warburg hade utgått från Hamburg medan Bernard Berenson hade sin närmaste bakgrund i Boston. Dessa framstående konstforskare kunde i Florens röra sig i kretsar av konstintresserade amerikanska och tyska landsmän.

Ett anmärkningsvärt tyskt segment bland de utlänningar som valt Florens som sin uppehållsort var fritänkare och liberaler med ideologisk bakgrund i 1848 års europeiska revolutionsvåg. För dem hade den forna stadsstaten, senare för en period huvudstaden i det nya sekulära och förenade Italien, framstått som en utvald plats att mer eller mindre resignerat dra sig tillbaka på – det vill säga om de nödvändiga medlen fanns för en sådan tillvaro. För dem var Florens mer tilltalande än Rom. Till exempel hade Isolde Kurz, som långt in på 1900-talet gav ut böcker förankrade i Florens, sin bakgrund och sitt fritänkararv i en sådan tysk familjegemenskap.³¹

En engelska med bakgrund i diplomatiska kretsar, Violet Paget, hade även hon valt Florens. Liksom Kurz var hon kritisk till de flesta tendenser i sin ”moderna” samtid, men tittade gärna bakåt och skrev – under pseudonymen Vernon Lee – böcker om italiensk historia eller om det gamla Italien som det levde kvar i de små toskanska byarnas sedvänjor. Hon var högst aktiv i kampen för att rädda äldre miljöer i Florens innerstad från modernisering, och odlade i sina skrifter och ställningstaganden en orädd och frihetlig stil.³²

Något paradoxalt kanske, denna sekulariserade liberalism i kombination med beundran för en mycket gammal konst med religiös innebörd. Ett frisinne av liknande typ, av just denna blandning, en världstillvänd liberal urbanism, parad med beundran för många sekler gammal konst, utförd av konstnärer med en suverän handens skicklighet, förefaller också ha präglat de medlemmar av familjen Söderhjelm som tagit sig till Florens, liksom den präglat Ellen Thesleff och hennes syskon.

---

31. Roeck, *Florence 1900*, s. 77 f.

32. *Ibid.*, s. 131 ff.

ELLEN THESLEFF MOT NYA KONSTNÄRLIGA UTTRYCK

Efter Torsten Söderhjelm's död flyttade Ellen Thesleff för en tid in hos sin syster Thyra och de nu faderlösa småflickorna i bostaden vid Lungarno. Kort efter begravningen försökte hon i ett brev skildra den överklighetsstämning som rådde i hemmet. Hon gör det i ett brev till Torsten Söderhjelm's syster Alma:

Jag sitter nu här och tänker på huru vänligt och huru vackert allting blev i det otroliga. Thyra så stilla – och på kyrkogården härliga blommor i solen och cypresser, som sakta rörde sig i vinden och vänliga människor som följde. Det var för oväntat och det gick för snabbt för att någon här skulle förstå det.³³

Fastän nyinflyttad på Lungarno Acciaiuoli kunde Ellen Thesleff redan känna sig mer än hemvan i Florens. Efter hennes första italienska resa 1894 hade det sällan gått flera år mellan mer eller mindre utdragna vistelser. Så flitig Florensbesökare var knappast någon annan i den konstnärsgeneration som Ellen Thesleff tillhörde. Men en hel del var det som hade känt dragnin till Florens och företagit resan till Toskana.

Ta till exempel 1898 då den finländska målaren Elin Danielson ställde till bröllop med den toskanska målaren Raffaello Gambogi. Förutom Ellen Thesleff fanns då följande konstnärskollegor från hemlandet på plats i Florens: Beda Stjernschantz, Helena Westermarck, Axel Gallén, Hugo Simberg, Magnus Enckell och Victor Malmberg. Tillsammans ordnade finländarna några dagar före bröllopet en fest för Elin Danielson på en av stadens restauranger.³⁴ Fyra år tidigare hade Helene Schjerfbeck rest till Florens för att kopiera renässanskonst i målningssallerierna.

En tid efter giftermålet bosatte sig paret Gambogi för övrigt i Torre del Lago, en by med knappt tvåhundra själar som även operakompositören Giacomo Puccini valt som skydd för sitt då aktiva skapande. Han umgicks ändå tidvis gärna med en del av de toskanska målarna.

33. Ellen Thesleff till Alma Söderhjelm 24/1 1908, i Bäcksbäcka, *Ellen Thesleff*, s. 46.

34. Elin Danielson och Raffaello Gambogi vigdes 27/2 1898. Virve Heininen, "Ären i Italien", *Elin Danielson-Gambogi. I italienskt ljus*, Helsingfors: Didrichsen 2006, s. 43.

Med Puccini verksam en bit väster om Florens och författaren Gabriele D'Annunzio vid den här tiden bosatt i Settignano på den östra sidan, var den då moderna konsten, med sina olika uttrycksformer, högst närvarande i Florens omgivningar.

Vid sekelskiftet nittonhundra representerades ännu den samtida målarkonstens ståndpunkt i Italien av den yngre generationen av så kallade Macchiaioli-målare. Modernistiska tendenser saknades inte heller, även om tendenserna i Italien mestadels sökte uttrycksformer vid sidan av det egentliga måleriet. Men en ung målare som Amedeo Modigliani var en son av Toskana. Med sin radikala inriktning hade han hur som helst sökt sig till Paris 1906.

Macchiaiolis äldre friluftsmålare hade delvis haft samma strävanden som de franska impressionisterna (Macchiaioli-rörelsens ursprung var ändå av äldre datum än den franska). Så här, i Macchiaioli- eller snarare så kallad post-Macchiaioli efterföljd, målade det finländsk-italienska paret Gambogi, den ena ganska likt den andra. Det vill säga, för samtiden modernt men fortfarande återgivande mer eller mindre pittoreska utomhusmiljöer, dock med tonvikt på kärvare landskap än de rena idyllerna. I förhållande till den här typen av måleri lyckades Ellen Thesleff verkligen komma med nya och radikala besked om vad och hur man kan måla.

Målningen *Eko* – en flicka lyssnar efter ekot av sitt rop i sommar-natten – hade etablerat Ellen Thesleff som ett namn inom Finlands konstvärld då hon inte var äldre än tjugotvå. I Paris för vidare studier hade hon tagit intryck av den då rådande symbolismen. I tidiga verk valde hon en medveten färgasketicism.³⁵ Färgskalan är snäv, avsiktlig nerskalad, någon gång monokrom. Men hon rörde sig snart i en mer expressionistisk riktning. Och framför allt blev färgernas uttryckskraft allt viktigare medan motivens föreställande element tonades ned efter hand. Före just några andra finländare började hon reducera det föreställande till förmån för ett måleri som kunde närma sig det abstrakta (jfr *Italienskt landskap*, 1906). Med häftigt klara färger lyckades hon gjuta in en stark känsla av närvaro i sina målningar. Allt detta medan man i Finland på de flesta håll målade miljöer, interiörer, om inte rent

---

35. Anna-Maria von Bonsdorff, *Colour Asceticism and Synthetist Colour. Colour Concepts in turn-of-the-20:th-century Finnish and European Art*. Diss., Helsinki 2012, s. 282–284.

historiska motiv. Ellen Thesleff utgick, trots den inriktning hennes utveckling tog, ändå så gott som alltid från en bestämd plats. När det inte var Italien och Toskana, dit hon alltså återkom gång efter annan, så var det inte sällan familjen Thesleffs sommarställe i Murole i mellersta Finland.

Vid sidan av måleriet intresserade sig Ellen Thesleff för andra konstnärliga tekniker. Vad det grafiska uttrycket beträffar så blev Florens och mötet med Gordon Craig hennes inkörsport till trägrafiken. Craig hade flera år före det han kom till Florens experimenterat med den här ärevördiga konstarten. Han tilltalades av det enkla klara uttrycket, av hur ett mer reducerat bildinnehåll kunde ge en kraftigare verkan. Och han använde själv grafiken för att ge uttryck för sina gestaltningar av föreställda scenerier för det som han var övertygad om att skulle bli framtidens teater. När han beslutade sig för att ge sina idéer spridning i en tidskrift, *The Mask*, var grafiken med som ett inslag. På det området bad han om hjälp och fick hjälp av Ellen Thesleff.

Det är inte svårt att föreställa sig att Ellen Thesleff skulle intressera sig för det här sättet att åstadkomma ett visuellt starkt uttryck. Florens med sina då ännu levande åldriga hantverksmässiga traditioner, med sin egen fina och smäskaliga pappersframställning, hade vid den här tiden gett ny fart åt Craigs kreativitet som grafiker. Ellen Thesleff var inte sen att dras med av hans entusiasm.

Gordon Craigs förmåga att entusiasmera människor tycks för övrigt ha varit hans starkaste sida. Hur än pengarna tröt och utsikterna till framgång med hans projekt var små, så tycks han ha lyckats vinna människor för sin sak nästan var han än drog fram. Det kunde gälla hantverkare i Florens liksom konstnärer i många olika länder. I oktober 1908 företog han en längre resa från Florens till Moskva, och imponerade då stort på teatermannen Konstantin Stanislavskij och kretsen kring honom, med resultatet att de hoppades kunna fästa Craig vid sin teater för att tillsammans sätta en ny framtidens teaterscen i verket.³⁶

Efter att tidigare provat på andra grafiska metoder började Ellen Thesleff från och med 1906 experimentera med trägrafik, med trägravyr och träsnitt. Till skillnad från sina stora målade dukar arbetade hon här i ett miniatyrformat, och mestadels med enfärgat tryck men

---

36. Craig, *Gordon Craig*, s. 249.

Ellen Thesleff 1869–1954.

Gordon Craig 1872–1966.

stundom med flerfärgade avdrag.³⁷ Utöver konstnärliga tekniker och det praktiska förefaller Gordon Craig även genom sin konstuppfattning ha understött ett konstnärligt uttryck som lösgjorde sig från det verklighetskopierande. Hans uppfattning om maskerna som själens abstraherade speglar inspirerade förmodligen till den poetiska modernism som Ellen Thesleff skulle göra till sin egen.³⁸

Ellen Thesleff och hennes samarbete med Gordon Craig uppmärksammades i Finland redan 1908. Yrjö Hirn, vid den här tiden docent i estetik och litteratur, kunde i den inhemska tidskriften *Argus* berätta om Craig och Ellen Thesleff:

[...] Det är nog om det nämnes att den litteräre och konstnärlige ledaren för *The Mask* är Mr. Gordon Craig, vars verksamhet ju nyss blivit skildrad på dessa spalter i Torsten Söderhjelm's uppsats "Teater-

37. Schalin, *Målarpoeten Ellen Thesleff*, s. 105 f.

38. Soili Sinisalo, "Innoituksen lähteitä", Leena Ahtola-Moorhouse (toim.), *Ellen Thesleff*, Helsinki: Ateneum 1998, s. 10 f.

renässans.” [...] I förteckningen över medarbetare fäster man sig vid namnen: H. von Hoffmansthal, Ellen Key, Willy Rothenstein, Ellen Terry, Helen Zimmern och Ellen Thesleff. Av fröken Thesleff ingå redan i det första häftet några karaktärsfulla illustrationer till uppsatsen om masker. Den sista textsidan prydes av ett slutstycke, vilket på ett icke mindre sinnrikt än vackert sätt tjänar som en åminnelse över bortgångne arbetare på den dramatiska konstens fält. Två teckningar i enkel inramning äro ställda bredvid varann, som tvenne ex-libris, eller som tvenne gravstenar. Den ena är ägnad åt en tysk teaterledare; den andra bär Torsten Söderhjems namn – ett vemodigt vittnesbörd om att vår vän även i främmande land hade förvärvat sig tillgivenhet och att hans minne bevaras i andra kretsar än vår.³⁹

Enligt vad Thyra Söderhjelm kunde rapportera hem fanns den finländska *Argus* vanligen att tillgå på deras florentinska kafé.⁴⁰ Det var alltså vid den här tiden faktiskt möjligt att, med visst dröjsmål, följa med vad som hemma skrevs om Torsten Söderhjelm och Ellen Thesleff.

År 1909 kunde Ellen Thesleff i Helsingfors publicera en liten utgåva med den korta titeln *Firenze*. Den till format och utförande anspråkslösa boken innehåller en serie av hennes då helt nya träsnitt. För övrigt är den ordlös eller helt utan text. Avbildningarna av Florens kända platser, av domens kännpaka profil, av Loggia dei Lanzi vid Piazza della Signoria skall få tala för sig. Även någon mindre väl känd vy, som Porta Romana vid Florens södra utfart, inte långt från Craigs konstnärsverkstad, finns med, liksom de ”marionetter” Ellen Thesleff då upptagit som ett nytt tema.⁴¹

Craig ansträngde sig för att göra Ellen Thesleffs första grafik känd också i England. I *The Beau*, en kortlivad publikation som han till stor del låg bakom, ingick en introduktion under rubriken, ”A note on the woodcuts of Ellen Thesleff”. Introduktionen illustrerades med fyra grafiska arbeten av hennes hand. Om signaturen ”E. T.” meddelas:

39. Signaturen ”Y.H.”, ”The Mask”, *Argus* 1908:7. Torsten Söderhjems uppsats ”Teaterrenässans”, *Argus* 1908:3.

40. Thyra Söderhjelm till Alma Söderhjelm 7/4 1908, Diverse brev 1, Handskrifts-samlingarna, ÅAB.

41. Ellen Thesleff, *Firenze*, Helsingfors: Helios 1909. Jfr Schalin, *Målarpoeten Ellen Thesleff*, s. 106.

Den står för Ellen Thesleff, en yngre målare och gravör av skandinavisk härkomst vars tidiga studier utfördes i Finland och därefter i Paris. Hon uppehåller sig för närvarande i Florens, där hon ingår i en liten krets av artister kring centralgestalten Gordon Craig, vars idéer tar sig uttryck i text och bild i *The Mask* och vars slutliga mål är att skapa en levande, praktisk Teaterkonst.⁴²

GORDON CRAIG OCH FLORENS

Som framgått stod Gordon Craig ut som en av de märkligaste utlänningarna som Ellen Thesleff och paret Söderhjelm kom i kontakt med i Florens. Det var alltså en man med stora visioner om teaterns framtid. Han var ständigt sysselsatt med tankar om en revolution i scenkonsten, där det visuella uttrycket, scenkollektivets rörelsemönster skulle ta över efter det förra seklets textfixerade talteater. Han var son till Ellen Terry, en uppburen skådespelerska på den brittiska scenen i slutet av 1800-talet. Han hade därigenom själv växt upp inom teaterns värld, i London och på landsortsturnéer. Oaktat ett liv i England förblev deras irländska bakgrund och identitet viktig för såväl mor som son. För övrigt var Gordon Craig charmerande och extrovert, stilig med sin fint skurna profil och sitt artistiskt långa hårsvall, och som det flera gånger visade sig, fullkomligt opålitlig.

Eller – han tog hänsyn till sina konstnärliga ingivelser framför alla övriga hänsyn. Han hade, när år 1908 gick in, nyligen brutit med Isadora Duncan, i många länder applåderad förnyare av danskonsten, för att ensam återvända till Florens. Han hade tre år tidigare, i Berlin för ett teaterprojekt som strandade, intagits av Isadora Duncans dans, en konst som så väl stämde överens med hans egna tankar om rörelse på scen. Hon hade invigts i och låtit sig entusiasmeras av hans visioner – om teatern som ett allkonstverk där scenkonstruktionen, gemensamma rörelsemönster och det visuella totaluttrycket skulle ta över som huvudsak. Craig och Duncan fick snart en dotter tillsam-

---

42. "A note on the woodcuts of Ellen Thesleff", *The Beau* nr 1 1910 (förf:s översättning); artikeln illustrerad med fyra träsnitt med florentinska motiv, s.k. marionetter, och italienskt strandliv. Ingår även som lösa blad i "Urklipp om Gordon Craig" (mapp 9), Familjen Thesleffs arkiv, Historiska och litteraturhistoriska samlingen, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

mans. Det var kort innan Craig såg det bäst för sin konst att fortsätta på egen hand. Hemma i England hade han sedan tidigare ett antal såväl inom- som utomäktenskapliga barn, samtliga ännu i ganska klen ålder vid denna tid.⁴³

Gordon Craig, som hette Edward Godwin innan han antog sitt artistnamn, hade kort tidigare varit i Florens för att tillsammans med Eleonora Duse göra ett originellt scenverk av Ibsens *Rosmerholm*. Det var ett evenemang som med tiden skulle inta en viss plats i teaterhistorien, ett evenemang för vilket Gordon Craig skapat scenbilden. I Florens med sin ärevördiga Pergola-teater var det en händelse, då i december 1906, främst för att Eleonora Duse gjorde staden den äran.⁴⁴ Som primadonna av italiensk härstamning hade hon blivit en firad scenartist, världen kring uppbumen som få andra efter Sarah Bernhardt.

Med tillgång till Gordon Craigs många anteckningsböcker och papper har hans son, Edward Craig, skrivit hans biografi. Där skymtar Thesleffs – ”a lovely family from Finland” – bland de många bekantskaper bland de florentinska artisterna och kosmopoliterna som Gordon Craig träffade och underhöll på kaféet Giubbe Rosse vid Piazza Vittorio Emmanuele:

Han kände sig hemma på detta kafé: kyparna kom ihåg honom; här såg han Corradini, Carlo Placci, och skulptören Maraini, och många andra kända konstnärer. Här fanns också James Gibbon, Edward Hutton, Stephen Haweis med sin sköna hustru, Mina Loy, och Thesleffs – en förtjusande familj från Finland.⁴⁵

---

43. Craig, *Gordon Craig*, s. 230–231, 189–224 et passim. Biografiförfattaren är son till Gordon Craig, som han större delen av sitt liv hade rätt litet att göra med (uppträdde därför länge under namnet Edward Carrick); hans framställning är trots allt initierad och präglad av en överseende ironisk distans.

44. Ibid. s. 216, 218–221. Förutsättningarna för denna produktion var inte harmoniska då Duse inte visade något intresse för Craigs planer och scenerier inför produktionen. Laura Caretti, ”Gordon Craig a Firenze: l’utopia di un nuovo teatro”, Serena Cenni & Francesca Di Blasio (red.), *Una sconfinata infatuazione. Firenze e la Toscana nelle metamorfosi della cultura anglo-americana 1861–1915*, Firenze: Edizioni dell’assemblea 2012, s. 315–319. Jfr även Olga Signorelli, *Eleonora Duse. Documenti di teatro* 25, Rocca San Casciani: Cappelli 1962, s. 158 samt Appendix.

45. Craig, *Gordon Craig*, s. 228 (förf:s översättning).

Mina Loy var kanske en skön hustru, men hade därutöver en intellektuell potential som snart gjorde henne till en av de framträdande figurerna inom det europeiska avantgardet. Och inte bara det europeiska. Litet längre fram var denna brittiska kvinna en av de mångsidigt verksamma artisterna och bohemerna i New Yorks Greenwich Village. Hon skulle göra sig känd som poet, och den vägen dra till sig andra avantgardister som T.S. Eliot, Ezra Pound, William Carlos Williams med flera. Hon blev därutöver känd som dramatiker, skådespelerska, tecknare och formgivare, och inte minst som feminist i egenskap av författare till *Feminist Manifesto*. Hennes första man, den ovannämnde Stephen Haweis, var en brittisk konstnär som tecknade, målade och fotograferade – dock en man med betydligt kortare eftermäle än Mina Loy.

Den Carlo Placci som nämndes bland bekantskaperna på Giubbe Rosse, var en italienare som rörde sig som få andra florentinare i stadens kosmopolitiska och artistiska kretsar. Han tycktes känna alla och hade förmågan att närma sig alla utlänningar som var av intresse, vilket inte var till skada för hans verksamhet som journalist, eller som konstkritiker. För många utlänningar i Florens fick han en förmedlande roll då han gjorde dem bekanta med varandra.⁴⁶

Men åter till Gordon Craig. Han var alltså en man med utstrålning, en man som gjorde intryck var han tog sig fram. Han verkar inte ha haft några svårigheter att knyta kontakter till eller hitta medarbetare bland Florens hantverkare, inte heller bland stadens koloni av utlänningar. Han föredrog att klä sig i vita linnekostymer av löst sittande tropikmodell. Till detta bar han en svart filthatt med slokande brätten. Med kraglös skjorta och sandaler på fötterna – som han uppgav sig ha köpt av en gammal munk från Fiesole – personifierade han konstnärsbohemerna av sekelskiftessnitt.⁴⁷

Craig trivdes utmärkt i Florens gränder och var inte sen att omsätta sina intryck i sin egen konst. Ett bidrag till sina nattliga visioner

---

46. Samuels, *Bernard Berenson*, s. 178 f. et passim. Historisk forskning har på senare tid (alltså det mer eller mindre globala nätets tid) gärna talat om ”nätverkande” och ibland samlat sig kring begreppet nätverk – och om detta var det förvisso fråga i det ibland rätt så intensiva umgänget i Florens, där den ena bekantskapen ledde till den andra.

47. Craig, *Gordon Craig*, s. 230 f.

råkade han enligt egen berättelse få genom mötet i natten med ett sällskap på tjugo män, alla helt vitklädda och med täckta ansikten, som med facklor i händerna men utan ett ljud skyndade fram genom en gränd bärande på en kista. De maskerade männen hörde till ett Misericordia-brödraskap, en katolsk välgörenhetsorganisation till vars verksamhet hörde att anonymt begrava okända döda, människor som avlidit utan någon anhörig som kunnat ta hand om dem.⁴⁸ Det här är ett exempel på det slag av magi, inslag som tycktes höra till en annan fantasivärld, som Florensdyrkarna från det nordliga Europa fann så tilltalande och inspirerande.

Kort efter att Craig återkommit till Florens vårvintern 1907 flyttade han över Arno till Florens sydsida, Oltrarno, där han hittat en lämplig villa. Under den här våren flödade inspirationen och han kom i gång med en rad olika konstnärliga projekt. Förutom teaterplanerna arbetade han med grafik när han inte tecknade. Viktigast var hur som helst hans tidskrift *The Mask*, som började tryckas på engelska i Florens – med sparsmakad layout och till en del på fint handgjort papper. Tidskriften formgavs efter mönster av en tidig Vitruvius-utgåva, en arkitekturklassiker alltså (tidiga nummer av *The Mask* har med tiden blivit samlarobjekt).⁴⁹ Craig tänkte mycket snabbare än vad han skrev och föredrog att diktera sina idéer för en sekreterare. En sådan hittade han bland de brittiska landsmaninnor som dragits till Florens.

Craig kände snart att han behövde mera utrymme och flyttade till ett större hus, och han kom över ett efter sin smak på Via San Leonardo, även det alltså beläget på höjderna ovan staden i söder och de facto på kort avstånd från den sommarbostad på Viale Machiavelli som familjen Söderhjelm valt för sig. Det var här, i Villa Santuccio, Craig huserade och skapade – när inte vinterkölden störde arbetet – då Ellen Thesleff började samarbeta med honom i *The Mask*. Craig hade

---

48. Ibid., s. 228.

49. *The Mask* trycktes delvis i en mindre de luxe-utgåva, delvis i en större s.k. populär, dock inte i mer än i 700 exemplar. Ellen Terry bidrog ekonomiskt till utgivningen. Gianni Isola, "After the Theory, the Profit": la redazione di *The Mask*". A cura di Gianni Isola e Gianfranco Pedullà, *Gordon Craig in Italia*. Atti del convegno internazionale di studi, Campi Bisenzio, 27-29 Gennaio 1989. Roma: Bulzoni editore 1993, s. 78 ff. Jfr Craig, *Gordon Craig*, s. 232.

insett att han inte personligen kunde utföra alla de grafiska bilder och träsnitt som behövdes för den vackert illustrerade publikationen. Så hade han träffat en ”ung lovande konstnär” – som det heter i hans biografi – och Ellen Thesleff hade gått med på att börja bidra med sådana träsnitt som behövdes.⁵⁰

Från och med början av hösten 1908 kunde Craig föra med sig sin unga hustru Elena och deras gemensamma två barn från London till Florens, efter att han tack vare sitt samarbete med Stanislavskij och Moskvateatern lyckat få ihop något så när tillräckliga existensmedel för dem alla.⁵¹ Stundtals visade sig Craig djupt tagen av sin hustru och sin lilla familj.

Kontakten till Gordon Craig bestod för Ellen Thesleffs del livet ut. Hon skulle fortsätta sin tillvaro i Italien och emellanåt årligen, återkomma till Florens och till Forte dei Marmi. Den lilla orten vid den toskanska kusten i väster förblev ett uppskattat tillhåll under den hetaste sommarperioden. Liksom Florensmotiven skulle hennes målningar gång på gång utgå från strandnaturen i ständigt nya studier – det vill säga, så långt några platsspecifika motiv finns att upptäcka på hennes fritt målade dukar. Med Craig, som fortsatte sin bohemiska tillvaro kring Medelhavets stränder, skulle hon hålla brev- och postkortskontakt fram till sin död. Ännu under hennes sista år på 1950-talet skickade de varandra ömsesidigt hälsningar – korthälsningar som i sitt informella tilltal och sin hjärtliga uppskattning vittnar om ett gemensamt förflutet, om en gemensam referenspunkt i en tid då bägges skapande kraft tog sig sitt mest verksamma uttryck.⁵²

ITALIENSK RENÄSSANS ENLIGT TORSTEN SÖDERHJELM

Åter till utgångspunkten, Torsten Söderhjelm och boken om italiensk renässans. Bröderna Söderhjelm förenades av en gemensam känsla

---

50. Craig, *Gordon Craig*, s. 232.

51. Ibid. s. 248 och Isola, ”After the Theory”, s. 78.

52. Som exempel ett litet kort från 1954, året Ellen Thesleff dog, med en för Gordon Craig typisk text: ”Oh my dear Ellen / how naughty of you to allow your poor leg to tease you as it must. / I kiss you most affectionately”. Gordon Craig till Ellen Thesleff [odaterat men tillagt med blyerts av annan hand: 8.1.1954]. Familjen Thesleffs arkiv, Historiska och litteraturhistoriska samlingen, SLS, Helsingfors. Ett tack till Andrea Standertskjöld-Nordenstam för tillståndet att nyttja samlingen.

för Italien. När Werner Söderhjelm till julen 1906 tagit sig ner till Florens uppfattade han sig ha mött sin många år yngre bror på ett helt och hållet intellektuellt plan. Bröderna kände sig nu ha uppslag och material för en gemensam bok som skulle förena bägges intresse för äldre italienska ting. Werner fortsatte sedan sin resa ända ner till Sicilien men återkom ännu till Florens. Det här var hans andra resa i Italien. Redan första gången, 1902, hade han blivit så tagen av sina intryck att han på återresan skrev hem: ”Jag är virrig av Italien, jag kan knappt tänka på annat. Det är i mitt minne det skönaste jag någonsin upplevat, jag får tårar i ögonen blott jag tänker derpå [...]”.⁵³

Till julen 1907 kunde *Italiensk renässans* komma ut. Inledningen, som är skriven av Werner Söderhjelm, placerar renässansen i tid och rum med presentation av några av epokens huvudsäten. Han namnger endast två föregångare bland de författare som gjorde renässansen till ett begrepp, engelsmannen Walter Pater och fransmannen Jules Michelet.⁵⁴ Medan Michelet, som på sitt sätt var den egentliga föregångaren (han skrev tidigare än Burckhardt), hade koncentrerat sig på franska förhållanden, så hade Pater på 1880-talet levandegjort den italienska konstens *quattrocento* – och detta på ett i det viktorianska England provokativt sätt genom att bejaka skönhetsdyrkan som ett eget högsta värde, och inte minst genom att bejaka det sensuella i konsten.

I boken behandlar Werner Söderhjelm för övrigt Petrarca och Boccaccio, och den något mindre välkände Poggio Bracciolini. Därtill bidrog den äldre brodern med artiklar om renässansträdgårdsanläggningen Villa d’Este, samt om två beryktade kurtisaner såsom representativa för renässansepokan och dess seder. Torsten Söderhjelm framträder för sin del med ett kapitel om Lorenzo di Medici och hans florentinska samtid, ett annat om Baldassare Castiglione och hans bok om den fulländade hovmannen. En annan studie ägnar han kardinalen och komediförfattaren Bibbiena. Och så ger sig också

53. Henning Söderhjelm, *Werner Söderhjelm. Levnadsteckningar* 4, Helsingfors: SLS 1960, s. 132.

54. I slutet av inledningen görs ytterligare en kort referens till en ”utmärkt kännare af renässansen G. Voigt”. Torsten Söderhjelm & Werner Söderhjelm, *Italiensk Renässans. Litteratur- och Kulturstudier*, Helsingfors: Helios 1907, s. 27. Walter Pater var f.ö. den som mer än någon annan inspirerade Berenson till hans livslånga intresse för italiensk renässans. Jfr Samuels, *Bernard Berenson*, 146 f. et passim.; Roeck, *Florence*, s. 164.

han i kast med epokens så kallade sedliga liv i ett kapitel om Giulia Gonzaga, kallad den fromma och den sköna. Renässanskonsten finns hela tiden med som en referenspunkt hos de två författarna, och är hela tiden närvarande i de rikliga illustrationerna. *Italiensk renässans* är en grafiskt rätt påkostad bok.

För att vara skriven av två akademiker har *Italiensk renässans* ett ganska vidlyftigt språk. Werner Söderhjelm talar utan reservation i termer som: ”andens luttring i eld och kamp ur medeltidens mörker”.⁵⁵ Över huvud är bägge brödernas skrivart rätt retorisk och patetisk. De sparar inte på utropstecknen, och kommer allt emellanåt med triumferande utrop för att fira renässansen som människans uppvaknande till sin bestämmelse.

Om Werner Söderhjelm öppnar med en rätt forcerad skrivart lyckas Torsten Söderhjelm bjuda över – superlativen vill inte räcka till, jättelikt och oändligt framstår det mesta i Florens i hans prosa:

Vill man nämna skådebanan, där den stora revolutionens krafter, oändligt många och oändligt olika, rikast utvecklades, vill man beteckna kampplatsen, där dessa krafter ofta tycktes föra en öppen strid mot hvarandra, då har man endast att nämna Florens, staden från vars väggar genom seklerna skall eka sagan om arbete och pånyttfödelse och lif. Vill man ange denna jätterörelsens största andar, då har man att räkna upp namn ur stadens Florens' böcker.⁵⁶

Vid sidan av den gemensamma boken skrev Torsten Söderhjelm också en artikel om Lucrezia Borgia som publicerades i tidskriften *Valvoja* 1907, då översatt till finska. Möjligen var det en spåna, en skiss, hur som helst har den tydlig anknytning till *Italiensk renässans*. Den här studien behandlar Alexander VI:s skandalösa påvehov, och knyter an till från boken bekanta ämnen, till Bembo, till Ariosto och renässanshovet i Ferrara. Lucrezia-studien utgår från Victor Hugos behandling av detta italienska ämne och hans gestaltning av en grym lastbar Lucrezia.⁵⁷

55. Söderhjelm & Söderhjelm, *Italiensk Renässans*, s. 4.

56. *Ibid.*, s. 137.

57. Torsten Söderhjelm, ”Legenden om Lucrezia Borgia. (Till uppförandet af Victor Hugo's ”Lucrezia Borgia” på Finska teatern.)”, Werner Söderhjelm & Gunnar Castrén (red.), *Uppsatser och kritiker*, Helsingfors: Helios 1908, s. 203–220. Tidigare på finska i tidskriften *Valvoja* 1907.

Torsten Söderhjelm antar en historiskt kritisk attityd och framför resonemang om vad som är mer sannolikt och naturligt. Uppenbart fascinerad av det ”onaturliga” i italienska 1500-talsseder uppfattar han sig ändå sitta inne med sanningen om vad som är ”naturligt”.

För här liksom i *Italiensk renässans* är Torsten Söderhjelm fångad av det skandalösa, av företeelser som tangerade grymhet och perversitet. Med förankring i sin egen tids förståndiga värderingar anser han sig känna till vad som är naturliga inklinationer och reaktioner hos en ung kvinna. Det här är för övrigt inte något säreget för Torsten Söderhjelm, utan tendenser i hans samtid förefaller spela med i hans fascination och uttalade förmodanden.⁵⁸ Nittonhundratalets första årtionde var, som bekant, en tid som med hänförd förskräckelse ägnade sig åt *Salome*, beryktat gestaltad av Aino Ackté, alltså Hofmannsthals och Strauss opera om Herodes fala och grymma dotter Salome. Denna fascination för det gränslösa, för utsvävningar på olika livsområden, gäller framför allt Torsten Söderhjelm bidrag till *Italiensk renässans*: han föredrar uppenbarligen starka kryddor, giftmord och incest med mera sådant, broderar gärna med viss ordrikedom ut renässansens utsvävningar, hänsynslöshet och självhävdelse – företeelser som tydligt stod utanför en borgerlig sekelskiftesnormalitet.

Följaktligen framstår renässansen i hans texter inte enbart som någonting att uppskattande beundra, utan samtidigt någonting att rysa åt, något med en nattsida som spränger det ”naturligas” gränser. Alltså något, som kanske just därigenom, så väl lånar sig till att ringa in och definiera det ”naturliga”. En variation som gestaltar denna nattsida, men här insatt i en för författaren ganska samtida miljö, var Ibsens *Rosmersholm*, alltså Gordon Craigs epokgörande iscensättning för Florens, där Eleonora Duse gestaltade den amoraliska och destruktiva Rebecca West. Gabriele D’Annunzios då aktuella prosa, karakteriserad som amoralisk och dekadent, bjöd inte sällan på en närbesläktad tematik.

Italiensk renässans med sina färgstarka historiska gestalter hade rört vid ämnen som fångade en läspublik. Boken genomgick tre upplagor under de närmaste fem åren och översattes till finska, estniska och

---

58. Om fascinationen för det grymma och morbida i sekelskiftets föreställningar om renässansen, jfr Roeck, *Florence*, s. 218.

holländska. Den sålde alltså bra. Detta är vad den renässansbegeistrade samtiden ville ha, resonerar Henning Söderhjelm i sin biografi över Werner Söderhjelm. Samtidigt ställer sig biografen aningen kritisk till den kulturoptimism och den tro på en utifrån renässansen framväxande humanism och humanisering – som han själv konstaterar, från sin egen utkikspunkt, då han efter två genomlevda världskrig tecknade sitt biografiska porträtt av fadern.⁵⁹

Torsten Söderhjelm's behandling av den italienska renässansen är ändå inte typisk för hans skriftställarskap. När han skrev om teatern för dagen i Helsingfors eller om något inhemskt ämne lyckades han ibland odla en mild ironi och något av ett personligt gemyt. Hans iakttagelser från en resa genom Finland med ett utvalt sällskap fransmän präglas likaså av en urban *savoir vivre*, en välmenande distans till en överdrivet bestyrksam patriotism som upprepat hade mött och tröttnat de franska gästerna.⁶⁰ Här framträder en personlig stil, fri från superlativer och starka adjektiv i rad, alltså den stil som kan belasta Torsten Söderhjelm's text då han – själv besjälad av en propagandistisk iver inte olik Finska turistföreningens gällande Finland – gör sig till språkrör för den italienska renässansen.

Som teaterkritiker skriver Torsten Söderhjelm i allmänhet med stor säkerhet, viss om sin auktoritet, och betraktar ofta det som åstadkoms på de helsingforsiska scenerna i ljuset av vad som var aktuellt utomlands och hur det för övrigt går till ute i Europa. Ibland kan hans omdömen vara nog så skarpa, och då inskräps tydligt nog vilken kråkvinkel Finlands huvudstad var. Men även välmotiverat pris ges med träffande karakteristiker. Inte sällan lyfter han då fram någon rollkaraktär eller dess tolkare som förmer än allt det övriga.

Om ett och annat i dag kan framstå som något överdrivet retoriskt i Torsten Söderhjelm's stilkonst, så ska här avslutningsvis visas prov på hur han i andra stunder lyckas formulera sig sparsmakat och skickligt: porträttet av den sista Strozzi – av florentinsk renässansätt – i anledning av hans begravning 1907 är smått mästerligt med sina galanta kontrasteringar i personkarakteristiken.

59. Söderhjelm, *Werner Söderhjelm*, s. 154.

60. Torsten Söderhjelm, "Utländska turister i Finland", Werner Söderhjelm & Gunnar Castrén (red.), *Uppsatser och kritiker*, Helsingfors: Helios 1908, s. 171–178. Tidigare i *Turistföreningens årsbok* 1902.

Han, Piero Strozzi, visste att bära sitt namn. Idealet af en kung i inkognito ville man säga när man såg honom. Elegant och vacker, det stora skägget ömtäligt klippt och vårdadt, hufvudet en smula tillbakalutadt gick han med fasta steg genom gatorna. Alla kände honom. Han lär ha haft en personlig tjusning utan like. Han var utomordentligt okunnig och obildad. Hans lättsinniga lif kände enhvar florentinare. Sina rikedomar hade han förlösat. Men det stod en gloria kring honom.⁶¹

Detta publicerades inte långt efter Torsten Söderhjems död i en vän- och minnesbok kallad *Uppsatser och kritiker* som i urval samlade en del höjdpunkter i hans skriftställarskap.

EN FARLIG STAD OCH ETT VACKERT FARVÄL

Det var alltså i en högst kosmopolitisk, om inte så stor, stad som de konst- och renässansintresserade finländarna rörde sig efter sekelskiftet nittonhundra. I en stad fylld av kontraster. Det idealiserade gamla Florens som man kunde känna sig stå i nära kontakt med i trånga gränder, och framför allt i tavelgallerierna, skilde sig en hel del från den moderna staden stadd i en ganska smärtsam omvandling. De då moderna konstnärerna, de toskanska, var inte sällan proletariserade, en del av dem med böjelse för politisk radikalism. Också anarkismen var företrädd i deras kretsar och fängelse-erfarenheter förekom.

I kontrast till deras tillvaro kunde kapitalismens nya *serious money* utgöra grunden för en konsthistorikers verksamhet. Bernard Berenson kunde leva som *grand seigneur* på sin villa I Tatti tack vare de pengar han gjorde då han förmedlade gammal italiensk konst till amerikanska släkter i besittning av väldiga kapital. Även Aby Warburgs mer borgerliga florentinska tillvaro bottnade i pengar från handelshus, i hans fall hamburgskt och förhållandevis blygsamt i amerikansk jämförelse. Gordon Craigs kassa verkar ha varit utsatt för våldsamma svängningar och bara i goda stunder kunde han ordna tillvaron för hela sin familj, medan Ellen Thesleff, som inte heller levde fett, ändå i förhållande till

61. Torsten Söderhjelm, "Strozzi", Werner Söderhjelm & Gunnar Castrén (red.), *Uppsatser och kritiker*, Helsingfors: Helios 1908, s. 185 f.

sina målände landsmän rätt regelbundet kunde få fram medlen som fordrades för många månader långa utrikiska uppehåll.

I allt detta lyckades Ellen Thesleff använda Florens och dess omgivning som inspiration och kreativ miljö under sin mest expansiva fas som konstnär – på samma sätt som staden fungerade för Gordon Craig. Florens minnen och kosmopolitiska *ambiance* understödde kreativiteten hos dem båda. För Ellen Thesleff livet ut. Torsten Söderhjelm och hans äldre bror inspirerades av Italien, och då särskilt av Florens, till att försöka öppna *quattrocento* för en läsekrets där hemma. För Torsten Söderhjelm steg det mörka förmoderna Florens oväntat fram och ändade med en fatal tyfusfeber hans liv.

Just detta, epidemier och smittorisk, hade upptagit konsthistorikern Aby Warburg, som genomlevde många nervösa år i Florens före och efter sekelskiftet nittonhundra. I sina depressiva stunder hade han upprepat återkommit till hur dåligt de sanitära förhållandena var skötta och med vilken nonchalans smittorisker behandlades av stadens fäder.⁶²

Hur ödesdigert farligt Florens kunde visa sig beträffande epidemier och smitta stod klart för Torsten Söderhjelm efterlevande, då de fick lov att ombesörja en begravning kort efter årsskiftet 1908. Hans sista viloplats blev en protestantisk kyrkogård, anlagd ett kort stycke söder om Florens tätare bebyggelse. Det var den andra icke-katolska kyrkogården i stadens historia. Florens var en stad som under århundradena hunnit dra till sig en hel del utlänningar, och långtifrån alla av katolsk bekännelse.

Redan i slutet av mars 1908 kunde Thyra Söderhjelm skriva hem: ”Det är mycket vackert ute på begravningsplatsen. Pilarna äro gröna och alla gräsmattor fulla med blommor. Hela grafven är täckt af mimosa.”⁶³ I slutet av april var arbetet med en gravvård igång och Thyra Söderhjelm nämner sina mer och mindre bekanta landsmän som tog del: ”[...] Finch, Felix Nylund och Stjerschantz ha alla sändt blommor till Tottis graf. De två senare kände vi egentligen

---

62. Roeck, *Florence*, s. 235 f. et passim.

63. Thyra Söderhjelm till Alma Söderhjelm 25/3 1908, Diverse bref 1, Handskriftssamlingarna, ÅAB.

icke nu har de börjat arbeta på grafvården, så jag icke kan föra blommor på en tid.”⁶⁴

Torsten Söderhjelmns grav är belägen på Cimitero Evangelico agli Allori. Stenen fick texten ”Torsten Söderhjelm, född i Finland 4.X.1879, död i Florens 19.I.1908. Vänner reste vården” – allt med stora tydliga versaler av påfallande modern enkelhet. Två rektangulära block, ett något mindre på ett större, täcker graven. Ett likaså geometriskt strikt stenblock med den citerade påskriften, utan övriga dekorationer, står rest i övre ändan. Anspråklös och sober till sitt utförande är graven inte obetydlig i sitt sammanhang med övriga gravvårdar, där den ligger synligt placerad och lätt tillgänglig.

Bildkällor

- s. 83 Finlands Nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum, foto: Finlands Nationalgalleri/Ainur Nasretdin. © Ellen Thesleffs rättsinnehavare
- s. 86 (båda) Svenska litteratursällskapet i Finland
- s. 96 (båda) Ellen Thesleff/Svenska litteratursällskapet i Finland

---

64. Ibid. 28/4 1908. Med sina två flickor återvände Thyra Söderhjelm till Finland och ingick 1911 ett nytt äktenskap med litteraturhistorikern Gunnar Castrén.

Svanens återkomst

Runeberg, Aho och den kanoniska dialogen

When I want to express a sentiment which I
feel strongly, I find the phrase in Shakespeare - -
- Walter Scott

FRAM BAKOM PURPURMOLNET – DIREKT FRÅN PARIS

År 1830 utkom Johan Ludvig Runebergs debutsamling *Dikter*, vars pärm bild föreställer en svan i ett nordligt insjölandskap. Som bildtext står första strofen ur dikten ”Svanen”.¹ I ”Svanen”, som utgör samlingens nyckeldikt, beskrivs det hur Apollons fågel, poesins sändebud, kommer fram bakom purpurnmolnet, sänker sig ner och landar på stranden av en älv där han träffar en kär vän och sjunger en lovsång till den nordiska sommarens skönhet.

Bara 60 år senare anländer den unge Olavi i Juhani Ahos *Prästens hustru* (*Papin rouva*, 1893) för att fira sommaren hos sin gamle studiekamrat Mikko och dennes fru Elli på deras lantliga prästgård. Olavi, som Elli har träffat flera år tidigare på prästgården där hon själv vuxit upp, har återvänt från en lång studieresa till Paris och är nu sysselsatt med att skriva en doktorsavhandling i litteraturvetenskap om den så aktuella ”kvinnofrågan”. Elli inser snabbt att hon har varit förälskad i Olavi alltsedan de för första gången träffades. Också Olavi blir under sommarens lopp förälskad i Elli, men är inte säker på om han hyser djupare känslor för henne. Maken Mikko, ovetande om romansen, får spela rollen av dumskalle.

1. Johan Ludvig Runeberg, *Dikter*. Helsingfors: Wasenius 1830, s. iii.

Det somriga triangelndramat, som kombinerar element ur såväl den romantiska kärlekshistorien (*romance*), som den naturalistiska äktenskapsbrottsromanen, speglar med hjälp av J.L. Runebergs tidiga verk den för samtiden brännheta frågan om kvinnans ekonomiska, samhällliga och kulturella ställning. Romanens titelsida pryds av en epigraf (ett ”motto”) ur Runebergs *Hanna*, som också dyker upp i Ellis och Olavis diskussioner. Handlingen i *Prästens hustru*, de centrala scenerna och huvudpersonernas bakgrund, sociala ställning och karaktärsdrag, har alla sina paralleller i dikteposet. Förutom lånet ur *Hanna*, överförs även strofer ur ”Svanen”, emblemiskt i samlingen *Dikter*, till två episoder i romanen som handlar om hur förhållandet mellan Elli och Olavi föds och utvecklas. Redan i inledningen till romanen skapas en referentiell koppling till diktens första strof när Elli minns hur Olavi många år tidigare anlände till sjöstranden i närheten av prästgården där hon vuxit upp. Scenen förebådar också den roddbåtsutflykt Elli och Olavi företar, under vilken de turvis gnolar på tre strofer ur dikten. Runeberg nämns vid namn, men poeten som person, eller hans litterära ställning eller betydelse, behandlas inte i romanen.

Referenserna till Runeberg placeras sig på olika textuella nivåer i verket. Epigrafen ur *Hanna* utgör en paratext i romanen.² Parallellerna mellan de två författarnas verk, likheterna i handlingen samt karaktärskonstellationen, liksom parallella, nästan identiska nyckelscener, är typiska kännetecken för hypertextuella kopplingar mellan litterära verk.³ *Hanna* och *Elli* länkas också samman med hjälp av allusioner och citat. Det finns anspelningar på delar av dikten ”Svanen” i berättarens fria indirekta anföring, men i dialogen mellan karaktärerna förekommer också direkta citat på originalspråket.

En vidare litterär ram omgärdar också dialogen mellan texterna. Vid tiden för utgivningen av *Prästens hustru* började en ny traditionsobunden litterär-konstnärlig inriktning ta form, som man senare har beskrivit under samlingsnamnet (tidig) modernism.⁴ Sammanstöt-

---

2. Se Gérard Genette, *Seuils*, Paris: Seuil 1987, s. 147–163.

3. Se Gérard Genette, *Palimpsestes. La littérature au seconde degré*, Paris: Seuil 1982, s. 7–48.

4. Se Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris: Seuil 1992, s. 75–164; Pascale Casanova, *La république mondiale des lettres*, Paris: Seuil 1998, s. 127–187; Jyrki Nummi, ”Helsinki–Tukholma–Pariisi. Keskus, periferia ja

ningar mellan det traditionella och det nya, vad gäller såväl konstuppfattningen som samhällsmoralen och könsrollerna, dominerade tidsperiodens litterära och samhälleliga debatt, vilket återspeglas även i den lantliga värld Ahos roman skildrar.⁵

I *Prästens hustru* nämns dels en del utländska samtida författare vid namn, såsom Jonas Lie, dels för alla bekanta, skandalomsusade verk såsom (Tolstojs) *Anna Karenina* utan att författaren anges. Även Ibsens *Et dukkehjem* (*Ett dockhem*) som hade premiär 1880 i Helsingfors och satte känslorna i svall hos den samtida publiken, diskuteras i boken. Aho placerar sin roman på frontlinjen i konfrontationen mellan de samtida litterära strömningarna, den idealistiska världsbilden, estetiken och konstnärsuppfattningen samt den skandalsökande modernismen, som behandlade allt som oskrivna blad.

Vilken position har då den erkände Runeberg, som representant för det förgångnas litterära ideal, i denna brytningstid där de moderna anti-idealistiska strömningarna ifrågasatte den romantiska idealism som hade dominerat hela seklet?⁶ Hur ter sig skaldens ännu ett par decennier tidigare orubbliga position i ljuset av den nya litterära ideologin?

De intertextuella kopplingarna i *Prästens hustru* har väckt forskningens intresse under de senaste decennierna. Analyserna har varit inriktade på romanens genre och struktur, samt på att utreda frågor kring dess tematik.⁷ Ahos roman utnyttjar dock den unge Runebergs

---

Juhani Aho”, Jyrki Nummi, Riikka Rossi & Saija Isomaa (toim.), *Pariisista Iisalmeen. Kansainvälinen ja kansallinen Jubani Aho*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) 2011, s. 285–308.

5. För de ämnesområden som dominerade den finska litteraturen i slutet på seklet, se Mikko Saarenheimo, *1880-luvun suomalainen realismi. Kirjallinen tutkimus*, Porvoo: WSOY 1924.
6. Se Toril Moi, *Henrik Ibsen. The Birth of Modernism. Art, Theater, Philosophy*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006, s. 67–104.
7. Leevi Valkama, *Proosan taide. Viisi tutkielmaa*, Helsinki: WSOY 1983, s. 110–114; Pirjo Lyytikäinen, ”Palimpsestit ja kynnystekstit, Tekstien välisiä suhteita Gérard Genetten mukaan ja Ahon *Papin rouvan* intertekstuaalisuus”, Auli Viikari (toim.), *Intertekstuaalisuus. Suuntia ja sovelluksia*, Helsinki: SKS 1991; Päivi Molarius, ”Toteutumaton unelma onnesta – erään rakkauden anatomia”, Juhani Aho: *Papin tytär - Papin rouva*, Helsinki: SKS 2000; Riikka Rossi, *Le naturalisme finlandais. Une conception entropique du quotidien*, Helsinki: SKS 2007; Saija Isomaa, ”Moraalin ja tunteiden ristivedossa. 1800-luvun pohjoismaisen aviorikosromaanin naiset”, Riikka Rossi & Saija Isomaa (toim.), *Kirjallisuuden naiset. Naisten esityksiä 1840-luvulta 2000-luvulle*, Helsinki: SKS 2013.

romantiska diktverk på ett sätt som inte tidigare förekommit i den finskspråkiga prosan. De intertextuella kopplingarna inte bara berikar *Prästens hustru*, utan de placerar också in romanen i tidens litterära dispyter och bestämmer verkets plats i förhållande till den litterära traditionen. Syftet med den analys som följer är att ge perspektiv på de intertextuella kopplingarnas pragmatiska dimension och visa på den kanoniska funktion som dialogen mellan texterna fyller.

KANONISK DIALOG

Kanonforskningen har under de senaste decennierna dominerats av tre olika teoretiska positioner och sätt att närma sig frågan om kanon: den på estetiska egenskaper baserade *skönhets*-teorin, som på 1970–80-talet fick mothugg av den politiska *makt*-teorin, och till slut vid sekelskiftet av den *empiriska* kanonteorin, som sprungit ur de två tidigare teorierna och motsättningarna mellan dem.⁸ Enligt den empiriska teorin bestäms en kanonisk position av flera på varandra följande generationers uppskattning av ett verk, som kan mätas enligt bestämda kvantitativa kriterier. Till skillnad från skönhets- och makt-teorin erbjuder den empiriska kanonteorin inte en förklaring till varför ett verk tillhör kanon, utan avgör endast huruvida verket tillhör kanon eller inte.⁹

Inom den empiriska kanonteorin urskiljer man tre olika källor eller sammanhang där litteratur värderas och där värderingen i samtliga fall kan mätas kvantitativt: (1) *marknadernas* kanon, som baserar sig på böckernas försäljnings- och utlåningssiffror, (2) en *akademisk* kanon, som framgår av forskning, undervisning och kritik, samt (3) *författarnas* kanon, med vilket man avser författares olika sätt att utnyttja sina föregångares verk genom att citera dem, avbilda dem, parodiera dem, subvertera dem och så vidare.¹⁰ Teorins omedelbara

8. Om modern (och äldre) kanonteori, se Jan Gorak, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, London: Athlone 1991; David Fishelov, *Dialogues with/and Great Books. The Dynamics of Canon Formation*, Brighton, Portland, Toronto: Sussex Academic Press 2010.

9. Se Franco Moretti, "The slaughterhouse of literature", *Modern Language Quarterly* 61:1, 2000, s. 209–210.

10. Om hur den empiriska kanon är uppbyggd, se Mads Rosendahl Thomsen, *Kanoniske konstellationer – Om litteraturhistorie, kanonstudier og 1920'ernes litteratur*, Odense:

nytta ligger i att den är mångskiktad och pluralistisk, vilket gör att många kanonrelaterade meningsskiljaktigheter kan förklaras genom att man visar hur de olika synsätten utgår från olika kanoniska källor.

Utöver dessa tre kanoniska källor kan man ytterligare urskilja en (4) *kulturell* kanon, som omfattar den enskilda litterära kulturen i sin helhet och baserar sig på skönjbara spår i alla skikt av en kultur. Den kulturella kanon kommer åt det område som faller utanför konst- och litteraturinstitutionerna och erbjuder svar på många frågor om hur litterärt värde skapas som inte kan besvaras inifrån institutionerna.¹¹

Den populära, marknadens kanon och den akademiska kanon går förhållandevis lätt att utreda. Den numerära kunskap som baserar sig på försäljnings- och utlåningsstatistik samt omnämningen i forskningen, i skolornas läroplaner och i universitetens examensfordringar, är entydig. Författarnas kanon skiljer sig från dessa så till vida att man inte kan räkna sig fram till den. För att kunna visa att en kanonisering har skett måste man ha sakkunskap och utbildning; den som undersöker saken måste känna till litteratur och litteraturhistoria, och klara av att identifiera och analysera retoriska, strukturella, och stilistiska strategier, genom vilka de uppfinningsrika författarna i alla tider har utnyttjat sina föregångares verk. För varje enskilt intertextuellt förhållande som undersöks, måste avbildningens natur och betydelse bestämmas separat. Uppgiften belyses av David Fishelovs dialogbegrepp, som han tillämpar på den intertextuella teorin och med hjälp av vilket han specificerar olika sätt på vilka intertextuella betydelser aktiveras.¹² Begreppet kräver en kort förklaring.

En genuin litterär dialog uppstår när en författare efter att ha läst ett litterärt verk svarar på det genom att skriva ett annat verk, som på ett eller annat sätt undersöker eller omformar ett etiskt eller ideologiskt drag i det föregående verket. Han kan till exempel skriva

---

Syddansk Universitetsförslag 2003, s. 48–54 ; Jyrki Nummi, "From academic appreciation to empirical data. The early canonization of Aleksis Kivi", Randi Benedikte Brodersen (red.), *Kanonisk selskabsleg i nordisk litteratur*, TemaNord 583, København: Nordisk Ministerråd 2013, s. 163–166; Jyrki Nummi, "Kanon och litteraturhistoria. Kvinnliga romanförfattare i 1800-talets Finland", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 90, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 2015, s. 69–74.

11. Fishelov, *Dialogues*, s. 46–76.

12. *Ibid.* s. 14–15.

en parodi på verket, utveckla en ny variant av det, subvertera det helt eller delvis, eller helt enkelt hänvisa till det direkt eller indirekt.¹³

Alla hänvisningar till ett litterärt verk har dock inte samma tyngd. Det kvantitativa kriteriet – alltså hur ofta man hänvisar till ett verk – räcker inte ensamt. Enligt Fishelov är diversitetsprincipen, att hänvisningarna förekommer i flera olika källor, också i högsta grad väsentlig. Om uppskattningen är diversifierad kan den till och med ha en mer långvarig betydelse än om den är kvantitativt betydande. Kanoniserad skönlitteratur genererar nämligen inte bara litterära dialoger som parafrafer och allusioner, utan också sådana dialoger som uppstår genom omarbetning, översättning och kommentarer: målningar, filmer, dramatiseringar, kritiska granskningar. Ett väsentligt kriterium för kanonisering är att ett verk ger upphov till många olika typer av litterära ekon; om verket föder många men likartade reaktioner – kritiker och forskare av samma skola reagerar på verket på samma sätt – är dess chanser till kanonisering mindre än om mottagandet består av olika typer av reaktioner som flera olika aktörer ger upphov till. Kanske följer de kulturella fenomenen samma princip som den vi ser inom biologin: den enskilda artens överlevnadschanser beror på diversiteten i genbeståndet.¹⁴

Det är en skillnad mellan det Fishelov kallar ”ekon” (*echo*) och genuin litterär dialog. Ekon kallar Fishelov det när ett verk skapar en kontakt till ett annat verk, men inte ett *dialektiskt av textkontakten skapat förhållande som producerar oförutsägbara betydelser*.¹⁵ Det finns två slags kontakter. I det första fallet påminner de två texterna mycket om varandra (därav benämningen *echo-dialogue*, ’eko-dialogen’); i det senare fallet anknyter texterna bara till varandra på ett ytligt plan (*dialogue-of-deaf*, ’de dövas dialog’). Okomplicerade exempel på eko-dialogen är läsning, översättningar och bearbetningar (*adaptation*). I ”de dövas dialog” uppväcker däremot texten en annan text, men endast till det yttre, och använder den som utgångspunkt för sina egna avsikter utan att fästa sig vid den specifika *bilateral*a betydelsen i

---

13. Ibid. s. 15.

14. Ibid. s. 46–48.

15. Ibid. s. 18–27. Den oförutsägbara betydelsen som skapas av textkontakten är ett centralt intertextuellt drag i den strukturalistiska teorin, såsom i Ziva Ben-Porats klassiker ”The poetics of literary allusion”, *PTL* 1 1978, s. 105–128.

kontakten.¹⁶ Inget dialogiskt förhållande skapas således till den text som man hänvisar till.¹⁷

På vilket sätt flätas då den intertextuella dialogen och kanon samman? Citatets och allusionens (potentiellt) betydelseskapande kraft bygger, förutom på att författaren skickligt skapar ett retoriskt mönster, också på att *subtexten är känd, uppskattad och mångtydig*.¹⁸ Ryktbarheten är en förutsättning för att läsaren ska upptäcka citatet eller allusionen; mångtydigheten garanterar ett brett spektrum av betydelser och uppskattningen bäddar för spänningar mellan och omprövning av litterära värderingar.

Ett kanoniskt verk genererar otaliga litterära, konstnärliga och kritiska dialoger med senare kulturprodukter i form av allusioner, epigrafer, parodier, översättningar, adaptationer, illustrationer, dramatiseringar för teater och film, samt forskares beskrivningar och tolkningar. Definitionens "otaliga" är dock relativt. Mängden står i förhållande till storleken på den litterära publiken; inom den finska traditionen betyder "otaliga" förstås något annat än inom till exempel den engelskspråkiga. Även tidsperiod, medel och kommunikationskanal måste beaktas.¹⁹

-
16. Ett fenomen som motsvarar de lokala textkopplingarna är frasen, en död eller förstenad hänvisning, vars betydelse har blivit så vedertagen (ofta metaforisk) att den inte längre skapar dialog med subtexten. Se Jyrki Nummi, "Kommentarpraxis i utgåvan av Aleksis Kivis verk", Pia Forssell & Carola Herberts (red.), *Digitala och tryckta utgåvor. Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, Helsingfors: SLS 2011, s. 133–134.
  17. Harold Blooms uppfattning om litterär styrka, som baserar sig på felläsning av starka poeter, hör enligt Fishelov till denna typ av dialoger. Problemet med Blooms uppfattning är att han ger det polemiska och ifrågasättande förhållandet så stor vikt. Det lämnar inget utrymme åt mera vänskapliga dialogiska förhållanden, som trots allt karakteriserar otaliga genuina litterära dialoger. (Se Fishelov, *Dialogues*, s. 27).
  18. Se Gregory Machacek, "Allusion", *PMLA* 122:2, 2007, s. 526. De viktigaste argumenten i artikeln ingår även i Machaceks verk om allusionens kanoniska aspekter: Gregory Machacek, *Milton and Homer: "Written to Aftertimes"*, Pittsburgh, Pennsylvania: Duquesne University Press 2011, s. 13–54.
  19. Antalet ekon som kan bekräftas i en kultur där läsandet och skrivandet begränsas till eliten, skiljer sig från den mängd som kan samlas in i en kultur som baserar sig på masskommunikation och nya kommunikationsredskap. Siffrorna är relativa också i förhållande till närbesläktade genrer. En skillnad i antal finns förstås också mellan romaner och poesi. Se Fishelov, *Dialogues*, s. 49–76.

På titelsidan till *Prästens hustru* leds läsaren in i romanens värld av de fyra citerade stroferna ur Runebergs *Hanna*. Författaren kallar citatet ett ”motto” och termen framför citatet fungerar som ett slags handledande rubrik. Placeringen av ett separat citat på titelsidan var ett nytt fenomen inom den finländska litteraturen och ett av flera litterära modedefenomen Aho introducerade i Finland. I de samtida verken av Järnefelt, Pakkala, Canth och Tavaststjerna stöter man inte på epigrafer.

Den enda finländska författare som hade använt epigrafer tidigare var Aho själv, första gången 1890 i berättelsen *Yksin* (sv. *Ensam*) där det hänvisas till *Kanteletar*, sedan 1893 i *Maailman murjoma* (sv. *Fredlös*) där det hänvisas till *Kalevala*, och så 1893 i *Papin rouva* (*Prästens hustru*) där epigrafen har sitt ursprung i Runebergs *Hanna*. Senare placerade Aho även en epigraf i *Panu* (1897), där det hänvisas till Lönnrots förord till *Kalevala* och i den första delen av *Katajainen kansani* (1899, sv. *Enris*) där han lånar av Kaarlo Kramsu. I andra delen av samma samling fungerar namnet på en av samlingens noveller, som även är en allusion på *Bibeln*, som epigraf.²⁰

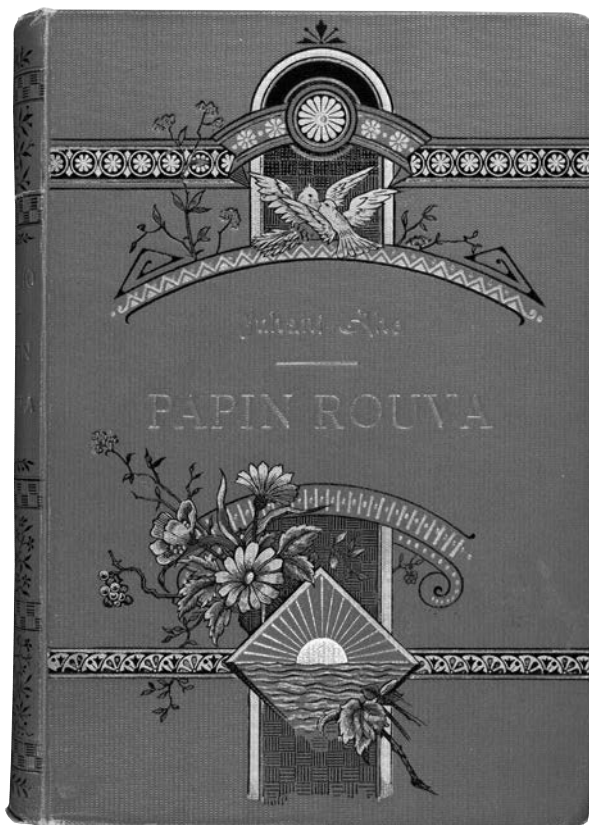
Ahos ”motto” i *Prästens hustru* består av två delar. Dels innehåller det ett citat, dels redogör det för källa och författare:

Älkää hänt’ unelmass’ edes nähkö ett’ei hänen silmäns’
Iskisi teihin, ja katse, jok’ ei mene mielestä koskaan,
Hiljaa vaivaavaks’ okahaks’ näin jäis sydämmeenne.’
(Johannan sanat Hannalle Runebergin ”Hannassa”)²¹

[se ej ens i en dröm en sådan, att icke hans öga
Faller i ert, och en blick, som ej mer förjagas och glömmes,
Blir som en törntagg kvar i ert sakta plågade hjärta.
(Johannas ord till Hanna i Runebergs ”Hanna”)]

20. Om Ahos roll som förmedlare av litterära fenomen se Nummi, ”Helsinki – Tukholma – Pariisi”, s. 294–299.

21. Juhani Aho, *Papin rouva*. – *Kootut teokset* II,2–III, Porvoo: WSOY 1893/1949. I artikeln är citaten på ursprungsspråket finska ur denna upplaga av *Papin rouva*. Översättning av epigrafen Paavo Cajander (J. L. Runeberg, *Hanna. Kolmilauluinen runoelma*, Suom. Paavo Cajander, Porvoo: Söderström 1880).

Juhani Ahos roman Papin rouva (1893, sv. Prästens hustru) går i dialog med J. L. Runebergs klassiska ungdomsdikt och griper därigenom in i tidens litterära diskussion.

Läsaren ges en tolkningsnyckel till hur citatet ska förstås då den citerade textens placering och position i originalverket beskrivs: tjänsteflickan Johanna varnar den 17-åriga Hanna för att gifta sig med en man hon inte älskar, och påminner henne om att det kan hända att hon senare i livet träffar en man hon förälskar sig i. För läsaren återstår att koppla ihop citatet med händelserna i Ahos roman.

En epigraf är inte bara ett textuellt lån, utan den har också en särskild plats i textkonstruktionen. Den är självständig, fristående från

resten av texten, och hänvisar samtidigt till två olika textsammanhang. Sin självständighet till trots klarar den sig inte ensam, utan får sin kraft och makt av såväl den gamla som den nya textomgivningen.²² Samma epigraf kan också användas många gånger om, vilket otaliga citat ur Shakespeares mest kända monologer vittnar om. Epigrafens rötter går tillbaka till renässanslitteraturen och humanisternas sätt att i undersökningar använda citat för att introducera moraliska och filosofiska ämnen och ämnesområden. På så sätt blev citat, som förbådade den egentliga texten och stod fristående från densamma, vanliga i de europeiska litteraturerna, med uppgiften att skapa och garantera auktoritet, med andra ord som en *kanonisk hänvisning*.²³

Den epigrafiska kopplingen som skapas i *Prästens hustru* mellan de två texterna som påminner mycket om varandra, har att göra med verkens topik; citatet ur öppningsscenen i Runebergs kända och uppskattade verk vägleder läsaren till temat för Ahos verk. *Hanna* är den idealiska berättelsen om hur ett kärleksförhållande utvecklar sig mitt i den somriga naturen i en miljö som är mycket lik den där Elli i *Prästens hustru*, och i Ahos tidigare roman *Prästens dotter* (*Papin tytär*, 1885), har tillbringat sina barn- och ungdomsår. Elli har självklart läst Runeberg, känner väl till *Hanna*, och samtalar med Olavi om verket när denne besöker henne i hennes ungdomshem i *Prästens dotter*. De ungas åsikter skiljer sig dock från dem som presenteras i eposets nyckelepisod, gällande frågan om man verkligen kan förälska sig i en annan vid första ögonkastet. Båda två kommer ihåg den här diskussionen när de senare möts. Situationen har dock förändrats sedan de sågs sist; i motsats till Hanna har Elli gått med på att gifta sig med en man hon inte älskar. Blicken Olavi skänkte henne många år tidigare kan dock inte "förjagas och glömm[a]s", utan den har stannat kvar i hennes hjärta "som en törntag". Det är just detta öde Johanna varnar den unga Hanna för.

22. Rachel Sagner Buurma, "Do epigraphs matter?" *New Republic* 6/12 2012, <https://newrepublic.com/article/110640> (hämtad 9/2 2017).

23. Se David Scott, "Signs in the text: the role of epigraphs, footnotes and typography in clarifying the narrator – character relationship in Stendhal's *Le Rouge et le Noir*", Joe Bray, Miriam Handley, Anne C. Henry (eds), *Ma(r)king the text: The presentation of meaning on the literary page*, Burlington, Vermont: Ashgate 2000, s. 28; Dieter A. Berger, "Damn the motto: Scott and the epigraph", *Anglia* 100, 1982, s. 375–376.

Runeberg-citatet i (den originala) *Prästens hustru* är hämtat ur Paavo Cajanders 1880 publicerade översättning av *Hanna* och är alltså på finska. Annorlunda förhåller det sig med dikten "Svanen" ur vilken tre strofer i *Prästens hustru* citeras på originalspråket svenska. I den första upplagan erbjuds inte ens en översättning i en fotnot.²⁴ Varför har författaren valt olika tillvägagångssätt i detta avseende?

Ahos sätt att växla mellan de två språken är i sig ett uttryck för tidens litterära kultur där finskan och svenskan levde sida vid sida och den finskspråkiga bildade klassen behärskade svenska. De citerade textpartiernas ställning i verkets komposition är dock sinsemellan olika och det finns intressanta nyanskillnader mellan de olika sätten att hänvisa till Runebergs verk. Romanen är skriven för finskspråkiga läsare, eller personer med tillräckliga kunskaper i finska, och epigrafen riktar sig specifikt till en läsare som håller en finskspråkig roman i sin hand. I *Prästens hustru* däremot behärskar Elli och Olavi – trots att de vuxit upp i finskspråkiga prästfamiljer och gått i finsk skola – svenska så väl att de förmår njuta av den svenskspråkiga diktens enkla budskap och rytm, och av den intimitet som förknippas med det ursprungliga uttrycket som de finskspråkiga översättningarna inte når.

Epigrafen är i diktform, rimmad och skriven på versmått, vilket stämmer överens med den rådande konstuppfattningen och de poetiska normerna under denna tid, som dock under ytan hade börjat krackelera. Det regelbundna versmättet framhäver subtextens och citatets konventionellt poetiska natur. Samtidigt framhävs också den så småningom djupnande kontrasten, som allt eftersom handlingen framskrider, blottas mellan å ena sidan den runebergska prästgårdsidyllen och tanken om den ideala kärleken, å andra sidan den psykologiska realismen i Ahos roman.

---

24. Inte förrän i senare upplagor har man lagt till Yrjö Weijolas populära finska översättning av "Svanen" i en fotnot. Det blev mycket populärt att sjunga Weijolas översättning. Redan 1834 publicerades Kaarle Saksas (1796–1849) översättning av "Svanen" i *Oulun Wiikko-Sanomia*. Behovet av en översättning hängde naturligtvis samman med den Runebergskult som trotsade språkgränserna, men det är även ett receptionshistoriskt faktum att dikten lästes som samlingsens centraldikt. Se Tarmo Manelius förklaringar i verket J.L. Runeberg, *Runoja I*. Översättning och förklaringar av Tarmo Manelius, Ojalampi: Sahlgren 1987, s. 204–206. För Runeberg-översättningarna se Viljo Tarkiainen, "J.L. Runeberg suomeksi", *Valvoja* 1904.

Epigrafen är också intimt förknippad med den samtida nordiska diskursen. Johanna lyfter med sitt råd djärvt fram de frågor som sedan decennier tillbaka hade sysselsatt den nya litteraturen, frågor om äktenskapsinstitutionens juridiska och etiska grund, kvinnans position i äktenskapet och hennes rätt att fatta beslut i kulturella, ekonomiska och juridiska frågor som gällde henne själv. Frågan sysselsatte den offentliga debatten i ett helt decennium efter att Ibsens *Et dukkehjem* (sv. *Ett dockhem*, i detta sammanhang översatt till *Nora*) hade haft premiär i Finland 1880.²⁵

I *Prästens hustru* nämns Tolstoj's *Anna Karenina*, känd för sitt äktenskapsmotiv, och Ibsens pjäs kommenteras. Ahos epigraf hänvisar däremot till den finska traditionen. När romanens litterära bas är öppet "europeisk", framstår det inhemska mottot som ett desto viktigare särdrag.²⁶ Det skapas en spänning i verket mellan inhemskt och utländskt, nationellt och kosmopolitiskt; den nationella traditionen ställs jämsides med influenser utifrån.

Epigrafen är ett tecken på att man behärskar (den litterära) kulturen och på att man känner igen och erkänner den kanoniska ordningen. Epigraferna, som odlades särskilt flitigt under brytningstider, avslöjar sin kanoniska dimension. Medan klassicismen och den realistiska litteraturen använde epigrafer mycket sparsamt, utnyttjades de gärna av romantikens och senare modernismens samt den avantgardistiska litteraturens författare, som hade en förkärlek för kanoniska revolutioner och ett behov av såväl etablerade fiender som "bortglömda" och missförstådda allierade.²⁷

Genom att den hänvisar till ett enskilt känt och erkänt verk fungerar epigrafen i *Prästens hustru* som ett slags kanonisk performans, som en "deklaration", förbunden till en bestämd tradition och dess kanoniska ordning. Samtidigt lyfter citatet fram den som står bakom

25. Se Pirkko Liukko, *Ibsen ja Suomi. Vaikutustutkimuksen aineksia ja lähteitä*, Turun yliopiston kirjallisuuden ja musiikkiteiden laitoksen sarja A:3, Turku: Turun yliopisto 1980, s. 10–17.

26. Det finns emellertid också finländska verk som är centrala med tanke på tematiken, men som inte nämns i *Prästens hustru*, såsom Minna Canth's roman *Hanna* (1886) eller pjäserna *Papin perhe* (1891, sv. *Prästens familj*) och *Sylvi* (1893). Om prästerskapskritiken, se Saarenheimo, *1880-luvun suomalainen realismi*, s. 59–91.

27. Se Genette, *Seuils*, s. 162.

det, för vad man än vill säga med citatet i sig, bygger dess makt och styrka på närvaron av en etablerad författare.²⁸

HANNAS OCH ELLIS KÄRLEKSHISTORIER

Om man inte känner till berättelsen om *Hanna* öppnar sig heller inte mottot i *Prästens hustru*.²⁹ Av Runebergs tre diktepos utspelar sig *Hanna* i prästgårdsmiljö, *Ålgskyttarne* i torparnas och böndernas värld, och *Julkvällen* i herrgårdsmiljö. Ämnet för *Hanna* är en prästdotters första kärlek, klart upplyst av insjölandskapet och de ljusa nätterna i Norden. Det somriga landskapet och prästgården utgör även miljön i Ahos prästgårdsromaner.

Det står klart var eposets och romanens intriger och karaktärsuppställningar möts. De liknande episoderna, motivmaterialet och karaktärsrollerna i Ahos roman är dock mångtydiga, ofta motsatta i jämförelse med eposet.³⁰ Såväl Hanna och hennes älskade, som Elli och Olavi, är prästbarn. Hannas kloka tjänarinna motsvaras av Ellis bästa vän, som har lyssnat till sitt hjärta, gift sig med en man från en lägre samhällsklass, och lever lycklig i ett kärleksäktenskap. Samtidigt har en gammal skolkamrat till Elli, som oväntat visar sig vara bekant även för Olavi, gjort något sällsynt; hon har skilt sig från sin man och rest bort med mannen hon älskar. De radikala väninnornas val synliggör det flerdimensionella i Ellis situation.

I den ödesdigra frieri-uppställningen, som romanens epigraf fäster uppmärksamheten vid, har Elli valt annorlunda än Runebergs Hanna; den motbudande friaren får Ellis hand medan föremålet för hennes kärlek försvinner ut i världen och hon har inte krafter nog

28. Denna aspekt av den kanoniska kopplingen kallar Genette *l'effet-épigraphe*, 'epigrafeffekten' (Genette, *Seuils*, s. 163).

29. Om Ahos och Runebergs förhållande till *Hanna*, se Lyytikäinen, "Palimpsestit ja kynnystekstit", s. 173–174; Rossi, *Le naturalisme finlandais*, s. 196–197, 206; Molarius, "Toteutumaton unelma onnesta", s. XII–XV.

30. Lyytikäinen ("Palimpsestit ja kynnystekstit", s. 170–174) läser *Prästens hustru* som en diegetisk transposition av Flauberts *Madame Bovary*. Hon visar dock inte på konkreta textkopplingar mellan romanerna, utan på gemensamma motiv och paralleller ("den intelligenta och drömska hustrun", "den tafatte maken", "den beräknande älskaren") som i sig är tydliga. Dylika kopplingar tyder snarare på en genrekoppling, vilket Isomaa har visat i sin artikel "Moraalin ja tunteiden ristivedossa", s. 57–59.

att motsätta sig föräldrarnas påtryckningar. Oförmågan att avvisa den motbjudande friaren skiljer Elli från Hanna, liksom även de två familjernas fullständigt motsatta inställning till döttrarnas val.

Hanna är en berättelse om kärlek vid första ögonkastet. Vid det första ögonkastet flamlar kärleken upp också i Ahos tidigare roman *Prästens dotter*, men detta inser Elli först som vuxen efter att hon gift sig med en annan man. Detta kommer fram i *Prästens hustru* den kväll Olavi anländer, då de sitter och minns sitt tidigare möte. Olavi kommer ihåg att Elli då läste *Hanna*, vilket ”gaf oss anledning till en dispyt angående kärleken”. Olavi minns också att Elli sade att hon inte trodde att kärlek kunde uppstå ”så där alldeles plötsligt, när blickarna första gången mötas”. Olavi däremot hade hävdad att partiet i *Hanna* var ”ett af Runebergs allra finaste”. Olavi anar inte att Elli redan före hans ankomst i sitt minne har gått igenom ”sitt lifs lyckligaste stunder” och förstått att hon förälskade sig i Olavi vid första ögonkastet: ”[h]an var ju min första kärlek”.³¹

Förhållandet mellan Elli och Hanna, som belyses in i minsta detalj, är på flera sätt betydelsebärande. I början på eposet finns en topikalisk skildring av ungdomen vid vävstolen.³² Hanna funderar på de färger hon valt för sin dräkt:

Visst en sötare väf ej funnits än denna; hur vackert
randar ej blått och rödt och en tråd af det gula i kanten!
hade jag ren en klädning deraf att bära i morgon!
Visst då jag bär en sådan och kommer ur kyrkan en söndag,
litet ifrån bondflickorna skild, och stannar på trappan,
röd af värman och grann och nättare mycket än alla,
sneglar en hvar på mig och afundsjukas i tysthet.³³

31. Juhani Aho, *Prästens hustru*, Övers. V. Jelm, Fredrikshamn: Wentzel Hagelstams förlag 1893, s. 6, 25 (Om inget annat anges har de svenskspråkiga översättningarna av citat ur romanen sitt ursprung i denna upplaga), Aho, *Papin rouva*, s. 165: ”väittelemään rakkaudesta”, ”noin yht’äkkiä ensi katseen yhteen sattuesssa”, ”yksi Runebergin hienoimpia”, ”elämänsä onnellisimmista hetkistä”, ”oli minun ensimmäinen oikea rakkauteni”.

32. Teivas Oksala kopplar scenen till den antika epikens hjältinnor Kirke, Kalypso eller Penelope, som skildras i färd med att spinna eller väva. J.L. Runeberg, *Hanna – en dikt i tre sånger – kolmilauluinen runoelma*. Övers. och förklaringar Teivas Oksala, Espoo: Artipictura 2001, s. 94.

33. J.L. Runeberg, *Hanna – en dikt i tre sånger*, Helsingfors: Frenckell 1836, s. 6. (Min kursiv).

Med sin färggranna dräkt hoppas Hanna särskilja sig från bondflickorna och överlag skina klarast av ungmörna. Självklart klär hon sig också för att väcka männens uppmärksamhet och njuta av sin attraktionskraft: ”Men då aktade herrn, den rike Befallningsman kommer [...] måste han stanna och kyssa min hand, så gammal han än är.”³⁴

Även Elli klär sig efter noga övervägande inför utflykten till prästgården:

Elli hade klädt sig till Savolaks-flicka. Hon hade på sig en mörkblå bomullskjol med *röda* ränder och en kort jacka, ingenting på hufvudet, i nacken en *hvit* duk, under hvilken hennes långa, *gula* fläta hängde.³⁵

Den röda och blå färgen går igen i kvinnornas klädsel. Den gula färgen som lyser i Hannas dräkt har dock flyttat till Ellis fläta, men scenerna i sin helhet fyller samma funktion; de unga kvinnorna har klätt sig för att göra intryck.

Ellis dräkt tilltalar också Olavi, som placerar in det han ser i sin egen tankevärld:

Det var ju hans gamla ideal lifslevande, denna raska landtflicka, med hvilken han skulle bygga bo för att sedan blifva landtbrukare. Det var kanske hans renaste och ljuffigaste minne bland alla de kvinnominnen, hvilka lämnat spår efter sig hos honom.³⁶

Riikka Rossi påpekar att flickan i folkdräkt vid sekelskiftet 1900 var ett vanligt motiv inom bildkonsten, på postkort och skämtteckningar. På dessa bilder personifieras Finland av en blond och blåögd flicka i nationaldräkt. Den uppklädda Elli väcker till liv den nationella iveren från tiden före Olavis Parisvistelse och påminner honom om hans

34. Runeberg, *Hanna*, s. 6.

35. Aho, *Prästens hustru*, s. 231. ”Elli oli pukeutunut savolaistytöksi. Hänellä oli suora pumpulihame synkänisinessä, punaraitaisesta vaatteesta, lyhyt nuttu, pää paljas, niskassa valkoinen huivi ja huivin alla riippumassa hänen pitkä *keltainen* palmikkonsa.” Aho, *Papin rouva*, s. 335. (Min kursiv).

36. Aho, *Prästens hustru*, s. 232. ”Se oli hänen vanha ihanteensa ilmielävänä, se reipas maalaisneiti, jonka kanssa hänen piti perustaa talo ja antautua maanviljelijäksi. Se oli hänen ehkä puhtain ja ihanteellisin muistonsa niistä monista naismuistoista, jotka vähän itse kukin olivat häneen jälkiensä jättäneet.” Aho, *Papin rouva*, s. 335.

gamla dröm att ”bygga bo för att sedan blifva landtbrukare”.³⁷ I Ellis dräkt- och färgkombination ingår också en *vit scarf*. Tillägget öppnar för en mer mångbottnad tolkning – förutom det blå-vita ingår ju också en kombination av trikolorens färger.³⁸

Panoramabilderna i Runebergs epos fungerar också i romanen som romantiska centralmotiv. Det somriga landskap som öppnar sig från en högt belägen utkikspunkt upprepas och varierar i olika scener. Hanna blickar ut över landskapet genom ett fönster i prästgården:

Men då gick hon till fönstret den sjuttonåriga flickan,
höjde sitt hufvud och såg vidt öfver den strålande nejden,
såg dess lunder och berg, dess speglande sjöar i solens
mildrade glans, långt långt blott ställen bekanta och ljufva,
såg och rördes till tårar af fröjd [...].³⁹

I aftonsolens glöd skådar också Elli och Olavi ut över landskapet från prästgårdsvägens högsta punkt.

Längre borta, där vägen krökte sig, belyste solen träden på en backe vid randen af ett svedjeland, och en hvithufvad verdstolpe glänste i aftonens sken. Därifrån var en vid utsikt åt alla håll. Bakom dem syntes Tyyneläs tak och åkrar och torfröken och stora fjärdar. Framför dem sänkte sig landsvägen ner i en dal, där kyrkan och prostgården lågo, och på andra sidan om kyrkbyn såg man vägen åter stiga upp för en annan backe. De stannade, satte sig på en sten vid foten av verdstolpen, på andra sidan om landsvägsdiket, och betraktade en stund näjden under sig, medan Elli visade och nämde vid deras namn de särskilda ställena.⁴⁰

37. Aho, *Prästens hustru*, s. 335; Riikka Rossi, *Le naturalisme finlandais*, s. 197.

38. Om tolkningen av färgerna, se Juhani Niemi, *Juhani Aho*, Helsinki: SKS 1985, s. 106–107.

39. Runeberg, *Hanna*, s. 27–28.

40. Aho, *Prästens hustru*, s. 53. ”Etäämpänä tien pohjassa valasi aurinko puita ahon laidassa mäen päällä ja valkeapäinen punanen virstapatsas helotti illan paisteessa. Siitä oli laaja näköala kaikille tahoille. Jäletpäin näkyivät Tyynelän katot ja pellot ja lehmisavu sekä suuret järven selät. Edessäpäin laski maantie laaksoon, jossa oli kirkko ja pappila ja toisella puolen kirkonkylän alangon maantie nousemassa toisen mäen harjalle. He pysähtyivät siihen, istuutuivat virstapylvään juureen maantieojan taaksi kivelle ja katselivat hetken aikaa silmänsä alla olevia seutuja, joita Elli osoitteli, näytteli ja nimeltään nimitteli.” Aho, *Papin rouva*, s. 123.

I de båda "tavlorna" har detaljerna i skildringen av landskapet och kvällssolens glöd, som lyser upp dalar och höjder, ramats in och blivit vyer, landskap med en särskild betydelse. Hannas iakttagelser ramas in av fönstret, Olavis och Hannas snarast av utkikspunktens bestämda placering, varseblivningsverben, och Ellis gestikulerande, när hon "visade och nämde vid deras namn de särskilda ställena".

Panoramautsikten spelar en tematisk roll i romanen. Olavi drar sig till minnes att Elli älskar "vida utsikter" ("suuria näköaloja").⁴¹ Elli berättar ivrigt att hon alltid väljer ett rum högt uppe så att hon kan se långt bort när hon tittar ut genom fönstret. Till och med Mikko blir entusiastisk över vyerna och lovar ta med sig Olavi till ladugården därifrån man kan se flera mil bort. Pastorns prat förebådar Ellis och Olavis promenad till fäboden, som blir den avslutande höjdpunkten på den somriga kärleken.

Höjden var som ett stort, oerhördt stenblock midt på en kal flacka, på ena sidan omgifven af vida vatten, bakom hvilka skymtade blånande kullar, på andra sidan af ett lågt slättland med skogar, gårdar, åkrar, ängsflackor och brinnande sveder här och där.⁴²

Utflykten till toppen på kullen i slutet på *Prästens hustru* är liksom i *Hanna* kulmen på berättelsen, men samtidigt en antiklimax för Ellis och Olavis "kärlek" som slutar med att de bägge två blir besvikna.

Vad gäller förhållandet mellan *Prästens hustru* och *Hanna* står de i ett motsatsförhållande till varandra vad gäller världsåskådning och estetiska motiv. Den moderna romanen uttrycker på detta sätt sin *originalitet*, vilket innebär ett omvänt uttryck för den kanoniska dimensionen: frigörelsen från det verk som utgör modellen – "klas-sikern" – är kännetecknande för ett nytt verk som strävar efter en kanonisk ställning.⁴³

41. Aho, *Prästens hustru*, s. 25., Aho, *Papin rouva*, s. 165.

42. Aho, *Prästens hustru*, s. 245. "Kukkula oli kuin suuri suunnaton kivimöhkäle keskellä lakeaa tasankoa, yhtäällä avarat vedet, joiden takaa häämötti sinertäviä vaaroja, toisaalla matala manner metsineen, taloineen, peltoineen, ahoineen ja siellä täällä parhaillaan palavine kaskineen.", Aho, *Papin rouva*, s. 346.

43. Se Machacek, *Milton and Homer*, s. 94–97, 104–105.

MÖTE MED EN VÄN

När Elli får höra att Olavi ska komma och fira sommaren med henne och hennes man uppfylls hennes sinne genast av minnena från deras möte många år tidigare:

Ja, hon hade ju här långtifrån genom tidningarna följt med alla hans öden. Än hade han tagit en examen, än uppträdt som talare på fosterländska fester, än erhållit stipendium från universitetet och rest utrikes. Hon hade till och med lagt på minnet hans adress i Paris.⁴⁴

Elli står på stranden och väntar på Olavi. Därifrån hade hon ”redan i många somrar, ensam för sig, blickat ut i världen”. Platsen har hon helgat åt ”sina drömmar. Här hade hon längtat sin största längtan, här hade hon bittert saknat en vän, en förtrogen, tröst och kärlek.”⁴⁵ Saknaden efter *en vän, en förtrogen, och kärlek* lägger grunden för det tema som sammanbinder *Prästens hustru* med Runebergs ”Svanen” där fågeln från södern söker en vän i norr (”Hur ljuvt, oändligt ljuvt, det är / Att äga där en vän”) och anser drömmen uppfylld när den har fått älska på Nordens vatten (”Du älskat har på nordens ström”).⁴⁶ En dylik kärlek har Elli saknat, och åt en sådan kärlek är hon också beredd att nu ge sig hän.

Minnet av det första mötet med Olavi en sommarkväll får henne att tänka på barndomshemmets somriga insjölandskap där en ung student plötsligt dök upp. I minnet stiger bilden av en vit studentmössa fram:

Huru tydligt mindes hon icke denna söndagskväll fordom i sin faders hem, då hon satt i båten vid stranden och tankspridd betraktade den

44. Aho, *Prästens hustru*, s. 6–7. ”Niin, ja olihan hän täältä kaukaa seurannut hänen retkiään sanomalehtien avulla. Milloin hän oli suorittanut tutkinnon, milloin esiintynyt puhujana isänmaallisissa juhlissa, saanut yliopistolta matkarahan ja matkustanut ulkomaille. Hän oli pannut mieleensä hänen osoitteensakin Pariisissa.” Aho, *Papin rouva*, s. 149.

45. Aho, *Prästens hustru*, s. 8–9, ”Tästä oli hän jo monena kesänä kenenkään tietämättä katsonut ulos maailmaan.” ”omille haaveiluille”, Aho, *Papin rouva*, s. 151. ”Täällä hän oli kaivannut kaikki suurimmat kaipuunsa, täällä kaikista haikeimmin halunnut ystävää, toveria ja rakkautta.” Aho, *Papin rouva*, s. 152.

46. Runeberg, *Dikter*, s. 38–39.

Det somriga finländska insjölandskapet har en central betydelse i Ahos roman: ”den lugna vattenytan, där hela det omätliga himlahalvvet speglade sig!”

lugna vattenytan, där hela det omätliga himlahalvvet speglade sig!
Då stodo där plötsligt vid stranden hennes far och den där unga studenten med den hvita mössan käkt bakåt struken och resväskan hängande vid sidan.⁴⁷

Ellis minnesbilder innehåller en finstämd parallell till den första strofen i ”Svanen”:

---

47. Aho, *Prästens hustru*, s. 11. ”Kuinka kirkkaasti muisti hän tuon sunnuntai-illan isänsä kotona ennen, kun hän istui venheen kokassa rannassa ja haaveillen tarkasteli tyyneen veden pintaa, mihin kuvastui koko äärettömän korkea taivaan kupukans! Silloin seisoivat yht’äkkiä rannalla isä ja tuo nuori ylioppilas, valkoinen lakki reippaasti takaraivolla ja matkalaukku kupeella riippumassa.”, Aho, *Papin rouva*, s. 153.

Från molnens purpurstänkta rand
Sjönk svanen lugn och säll,
Och satte sig vid elfvens strand
Och sjöng, en Juniqväll.⁴⁸

Ellis första observation av Olavi påminner alltså om den första strofen i Runebergs dikt, dock ur Ellis synvinkel: det är *sommarkväll*, Elli betraktar vattnets *lugna* yta i vilken den *höga himlen* avspeglar sig då plötsligt en ung man står på *stranden* med en *vit* mössa på huvudet; det antyds att Olavi påminner om svanen med dess skimrande vita färg. Hur skapas då denna koppling mera specifikt?

Det finns två aspekter på allusionen som måste behandlas separat i en analys. Den *referentiella* aspekten avser den konkreta koppling som textstoff lånat ur subtexten och som fått ett språkligt uttryck – såsom ord, fraser, meningar – har till den text man lånar ur. Den *semantiska* aspekten däremot avser de betydelser som kopplingen skapar: de betydelser som subtexten öppnar för i den nya textkontexten. Skillnaden är så till vida viktig att man på detta sätt å ena sidan mer precist kan avgöra hur kompetent kopplingen är, å andra sidan kan särskilja det nätverk av betydelser som kopplingen skapar – eller knappheten eller avsaknaden av ett dylikt nätverk.⁴⁹

Episoden i *Prästens hustru* bygger på allusionen till första strofen i ”Svanen” och kombinerar stoff ur den mening som i dikten är uppdelad på fyra versrader. Vissa element ur verserna (nämligen de element som anges ovan) återges, medan andra inte upprepas, utan det faller på läsaren att göra kopplingen. Olavis vita studentmössa (med dess svarta skärm som, även om det inte nämns, påminner om en näbb) kopplar ihop Olavi med *svanen*, sommarkvällen syftar på en junikväll (*juniqväll*), och den höga himlen och stranden hänvisar till det landskap som bildar fonden för svanens landning i dikten. Dessa språkliga element sammanbinder det lilla textpartiet på prosa i romanen med diktens första strof. Vilka betydelser skapas då av denna koppling?

---

48. Runeberg, *Dikter*, s. 38.

49. Machacek, *Milton and Homer*, s. 29.

Diktens klassiska uppsättning av bilder förser läsaren med nycklarna till tolkningen.⁵⁰ Svanen sänker sig ned som ett gudomligt sändebud från den himmelska sfären och landar i det jordiska. Den ståtliga landningen sker mot bakgrunden av en ljuseffekt – molnens purpurglöd – som förstärker det förnäma och ärevördiga i uppenbarelsen samt skänker dikten en klassisk aura.⁵¹ Ordparet ”lugn och säll”, ett återkommande motivpar i hela Runebergs produktion, beskriver rörelsen och stämningen i svanens landning.⁵²

Svanen är en fågel som nedstiger ur den klassiska lyriktraditionen, å ena sidan som ett emblem för poeten, å andra sidan som ett kännetecken för lyriken, i alla sina rörelser lik språkbilden (tropa) och diktmonstret (figuren).⁵³ Svanens rörelser avspeglas i diktens diktion: ordparet ’lugn och säll’ beskriver den landning som Apollons fågel gör som en överjordiskt skicklig figur – som i födelsen av en sirlig och behärskad diktfigur.⁵⁴ Tiden för landningen faller naturligt in i den klassiska mytologin. Våren är tiden då naturen återföds och kvällen den av dygnets tider som förknippas med poesi och kärlek.

Efter det första mötet fortsätter ”Svanen”-kopplingen att genljuda i *Prästens hustru*. När Olavi samma kväll han anlant kliver in i den

-
50. Se Jyrki Nummi, ”Runebergin kultainen teema – Apollon joutsen”, Sakari Katajamaäki & Johanna Pentikäinen (toim.), *Runosta runoon. Suomalaisen runon yhteyksiä länsimaiseen kirjallisuuteen antiikista nykyaikaan*, Helsinki: WSOY 2004, s. 137–140. Om den klassiska traditionen som även ”Svanen” anknyter till, se Frederik M. Ahl, ”Amber, Avalon, and Apollo’s Singing Swan”, *American Journal of Philology*, 1982:103.
  51. Purpur var en mycket dyr och imponerande färg och dess användning begränsades till kungligheter, kejsare och aristokrater. Högt uppsatta personers kistor täcktes också med ett purpurfärgat tyg.
  52. Enligt Gunnar Tideström syftar ordparet i Runebergs lyrik på klassicismens estetik. Ordparet ”glädje och lugn” liksom många motsvarande kombinationer uttrycker den klassiska lyrikens anda. Gunnar Tideström, *Runeberg som estetiker. Litterära och filosofiska idéer i den unge Runebergs författarskap*, Helsingfors: SLS 1941, s. 213–214.
  53. De metapoetiska betydelsemöjligheterna realiseras i den franska lyriktraditionen som en vedertagen ordlek: ordet ”svan” på franska (*le cygne*) uttalas på samma sätt som det franska ordet för ’tecken’ (*le signe*).
  54. Aho använde fågelmotivet också i sin roman *Rautatie* (1884, sv. *Järnvägen*) då han lät en skata följa romanens händelser. Skatan har en referentiell litterär roll i den komiska berättelsen där fågelns mytologiska tradition kombineras med tidens litterära program (naturalismen). Se Jyrki Nummi, ”Kaksi harakkaa: Juhani Aho ja K. A. Tavaststjerna”, Yrjö Hosiainluoma et al. (toim.), *Kirjallista elämystä. Alkuvivistä toiseen elämään*, Helsinki: SKS 2007.

vindskammare som reserverats för honom, är hans första observation hur de sista strålarna av den nordiska kvällssolen strömmar in genom kammarens fönster: ”vindsrummet, vars fönster vätte åt norr och vars inre *aftronrodnaden* ännu belyste, gjorde på Olavi ett godt intryck”.⁵⁵ Mot kvällsljuset som reflekteras i samma fönster, vänds också Ellis blick när hon efter mötet med Olavi rastlös går ut i trädgården ”och betraktade med öppna ögon det i *morgongryningen* ljusnande fönstret mot norr”.⁵⁶ De sista solstrålarna i första strofen i Runebergs ”Svanen” (*molnens purpustänkta rand*) når ända fram till Olavis återkomst till det finska landskapet.

På vilket sätt hänger Olavis svanegenskaper då samman med Elli? Observationen efterföljs av en snabb räcka minnen av allt det Elli hann uppleva som ung, under de snabbt förbi ilande sommardagarna med studenten. I det sista minnet klättrar de unga upp i kyrkans klockstapel för att se på landskapet som breder ut sig runt omkring dem:

Han talade, blef entusiastisk och pekade med handen *långt ut åt sydliga länder*, ’dit tanken alltid ilar’. Han tycktes vilja *flyga* dit i detta ögonblick, och Elli förestälde sig att de *flögo* dit med hvarandra.

Men han flög dit ensam, och Elli blef stående på verandan [som en vinglös fågel] med det förgråtna ansiktet tryckt mot rutan. Huru bitter den tären var att svälja! Huru den alltid, när hon mindes detta, sökte stiga upp igen!⁵⁷

Elli identifierar sig också själv med en fågel, som den vän som väntar på svanen. Det ivriga pratet om sydliga landskap och att flyga, och till slut Ellis stora besvikelse när hon (i det finska originalet som en *vinglös*

---

55. Aho, *Prästens hustru*, s. 27, ”Yliskamari, jonka ikkuna oli pohjoiseen ja jonka sisusta *iltarusko* vielä valaisi, teki Olaviin miellyttävän vaikutuksen.”, Aho, *Papin rouva*, s. 170. (Min kursiv).

56. Aho, *Prästens hustru*, s. 31. ”silmät suurina - - *aamuruskosta* valkenevaa pohjoisikkunaa”, Aho, *Papin rouva*, s. 170. (Min kursiv).

57. Aho, *Prästens hustru*, s. 12. ”Hän puhui, innostui ja osoitteli kädellään *kaupas eteläisiin maisemiin*”, ”jonne aatos aina pyrkii”. ”Hän näytti tahtovan siinä paikassa sinne *lentää*, ja Elli kuvitteli, että he *lentävät* yhdessä. / Mutta hän lensikin sinne yksin, ja Elli jäi *kuin siivetön lintu* seisomaan verrannalle, itkettyneet kasvot lasia vasten. Kuinka karvas oli nielaista tuo kyynel! Kuinka se aina tätä muistellessa pyrki kohoamaan takaisin!”, Aho, *Papin rouva*, s 154. (Min kursiv).

fågel) förblir fånge i hemmet, lägger grunden för romanens fågelmotiv som når sin klimax en kväll i samband med Ellis och Olavis roddtur.

För Elli representerar Olavi den älskade som liksom en uppenbarelse återvänder till de nordiska vattnen, ungdomsdrömmen, och den stora illusionen om ett annorlunda liv. Återkomsten är dock även förknippad med något annat. Olavis besök är också en reminiscens av den finska lyriken och sammanfattar den *kanoniska roll* som Runebergs svan spelar. Såsom Apollons fågel 60 är tidigare anlände från lyrikens maktcentrum – den antika kulturen – för att skänka de nordiska avkrokarna nya idéer och livskraft, för att skapa en ny litterär tradition, Finlands litteratur,⁵⁸ så anländer även Olavi från Paris till den lantliga prästgården med nya litterära idéer. I slutet på århundradet, såväl som i början på det, förverkligas John Keats lysande deklARATION om lyrikens renässans, såsom han uttrycker det i *Hyperion* (1820): "Apollo is once more the golden theme".

ELLIS OCH OLAVIS PAS DE DEUX

Handlingen i *Prästens hustru* kryddas med litterära diskussioner. Ett dylikt poetiskt replikskifte sker en sommarafton på sjön invid prästgården. Olavi har märkt att Elli är på dåligt humör och vill pigga upp henne genom att ta med henne på en roddtur. Elli blir genast glad, särskilt som det speciella ljuset efter regnet ännu intar sjön:

De sista molnflikarna stänkte ännu, medan de försvunno, några sista droppar. På sjön hade redan uppstått breda, lugna bälten, och öfver dess yta gled längs holmar och uddar ett väldigt ljusknippe, som på samma gång omslöt hela landskapet.⁵⁹

Efter att de satt sig i båten stiger stämningen snabbt. Det kommer fram att Elli gärna rör sig på vattnet och att hennes man inte förstår att oroa sig över att hon dröjer. Olavi öppnar för deras tankeutbyte

58. Jyrki Nummi, "El cisne y el bardo: lo europeo y lo local en la literatura finlandesa", *Quimera. Revista de literatura*, Vol 362. Enero de 2014, s. 7–8.

59. Aho, *Prästens hustru*, s. 110. "Viimeiset pilvenrepaleet heittelivät haihtuessaan vielä viimeisiä pisaroitaan. Järvellä oli syntynyt leveitä tyyniä juovia, ja sen pintaa pitkin kulki saarien lomitse ja niemien päitse laaja valokimppu, joka samassa otti koko maailman haltuunsa.", Aho, *Papin rouva*, s. 243.

genom att beskriva det finska insjölandskapet och måla upp sina tankar om livet, lyckan – och längtan:

[...] och jag tror det kommer af att i denna enformiga omgifning, där allting lefver blott af solen, och där allting saknar den, så fort den är försvunnen, där tränger sig också saknaden efter lycka så ohäjdad fram. Och tystnaden, som omger en, låter denna saknad utan hinder utvecklas med all sin makt och växa som skuggan om natten; och då man vet att lyckan är så kortvarig som sommarnatten, så förefaller den på samma gång omöjlig att nå.⁶⁰

Elli beundrar Olavis förmåga att ”kläda i ord hvad [han] känner”. Olavi tonar ner sin egen förmåga och konstaterar anspråkslöst att saken vore en helt annan om han var en riktig konstnär:

Men jag kan inte säga det så klart som jag tänker. Om jag blifvit född till musiker eller skald, kunde jag det måhända. De äro lyckliga de, som ej behöfva gömma någonting inom sig själfva, som genom att ge uttryck åt sina känslor kunna befria sig från dem och göra sig färdiga att mottaga nya.⁶¹

Olavis anspråkslöshet är kanske inte helt äkta, men han kommer upp i varv när han märker att det han säger påverkar åhöraren. För att ännu bättre uttrycka sina känslor tar Olavi hjälp av lyriken och frågar Elli om hon känner till Runebergs dikt ”Svanen” – vilket Elli

---

60. Aho, *Prästens hustru*, s. 118, ”[...] tässä yksitoikkoisessa ympäristössä, jossa ei ole juuri muuta eloa kuin se, minkä aurinko antaa, ja joka sen pois mentyä jää sitä kaipaamaan, juuri sen tähden tulee onnen kaipauksin niin hillittömästi esille. Ja tällainen hiljainen ympäristö kai vaikuttaa siihenkin, ettei mikään estä tuota kaipausta kaikin voimin kehittymästä... se kasvaa kuin varjo yössä, ja kun tietää, että onni on niin lyhytaikainen kuin tämmöinen kesäinen yö, niin tuntuu se samalla mahdottomalta saavuttaa.” Aho, *Papin rouva*, s. 243.

61. Aho, *Prästens hustru*, s. 118 f., ”mutta enhän minäkään osaa sanoa sitä niin selvästi, kuin tahtoisin. Jos olisin syntynyt säveltäjäksi tai runoniekaksi, niin ehkä sen sitten voisin. Ne ovat onnellisia ne, joiden ei tarvitse kätkeä mitään itseensä, jotka tulkitsemalla tunteensa voivat vapautua niistä ja käydä taas vastaanottamaan uusia.” Aho, *Papin rouva*, s. 244.

förstås gör.⁶² Olavi inleder med att jämföra diktens första strof med stämningen en sommarkväll:

I denna dikt, tycker jag, en sådan sommarkvälls innersta tanke i sina hufvuddrag finare och mera träffande uttryckt, än kanske i någonting annat, som därom skrifvits. Med några ord är alt måladt: landskapet, luften, de känslor och förhoppningar de väcka [...]⁶³

Och ”liksom för sig själf” gnolar Olavi diktens andra strof:

Om Nordens skönhet var hans sång,
hur klar dess himmel är
hur dagen glömmet natten lång
att gå till hvila där.

Elli utnyttjar den poetiska stunden och nynnare i sin tur följande strof:

Hur skuggan där är djup och rik
inunder björk och al,
hur guldbestrålad hvarje vik
och hvarje bölja sval.

Olavi fortsätter ivrigt och nynnare ännu en strof:

Hur ljuft, oändligt ljuft det är,
att ega där en vän,
hur troheten är hemfödd där,
och längtar dit igen.⁶⁴

---

62. Den ställning som dikten ”Svanen” har i romanen, eller den betydelse som dikten har för romanen, har inte undersökts i den tidigare forskningen. Gunnar Castrén nämner kort dikten i sin Aho-monografi, Gunnar Castrén, *Juhani Aho*, Porvoo: WSOY 1922, s. 54–55.

63. Aho, *Prästens hustru*, s. 119, ”Siinä on mielestäni tällaisen kesäillan aate tulkittu pääpiirteissään hienommin ja sattavammin kuin kenties missään muussa, mitä siitä on kirjoitettu. Muutamilla sanoilla on kuvattu kaikki: maisema, ilma, ne tunteet ja toiveet, joita se herättää.”, Aho, *Papin rouva*, s. 244.

64. Aho, *Papin rouva*, s. 244.

Olavi vägar sig på att tolka dikten som ett förtäckt tecken på deras förhållande: ”Inga eldiga känslor, ingen stormande kärlek, ingenting sinligt och lidelsefullt, blott denna svala, hjärtliga, fjärranlängtande strof om vänskapen.” Olavi upprepar ännu två rader ur den strof han precis nunnat och konstaterar att ”det är häri, som en sådan naturs och en sådan kvälls stora hemlighet ligger gömd”.⁶⁵

Elli frågar Olavi om han tror på en vänskap lik den platoniska kärlek han precis beskrivit och får ett gåtfullt svar:

Ofta har jag varit böjd att tro att den är det enda, som har något värde, det enda, som blir kvar, när alt annat förloras och försvinner. Den är kärlekens upphof och kärlekens arfvinge. När kärleken dör, förblir vänskapen vid lif.

Svaret tilltalar Elli, vilket Olavi nog anat. Berättaren förmedlar Ellis reaktion: ”Så tyckte också Elli. Också hon trodde på den som på ett förvärligande af det lif, hvilket hon så länge sökt och fantiserat om. Och hon trodde att [Olavi] värligen menade hvad han sagt”.⁶⁶ Samtalet tystnar och paret som försjunkit i poetisk stämning riktar så småningom stäven hemåt.

Varför citeras dikten då så vidlyftigt? Det parti i romanen där citaten förekommer fyller flera uppgifter. De citerade stroferna avslöjar de mer eller mindre öppett uttryckta önskningarna hos personerna som citerat dem. Det bör också noteras att stroferna nunnas fram – de sjungs eller läses inte. Nunnandet är beslätat med viskandet och viskningen är två älskandes sätt att tala till varandra. Nunnandet avslöjar att kärlek har uppstått mellan de två, men känslan döljs och

---

65. Aho, *Prästens hustru*, s. 120. ”Ei tulisia tunteita, ei riehuvaa rakkautta, ei mitään aistillista ja intohimoista, ainoastaan tuo viileä sydämellinen säe, kaukomiellinen säe”, ”siinä on tällaisen illan ja tällaisen luonnon suuri salaisuus kätkeytynä – ystävydessä”, Aho, *Papin rouva*, s. 244 f.

66. Aho, *Prästens hustru*, s. 121. ”välistä on tehnyt mieleni uskoa, että se on ainoa, joka lienee jonkin arvoisen ja katoaa. Se on rakkauden synnyttäjä ja rakkauden perillinen. Kun rakkaus kuolee, niin jää ystävyys elämään.” ”Niinhän Ellikin. Hänkin uskoi sen, uskoi niin kuin oman kauan haparoimansa ja haaveksimansa elämän mahdollisuuden. Ja uskoi, että Olavikin uskoi, niin kuin hän puhui.”, Aho, *Papin rouva*, s. 245.

skyddas genom den lekfulla växelsången, som möjliggör ett rolltagande, att man framträder med någon annans (poetens) röst än sin egen.⁶⁷

Citerandet förstärker också sambandet mellan dikten och romanen på scennivå. Det växelvisa deklamerandet bildar ett parallellmönster till Runebergs svanars ömsesidiga, dansliknande tävlan som en del av parningsleken. Den nynnade växelsången skapar en de älskandes poetiska *pas de deux*.

Mitt i det lekfulla nynnandet hotar dock också något annat, som ingen av dem vill säga rent ut, komma upp till ytan. Elli och Olavi törs heller inte fortsätta med att deklarerat dikten sista strofer, som de förstås kan, men som öppet skulle avslöja de förälskades verkliga önsksningar:

Så ljud från våg till våg hans röst,
hans enkla lovsång då,
och snart han smög mot makans bröst
och tycktes kväda så:

Vad mer, om än din levnads dröm
ej sekler tälja får?
Du älskat har på nordens ström
och sjungit i dess vår.

De sista strofernas fysiska närhet och tal om en maka, smekningar, och kärlek, skulle synliggöra den spänning i förhållandet som Elli och Olavi in i det sista söker hålla på armlängds avstånd.

Efter roddturen är Ellis sinnelag i sommarkvällen och det uppenbara välbehag hon känner starkt påtagliga:

Efter det de andra lagt sig, ensam [...] på verandan, var hon som i en ny värld, i hvilken hon kommit utan att veta det, i hvilken hon

---

67. Flera av dikterna i Runebergs *Dikter* blev kända i tonsättning av Fredrik August Ehrström. Ehrströms tonsättning av "Svanen" framfördes så vitt man vet första gången vid Akademiska Musikföreningens kvällssamkväm 9/11 1833. "Svanen" sjöngs på universitetets terminsavslutningsfest 1834 och senare på flera akademiska fester, och blev tydligen ett av de tre nummer som regelbundet framfördes på fosterländska tillställningar.

rörde sig bakom svala, solrökblåa slöjor, hvilka fläktade vänskap och lycka kring henne.⁶⁸

Vad är de ”svala, solrökblåa slöjor” bland vilka Elli känner ett så starkt välbehag att hon upplever att hon ”var som i en ny värld”? Elli försöker få två svärförenliga saker att gå ihop. Å ena sidan skulle hon vilja finna en andlig närhet med Olavi och uppleva vänskapens djupaste dimensioner med honom, å andra sidan känner hon stark fysisk dragning till ynglingen, vilket hon inte kan erkänna, utan klär i stället sina känslor i starka fantasibilder med hjälp av vilka hon skyddar sig från de konkreta föreställningar som hör ihop med den fysiska längtan.

DEN FÖRÄLSKADES BLICK

I Runebergs poesi är blicken ett viktigt motiv som Aho i sin roman lyfter fram genom epigrafen. Blicken, och särskilt den förälskades blick, är också en viktig kompositionsmässig innovation i tidens bildkonst, som gör intåg i den moderna romanen i och med att beskrivande partier blir allt vanligare.⁶⁹

Aho hade redan i den 1890 publicerade berättelsen *Yksin* (sv. *Ensam*) utnyttjat de möjligheter blicken och seendet gav berättandet och kompositionen.⁷⁰ Också i *Prästens hustru* finns hänvisningar till blicken som kvalificerar förhållandet mellan mannen och kvinnan. De förälskades blickar, och den turvisa fokaliseringen av personernas interna observationer och funderingar, har nyanser som har gått obemärkta förbi i tidigare tolkningar av de emotionella relationerna i romanen.⁷¹ Liksom överlag i den moderna romanen eller i bildkonsten,

68. Aho, *Prästens hustru*, s. 121, ”muiden maata mentyä verannallaan, niin kulki hän kuin uudessa maailmassa, johon hän oli aivan tietämättään joutunut, jossa hän liikkui kuin vileiden, autereensinisten verhojen välissä, jotka liehtoivat ystävyyttä ja onnea.”, Aho, *Papin rouva*, s. 245.

69. Om blickens ställning i 1800-talets bildkonst och romaner, se Stephen Kern, *Eyes of Love. The Gaze in English and French Paintings and Novels 1840–1910*, London: Reaktion Books 1996.

70. Se Jyrki Nummi, *Aika Pariisissa. Jubani Abon ranskalainen kausi 1889–90*, Helsinki: SKS 2002, s. 216–232.

71. Se Jyrki Nummi, ”Love for love’s sake: The language of flowers in Juhani Aho’s *The Priest’s Wife*”, M. Carayol & R. Peltola (eds), *Singularités, pluralités: Identités linguistiques et littéraires en Finlande*, Caen: L’Université de Caen 2015.

är kompositionerna kring blicken och seendet inte förenklade till två motsatta roller där mannen är den som ser (subjektet) och kvinnan den som blir sedd (objektet). Kvinnorna figurerar i tidens konst inte bara som de som blir sedda, utan framför allt som de seende.⁷²

Hurudana är då Olavis blickar? Blicken är för Olavi ett viktigt "arbetsredskap", speciellt som han föreställer sig vara en vetenskapsman som gör observationer. De observationer Olavi gör av Ellis yttre uppenbarelse, av den unga kvinnans kropp, eller formen på hennes vackra ben, är sedvanliga manliga värderingar av kvinnans fysiska gestalt. För att dölja detta lite banala faktum antar Olavi en roll. Han ser sig själv som "konstnären" som kan fånga sina "syner" i en imponerande verbal form:

Men medan han sälunda lämpade denna sin kyliga *världsåskådnings glasögon efter sin egen syn*, trädde där ofta fram skuggbilder af ett anlete och en gestalt, hvilka han nästan alltid, då han gick genom verandan, såg teckna sig mot dess fönsterruta. Det var en fin, orörlig linje, som icke förändrade form, innan han med ett ord gaf den lif. Men den etsade sig in i hans sinne, han öfverraskade sig själf tänkande på den, han hade kunnat teckna af den med säker hand som medeltidens freskomålare fäste på väggen sin madonnas idealiska drag.⁷³

Olavi metaforiserar på detta sätt alla kvinnor han skapar ett förhållande till och förvandlar dem till "konstverk". Han beundrar sin egen inbillade estetiska förmåga, konsten att med ordens hjälp skapa en bild av sig själv som intelligent och artistisk. Genom att framföra djupsinniga åsikter om livet och sina känslor, vädjar Olavi till förväntningarna hos de kvinnor han anar att redan spelar med i hans spel. Genom att öppet tala om känslor, längtan och vänskap försöker Olavi

72. Kern, *Eyes of Love*, s. 14.

73. Aho, *Prästens hustru*, s. 96, "Mutta tämän kylmän katsomuksensa näköläsejä näin laitellessaan omiin silmiinsä sopiviksi sai hän niihin useinkin varjokuvan kasvoista ja vartalosta, jotka hän melkein aina verannan läpi kulkiessaan näki sen ikkunaa vasten. Se oli hieno ja liikkumaton linja, joka ei muuttanut muotoaan, ennekuin hän jonkun sanan sanomalla anoi sille eloa. Mutta se painui hänen mieleensä, hän tapasi itsensä sitä ajattelemaasta, hän olisi voinut piirtää sen yhtä varmalla kädellä kuin entisajan freskomaalari kiinnitti seinälle madonnansa ihanteelliset piirteet.", Aho, *Papin rouva*, s. 224. (Min kursiv).

övertyga sina partner om att just han förmår se dem som intelligenta, förstående och förtjusande varelser.

I Olavi ser vi spår av den vid sekelskiftet populära Pygmalion-karakteren. Temat belyser en aspekt av Olavis och Ellis förhållande: Olavis ”konstnärsroll” – pratet om känslor och förnimmelser – är hans sätt att forma förälskelsen efter sina egna inre föreställningar. I denna berättelse lyckas det dock inte: Elli ger trots allt inte efter för Olavis kyss, som enligt den mytiska sagan borde blåsa liv i skulptörens vaxfigur och förvandla henne till en levande, erotiskt villig jungfru.⁷⁴

Olavis självbeundran, som han speglar i kvinnorna, kan ses som ett narcissistiskt drag, men någon narcissist kan man inte kalla Olavi. Han är inte en hjärtlös förförare och han ljuger inte eller kommer med tomma löften, tvärtom ångrar han sin tillfälliga bryskhet och visar vid flera tillfällen medlidande med Elli. Olavi skulle dock vilja ha beundran och tack för sina ”själfständiga” tankar som ”icke [var] möjliga att fattas, de kunde endast anas”, och snart tänker han att han ”ville ändå gärna veta vilket intryck [han] gjort på henne”.⁷⁵

Men vad känner Elli egentligen för Olavi? Redan Ellis första observationer av Olavi lägger grunden för en emotionell figur där den fysiska längtan och passionen så småningom utvecklas. När Elli väntar på att möta Olavi rättar hon till sin klädsel framför spegeln och fäster uppmärksamheten vid sig själv på ett sätt som är ovanligt för henne:

Sedan hade hon ordnat sin egen dräkt, dröjt en stund framför spegeln och betraktat sina drag och sin gestalt i den. [...] Och smått nyfiket granskade hon nu sitt litet bleka ansikte och sin smärta, ännu jungfruligt smidiga växt.⁷⁶

Observationen av den egna kroppen väcker Elli till liv. Lite förvånat märker hon att hon utvärderar sin egen kvinnliga attraktionskraft.

74. Ovidius, *Muodonmuutoksia. Metamorphosean libri I–XV*. Översättning, företal och index Alpo Rönty, Helsinki: WSOY 1997, s. 243–297.

75. Aho, *Prästens hustru*, s. 96, ”Olisi sentään hauska tietää, millaisen vaikutuksen olen häneen tehnyt.”, Aho, *Papin rouva*, s. 224.

76. Aho, *Prästens hustru*, s. 4. ”Odotellessaan Olavin tuloa Elli oli siistinyt oman pukunsa, viivähtänyt hetken aikaa peilin edessä ja katsellut siinä kasvojaan ja vartaloaan. [- -] Ja hiukan uteliaasti hän nyt silmäili vähän vaaleata muotoaan ja solakkaa, vielä neitseellisen jäntevää vartaloaan.”, Aho, *Papin rouva*, s. 147.

Blicken övergår till att se på henne själv ur en yttre synvinkel, då hon observerar den egna ”smärta, ännu jungfruligt smidiga” kroppen. Elli känner nyfiken tillfredsställelse över sin egen kropp.

Efter att hon anslutit sig till männen börjar Elli observera Olavi och följer med blicken hans uppenbarelse och rörelser. Intrycken påverkar henne starkt och Elli flyr för en stund ut i trädgården för att reflektera över vad hon känner. Först fokuserar hon bara på Olavis klädsel, men därifrån går hon snart över till hans fysiska drag:

Händerna hade hon också sett, då de utsträcktes för att taga albumet från bordet; de voro små och fina och manschetterna hvita och rena. Men hvarje ord genljöd i hennes öron, och hon hörde ännu varje skiftning i den bekanta, klangfulla stämman.⁷⁷

Mest berörs Elli av Olavis röst, ett säkert tecken på förtjusning. Elli går tillbaka in till männen och intar observatörens position:

Hon hade nu mod att granska sin gäst och se honom i ansiktet, ty hon satt midt emot honom. Vacker och behaglig var han som förr, dragen voro lika fina och ögonen nästan ännu större än förut.⁷⁸

Redan den första kvällens observationer övergår i angenäma förnimmelser varav en del närmar sig en sensuell upplevelse (”ögonen nästan ännu större än förut”). Trots att Ellis iakttagelser redan från början är sensuella, kopplar hon dem också till andliga egenskaper hos Olavi. Det gör hon till exempel i ett tidigt skede av besöket när Olavi en söndagsmorgon vandrar omkring på gården: ”Hur manlig hans gestalt var och huru intelligenta hans drag, och hvilka fina tankar han måtte gå och bära på.”⁷⁹ Kombinationen av hennes egna förnimmelser samt

77. Aho, *Prästens hustru*, s. 20, ”Kädet hän myöskin oli nähnyt, kun ne ojentautuivat ottamaan pöydältä albumia, ne olivat pienet ja hienot ja mansetit valkoiset ja puhtaat. Mutta joka sana kaikui hänen korvissaan ja soi jok’ainoa äänen väre, tuon tutun, sointuvan äänen.”, Aho, *Papin rouva*, s. 161.

78. Aho, *Prästens hustru*, s. 21, ”Hänellä oli nyt tilaisuutta ja rohkeutta tarkastaa vierastaan ja katsoa hänen kasvoihinkin istuessaan häntä vastapäätä. Kaunis ja miellyttävä hän oli niin kuin ennenkin, piirteet yhtä hienot ja nuo silmät melkein vielä suuremmat kuin ennen.”, Aho, *Papin rouva*, s. 162.

79. Aho, *Prästens hustru*, s. 124, ”Kuinka hänen vartalonsa oli miehekäs, hänen piirteensä älykkäät ja kuinka hänen ajatuksensa mahtoivat olla hienot.”, Aho, *Papin rouva*, s. 248.

intelligensens och känslolivets förfining, skyddar Elli från hennes egna känslor. Hon jämför även Olavi med sin egen make vars motbjudande yttre kombineras med en inre strävhet: ”Hennes man, rund i ansiktet, rödkindad, ljusluggig och fet, föreföll henne mera klumpig och obildad än vanligt.”⁸⁰ Resultatet är grymt och orättvist, men så är det också fråga om den mest orättvisa av alla tävlingar, den erotiska.

FRÅN IAKTTAGELSE TILL ERFARENHET

När Elli så småningom blir medveten om sina verkliga känslor ersätts de konkreta tankarna på mannen av hennes sublimerade fantasier. De första fysiska förnimmelserna i närheten av Olavi får Elli uppe i kyrktornet. Elli konstaterar plötsligt att ”[f]rån dessa vackra drömmar väktes hon på ett behagligt sätt. [Olavi] uppmanade henne [...]”⁸¹ I scenen böljar en sensuell ton, även om den inte får konkretare form: ”Han stod där så spänstig och manlig [...] Hon måste huka sig ner under hans arm och stå likasom i hans omfamning.”⁸² Det fysiska välbehaget kombineras med studentens rena och klara aura, som hjälper Elli att sublimeras den inbillade fysiska beröringen: ”den hvita mössans sammet fladdrade i den starka, men varma sydliga vinden – han var så vacker och rask.”⁸³

Där hon sitter i kyrkan funderar Elli på hur olycklig hon är och drömmer om hur en räddare ska komma efter henne med sin båt:

Kom, kom, ingen skall veta att sakna dig ... du har gått att simma vid stranden af den stora fjärden ... de tro att du drunknat, när du sökte simma fram till stenen ... Lyft din duk till segel ... Och den sväller, båten hoppar öfver vågryggarna, han småler, och mössans sammet fladdrar i blåsten... och båten blir lättare, stiger upp igen, seglet växer

80. Aho, *Prästens hustru*, s. 21, ”Hänen miehensä, pyöreäkasvoinen, punaposkinen, vaaleatukkainen ja lihava, näytti hänestä tavallista kömpelömmältä ja sivistymättömämmältä.”, Aho, *Papin rouva*, s. 162.

81. Aho, *Prästens hustru*, s. 67, ”[h]änet herätettiin miellyttävästi tästä miellyttävästä unesta. Olavi kutsui häntä...”, Aho, *Papin rouva*, s. 200.

82. Aho, *Prästens hustru*, s. 11, ”Hän seisoi sinä niin solakkana ja miehekkäänä [...] Täytyi kumartaa hänen kainalonsa alitse ja seisoa kuin hänen syleilyksessään.”, Aho, *Prästens hustru*, s. 12.

83. Aho, *Prästens hustru*, s. 12, ”valkolakin sametti hulmusi kovassa, mutta lämpimässä etelätulessa, hän oli niin kaunis ja reipas.”, Aho, *Papin rouva*, s. 154.

ut och fylles, vågorna brusa under farkosten, skummet når ej mer upp till dess botten.⁸⁴

Kalevala-citatet, ”kiistasit kivelle uida” (sv. ”när du sökte simma fram till stenen”), som syftar på den unga kvinnan Ainos olyckliga öde, lyfter fram stormen i Ellis inre som uppstår i konflikten mellan begäret och avvisandet. Aino i *Kalevala* väljer att dränka sig, medan Elli funderar på att iscensätta en drunkningsolycka, vilket citatet syftar på; Elli fantiserar om att försvinna och bli bortförd av en räddare.⁸⁵ Drömmarna täcker endast med nöd och näppe den erotiska ton som tränger in i Ellis tankar som urtida metaforer för kärleksförhållandet. ”Båten”, ”sväller”, ”stiger upp”, ”seglet”, ”vågorna brusa” är erotiska fantasibilder som Elli kopplar ihop med räddaren, och i vilka hon själv intar en helt passiv roll.

När förhållandet utvecklas koncentrerar sig Elli mer på sin egen roll och njuter av hur hon i fantasin rör vid Olavi fastän hon inte ger explicit uttryck för det. Den egna njutningen står dock i centrum för upplevelsen:

Hon ville ej föreställa sig det som en möjlighet, att [Olavi] skulle hålla af henne. Men när hon kastat sig på rygg på marken, med händerna i kors under hufvudet och ofvanom sig [*rönnens*] täta löfverk, lät hon sådana fantasier, liksom för ro skull, på lek fladdra omkring sig. Man kan ju i alla fall tänka och inbilla sig det och intala sig att det är så.⁸⁶

84. Aho, *Prästens hustru*, s. 72 f., ”Tule jo, ei kukaan tiedä sinua kaivata... sinä menit suuren selän rannalle uimaan ... luulevat sinun hukkuneen...’*kiistasit kivelle uida*’... Nosta liina purjeeksi! - - Ja se pullistuu, vene kiittää laineen harjalta toiselle, hän hymyilee ja lakin sametti hulmuu tuulessa... ja venheen palko kevenee, kohoaa, purje suurenee ja täytyy... laineet kuohuvat venheen alla, vaahto ei ulotu sen pohjaankaan enää.”, Aho, *Papin rouva*, s. 204. (Min kursiv).

85. *Kalevala* 4, s. 317. Om Aino-episoden och citatet, se även Pirjo Lyytikäinen, ”Palimpsestit ja kynnystekstit”, s. 175.

86. Aho, *Prästens hustru*, s. 125, ”Ei hän tahtonut kuvitella sitä mahdolliseksi, että Olavi häntä rakastaisi. Mutta heittäytyen selälleen maahan, kädet ristissä pään alla ja pään päällä *piblajan tuubea lehvistä*, antoi hän niiden haaveiden kuitenkin ikäänkuin leikillä liehakoida ympärillään. Voihan sitä ajatella, haaveilla, uskotella itselleen.”, Aho, *Papin rouva*, s. 248. (Min kursiv).

I Ellis tankar korsas två synvinklar: å ena sidan ren njutning, å andra sidan en blick som riktar sig mot "[rönnens] täta löfverk" där den egna kroppen och njutningen, den egna sexualiteten, metaforiskt återspeglas.⁸⁷ Elli ger lekfullt efter för sin fantasi där hon ligger på rygg.

Vad finns det då under Ellis platoniska yta? Elli antar en passiv roll i det kärleksförhållande hon föreställer sig. Men är passiviteten egentligen ett platoniskt drag, eller snarare en tydligt avgränsad roll i den inbillade erotiska leken, vars rätta natur Elli inte vill erkänna eller klä i ord ens för sig själv?

Redan från början förklarar Elli sin förälskelse och attraktionen till Olavi som en själarnas sympati och vänskap. I det rena förhållande hon fantiserar om är hon också villig att acceptera en hur sval motkärlek som helst. "Det var nog för henne att det fans någon, som hon kunde och fick betrakta som sitt ideal, som var så helgjuten och med hvilken hon *hade kunnat* vara lycklig."⁸⁸ Elli tror sig på så sätt ha uppnått kärlek på det särskilda och idealistiska sätt som hon tillåter sig själv:

Som *vän* får jag ju älska hvem som hälst ... och det får ju vara *han* ... Han saknar det också, det är det enda, på vilket han tror. Han såg så nedslagen ut, han har kanhända stora sorger, kanske har någon bedragit och öfvergifvit honom, och det fins kanske ingen, som kunde trösta honom ...⁸⁹

Den romantiska litteraturens utnötta kliché om den olyckliga hjälten med brustet hjärta, passar in i den roll Elli valt. Den övergivne älskaren behöver en tröstare och vem annan än Elli kunde det vara?

---

87. Rönnens täta bladverk ses inom folkkulturen som en symbol för vaginan och själva rönnen som en metafor för den kåta kvinnan. Se Satu Apo, "Pihlajista ja ukosta", *Hiidenkivi* 1995:5; Veikko Anttonen, "Pihlaja, naisen kiima ja kasvuvoiman pyhä locus", *Elektrofolkloristi* 1997:1.

88. Aho, *Prästens hustru*, s. 124, "oli olemassa joku, jota voi ja sai pitää ihanteenaan, joka oli niin täydellinen ja jonka kanssa hän *olisi voinut* olla onnellinen", Aho, *Papin rouva*, s. 247. (Min kursiv).

89. Aho, *Prästens hustru*, s. 121 f., "Saanelhan minä *ystävänä* rakastaa ketä tahdon - - ja saahan se olla hän - - Hän kaipaa sitä myöskin, se on ainoa, johon hän uskoo. Hän näytti niin alakuloiselta. Mahtaako hänellä olla suuria suruja, ehkä on joku hänet pettänyt ja hyljännyt, eikä hänellä ehkä ole ketään, joka häntä lohduttaisi...", Aho, *Papin rouva*, s. 246.

Hängivelsen åt rollen som trösterska passar också in på det idealistiska kvinnoideal som dominerade hela 1800-talet. Kärleken skulle vara "vacker" och "poetisk". För att undvika det grova och vulgära måste medvetandet vinna över kroppen. Moralen, plikten och viljan måste styra över den rent materiella naturen. En ren kvinna kunde visa sin oskuld genom att villigt offra sig för kärlekens skull. En sorglig roll i en sorglig kärlekssaga, som till slut blir en motsats till Runebergs *Hanna*, en antiromans.⁹⁰

När Elli till slut på toppen av kullen, omgiven av de vida vyer hon älskar, "[s]in lyckas höjder"⁹¹, först ger sig hän och låter Olavi kyssa henne, men sen vägrar fortsätta omfamningen, faller illusionen om det kamratliga förhållande de närt hela sommaren. Ellis ideal, den "rena" kärleken visar sig omöjligt att genomföra, vilket hon upptäcker då de kysser varandra: "häftigt bredde hon ut sina armar, slöt honom i sin famn, lät honom kyssa sig och kyste honom på pannan, på ögonen, på läpparna och kinderna ..."⁹² Detta beskriver inte två vänner, utan två älskande som begär varandra passionerat.

Klättringen upp i kyrktornet, promenaderna upp på höjderna, och Ellis längtan efter högt belägna ställen, är metaforer för hennes idealistiska världsbild och kärleksuppfattning.⁹³ Redan tidigare, i samband med scenen i kyrkans klockstapel, har Ellis ideal framkommit:

Hon längtade nu att stiga så högt och bli så fri från allt det gamla, att hon aldrig mer kunde komma tillbaka i det. Någon gång förr hade denna känsla fått makt med henne: *när hon hade läst någonting ädelt och stort, som gaf henne nya tankar, frigjorde och höjde henne, tillfredsstälde henne och gaf hennes hänrykta sinne ämnen för reflexion.*⁹⁴

90. Se Pirjo Lyytikäinen, "Palimpsestit ja kynnystekstit", s. 173–175.

91. Aho, *Prästens hustru*, s. 246, "onnen[sa] kukkulalla" Aho, *Papin rouva*, s. 347.

92. Aho, *Prästens hustru*, s. 247, "nopeasti, kiihkoisesti - - levitti käsivartensa, sulki hänet syliinsä, antoi hänen suudella ja suuteli häntä otsaan, silmille, huulille ja poskille...", Aho, *Papin rouva*, s. 348.

93. Samma motiv får hos Ibsen en motivisk ställning som uttrycker en idealistisk världsuppfattning, konstsyn och moraliska värderingar. Titelpersonen i *Byggmästare Solness* (1892) dör efter att han ramlat ner från det torn han själv byggt. Ibsens sista verk *När vi döda vaknar* (1899) slutar på toppen av ett berg med att pjäsens huvudperson, skulptören, och hans tidigare modell och älskarinna dör. I bägge fallen är det erotiska motiv som drar huvudpersonen till toppar och höjder.

94. Aho, *Prästens hustru*, s. 67, "Hän halusi nousta nyt niin ylös, vapautua kaikesta

Upplevelsen av litteraturens förmåga att väcka till liv det ”ädla och stora” utgör kärnan i den idealistiska och normativa konstuppfattningen på 1800-talet. *Vacker, sann och god* bildade i tidens estetiska idealism en helhet där trefaldighetens högsta uttryck bestod av *den skönhet som skapades av konsten*. Konstens och litteraturens uppgifter var att upphöja och förädla mänskligheten, att skapa visioner om en bättre värld bebodd av bättre människor.⁹⁵

När Ellis kärleksillusion faller i bitar, följs den av en djup besvikelse, som i grunden dock inte baserar sig på moraliska eller juridiska frågor om till exempel ”äktenskapsbrottet”, fastän dessa inte heller saknar betydelse. Ellis besvikelse handlar snarare om de konflikter som hänger ihop med hennes egen idealistiska människobild och livsåskådning, och hennes egna val, som visserligen kan sägas ha betingats av tidens moraluppfattning, föräldrarnas auktoritet, arvs- och miljöfaktorer. Detta tema, som var framträdande i den samtida moderna litteraturen, har nära nog blivit osynligt i senare tiders forskning som ur ett kvinnoperspektiv har betonat äktenskapsbrottstematiken, Olavis låga förförarnatur och på motsvarande sätt de etiska grunderna för Ellis avvisande – som om syftet med undersökningarna var att försvara den moraliska oskulden bakom kvinnans val.⁹⁶ Dylika tolkningar placeras smidigt in Elli i den idealistiska syn som rådde på 1800-talet, men förminskar samtidigt väsentligt den psykologiska komplexiteten och mänskligheten hos den olyckliga unga kvinnan som väcker läsarens medlidande.

AHO, RONEBERG OCH DEN KANONISKA CENTRALPUNKTEN

Hurudana gåvor har Olavi då med sig till prästgården från Paris där han har vistats sysselsatt med att förbereda en avhandling i estetik?

---

niin, ettei hän enää koskaan voisi tulla siihen takaisin. Joskus ennenkin oli hän joutunut tämän tunteen valtaan: *silloin kun oli lukenut jotain jaloa ja suurta, joka antoi hänelle uusia ajatuksia, vapautti ja ylensi hänet, tyydytti ja antoi ihastuneelle mielelle miettimistä.*”, Aho, *Papin rouva*, s. 200. (Min kursiv).

95. Se Moi, *Ibsen and the Birth of Modernism*, s. 75.

96. Se Molarius, ”Toteutumaton unelma onnesta”, s. XX; Isomaa, ”Moraalin ja tunteiden ristivedossa”, s. 78–79.

Detta avslöjas i början på berättelsen när Olavi i prästgårdens vindskammare inleder sitt skrivarbete:

Han vill nu börja med sitt arbete och packade först upp böckerna från kofferten samt radade upp dem på bordet framför sig. Där voro hans favoritförfattare, *norrmännen*, och *ryssarna*, men mest hade han dock nu med sig nya *franska* arbeten, i deras enkla, smakfulla gula omslag.⁹⁷

Boksamlingen hänvisar till den finska litteraturens viktigaste kon-takter och historiska utveckling. Under 1800-talets sista decennium syns först det ryska och sen det norska inflytandet på finsk litteratur. Vid den tid då *Prästens hustru* utgavs, börjar man dock se ett direkt inflytande också från den franska, modernare och enklare litteraturen, smakfullt inbunden i gula omslag – och influenser av impressionismen, symbolismen och dekadensen.⁹⁸

Olavis böcker kommer från dåtidens litterära centrum. De ryska, norska och franska böckerna bildar i *Prästens hustru* en bas som den tidiga modernismen kunde bygga vidare på. Olavis samtida rapport om faserna i den snabba utvecklingen håller streck: ”Under hans första studentår hade Snellman varit allas ideal, därpå de norska författarna, sedan Georg Brandes och Strindberg, senare ryssarna och slutligen fransmännen.”⁹⁹ Den finska litteraturen vände blicken från det länge dominerande tyska litterära centret till det franska, till Paris.

Olavis roll som en representant för den moderna litteraturen är den samma som för Runebergs svan, som i början på århundradet anlände till Norden för att befrukta den groende finska litteraturen. Olavi, budbäraren för de nya litterära idéerna, anländer från Paris

97. Aho, *Prästens hustru*, s. 45 f., ”[H]än purki kirja-arkkunsia ja lateli siitä eteensä kirjavarastonsa. Siinä olivat hänen lempirunoilijansa, *norjalaiset* ja *venäläiset*, mutta enimmäkseen oli hänellä kuitenkin nyt mukanaan *ranskalaisia*, uudenaikaisia teoksia yksinkertaisissa aistikkaissa, keltakansissaan.”, Aho, *Papin rouva*, s. 182. (Min kursiv).

98. Färgen på omslagen syftar på ett samtida motiv, ”de gula” dvs. ungdomens erotiska äventyr. Namnet på Tristan Corbières diktsamling *Les amours jaunes* (1874) är inspirerat av motivkretsen. Se John Porter Houston, *French Symbolism and the Modernist Movement. A Study of Poetic Structures*, Baton Rouge & London: Louisiana State University Press 1980, s. 59–67.

99. Aho, *Prästens hustru*, s. 63, ”Ensi ylioppilasvuosina oli Snellman ollut kaikkien ihanne, sitten norjalaiset kirjailijat, Georg Brandes ja Strindberg, myöhemmin venäläiset ja lopuksi ranskalaiset.”, Aho, *Papin rouva*, s. 197.

till den finska landsbygden för att förnya tidens sätt att tänka. Olavis återkomst visar sig ändå vara fruktlös; den på sjöstranden väntande vännen, Elli, är inte färdig att ”förnya sig”, och det poetiska sändebudet lämnar inte efter sig något annat än ett brustet hjärta. Den moderna romanens ironiska förhållningssätt till avrundade avslut, får slutmålet för resan att bli en besvikelse.

Men vad innebär då denna dialog med Runeberg, som skapas av parallellerna i texterna, slutligen för Ahos version? Horace Engdahl har sammanfattat de meningsskiljaktigheter gällande värdering av litteratur som finns under det sena 1800-talet, med att konstatera att Runeberg hade varit en mycket stark kandidat till Nobelpriset ifall det hade delats ut redan under hans livstid.¹⁰⁰ Runebergs ställning förändrades dock snabbt efter hans död. När den idealistiska konstuppfattningen på 1800-talet mötte allt mera öppet motstånd började även nationalskaldens upphöjda författarposition svikta.

Litterära spår av Runebergs förändrade ställning finner vi i K.A. Tavaststjernas debutroman *Barndomsvännen. Ett nutidsöde* (1886), den första moderna finländska romanen. Berättelsen innehåller humoristiska samtidsskildringar av studenternas nöjen, till exempel hur man sitter långa kvällar i (numera Gamla) studenthusets restaurang. En av stammisarna, den inbitne skämtaren ”Priffe” sjunger nasalt den ur Topelius *Prinsessan av Cypern* kända sången ”Hellas barn”: ”O barn av Hellas, byt ej bort, / ditt sköna Fosterland”.¹⁰¹ I samma roman får även *Fänrik Ståls sägner* en känga. I något skede av kvällen, vem vet efter hur många glas punsch, uppför den evige studenten ”onkel Gullberg” sitt bravurnummer som inleds med att han snyter sig kraftigt och därefter med stort patos och med en egen variation, deklamerar stroforna ur ”Molnets broder”: ”Mer än leva fann jag var att älska, / mer än älska är att äta blåbär.”¹⁰²

---

100. Horace Engdahl, ”Att gråta fädernas tårar. Föredrag vid Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid den 5 februari 2004”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 79, Helsingfors: SLS 2004, s. 9–10.

101. Karl A. Tavaststjerna, *Barndomsvännen. Förra delen*, Borgå: Werner Söderström 1886, s. 83.

102. Tavaststjerna, *Barndomsvännen*, s. 84–85.

Tavaststjerna har sytt in litteraturpolitisk kritik i studenternas barnsliga nöjen.¹⁰³ Beskrivningen i de båda studentskämten följer programmatiskt bekanta episoder ur prosaberättelser med studentmotiv, med början i Strindbergs studentskisser i samlingen *Från Fjärdingen till Svartbäck* (1878). Parodin och travestin i de studentikosa upptågen i Tavaststjernas roman riktar sig mot kanoniserade författares kända verk. Tavaststjerna har valt ut karakteristiska textavsnitt hos både Topelius och Runeberg, textavsnitt där abstrakta ideal, med stort patos ställer upp omättligen stora mål för människolivet.

I *Prästens hustru* belyses Runebergs poesi i en annan anda och en annan miljö, men Ahos sätt att nästan omärkligt foga in den erkända litterära föregångaren i berättelsen, är besläktad med Tavaststjernas hänvisningar till Topelius och Runeberg. För ett romantiskt idyllepos likt *Hanna* finns det inte längre plats på tidens litterära fält; den idealistiska världsbilden och den romantiska kärleken representerar värderingar som hör till en förfluten tid. Runebergs epos erbjuder en ypperlig modell för att omskriva en uppskattad, mångbottnad, och för alla välkänd berättelse. ”Svanen” representerar i sin tur, i sitt formspråk, sin bildsamling, sin tematik och sina motiv, en klassisk dikt- och konstuppfattning baserad på imitationsbegreppet, som inte svarar mot tidens frigjorda diktuppfattning som prövade nya former. Men ”Svanen” är en dikt som sträcker sig över språkgränserna, som får erkännande i sin egenskap av det finska landskapets, den nordiska sommarens och den eviga kärlekens sång. Om hur uppskattad dikten var bland bildade människor berättar det faktum att de finskspråkiga älskande i *Prästens hustru* utan problem nynnade den ur minnet.

Ahos sätt att utnyttja Runebergs diktepos motsvarar Fishelovs beskrivning av en genuin kanonisk dialog. Med hjälp av det romantiska dikteposet karaktäriseras huvudpersonerna. Samtidigt integreras romantiska element allt efter som huvudpersonernas kärleksförhållande utvecklas. Verkens tematiska beröringspunkter berikas och en särskild samtida litterär ideologi skapas, där världsåskådningarna, konstuppfattningarna, de samhällseliga institutionerna, värderingarna

---

103. Se Jyrki Nummi, ”Between time and eternity, K.A. Tavaststjerna’s *Barndomsvänner*”, Pirjo Lyytikäinen (ed.), *Changing Scenes. Encounters Between European and Finnish Fin de Siècle*, Studia Fennica: Litteraria 1, Helsinki: Finnish Literature Society, s. 102–103.

samt seder och bruk, skapar dramatik i två unga människors somriga kärlek.

Skapandet av en nationell kanon är ett centralt litteraturpolitiskt projekt i alla nya europeiska nationalstater under 1800-talet, så även i Finland. Ahus dialogiska förhållande till Runebergs romantiska ungdomsverk är ett tecken på att det existerar en kanonisk ordning i den inhemska traditionen. Samtidigt som den finska romanen tog en modern riktning och blev självständig i fråga om såväl ämnen som form, riktade den sig ändå till traditionen och mindes sitt förflutna. *Prästens hustru* öppnar en ny aspekt på den kanoniska ordning som hade uppstått under 1800-talet, en dialog med klassikerna.

Översättning: Daniela Silén

Bildkällor

s. 119 Janne Rentola/Svenska litteratursällskapet i Finland

s. 129 Bernhard Åström/Svenska litteratursällskapet i Finland

”Ett brunetternas hjärtlösa skratt”¹

Postmodernism och parodi i Monika Fagerholms Underbara kvinnor vid vatten (1994) och Diva (1998)

PARODI HAR UPPFATTATS SOM ETT av de grundläggande dragen i postmodernistiska romaner, och många av de viktigaste försöken att beskriva och definiera postmodernismen har kretsat kring begreppet parodi. Ändå har parodi inte varit speciellt framträdande i undersökningar av postmodernismen i den finlandssvenska romanen, inte heller i studiet av Monika Fagerholms romaner, trots att de upprepade gånger har karaktäriserats som postmoderna.² I forskningen nämns parodi ofta endast i förbigående, främst i beskrivningarna av Fagerholms romaner och utan att man närmare går in på vad som parodieras och ur vilket perspektiv.³ Det närliggande begreppet pastisch förekommer inte alls hos kritiker och forskare som granskat hennes verk.

Därför kommer vi i denna artikel att undersöka förekomsten och arten av parodi i två romaner av Monika Fagerholm, *Underbara kvinnor vid vatten* (1994) och *Diva* (1998). Vårt syfte är dels att analysera

1. Monika Fagerholm, *Underbara kvinnor vid vatten. En roman om syskon*, Helsingfors: Söderströms 1994, s. 21.
2. Se t.ex. Kaisa Kurikka, ”Tytöksi-tulemisen tilat. Monika Fagerholmin *Diva* utopistisena tekstinä”, Anna Helle & Katriina Kajannes (toim.), *PoMon tila. Kirjoituksia kirjallisuuden postmodernismista*, Jyväskylä: Kampus Kustannus 2005, s. 56–72; Kristina Malmio, ”Phoenix-Marvel Girl in the age of fin de siècle. Popular culture as a vehicle to postmodernism in *Diva* by Finland-Swedish author, Monika Fagerholm”, Leena Kirstinä (ed.), *Nodes of Contemporary Finnish Literature*, Helsinki: Finnish Literature Society 2012, s. 72–95.
3. Med undantag för Lena Käreland, ”Flickbokens nya kläder. Om Monika Fagerholms *Diva*”, Eva Heggstad & Anna Williams (red.), *Omklädningsrum. Könsöverskridanden och rollbyten från Tintomara till Tant Blomma*, Lund: Studentlitteratur 2004, s. 121–138; och Pauliina Haasjoki, *Häilyvyyden liittolaiset. Kerronnan ja seksuaalisuuden ambivalenssit*. Turun yliopiston julkaisuja, Annales Universitatis Turkuensis Sarja – Ser. C Osa – Tom. 343, Turku: Turun yliopisto 2012.

romanernas parodiska drag, dels att diskutera vad Fagerholms sätt att använda parodi säger om de analyserade romanernas förhållande till postmodernismen, närmare bestämt om de iscensätter en ny strömning i litteraturen som skriver ”över” postmodernismen. Det övergripande syftet med analysen är att öka och fördjupa kunskapen om den finlandssvenska postmodernistiska romanens centrala drag och utveckling. Frågor som vi ställer är: Vilka former av parodi kan man finna i dessa två romaner av Monika Fagerholm? Vilka är de fenomen som utgör föremålet för parodi och vilken funktion har parodi i de analyserade verken?

Det har påpekats att en viss ”senhet” redan från första början var kännetecknande för postmodernismen i dess egenskap av ”post”. Medan modernismen strävade efter att skapa nytt har postmodernisterna anklagats för att ”rota på vinden” efter gamla narrativa grepp, stilar, genrer och texter för att sedan återbruka dem genom parodi, pastisch, rekontextualisering och revidering.⁴ Denna senkomna eller förlegade karaktär stegras ytterligare av det faktum att genombrottet för postmodernismen i den finlandssvenska romanen kom sent. Genombrottet skedde i början på 1990-talet, decennier efter att postmodernismen blomstrat upp i USA, vilket innebär att verk skrivna i Finland på svenska inte bara är postmodernistiska, utan också medvetna om postmodernismen så som den förekommit på andra håll i världen. Detta påpekas av kritikern Kaj Hedman, som i sin recension av *Diva* skriver: ”Men så är boken också postmodern, poststrukturalistisk om man så vill – till max. Den kan upplevas som en tidsinlaga, som skriven enligt moderecept. Men så enkelt är det inte. Snarare kan man ha ett intryck av att Monika Fagerholm på ett skickligt sätt utnyttjar modedefenomen för sina egna syften. Men där är tolkningen fri.”⁵ Också begrepp såsom ”rekonstruktion” och ”postpostmodernism” har använts om den finlandssvenska romanen.⁶

4. Brian McHale, ”Postmodern narrative”, David Herman, Manfred Jahn & Marie-Laure Ryan (eds), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, London: Routledge 2010, s. 456–460.

5. Kaj Hedman, ”Fagerholm ser allt ur ’Divas’ synvinkel”, *Österbottningen* 11/11 1998.

6. Jussi Ojajarvi, ”Leikki, historia ja kuolema – Lars Sundin *Lanthatlerskans sonin* postmodernismi”, Anna Helle & Katriina Kajannes (toim.), *PoMon tila. Kirjoituksia kirjallisuuden postmodernismista*, Jyväskylä: Kampus Kustannus 2005, s. 17–55; Kristina Malmio, ”Ut genom ett så litet hål mellan fiktion och verklighet”. Gränsöverskridningar och postpostmodernitet i Lars Sunds roman *Eriks bok*”, Clas

Diskussionerna om postmodernismen i litteraturen var som hetast under 1980- och 1990-talen och fokuserade på frågor som: Kan postmodernismen uppfattas som en ny fas av det moderna? Är det i så fall postmodernismen som är den nya fasen? Hur ska man förhålla sig till den, vara en anhängare av den eller motsätta sig den? I sin avhandling från år 2006 konstaterar Mika Hallila att diskussionen kring postmodernismen har gått över i diskussion av globalisering, lokalitet, mångkulturalitet, etnicitet och identitet. Dessa ämnen har emellertid sin utgångspunkt i postmodernismen.⁷ På sistone har begreppet postmodernism på nytt aktualiserats, både utomlands⁸ och i Finland, där man inom litteraturforskningen har diskuterat arten och graden av postmodernism i finländsk litteratur. Forskare har ansett att postmodernismen som stilriktning anpassade sig dåligt till Finland och beskriver den som endast en kortvarig, snabbt överstökad fas i den finska romanens utveckling, redan från första början ”trött”. Vidare menar de att de för postmodernismen typiska narrativa greppen – i den mån de över huvud taget togs i bruk – snabbt integrerades i den finska litteraturens kontext samt upptogs endast delvis och i bearbetad form.⁹

Zilliacus (utg.), Heidi Grönstrand & Ulrika Gustafsson (red.), *Gränser i nordisk litteratur/Borders in Nordic Literature*, IASS XXVI, Vol 1, Åbo: Åbo Akademis förlag 2008, s. 161–171.

7. Mika Hallila, *Metafiktion käsite. Teoreettinen, kontekstuaalinen ja historiallinen tutkimus*, Joensuu: Joensuun yliopisto 2006, s. 49. Se även t.ex. Brian McHale, ”What Was Postmodernism?”, *Electronic Book Review* 20/12 2007, <http://www.electronicbookreview.com/thread/fictionspresent/tense> (hämtad 1/11 2016).
8. Se specialnummer ”Postmodernist Fiction: East and West”, 21:3 (October 2013) av tidskriften *Narrative*, som diskuterar postmodernismens globala former på 2000-talet, t.ex. Brian McHale, ”Afterword. Reconstructing Postmodernism”, *Narrative* 21:3 2013, s. 357–364; Irmtraud Huber, *Literature after Postmodernism. Reconstructive Fantasies*, London & New York: Palgrave MacMillan 2014; Eric Prieto, *Literature, Geography, and the Postmodern Poetics of Place*, New York & London: Palgrave MacMillan 2013.
9. Mika Hallila, ”Metafiktiivistä menoa”, Mika Hallila et al. (toim.), *Suomen nykykirjallisuus 1. Lajeja, poetiikkaa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) 2013, s. 86; Sari Salin, ”Prinsessarutto Sysi-Suomessa. Ruoka, rakkaus ja äidinkieli Sofi Oksasen romaanissa *Stalinin lehmät*”, Vesa Haapala & Juhani Sipilä (toim.), *Kiviabolinna. Suomalainen romaani*, Helsinki: Avain 2013, s. 375; Mika Hallila, ”Puolikuvassa suomalainen romaani”, Kristina Malmio (toim.), *Joutsen / Swanen. Suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen vuosikirja* nro 2, Helsinki: Klassikkokirjasto; Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos 2015, s. 166, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2015121624616> (hämtad 10/6 2017).

Det är tydligt att beskrivningen av den finska postmodernismen inte motsvarar postmodernismen i den finlandssvenska romanen. Den var varken kortvarig eller ”utmattad” och tog flitigt i bruk de för postmodernismen karaktäristiska narrativa greppen. Postmodernismen hade en stor genomslagskraft och har beskrivits och diskuterats i samband med många finlandssvenska prosaförfattare, till exempel Monika Fagerholm, Lars Sund, Ulla-Lena Lundberg, Pirkko Lindberg, Kjell Westö, Thomas Wulff och Fredrik Lång.¹⁰ Dess typiska drag såsom metafiktivitet och intertextualitet är även i dag tydligt urskiljbara i verk av författare som redan tidigare använt sig av dessa narrativa grepp, till exempel i Lars Sunds roman *Tre systrar och en berättare* (2014) och Thomas Wulffs *Med bästa vilja i världen* (2012). Likaså använder yngre kvinnliga författare som till exempel Hannele Mikaela Taivassalo, Mikaela Strömberg och Sanna Tahvanainen flitigt konventioner som förknippats med postmodernismen.

Med tanke på i hur hög grad postmodernismen slog igenom i den finlandssvenska prosan är det intressant att notera att ett av dess centrala och typiska tillvägagångssätt, parodin, inte varit föremål för större intresse i analyserna av finlandssvenska postmodernistiska romaner. Desto mera intressant är det då parodi är ett grepp som förekommit tämligen frekvent.

Först presenterar vi kort några centrala uppfattningar om relationen mellan postmodernism och parodi samt definitioner av begreppet parodi och dess viktigaste kännetecken. Efter en granskning av de parodiska dragen och av föremålet för parodi i *Underbara kvinnor vid vatten* och *Diva*, kommer vi att diskutera dem som ett uttryck för det

10. Se t.ex. Kurikka, ”Tytöksi-tulemisen tilat” och Kaisa Kurikka, ”To use and abuse, to write and rewrite: metafictional trends in contemporary Finnish prose”, Samuli Hägg, Erkki Sevänen, & Risto Turunen (eds), *Metaliterary Layers in Finnish Literature*, Helsinki: SKS 2008, s. 48–63; Ojajärvi, ”Leikki, historia ja kuolema” och Jussi Ojajärvi, ”Benson & Hedges -syttytimellä.” Kulutustavaroiden ja tavaramerkkikerronnan ulottuvuuksia vuosituuhannen vaihteen suomalaisessa romaanissa”, *Kirjallisuudentutkimuksen aikausilehti Avain* 2012:2, s. 52–75; Marita Hietasaari, *Totta, tarua vai narrinpeliä? Lars Sundin Siklax-trilogian (meta)fktiivinen historiankirjoitus*, Oulu: Oulun yliopisto 2011; Malmio, ”Phoenix-Marvel Girl!” och Malmio, ”Mötet mellan lokala och globala rum. Bo Carpelans *Axel* och Monika Fagerholms *Diva* som former av kognitiv kartläggning”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 91, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 2016, s. 37–65.

Irmtraud Huber menar att är karakteristiskt för romaner som ger sig ut för att skriva "över" postmodernismen. Den drivande idén i *Literature after Postmodernism. Reconstructive Fantasies* (2014) av Huber är att den för postmodernismen kännetecknande ironin och skepticismen numera har ersatts av sin motsats, engagemang och uppriktighet. Huber analyserar ett antal angloamerikanska romaner från 2000-talets början och menar att man i dem kan finna en försiktig och självkritisk optimistisk tro på fiktionens möjligheter, att fiktionen efter all postmodern kritik och dekonstruktion förmår yttra sig om verkligheten samt att representation och kommunikation är möjlig. Det är naturligtvis svårt eller omöjligt att dra en gräns mellan postmodernistiska romaner och den litteratur som förnyar postmodernismens konventioner, medger Huber. Skillnaden mellan den postmodernistiska romanen och de romaner som skriver över den är inte heller radikal. Det är inte frågan om ett avbrott i romanens utveckling utan snarare om ett skifte av perspektiv. Postmodernismen förnekas inte, i stället skriver författare "trots den" och genom att använda sig av dess konventioner.¹¹ Vi instämmer med Huber i hennes analys men anser att spår av ett skrivande "över" postmodernismen kan iakttas i Monika Fagerholms romaner redan på 1990-talet. Detta har att göra med den finlands-svenska postmodernismens senhet av vilket följer en medvetenhet om den internationella postmodernismens centrala drag.

PARODI, PASTISCH OCH POSTMODERNISM

Parodins existens och kvaliteter i postmodernismens tidevarv är ett ämne som varit föremål för diskussion ett antal gånger. Den mest energiska debatten fördes i slutet av 1980-talet mellan Fredric Jameson och Linda Hutcheon, samtidigt som Fagerholm inledde sin författarbana. I artikeln "Postmodernismen eller Senkapitalismens kulturella logik" hävdar Fredric Jameson att ett av de kännetecknande dragen för postmodernismen, uppfattad som senkapitalismens kulturella dominant, är det "nära nog universella bruket" av pastisch. Postmodernismen präglas av en ny ytmässighet, en imitationens kultur, en försvagning av historiskt tänkande, en ny emotionell grundton samt av

11. Huber, *Literature after Postmodernism*, s. 6, 22–24, 33, 216.

en nära relation till ny teknologi och därmed även till världsekonomin. I denna kultur har pastischen ersatt parodin.¹² Parodi förutsätter en lingvistisk och kulturell norm som man demonstrativt kan bryta mot. Denna norm finns emellertid inte längre i postmodernismen, menar Jameson. Pastischen är däremot ”det neutrala imiterandet av ett dött språk” utan parodins kritiska udd, samt ”en imitation av döda stilar genom de masker och röster som finns insamlade av global kultur”. Den kommer till uttryck till exempel i en lek med godtyckliga stilistiska allusioner.¹³ Medan parodin hör till modernismen är pastischen kännetecknande för postmodernismen, och i Jamesons presentation utesluter de varandra.

Jamesons uppfattning utsattes för en ingående kritik från många håll.¹⁴ Den mest kritiska var Linda Hutcheon, som i sin bok *A Poetics of Postmodernism* (1988) dels hävdar att parodi i postmodernismen inte alls måste ha den kritiska udd som Jameson menar att den saknar, dels att nutidens arkitektur uppväcker en relation till det förgångna som inte bara är lekfull, utan också produktiv och kritisk. Enligt Hutcheon är Jamesons syn på parodi missvisande och hans uppdelning i parodi och pastisch ohållbar. Hon tar avstånd från ”standardteoriernas” klassiska, historiskt begränsade definition av parodi som en förlöjligande imitation (som hon menar att Jamesons uppfattning bygger på) och föreslår i stället att man ser på parodi som “[...] repetition with critical distance that allows ironic signaling of difference at the very heart of similarity”.¹⁵ Till skillnad från Jameson som anser att parodi är omöjlig i postmodernismen, tycker

---

12. Fredric Jameson, ”Postmodernismen eller Senkapitalismens kulturella logik”, Mikael Löfgren & Anders Molander (red.), *Postmoderna tider?* Stockholm: Norstedts 1986, s. 260–325; Fredric Jameson, *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press 1991.

13. Jameson, ”Postmodernismen”, s. 280–281.

14. Simon Dentith, *Parody*, London & New York: Routledge 2000, s. 155–157; se även Sanna Nyqvist, *Doubled-Edged Imitation. Theories and Practices of Pastiche in Literature*, Helsinki: University of Helsinki 2010, s. 103–120. Nyqvist sammanfattar i sin avhandling kritiken av Jameson och kommer även med egen kritik av hans behandling av pastisch. Hon påpekar att han använder pastisch på flera olika nivåer samtidigt, utan att skilja mellan dem, samt att han är inkonsekvent i sin användning av begreppet, Nyqvist, *Doubled-Edged Imitation*, s. 109–112.

15. Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*, New York & London: Routledge 1988, s. 26, 34.

Hutcheon att parodins ambivalenta ideologiska konnotationer gör den till den ultimata postmoderna formen för kritik, då den är lika motsägelsefull som postmodernismen själv.¹⁶ "Parody is a perfect postmodern form [...] for it paradoxically both incorporates and challenges that which it parodies", skriver hon.¹⁷

Medan tyngdpunkten hos Jameson och Hutcheon ligger på postmodernismen, fokuserar Simon Dentith i stället parodin i boken *Parody* (2002) där han vidareutvecklar tankegångarna hos ett antal forskare, till exempel Michail Bachtin, Gérard Genette och Hutcheon. Dentith definierar parodi som "polemical allusive imitation of a preceding text", närmare bestämt som "a mode, or [...] a range in the spectrum of possible intertextual relations",¹⁸ vilket innebär att han inkluderar pastisch i sin definition av parodi. Hans huvudtes är att parodi snarare är ett kontinuum av parodiska praktiker än en genre som går att definiera på ett orubbligt sätt.¹⁹ Dentith betonar parodins utpräglat kontextuella karaktär och motsätter sig Hutcheons och Jamesons försök att ge parodin generella kritiska egenskaper eller uppgifter samt Jamesons strävan att göra pastisch till ett centralt kännetecken för postmodernismen. Parodin är socialt och politiskt "multivalent", flervärd, menar han. Bruket av den är aldrig neutralt, men det går inte att på förhand slå fast vad som parodieras eller hur parodin förhåller sig till det den alluderar till. Den har olika uppgifter i olika sammanhang och måste granskas från fall till fall. Tidvis är den kritisk, tidvis konservativ, tidvis förekommer den i slutna samhällen, tidvis inte.²⁰ Den måste undersökas från fall till fall.

Genomgången ovan är avsedd som en bakgrund till begreppet parodi och dess utveckling samt har syftet att klargöra parodins ställning i diskussioner om postmodernismen. Hutcheons och Dentiths definitioner erbjuder oss också verktyg med hjälp av vilka vi närmar oss frågan om parodi i Fagerholms två romaner från 1990-talet. Det är uppenbart att Dentiths definition av parodi som en relativt polemisk imitation av en annan kulturell praktik lämnar det öppet för tolka-

---

16. Ibid., s. 129.

17. Ibid., s. 11.

18. Dentith, *Parody*, s. 3, 6, 18–19, 20, 37.

19. Ibid., s. 19.

20. Ibid., s. 28, 164.

ren att bestämma vad hen uppfattar som relativt polemiskt samt var gränsen går mellan det som är polemiskt nog och det som inte är det.

UNDERBARA KVINNOR VID VATTEN – FRÅN IMITATION
TILL KOMMUNIKATION

Upprepning och imitation är centrala drag i Monika Fagerholms narrativa teknik, något som har påpekats av många.²¹ Hennes verk och stil kännetecknas av citerade och på olika sätt manipulerade ord, uttryck, slogans och fraser samt intertextuella allusioner, scener och passager som förekommer upprepade gånger, som imiteras och varieras.²² Pia Ingström framhåller att i *Underbara kvinnor vid vatten* (1994) "ersätts den psykologiserande prosans förklaringar av bland annat repliker utformade som slogans eller klichéer och smalfilmssekvenser i absurd upprepning".²³ Hon frågar även i ett annat sammanhang om det bakom alla de utnötta och medvetet uppradade stereotypierna i *Underbara kvinnor vid vatten* finns en autentisk utsaga av något slag.²⁴ Kaisu Puranen, som har undersökt romanens narrativa grepp, anser att den karakteriseras av ironi och lek samt en självreflexiv upprepning av etablerade kulturella konstruktioner.²⁵ Också Puranen väcker frågan

21. Se t.ex. artiklarna av Lena Käreland, "Re-imagining girlhood", s. 25–37 och Kaisa Kurikka, "Be-coming girl of writing", s. 38–52 i Kristina Malmio & Mia Österlund (eds), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsinki: SKS 2016. Se även Jenny Holmqvist, "Skott, jag tror jag hör skott". Bruket av repetition i Monika Fagerholms roman *Den amerikanska flickan*", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2016:3–4, s. 79–95.

22. Se t.ex. Kaisu Puranen, 'On vaikea sanoa, mikä on oikein totta.' *Kerronnan rakentuminen Monika Fagerholmin romaaniissa* Ihanat naiset rannalla. Romaani sisaruksista, Avhandling pro gradu, Helsingin yliopisto 2013; Anu Takalo, "'Hör, hör hur klockan tickar under jorden.' Kuuntele vain miten kello tikittää maan alla.' Översättningsstrategier vid lexikaliska upprepningar och konsekvenserna av dem för stilen i romanerna *Den amerikanska flickan* och *Glitterscenen*", Avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 2012.

23. Pia Ingström, "Prosa: bred epik och nyanserad novellkonst", Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis 2014, s. 299.

24. Pia Ingström, "Leken och det fruktansvärda allvaret hos Monika Fagerholm", <http://nordicwomensliterature.net/sv/article/leken-och-det-fruktansvarda-allvaret-hos-monika-fagerholm>. 11/11 2014 (hämtad 5/11 2016).

25. Puranen, "On vaikea sanoa", s. 75. Om romanens språkliga upprepning som anknuter till dess användning av fraser på ett sätt som tidvis påminner om reklamer,

Fagerholm parodierar Bellas och Rosas vilja att vara som i bilder och att uppträda som på bilder. Men det är fråga om en kärleksfull parodi som öppnar våra ögon för de komiska, misslyckade och tragiska dimensionerna i imiterandet och i kvinnornas livssyn.

om det finns ett djup bakom romanens till synes ytliga och lätta berättande, och menar att romanen under ytan behandlar djupare teman.²⁶

Vi menar att de frågor om upprepning, yta och djup som Ingström och Puranen ställer kan besvaras genom att man studerar romanen i anknytning till parodi, samt att det ”djup” som de efterlyser i sina analyser handlar om den i romanen eventuellt förekommande kritiska dimensionen. Alla de ingredienser som Hutcheon och Dentith uppfattar som kännetecknande för parodi ingår i beskrivningarna av romanen. Trots det nämns begreppet parodi inte i samband med den.²⁷ Kanske är det för att inslagen av parodi i Fagerholms roman inte är så tydliga som till exempel hos Lars Sund?²⁸ Eller beror det

---

se Puranen, ”On vaikea sanoa”, s. 68, 73. Se även Takalo, ”Hör, hör hur klockan tickar”, 2012.

26. Puranen, ”On vaikea sanoa”, s. 5.

27. Däremot talar kritikerna om ironi i *Underbara kvinnor vid vatten*, se t.ex. Michel Ekman, ”Sextioalsskildring lyser av detaljskärpa. Fagerholm engagerar med motstridiga historier”, *Svenska Dagbladet* 13/1 1995.

28. Malmio, ”Ut genom”, s. 161–171.

på att den parodiska effekten i Fagerholms romaner uppstår på ett annorlunda vis? Att den byggs upp på ett komplicerat och mångfacetterat sätt som kräver att man är uppmärksam på upprepningen av vissa, återkommande scener? Att den inte endast polemiskt skildrar "ytliga" fenomen utan också problematiserar relationen mellan yta och djup och våra invanda föreställningar om ytlighet?

Underbara kvinnor vid vatten. En roman om syskon är en berättelse om en ung familj, föräldrarna Kajus och Bella samt sonen Thomas, som på 1960-talet tillbringar somrarna i ett "sommarparadis" i skärgården. En dag anländer den förmögna familjen Ängel till huset bredvid, och Bella och lilla Thomas dras till dem. Fagerholm skapar bilden av ett konsumeristiskt 1960-tal med hjälp av detaljerad rekvisita: barskåp, solkräm, drinkar, trädgårdsfester och kakmix, och de "underbara strandkvinnorna" Bella och Rosa Ängel är "nästan som Elizabeth Taylor och Jacqueline Kennedy".²⁹ Typiskt för berättandet i *Underbara kvinnor vid vatten* är en dubbel fokalisering som uppstår i mötet mellan två berättarperspektiv: barnets (Thomas som i början är sju år gammal) och den vuxna berättaren som på olika sätt signalerar avstånd till barnet.³⁰

I det följande fokuserar vi upprepningen av en viktig scen i romanen för att visa hur omtagning fungerar som en central strategi i skapandet av en parodisk dimension. Scenen handlar om att åka vattenskidor, och beskrivs av Ann-Christine Snickars som "den stora metaforen, vattenskidåkningen som samtidigt är allt: uppvisning, njutning, prestation och ett aggressivt upprivande av den lugna fjärdens yta".³¹ Den är en av de många återkommande scenerna, som upprepas och på ett intressant sätt varieras i berättelsen, samt utgör en av romanens inbäddade berättelser som lyfter fram romanens metafiktiva och postmoderna betoning av berättelser och det berättade.³² Den för Fagerholms romaner typiska intermedialiteten (från bild till text) är synlig

29. Fagerholm, *Underbara kvinnor*, s. 21.

30. Puranen, "On vaikea sanoa", s. 40. Puranen hävdar att man i denna roman inte kan tala om dubbel diskurs eftersom berättarens perspektiv inte flyter in i karaktärernas perspektiv, utan i stället håller ett avstånd till gestalterna, Puranen, "On vaikea sanoa", s. 9.

31. Ann-Christine Snickars, "Lek i paradiset", *Astra Nova* 1994:6.

32. Puranen, "On vaikea sanoa", s. 60.

i scenen. Lika vanligt i Fagerholms verk är den rikliga förekomsten av allusioner, inte bara till texter utan också till andra medier. Även i *Underbara kvinnor vid vatten* har många av de upprepade scenerna med reproduktion och det visuella att göra, till exempel i form av framställning av fotografier och filmer. En del av romanens påtalade "ytlighet" anknyter till att den skildrar bilder, personer, fenomen och handlingar som kan uppfattas som ytliga, i betydelsen icke-seriösa och onyttiga, fenomen som imiterar en importerad, amerikansk livsstil. Att roa sig genom att stå på skidor bakom en motorbåt hör till dessa. Det är en handling som i sig är "tom" och utan djupare mening, i betydelsen icke-nyttig, icke-produktiv och icke-seriös, även om den är betydelsebärande för de kvinnliga huvudpersonerna i romanen. Det handlar dessutom bokstavligen om att skida på yta.³³

Första gången vattenskidandet skildras är när Thomas ska ta ett foto på sin mamma Bella och grannfrun Rosa liggande på stranden. I bakgrunden syns en av romanens många bifigurer, Tupsu Lindbergh, som åker vattenskidor efter Lindberghs "skinande mahognybåt". Hennes en smula löjeväckande, parodiska namn upprepas ofta och hela tiden i sin helhet. "Tupsu", betydande en liten tofs, kombineras med "Lindbergh" med ett h i slutet, ett tillägg som ska göra sin bärare speciell och visa att hon skiljer sig från mängden av "vanliga" Lindbergar utan h. Hon representerar en annan, högre samhällsklass och status än Bella och Rosa. Första gången Tupsu Lindbergh skildras är hon en idealbild av visuellt slag: "Tupsu Lindbergh har vit bikini och ljust hår som för tillfället skyddas av en röd-blå-vit scarf. Hon ser vacker ut."³⁴ Thomas kommentar tar fasta på ytan; han säger inte att Tupsu är vacker, utan att hon "ser vacker ut". Enligt Thomas utgör Tupsu på "water skis" den perfekta bakgrunden för fotot av strandkvinnorna. (Den perfekta bilden blir emellertid inte av på grund av Rosas rebelliska dotter Renée som ställer sig mellan det avbildade objektet – strandkvinnorna – och den vackra bakgrunden, Tupsu Lindbergh på vattenskidor.) Följande gång berättaren återger hur Tupsu Lindbergh åker vattenskidor varierar situationen på ett antal sätt:

33. Tack till Kaisa Kurikka för detta påpekande.

34. Fagerholm, *Underbara kvinnor*, s. 31.

På fjärden gör Tupsu Lindbergh water skiing efter Lindberghs skinande mahognysportbåt. Sveper förbi strandklippan, nära. Vinkar. Ropar "åhåj så det går undan". Thomas höjer handen automatiskt.

"Nu tar bensinen slut", säger Renée.

"Va?"

"Nu tar bensinen slut."

"Ehe ehe", säger Thomas. Vad kan han annat säga?

Men ändå. Samtidigt. Han ser hur det börjar hända. Motorn vrålar till. Hostar, knycker. Knyckarna fortplantar sig längs water ski-repet till Tupsu Lindberghs kropp. [...] Motorn tystnar. Tupsu Lindbergh börjar sjunka. Långsamt, sedan snabbare. Tupsu Lindbergh försvinner under vattenytan. Men innan hon försvinner ser hon sig omkring med ansiktet förvridet i en grimas som är rester av ett leende. Hon förstår inte alls vad som håller på att hända.

"KÖR FÖR FAN!" ropar Tupsu Lindbergh till Robin Lindbergh i båten. [...] Men det hjälps inte. Bensinen är slut. Tupsu Lindbergh försvinner under vattenytan.³⁵

Båten är (som den första gången) "skinande", men gestaltningen av vattenskidandet utvecklas från en "glittrande", perfekt scen till en situation som spårar ur. Den glättiga och lite glamourösa bilden av en vacker kvinna i färd med ett lyxigt tidsfördriv utsätts för en grundlig rekontextualisering, det "höga" blir "lågt". Därmed förvandlas hon till sin motsats, en figur som sjunker, och medan hon sjunker svär, grimaserar och skriker hon. Därefter "korrigeras" beskrivningen: "Äsch. Det händer förstås inte alls." Viktigt är att notera att den parodiska motsättningen mellan högt och lågt i scenen inte bara förekommer på stilens och språkets nivå utan också sker bokstavligen (hon sjunker under vattenytan). Den urartade versionen av skeendet kan tolkas som ett resultat av Thomas fantasi som inspirerats av Renées replik. Situationen präglas av en inbyggd dubbelhet. Å ena sidan har Renées utsaga en performativ kraft, den åstadkommer ett händelseförlopp. Å andra sidan kan händelseförloppet tolkas som ett uttryck för Thomas fantasi som "förvränger" skeendet, producerar det på ett sätt som avviker från det som sker "på riktigt", imiterar "fel". Samtidigt visar scenen det fiktiva som ett resultat av en dynamisk process av "fictio-

---

35. Ibid., s. 79-80.

nalising acts which negotiate between the real and the imaginary”.³⁶

Repliken efterföljs av den för Fagerholm typiska ”omtagningen”, scenen upprepas med variation. Nu skidar Tupsu igen men åter präglas gestaltningen av ett ”fel”, en skavank, en avvikelse:

Robin Lindbergh fräser vidare mot Lindberghs hus. Tupsu Lindbergh är efter, på skidorna. Knäna något för böjda men inte så att man fäster sig vid det om man inte tittar efter riktigt noga. Bikinibyxa hänger lite i stjärten för att Tupsu Lindbergh är så mager, som ett skelett, den röd-vit-blåa boating-skarfen [...] har glidit lite på sned så att några ljusa testar fladdrar fritt och oregerligt kring hennes huvud; men allt det här blir aktuellt att fästa sig vid först ett par år senare när Bella och Rosa gör water skiing och man får jämförelsematerial.³⁷

Tupsu Lindbergh imiterar en bild där en vacker kvinna åker vattenskidor, Bella och Rosa i sin tur imiterar henne. Bristfälligheten i bilden på Tupsu Lindbergh som åker vattenskidor förs fram på ett indirekt sätt; berättaren berättar att knäna är böjda samtidigt som hen – paradoxalt nog – påpekar att man inte märker det. En omarbetning av händelsen eller minnet av den sker parallellt med att den berättas och en dubbelhet, eller snarare ett dubbelseende, aviseras öppet. Och inte bara imitationen av handlingen (åka vattenskidor, böjda ben) är en smula fel, utan också bilden av Tupsu Lindberghs kropp förändras. Från att ha skildrats som vacker återges hon nu som nästan groteskt mager. Medvetenhet om diskrepansen mellan (en bild av) perfekta kvinnor som åker vattenskidor och Tupsu Lindbergh uppstår samtidigt som perspektivet förskjuts från Thomas till berättaren och förflyttas framåt tidsmässigt. Vidare dras uppmärksamheten till jämförelsen som en procedur i vilken betydelsen, graden och ”riktigheten” av en imitation produceras. Bilder läggs lager på lager när berättaren återger det hen ser, och det berättaren ser varierar från scen till scen. Här kan man återkoppla till Dentith som menar att man i samband med parodi kan ställa frågor om i vilken omfattning parodin överensstämmer med föremålet för parodin, hur lika den är det den imiterar samt hur kritiskt den förhåller sig till sitt objekt. Parodin sätter också i gång

36. Huber, *Literature after Postmodernism*, s. 13.

37. Fagerholm, *Underbara kvinnor*, s. 80.

ett spel mellan ”högt” och ”lågt” som kan undersökas.³⁸ Det som läsaren möter i *Underbara kvinnor vid vatten* är en räckta av imitationer som tillsammans skapar en *process* där avståndet till den ursprungliga bilden av underbara kvinnor som åker vattenskidor gradvis ökar. Det som kritiseras är emellertid inte handlingen i sig eller den som utför den, utan uppfattningen om det ”perfekta” eller en strävan att vara som en bild.

Det parodiska i skildringen av kvinnor som åker vattenskidor uppstår som resultatet av en process, där läsaren ställs inför en räckta scener som på olika sätt alluderar till den ursprungliga scenen (en bild) och i olika grad varierar den, till exempel då berättaren påpekar små ”fel” eller avvikande drag hos de skildrade strandkvinnorna. ”Varför är vattenskidande strandkvinnor vackra? Oemotståndliga? Ofränkomliga? I sina gula och vita baddräkter och fast den ena till och med har orange flytväst på?”, undrar berättaren längre fram.³⁹ Denna lättsamma antydning om en liten skavank, flytvästen, som kontrasteras mot det perfekta hos strandkvinnorna, uppföljs av en mycket mera parodisk beskrivning. Nina Ängel, Renées storasyster, skildrar Bellas misslyckade försök att åka vattenskidor. Spelet mellan ”högt” och ”lågt”, som Dentith menar att parodin aktiverar, syns i hur Ninas tonårsslang stilmässigt bryter mot textens allmänna tonläge och det ”korrigerande” sätt på vilket de vattenskidande kvinnorna tidvis återges:

”Hei kattokaa. Bella hiihtää yhellä suksella. Tai. Hiihti.”

Och också Thomas ser; visst gör han det. Bella på vattenskidan på fjärden, slirar bakåt, släpper water ski-repet och ligger i följande stund i vattnet mitt på fjärden i sin orange flytväst.

”Sun mutsi ui toss fjäärdenillä. Ja naama vispaa edelleen. Eiks se koskaan oo hiljaa Tuumas?” [...]

Thomas rycker på axlarna.⁴⁰

”To parody is not to destroy the past; in fact to parody is both to enshrine the past and to question it. And this, once again, is the

38. Dentith, *Parody*, s. 19.

39. Fagerholm, *Underbara kvinnor*, s. 129.

40. *Ibid.*, s. 134.

postmodern paradox”, påpekar Hutcheon.⁴¹ En tid, 1960-talet, bevaras genom att bilden av en vacker kvinna som åker vattenskidor görs till en central symbol för tidsperioden. Sedan ifrågasätts bilden genom att både själva praktiken (att åka vattenskidor) och de konnotationer av lyxig livsstil praktiken bär på imiteras och omarbetas på ett sätt som samtidigt är en hyllning och ett avståndstagande till 1960-talet såsom det gestaltats i bilder. Också den accentuerade medvetenheten om imiterandet och kommentarerna som visar på det felaktiga i imitationerna pekar mot parodin. Gestaltningen av kvinnorna som åker vattenskidor är en polemisk imitation som visar olika avvikelser från det som efterbildats. Effekten av de mer eller mindre parodiska varianterna av handlingen är att de börjar framstå som ”verkliga” eller ”sanna”, eftersom de visar avståndet till den perfekta imitationen av bilden (kopian). Lika viktigt är emellertid att de olika versionerna av skidandet på ett postmodernt sätt ifrågasätter uppfattningar om såväl ursprung som kausalitet.⁴² Upprepningarna av scenen kan också tänkas imitera den rörelse fram och tillbaka som åkandet av vattenskidor innebär, ut på sjön och åter tillbaka, upprepningen i själva handlingen.

Efter ett antal beskrivningar av övningar i att åka vattenskidor, kommer den stund, beskriven som ett ”NU”, när Bella åker på fjärden med ”[k]roppen i perfekt bakåtlutad ställning. Benen absolut raka”. Det som först varit en imitation av en bild förvandlas till försök och misslyckanden, varierande akter av verksamhet i fiktionen, och till slut till en lyckad, perfekt imitation. Först skidar Rosa iväg och lämnar Bella på stranden, sedan kommer den sista gången man åker vattenskidor i romanen. Då är det åter Bellas tur att skida, hon är uppe på skidorna ”hur lätt som helst” och åker ut ur ”bilden”, strandscenen.⁴³ Bella går in i en ny fas i sitt liv.

Fagerholm parodierar kvinnornas imitationer av ytliga handlingar, deras vilja att vara som i bilder och att uppträda som på bilder. Men det är fråga om en kärleksfull och indirekt parodi som öppnar våra ögon för de komiska, misslyckade och tragiska dimensionerna i imiterandet och i kvinnornas livssyn. Dessa upprepningar fäster

---

41. Hutcheon, *A Poetics*, s. 126.

42. Se även *ibid.*, s. 129.

43. Fagerholm, *Underbara kvinnor*, s. 140, 154, 156, 160.

också uppmärksamheten på den betydelse som fantasi, berättande och kommunikation har. Vattenskidåkningens såsom den gestaltas ur Thomas synvinkel belyser fantasins makt över skeendet, medan berättaren lyfter fram bildens betydelse i kommunikationen mellan Thomas och Renée. Skildringen rör sig mellan två olika dimensioner av berättande, fantasi och verklighetsåtergivning. Upprepningen av scenen med vattenskidåkningens ifrågasätter inte fiktionens trovärdighet, utan gestaltar i stället de olika processer i vilka olika, alternativa versioner av en handling uppstår.

DIVA – DESTABILISERING OCH REKONTEXTUALISERING

Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden) är en omfattande roman, men inte rent intrigmässigt. Handlingen, i den mån en sådan finns, följer inte klassiska mönster – som Kaisa Kurikka har påpekat börjar romanen någonstans i mitten och fortsätter befinna sig där, både formmässigt och tematiskt. Romanen inleds med fem prologer och består av scener som ofta upprepas i resten av romanen, och därmed följer den inte en konventionell logik med början, mitt och slut: "[I]f it were possible to draw the narrative line of Fagerholm's novel, it would inevitably turn out to be a zig-zagging web with various turning-points, returns and detours without a beginning or end."⁴⁴ I grunden är romanen en berättelse om en trettonårig flickas liv i en förort på 1970-talet, berättad av henne själv. Hon går i skolan, hon driver omkring i ett köpcentrum, hon går på bio med sin pojkvän Leo. Dessutom förför hon sin modersmålsvikarie Daniel och förvandlas till olika gestalter, såväl björn som superhjärte. Denna lek med det (o)möjliga, med berättelse, fantasi och sanning, börjar redan på romanens första sida, där Diva uppmanar läsaren att sluta ögonen och drömma.⁴⁵ Leken fortsätter romanen igenom med intertextuella referenser till högt och lågt samt med klichéer och fraser som upprepas och skapar ett eget och idiosynkratiskt språk. Man skulle kunna göra en närmast komiskt uttömmande lista på egenskaper hos

44. Kurikka, "Becoming-girl of writing, s. 39. Se också Kurikka, "Tytöksi-tulemisen tilat", 2005.

45. Monika Fagerholm, *Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags Ab 1998, s. 11.

postmodernistiska romaner med utgångspunkt i *Diva*: en relativistisk kunskapssyn, fragmentering, textualitet/intertextualitet, ambivalens, upplösning av gränsen mellan högt och lågt, avsaknad av metanarrativ, spel och lek samt självreflexivitet.⁴⁶ Dessa drag är så betonade i *Diva* att de snarare fungerar som en kommentar till postmodernismen än som ett uttryck för den.

I *Diva* fungerar parodin i hög grad genom en dubbelröstad diskurs, *double-voiced discourse*. Med hänvisning till Michail Bachtin definierar Simon Dentith detta begrepp som text där läsaren samtidigt kan uppfatta både en gestalts och författarens värdering av en utsaga.⁴⁷ Som vi konstaterade i början nämns parodi inte särskilt ofta i samband med Fagerholm, inte ens vad gäller *Diva*. Lena Kåreland påpekar dock att romanen som helhet parodierar flickboken som genre. Enligt Kåreland ligger parodieringen i romanens sätt att överdriva, driva med och återskapa flickbokens genrekonventioner. Som exempel på detta nämner Kåreland protagonistens eventuella opålitlighet som berättare och som talare (jfr L.M. Montgomerys *Unga kvinnor*, där sanning/ärlighet är ett viktigt tema), hennes relation till sin mamma samt syskonkärlek, som i *Diva* har en erotisk anstrykning. Kåreland tar också upp protagonistens självsäkerhet som står i kontrast till typiska drag hos huvudpersonerna i klassiska flickböcker, såsom ljuvhet, ödmjukhet, tålighet, och självuppoffring.⁴⁸

Om man ser till romanens innehåll snarare än dess genre har Pauliina Haasjoki diskuterat Divas vägran att anta en sexuell identitet som en parodiering av möjligheten att exakt definiera och fastställa sexualitet. Diva säger explicit att hon inte är lesbisk, och Haasjoki läser hennes avståndstagande från hockeyvardagen som ett avståndstagande från heterosexualitet. Haasjoki konstaterar att Divas paradoxala proklamation att hon inte är ”**per definition [sin] sexualitet, som är per definition vild och obegränsad**” kan läsas som ett ifrågasättande av och en parodierande inställning till själva möjligheten att ha kun-

---

46. Se t.ex. Hallila, *Metafiktion käsite*, s. 61–62, om den postmodernistiska romanens kännetecken.

47. Dentith, *Parody*, s. 8, 64.

48. Kåreland, ”Re-imagining girlhood”, s. 33 f. Se också Kåreland, ”Flickbokens nya kläder”, s. 127 f.

skap om sexualitet.⁴⁹ För Haasjoki utkristalliserar sig det parodiska i obestämligheten: Hur kan odefinierbarhet vara en definition?⁵⁰

Också nedan kommer diskussionen att handla om kunskapspositioner, det vill säga olika sätt att positionera sig i en (kunskaps)tradition eller i ett kunskapspektrum, som ovan gällande sexualitet. Divas framställning av dels filosofisk diskurs, dels vad som närmast liknar en bildad borgerlighet, kontrasteras mot hennes framställning av de andra tonårsflickorna i hennes omgivning och omgivningens syn på dem. Denna kontrastering visar hur parodi fungerar i romanen, och frågan blir därmed vilka positioner som parodieras samt hur och varför.

På romanens LyckÖn, ursprungligen byggd av en arkitekt som ville skapa ett utopiskt paradiset, finns de finaste husen i Värtbyhamn med omnejd. I dem bor det numera bara humanister, en urvattnad och lite fänig bildad borgerlighet.⁵¹ Hit hör Divas älskare Daniel, hans fru och deras umgänge. Första gången Diva ser humanisterna står hon och tittar på dem i marketbyggnaden, där de veckohandlar. Här påtalar hon att humanister inte köper frukostflingor i storpack – de behöver inte, eller vill inte, framstå som prismedvetna, och det enda de köper i stora förpackningar är kattmat.⁵² Så här säger hon om katten:

Humanisterna har en katt, den heter **Madame Bovary**, detta har Daniel berättat för mig i den västerländska kulturens vaggga, det har han: för att den är så stor, så omättlig. ”**Jag brukar skämta med den**”, har Daniel sagt till mig, **spralligt**, ”säga till den, att inte kunde Flaubert rå för att Emma Bovary inte hade läst sin Marx.”⁵³

---

49. Haasjoki, *Häilyvyyden liittolaiset*, s. 60–61. Citat ur Fagerholm, *Divva*, s. 84 f, 268 (fet stil enligt originalet om inte annat anges).

50. För diskussion av parodiering av omättlighet, skillnad och mångfald, se också Kristina Malmio, ”A portrait of the technological sublime. *DIVA* and the history of the digital revolution”, Kristina Malmio & Mia Österlund (eds), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: SKS 2016, s. 68 f.

51. För diskussion kring humanister samt filosofi i *Divva*, se också Hanna Lahdenperä, ”Reading fiction and/as theory. Monika Fagerholm’s *Divva* as a Barthesian text and feminist theory”, Kristina Malmio & Mia Österlund (eds), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: SKS 2016, s. 53–65.

52. Fagerholm, *Divva*, s. 69.

53. *Ibid.*, s. 69.

Detta är *Diva* och därför är scenen i marketbyggnaden, som övergår i citatet ovan, inte första gången humanisterna förekommer i romanen, även om detta alltså beskrivs som första gången protagonisten ser dem. Vad är det hon ser, vad representerar då humanisterna? Är det fråga om en samhällsklass? En viss typ av kunskap? Ett sätt att tala, en kulturell kod, en diskurs? I citatet ovan ger Daniel uttryck för ett kunskapsideal i och med katten som inte bara har ett litterärt namn, utan också får höra putslustiga, högkulturella skämt. I citatet beskrivs också en klichéartad, närmast romantisk syn på författaren som ett offer för sin musa, sina gestalter – nog kunde Flaubert rå för att Emma Bovary inte hade läst Karl Marx. Dessutom säger Daniel *sin* Marx, vilket antyder att Marx är någon man förväntas känna till och vara du med.

Humanisternas kunskapsideal, deras sätt att ge uttryck för en kulturell och social referensram, parodieras genom rekontextualisering, ett vanligt grepp i *Diva*. Daniel diskuterar inte med en jämbördig om en respekterad, manlig kanonförfattare och en historiskt central person, utan med *en katt*. Samma typ av parodiering sker när Daniel, som *Diva* säger, inte utan ironi döper en sovsäck efter en kunskaps-tradition som går tillbaka på antikens Grekland.⁵⁴ ”Den västerländska kulturens vagga” blir här platsen för något som är solkigt även om det inte framställs som sådant i romanen, det vill säga en lärares utomäktenskapliga förbindelse med en trettonårig elev. Daniel, och med honom traditionell manlighet, blir något patetiskt: han ska ha sex med en mycket ung flicka och talar om det som den västerländska kulturens vagga.⁵⁵

Som om så mycket annat har *Diva* en hel del åsikter om filosofi, och filosofin har olika funktioner i romanen. *Diva* använder filosofin som kontrast, både till sin strävan att nå bortom berättelserna och till sin kroppsliga verklighet: ”Den västerländska kulturens vagga sover Daniel i och det är lustigt, och detta här, vad jag gör sen, är inget filosofiskt ställningstagande, bara lust begär och längtan där huvud förenas med kropp som tinar upp och gör SMACK [...]”⁵⁶ Likaså

54. Ibid., s. 67.

55. För diskussion av sovsäckens namn, se också Malmio, ”A portrait of the technological sublime”, s. 76 och Kurikka, ”Becoming-girl of writing”, s. 49 f.

56. Fagerholm, *Diva*, s. 16. Se också t.ex. s. 138, 225.

parodierar Diva en filosofisk diskurs både genom att ta upp specifika filosofer och företeelser och genom att använda filosofisk-akademiska manér som karakteristiska för vissa gestalter, till exempel att citera tänkare och rätta varandras citat.

En enda bror kan hon i nödfall undvara, han är positivist och den tråkigaste av Franses filosofbröder, som alla är sakkunniga i en egen filosofisk inriktning så att det är en formlig glädje att åhöra de stimulerande diskussionerna som äger rum ibland när Franses familj är samlad någon högtid kring Franses familjs middagsbord i Håbbohuset, Håbboskogen.⁵⁷

I Håbboskogen, det vill säga ”i ödemarken”, *lyssnar* man på filosoferna när de lägger ut texten, man deltar inte själv i samtalet.⁵⁸ Beskrivningen av familjen runt matbordet är en kliché, vilket understryks av det plötsligt högtravande tonfallet blandat med omtagningen av ”Franses familj”. Alla Franses bröder vill gifta sig med Diva – naturligtvis, det vill alla – men den Franses kan tänka sig att avvara är i egenskap av positivist upptagen av kunskap som är baserad på empiri och formell logik. Med andra ord är han diametralt olik Diva, som visserligen är verkligt bra på matematik men som också bygger ett universum med alldeles egna språkliga och narrativa regler.

Filosofisk diskurs parodieras på olika sätt i *Diva*, bland annat i användningen av *a priori*, ett begrepp som används om förnuftsbasead kunskap som är oberoende av erfarenhet. Medan den trista positivistbrodern alltså är intresserad av det mätbara, talar Diva om sådant som är sant så att säga av princip, oberoende av testresultat, till exempel det Diva kallar HUNGER och LUST. Det hon då säger är att det stora och oregerliga – känslor, begär, inställning till livet – finns alldeles oberoende av naturvetenskapliga mätningar. Diva använder uttrycket okonventionellt rent syntaktiskt och gör därmed det filosofiska samtalet på ”fel” sätt, vilket skapar en destabiliserande humor, eftersom frasen sammankopplas med en manlig kunskapstradition.⁵⁹ I tillägg till detta kommer också utsagor på en annan nivå än livsfrågorna,

---

57. Ibid., s. 290.

58. Ibid., s. 153.

59. Lahdenperä, ”Reading fiction and/as theory”, s. 62 f.

Pussochkrampfågarna, Divas skolkamrater, är inte en parodi på tonårsflickan med banala intressen och bristande fantasi. I stället parodieras omvärldens värdering av tonårsflickan.

Diva säger också: "ett visst fönster, där det finns gardiner och dessa gardiner är per definition storblommiga samt a priori fördragna" och "[d]et är inte snyggt med polisonger a priori".⁶⁰ På samma sätt som i beskrivningen av en Marxdiskussion med en katt appliceras här ett traditionstyngt uttryck på mindre högstämda företeelser som polisonger och storblommiga gardiner. Här byggs parodin alltså genom att det skapas ett avstånd mellan det som traditionellt uppfattas som föremål för filosofisk undersökning och alldeles vardagliga företeelser, med andra ord det Dentith kallar en alluderande imitation av en diskurs.⁶¹

Diva parodierar filosofisk diskurs och en kunskapstradition som mestadels representeras av män, och därmed destabiliseras dessa företeelser i romanen. Det finns förvisso kvinnor som är humanister, till exempel Daniels (icke namngivna) fru, men de som namnges och får uttrycka kunskapstraditionen direkt är män. Däremot av-

60. Fagerholm, *Diva*, s. 141, 133.

61. Dentith, *Parody*, s. 9.

färdas kunskapstraditionen ofta av flickor, såväl av Diva själv som skolflickan SannaMaria. Den enda kvinnliga filosof som nämns är "Hanna Arendt". Felstavningen av namnet, vare sig det är en lapsus eller inte, understryker att filosofi är en verksamhet för män, för att inte tala om det faktum att Arendt beskrivs som "en berömd författare som inspirerade [Divas] mamma när [Divas] mamma skrev sina nonfigurativa diktsamlingar färdigt under stenåldern", och inte som filosof.⁶² Tänkare som Heidegger, Nietzsche och Schopenhauer däremot omnämns i allmänhet utan attribut eller som exempel på filosofi. Tilläggas skall att den specifikt introducerade kvinnliga författaren som förebild för en annan kvinnlig författare kan läsas som en kontrast till filosofer och kända citat som i sin tur är markörer för den kultiverade konversationen snarare än individer.⁶³

Om romanens inställning till den filosofiska diskursen framkommer indirekt är Diva vid första anblicken närmast föringande i beskrivningen av sina kvinnliga skolkamrater, som hon kallar pussochkramfåglar, pk-fåglar eller tipsor efter ett jeansmärke som var populärt på 1970-talet. Hon talar om pk-fåglarnas "sysselsättningar som kan sammanfattas i en sömngivande verksamhetsberättelse" som i stort sett går ut på olika "ordentligt meningslösa verksamheter" samt melodramatiska drömmar om en stilig eller åtminstone hygglig karl, kärlek och barn.⁶⁴ Pk-fåglarna har en förkärlek för populärkultur, inom litteratur såväl som musik och bild, exempelvis Kim Casalis "Love Is ..." -serie med två små figurer och sentenser om vad kärlek är.

Pk-fåglar rör sig i flock, eftersom, som Diva konstaterar, "[d]et inte är meningen att pk-fågeln ska kunna identifieras enskilt, separat. En hel ideologi i Värtbyhamn med omnejd skulle gå sönder om en pk-fågel enskild skulle gå att identifiera enskilt, separat."⁶⁵ Här syns skillnaden mellan Divas beskrivning av pk-fåglarna och av omvärldens syn på dem. Diva kallar sin beskrivning av pk-fåglarna en pragmatisk definition, det vill säga något som avgränsar och definierar – i sig en imitation av filosofisk diskurs.⁶⁶ Men, det framkommer alltså att

---

62. Fagerholm, *Diva*, s. 59.

63. Se också Lahdenperä, "Reading fiction and/as theory", s. 61.

64. Fagerholm, *Diva*, s. 40.

65. *Ibid.*, s. 77.

66. *Ibid.*, s. 40.

(delar av) detta avgränsande är nödvändigt för att upprätthålla en hel ideologi, som kan illustreras som följer:

Någon har på allvar kommit på att hockey”gossarna” för att trygga divisionsframgången borde fås i umgänge med **det motsatta könet** i lämplig ålder under kontrollerade former på ett mer överskådligt sätt. Det kunde till exempel ordnas fester över **könsgränsen**, har hockey-mammorna kommit på, och till dessa fester kunde ”flickorna” (valda pk-fåglar) i egenskap av **festvärdinnor** bjudas in för att ge tipsorna en självständig uppgift att vara viktiga över i hockeyvardagen. Som komplement till den för samma sportgren över könsgränsen aktiverade **cheerleadertraditionen** som redan är införd i Värtbyhamn med omnejd men lämpar sig främst för gymnastiskt vigare tipsor och det finns ju också hur trevliga flickor som helst som saknar rytmisinne eller har höjdskräck [...].⁶⁷

Här ser läsaren dels en utsaga, dels jagberättarens inställning till den – alltså ett exempel på dubbelröstad diskurs – medan definitionen av pk-fåglarna själva är rakt på sak och förklenande. I stället tydliggörs Divas och därmed romanens åsikter om omvärldens syn på och värdering av pk-fåglarna. Stilmässigt är citatet närmast kansliaktigt jämfört med Divas berättande i övrigt, och orden i fet stil klingar som citat. Dubbelheten blir synlig i kontrasten mellan stilen och innehållet. Den första antydningen kommer alldeles i början av citatet, där det påpekas att någon *på allvar* kommit på idén att flickorna på det stora hela finns till för skolans pojkhockeylag, som om det behöver påpekas att det inte är ett skämt. Detta att flickorna ska få en egen uppgift att känna sig viktiga över visar i sin tur på den låga värderingen av deras självkänsla, och på värderingen av deras insats. Att de ska få känna sig delaktiga gäller inte deras eget liv, utan deras plats i pojkarnas liv, och sammanhanget är skapat pojkarna till gagn.

Samtidigt som Diva genom hela romanen understryker sin egen unicitet, självständighet och autonomi är hon också solidarisk med pk-fåglarna. Dels ser hon på dem med värme, dels påpekar hon att hon ”är, som det heter på tonårssätt, fördjudad i ett **seriemagasin**”⁶⁸

---

67. Ibid., s. 134–135.

68. Ibid., s. 12.

– en ironisering över hur tonåringar anses vara, men också ett sätt att explicit placera sig själv i samma ringaktade kategori. Pussochkrampfågglarna är alltså ingen parodi på tonårsflickor med banala intressen och bristande fantasi, utan närmast en pastisch som på divaskt manér är uppskruvad till max. Hon nöjer sig inte med att ge tipsorna ett eller två drag som karaktäriserar klichétonåringen, utan så många som möjligt. Det som parodieras är i stället omvärldens värdering av tonårsflickan: Är pussochkrampfågglarnas kulturella smak usel, för att ta ett exempel, eller är det så att pussochkrampfåglar anses ha usel kultursmak? Föremålet för Divas kommentarer är detta *anses ha*, synen på pk-fågglarna som mindre värda för att de anses mindre vetande.

PRAGMATISK MENINGSPRODUKTION

Parodi är ett begrepp som har använts frekvent i karaktäriseringen av postmoderna romaner. Därför är det anmärkningsvärt att det inte tidigare har varit föremål för en närmare analys i Monika Fagerholms så uppenbart postmodernistiska romaner, *Underbara kvinnor vid vatten* och *Diva*. Genom att använda oss av Linda Hutcheons och Simon Dentiths definitioner av parodi har vi i våra läsningar nyanserat och problematiserat förekomsten av parodi i romanerna i fråga. *Underbara kvinnor vid vatten* arbetar med upprepning som ett sätt att framkalla (mer eller mindre kritisk) distans, medan *Diva* är parodisk i sin användning av dubbelröstad diskurs. Här är det värt att fundera på romanernas postmodernitet – är de postmodernistiska romaner, eller är de romaner som laborerar med postmodernistiska strategier?

Som vi har sett är ytligheten och glättigheten i *Underbara kvinnor vid vatten* inte en okritisk reproduktion av sextioalet. Medan Fredric Jameson ser en försvagning av historiskt tänkande och okritisk imitation – pastisch – som nödvändiga för postmodernismen, menar Linda Hutcheon att den postmoderna medvetenheten om historien som konstruktion och narrativ möjliggör såväl historisk (själv)reflexion som kritik. Postmodernismen är alltså inte ahistorisk eller omedveten, inte nostalgisk. Den postmodernistiska romanens behandling av historia, i synnerhet vad gäller parodi, är paradoxal: både potentiellt bevarande

och potentiellt ifrågasättande.⁶⁹ Därför är det av vikt att göra som vi gjort här: bedöma närvaron och graden av polemisk imitation från fall till fall och analysera parodins omfattning, graden av avstånd mellan parodin och dess objekt samt spelet mellan ”högt” och ”lågt” i de granskade verken.

Pia Ingström frågar sig om det finns en autentisk utsaga bakom klichéerna i *Underbara kvinnor vid vatten* och vad den skulle vara i så fall.⁷⁰ I frågan finns dock ett antagande om att ytan inte bara är yta, och vårt svar på Ingströms fråga blir därmed både ja och nej. Ja, eftersom vi ser ”ytligheten” som betydelsebärande för Rosa och Bella och diskuterar vad den betyder. Nej, eftersom det strängt taget inte spelar någon roll om det finns något under ytan: om man läser de fagerholmska gestalternas experimenterande med upprepningar och iscensättande som försök att göra själva klichéerna till autentiska utsagor, riktas fokus i stället på de postmodernistiska dragen. Rosas och Bellas närmast performativa görande av en estetik som pekar på kommersiella fotografier från 1950- och 1960-talet fungerar som en intermedial bearbetning och ett framkallande av en känsla av det förflutna snarare än en så autentisk återgivning som möjligt av en historisk period.⁷¹ Romanens djup framkallas alltså inte nödvändigtvis av en återgivning av ”verklig” historia – snarare överbetonas ytligheten genom upprepandets instabilitet, det vill säga svårigheten eller oviljan att upprepa ”rätt”. I *Diva* förekommer däremot en mera regelrätt parodiering av en diskurs eller en kulturell praktik, den filosofiska diskursen, som ofta brukar försees med konnotationer som hög, seriös, allvarlig och maskulin. Den utsätts sedan för den trettonåriga tonårsflickans mer eller mindre medvetna och seriösa imitation, bearbetning och värdering. Samtidigt utgör beskrivningen av puss och kramfågla, tipsorna, en parodiering av den traditionella värderingen av själva tonårsflickan som mindre vetande och mindre viktig.

Fiktionens relation till det reella i romanerna illustrerar också romanernas relation till själva postmodernismen. Medan postmodernismens projekt är att dekonstruera berättelser – att avslöja deras

---

69. Hutcheon, *A Poetics*, s. xii, 126.

70. Ingström, ”Leken och det fruktansvärda allvaret hos Monika Fagerholm”.

71. Se Jameson, ”Postmodernismen”.

konstgjordhet – handlar litteraturen efter postmodernismen enligt Huber om rekonstruktion, ett återupprättande av tron på berättelser. Litteraturen efter postmodernismen har i sin strävan efter ärlighet och autenticitet ett sanningsanspråk.

In effect, it does not simply re-establish positivist faith in representation but rather reinforces the generic rules governing its communication. It presents itself as real; it openly displays its mimetic stance and pretences and therefore demands readers/viewers who are willing to accept it on this premise.⁷²

De romaner Huber analyserar sätter en växelverkan mellan det reella och det inbillade i förgrunden samtidigt som de väcker pragmatiska frågor om vad denna växelverkan har för uppgift i texterna. Med andra ord fokuserar de den pragmatiska och etiska dimensionen i meningsproduktionen samt undersöker de stunder av kommunikation som kan förekomma trots (modernismens) epistemologiska och (postmodernismens) ontologiska osäkerhetsmoment.⁷³

Den finlandssvenska litterära postmodernismen är så pass sen – *Underbara kvinnor vid vatten* utkom 1994, *Diva* år 1998 – att det är rimligt att anta att dess strukturer och strategier är en medveten bearbetning av postmodernismen. Dessutom fokuserar Fagerholms två romaner en liknande växelverkan mellan det reella och det inbillade eller det fantastiska som Huber lyfter fram. Fantasi samt olika mer eller mindre lyckade eller misslyckade varianter av en verksamhet som har sitt ursprung i en perfekt bild visar på avståndet mellan bild och ”verklighet”, på det omöjliga i att imitera en bild. Samtidigt görs också anspråk på autenticitet. Det som ser fint ut på bild görs i fiktionen om till olika versioner av ”sanna” handlingar och fantasier, som förmedlar en tro på fiktionens förmåga att framställa det reella.

Där *Underbara kvinnor vid vatten* skapar en känsla av verklighet genom att förankra romanen tidsmässigt med hjälp av tidstypiska föremål och fenomen, lyckas *Diva* vara verklighetstrogen och samtidigt

---

72. Huber, *Literature after Postmodernism*, s. 43.

73. Ibid., s. 14 f. För diskussion kring en epistemologisk dominant som karaktäristisk för modernismen och en ontologisk dito för postmodernismen, se Brian McHale, *Postmodernist Fiction*, London & New York: Routledge 1978.

bryta gränserna för det trovärdiga. *Diva* är mycket upptagen av sanning, verklighet, lögn och fantasi, och säger både att allt hon berättar är sant och att hon till exempel blir en superhjärte och såväl prinsen i sagan om Rapunzel som Snövit. Medan en del forskare har ansett att den postmodernistiska romanen tendentiellt är realistiskt orienterad, menar Huber att romanen som skriver förbi postmodernismen snarare behandlar det mimetiska och det fantastiska som två poler på ett spektrum. Kombination, sammanblandning och växelverkan mellan det reella och det fantastiska är ett centralt projekt hos romanen som skriver förbi postmodernismen. Den återger subjektiv verklighet genom att tillåta både det mimetiska och det imaginära och genom att betona deras samexistens.⁷⁴ Det fantastiska fungerar som fiktion i fiktionen och blir därmed också betydelsebärande på ett liknande sätt som upprepnin-gen.

Kanske är det också så att tilltron till fiktionens förmåga att kommunicera och förmedla sanning och verklighet i Fagerholms romaner endast kommer till uttryck genom gestalter som är barn eller unga. Både *Underbara kvinnor vid vatten* och *Diva* använder sig av parodi för att skriva över det postmoderna, för att skapa en känsla av realism utan att för den skull använda sig av de konventioner som kännetecknar en exakt, autentisk representation enligt 1800-talsrealismen. I stället använder de sig av den postmodernistiska litteraturens narrativa strategier på nya sätt och i nya betydelser. Med huberska termer kan man säga att det modernistiska antingen-eller och det postmoderna både-och ersätts av ett rekonstruktivt trots-allt.

Bildkällor

s. 159, 171 Rafael Olin/Svenska litteratursällskapet i Finland

---

74. Huber, *Literature after Postmodernism*, s. 8–11.

Kampen för den europeiska livsstilen

Drag inom den finlandssvenska högerextrema tankevärlden efter andra världskriget

Varken finnarna eller esterna är mongoler, även om de rasmässigt skiljer sig från svenskarna. Nu för tiden pratar man också om den östbaltiska rasen [...] som har tillägnat sig ett finsk-ugriskt språk. Först under detta århundrade har finnar och svenskar i någon större omfattning beblandat sig med varandra i Finland; man kan dock notera att den moderna finländska ”överklassen” i hög grad har svenskt ursprung.¹

Det är rätt överraskande att stöta på rasteoretiska resonemang i en text som skiljer mellan Finlands språkgrupper – särskilt då man beaktar att ovanstående utdrag är från ett verk publicerat år 1971. Textens skribent, C.A.J. Gadolin som också var docent vid Åbo Akademi, hörde till de finlandssvenska högerextrema kretsarna och representerade ett perspektiv som främst hör hemma på 1920-talet. Helt och hållet försvann dock inte rasläran ur den finländska extremhögers tankevärld ens under kalla kriget. I den här artikeln beskrivs vissa drag som betecknade extremhögers verksamhet under denna tidsperiod, med särskilt fokus på gruppens finlandssvenska aktiva, till vilka Gadolin hörde.

1. Axel von Gadolin, *Von der Tataren zu den Sowjets. Der Werdegang der europäischen Ostmacht*, Tübingen: Grabert-Verlag 1971, s. 42 n. 8. ”Weder die Finnen in Finnland noch die Esten sind Mongolen, jedoch von den Schweden rassisch verschieden. Man spricht heutzutage auch von einer ostbaltischen Rasse [...] die eine finnisch-ugrische Sprache übernommen hatten. Erst in diesem Jahrhundert kommt eine Mischung zwischen Finnen und Schweden in grösseren Umfange vor; man möge jedoch beachten, dass die moderne finnische ”Oberschicht” weitgehend schwedischen Ursprungs ist.”

De finlandssvenska aktörerna hade under 1930- och 1940-talen spelat sin egen, ställvis mycket betydande, roll inom den finländska extremhögern. Utöver det svenskspråkiga Samfundet Folkgemenskapen fanns det tvåspråkiga Suomen Kansan Järjestö – på svenska Finlands Folkorganisation, vars anhängare också kallades för ”kalstalaiset” efter ledaren Arvo Kalsta.² En kanske ännu viktigare uppgift än organisationsverksamheten var att knyta kontakter till utländska aktiva, och särskilt viktigt var det att finansiera verksamheten. Det är mindre känt att verksamheten de facto inte dog ut år 1945, utan att det även därefter gjordes försök att blåsa liv i aktivismen.

Denna artikel belyser den finländska extremhögerens fortsatta verksamhet även efter år 1945 genom att betrakta fenomenet ur i synnerhet vissa finlandssvenska aktörers perspektiv. I min artikel granskar jag en grupp finlandssvenska aktiva, som redan före andra världskriget hade stött och byggt upp högerextrema nätverk i Finland. Även efter kriget fortsatte de verka inom ideologin, även om det snart skedde i tysthet och till största delen utanför offentlighetens ljus. Samtidigt byggde de på nytt upp de internationella nätverken, där kontakterna till de svenska meningsfränderna blev de viktigaste. Vidare beskrivs kort verksamheten inom två finlandssvenska högerextremistiska ungdomsgrupper under 1940- och 1950-talet. I artikeln undersöker jag hurdana nätverk som byggdes upp, hurdana samarbetsformer som bildades och hur de finlandssvenska nationalistiska föreställningarna formades i de efterkrigstida förhållandena bland de aktiva högerextremister som behandlas här.

Det finns tills vidare ytterst lite forskningsdata om den finlandssvenska extremhögerens roll i det efterkrigstida Finland. I Sverige har Heléne Lööw³ belyst Nordiska Rikspartiets nätverk som också i viss mån omfattade Finland, och Lena Berggren⁴ har behandlat tidigare kontakter i sin forskning kring den svenska antisemitismen. Det finns också en liten mängd forskning om det förkrigstida finlandssvenska

---

2. För information om organisationerna, se Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944*, Ekenäs: Schildts 1991.

3. Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*, Stockholm: Ordfront 2004.

4. Lena Berggren, *Blodets renhet: En historisk studie av svensk antisemitism*, Malmö: Arx Förlag 2014.

nationalistiska tänkandet och irredentismen. Till den mest centrala forskningen hör Matti Klinges, Göran O:son Waltås och Henrik Ekbergs verk.⁵ Likaså finns det inte mycket forskning om Finlands högerextrema rörelser under kalla kriget. Denna lucka kan i viss mån förklaras med tillgången på undersökningsmaterial; tidigare forskare har inte haft tillgång till Skyddspolisens material⁶.

I denna artikel används ett historisk-deskriptivt forskningsgrepp. En tematisk innehållsanalys har använts för att närma sig materialet som belyser mindre välkända fenomen. Särskilt fokus har satts på de teman som berör nätverksbyggande och politisk nypositionering efter kriget. Bland de ideologiska faktorerna fäster jag min uppmärksamhet vid antisemitismen och historiesynen, som hör till materialets mest centrala teman och som aktörerna fortlöpande återkommer till.

Aktörernas brevväxling och egna publikationer, som för det mesta getts ut på eget förlag, bildar den mest centrala materialhelheten. Aktörernas brevväxling finns bevarad i Åbo Akademis samlingar och i Riksarkivet i Stockholm, där Per Engdahls och Rütger Esséns samlingar innehåller en betydande mängd stoff också om finländska aktörer. Dessa källor har inte tidigare använts i forskning som berör den finländska extremhögern. Till vissa delar kompletteras bilden av Statliga polisens och Skyddspolisens rapporter, men dessa innehåller beklagligt lite material om extremhögern, särskilt från tiden före 1970-talet.

FENOMEN OCH BEGREPP: CENTRALA TEMAN INOM EXTREMHÖGERNS TANKEVÄRLD

Extremhöger kan sägas vara ett slags övergripande begrepp för olika radikala och nationalistiskt sinnade strömningar. Begreppet saknar en

5. Matti Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismin: Yhteiskunnallisia ja kansallisia näemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta*, Helsinki: WSOY 1972; Göran O:son Waltå, *Poet under Black Banners. The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-wing Swedish Literature in Finland 1918-1944*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1993; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*.
6. För information om forskning och källor, se Kyösti Pekonen (ed.), *The New Radical Right in Finland*, Helsingfors: The Finnish Political Science Association, Vol. 18, 1999. I verket har Skyddspolisens material använts endast i begränsad utsträckning gällande Pekka Siitoin.

allmänt tillämplig definition, utan är i stället relativistiskt till sin natur. När något klassificeras som extremhöger sker det i hög grad utifrån de teman som knyter ihop tankarna. Dessa teman kan också få olika innebörd och ges olika vikt beroende på kontext. Ur de definitioner som förekommer i forskningen har Cas Mudde lyft fram nationalism, främlingsfientlighet, rasism, antidemokrati och tanken om en stark nation som de mest centrala uttrycksformerna för högerextrem verksamhet under 1900-talets senare hälft.⁷

Tidvis, särskilt genom den brittiska forskaren Roger Griffins försorg, har också begreppet ”generisk fascism” använts för att beskriva fenomenets mest radikala del. Griffin formulerade på 1990-talet definitionen ”palingenetisk ultranationalism” för fascismen, och pekade på rörelser vars program, liksom inom den ursprungliga fascismen, omfattade ett revolutionärt element och därmed tanken om en ”nationell pånyttfödelse”⁸. Enligt Griffins definition kan begreppet ”allmän fascism” ses som den mest revolutionära underkategorin av högerextremism. I de skribenters texter som presenteras i denna artikel finns dock inte det revolutionära elementet närvarande, åtminstone inte så konsekvent att det skulle vara motiverat att behandla skribenterna som fascisterna enligt Griffins definition. Deras tankar innehöll ändå, till och med till väsentliga delar fascistiska drag; även radikal nationalism och rentav raslära är ställvis centrala element. C.A.J. Gadolins alster avspeglar också den för fascismen karakteristiska strävan efter att finna en så kallad tredje väg, det vill säga målsättningen att skapa ett block utanför det kapitalistiska och kommunistiska systemet. De utmärkande dragen i deras tankevärld täcks bättre in av det mer övergripande begreppet ”extremhöger”.

Även om de högerextrema grupperna och aktörerna inte bildar en helhet i strikt ideologisk mening, så utgör nätverken ett slags subkulturell tolkningsram, genom vilken den omkringliggande verkligheten uppfattas. En sådan, mer omfattande, begreppsdefinition används bland annat av den tyska forskaren Hans-Gerd Jaschke som i sitt verk karakteriserade rörelsen på följande sätt:

---

7. Cas Mudde, *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester: Manchester University Press 2000, s. 11.

8. Begreppet användes senare i flera sammanhang, men formulerades för första gången i verket Roger Griffin, *Nature of Fascism*, London: Routledge 1993.

Med extremhögern menas helheten av de synsätt, förhållningssätt och aktioner, både organiserade och icke-organiserade, som tar avstamp i människans samhälleliga ojämlikhet av rasmässiga eller etniska orsaker, som bestrider jämlikhetssträvandet i deklarationen om de mänskliga rättigheterna, betonar samhällets prioritet i förhållande till individen samt medborgarens plikt att foga sig efter de statliga målsättningarna, och som bestrider den liberala demokratins värdepluralism samt vill ändra demokratiseringsutvecklingens riktning bakåt.⁹

Idén om nationell enighet samt antiliberalism och motstånd mot parlamentarisk demokrati har alltid varit en förenande faktor i den finländska extremhögerens tänkande. Idén om nationell enighet har tagit sig lite olika former beroende på vad som ansetts vara den viktigaste fiendebilden. Utmärkande för 1920-talet var språk- eller folkstamsfrågan och för 1930-talet antikommunismen.

I den finlandssvenska extremhögerens tänkande har dock frågan om nationell enighet varit problematisk. Vid skapandet av en nationell identitet har man antingen fått överge språkliga skillnader som särskiljande faktor eller så har man i stället för att sträva efter enighet betraktat den svenskspråkiga befolkningen som en svensk irredenta. I vissa sammanhang har man också använt nordiska förbindelser som en mer vidsträckt grund för det nationella tänkandet.

I Samfundet Folkgemenskapens tolkning betonades ett ”nordisk-germanskt folk” i Runebergs anda, vilket bildade ett ”blods-, ödes- och kultursamfund”. Språkfrågan skulle med tiden få sin lösning av sig själv genom att ett organiskt samvälde skapades.¹⁰ Den så kallade östsvenskheten, där kontakten till Sverige betonades, var särskilt i början av förra århundradet närvarande i idévärlden.¹¹

9. Hans-Gerd Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Begriffe, Positionen, Praxisfelder*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 2001, s. 30. ”Unter ’Rechtsextremismus’ verstehen wir die Gesamtheit von Einstellungen, Verhaltensweisen und Aktionen, organisiert oder nicht, die von der rassisch oder ethnisch bedingten sozialen Ungleichheit der Menschen ausgehen, nach ethnischer Homogenität von Völkern verlangen und das Gleichheitsgebot der Menschenrechts-Deklarationen ablehnen, die den Vorrang der Gemeinschaft vor dem Individuum betonen, von der Unterordnung des Bürgers unter die Staatsräson ausgehen und die den Wertpluralismus einer liberalen Demokratie ablehnen und Demokratisierung rückgängig machen wollen.”

10. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 196–197.

11. Om östsvenskhet, se Klinge, *Vihan veljistä valtiosotalismiin*.

I stället för språkfrågan betonade högerextremisterna under kalla kriget antikommunism och motstånd mot Kekkonen. Detta syns också i de finlandssvenska skribenternas alster som behandlas i denna artikel. Också för de finskspråkiga aktörerna blev den så kallade äktfinskheten på sin höjd ett sidoinslag efter år 1945.

Ingenjör Niilo Rauvalas Suomalainen Kansanpuolue (sv. Finska Folkpartiet) var egentligen den enda gruppen som ännu i början av 1950-talet tog upp språkfrågan som en central programpunkt. Partiet hade en starkt äktfinsk linje som motsatte sig de svenskspråkigas privilegier, vilket troligtvis ledde till att också professor Iivari Leiviskä, en av AKS grundare, var uppställd på dess kandidatlistor. Rauvala, som varit ledare för det perifera partiprojektet, var redan under 1930-talet med i flera högerextrema grupper och hade bland annat varit med i Kalstas rörelse. I Rauvalas nya parti fanns det också personer som stödde raslärorna. I vissa sammanhang kopplades finlandssvenskhet samman med antisemitiska tankar och bland annat Helsingfors biträdande stadsdirektör Erik von Frenckell kallades för ”judeuppkomling”. Visserligen inträffade detta efter intagande av några groggar.¹²

Henrik Meinander har analyserat den finlandssvenska nationalismen under självständighetstiden med särskilt fokus på två konkurrerande begrepp. Skillnaden mellan kulturell nationalism (kultursvenskhet) och regional nationalism (bygdesvenskhet) ligger som grund för uppdelningen. Den förstnämnda betonar nationell enighet och den svenska kulturens betydelse för Finland som ett västerländskt samhälle och en del av den nordiska gemenskapen. Det regionala betraktelsesättet å sin sida betonar de etniska och nationella skillnaderna mellan finsk- och svenskspråkiga, och enligt denna syn tryggas den svenska befolkningens intressen bäst genom att man bevarar de traditionellt svenskspråkiga områdenas enighet och håller fast vid språkgränserna.¹³

Liksom Meinander också konstaterar fick det regionala synsättet särskilt under 1920-talet tidvis rent av rasistiska drag. Framöver ser vi att det senare högerextremistiska tänkandet kunde innehålla drag

---

12. Mötespromemoria från år 1949 under rubriken ”Keskikansan puolue”. Upptecknad av H. Niemi. Amp 1 N, Skyddspolisens arkiv, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

13. Henrik Meinander, *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*, Finlands svenska historia 4, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 702:4, Helsingfors 2016, s. 20–21.

av bägge nationalistiska strömningarna och att inte heller rasistiska tankar var främmande för alla ens efter krigen, även om språkfrågan i de flesta fallen inte ens var central.

FÖRHOPNINGAR OM NATIONELLT ÅTERUPPVAKNANDE

Vid fredsslutet år 1944 var det finländska högerextremistiska fältet splittrat och även ideologiskt i sönderfall. De centrala ledarna hade redan flytt landet eller försatts i husarrest. Högerextremistiska organisationer förbjöds i fredsfördraget.

Detta innebar inte att alla skulle ha gjort en fullständig ideologisk kappvändning. Det fanns dock inget utrymme för någon mer omfattande aktivism, varken inom ramen för finsk- eller svenskspråkiga organisationer. Först från och med 1960-talet framåt kan vi prata om en viss sorts kontinuitet också beträffande mer organiserad verksamhet, bortsett från några beväpnade ungdomsgrupper. Verksamheten tog sig i stället andra uttryck. Man försökte upprätthålla gamla kontakter och bekantskaper samt skaffa sig nya. De politiska förhållandena möjliggjorde inte någon öppen verksamhet, så de som stödde högerextremismen höll antingen på med underjordisk verksamhet eller försökte skapa inofficiella nätverk. Andningshål hittades ofta genom svenska samarbetspartner.¹⁴

Så som speciellt Jarkko Vesikansa har visat, handlade det inte alls om någon fullständig sorti för dem som representerade den förkrigstida, högerextrema tankevärlden. Till exempel om dem som varit aktiva inom Akademiska Karelens-Sällskapet (AKS) kan snarare sägas att de tog en ännu mer framträdande plats i samhället, även om de inte öppet förde fram sina gamla åsikter. De privata nätverken försvann åtminstone inte och antalet edsvurna AKS-medlemmar på höga samhällspositioner var betydande ända fram till 1970-talet.¹⁵

14. För utvecklingen på fältet före 1960-talet, se Tommi Kotonen, *Politiikan juoksuhaudat. Äärioikeistolainen liikehdintä kylmän sodan Suomessa*, Jyväskylä: Atena 2017.

15. Jarkko Vesikansa, "AKS:n henkinen jatkosota – seuran vaikutus kommunisminvastaiseen toimintaan kylmän sodan Suomessa", Mikko Uola (toim.), *AKS:n tie. Akateeminen Karjala-Seura isänmaan ja heimoatteen asialla*, Helsinki: Minerva 2011, s. 289–344.

I vissa likartade privata nätverk lyftes också tankemodeller knutna till gamla ideologier tydligare fram. I denna artikel behandlas en sådan grupps verksamhet.

Till de mest centrala inofficiella nätverken hörde samarbetet mellan tre finlandssvenskar som också tidigare offentligt hade verkat i olika högerextremistiska projekt. Genom samarbetet upprätthölls kontakter särskilt till Sveriges nationalistiska instanser. Detta nätverk utgjordes av docent Carl Axel Johan Gadolin vid Åbo Akademi, bergsrådet Carl-Gustav Herlitz som ledde Arabia och ingenjör John Rosberg som var chef för Helsingfors telefonförening. Också Gadolins fars kusin, Eric von Born, som hade flyttat till Sverige hade sin egen roll att spela. Efter kriget fick treklövern problem på grund av sin tidigare verksamhet. En arresteringsorder utfärdades för Gadolin och Rosberg, samtidigt som man ville avlägsna Herlitz från chefspositionen vid Arabia. Rosberg misstänktes också för landsförräderi. Särskilt hans nära kontakter med den tysksinnade motståndsrörelsen från och med hösten 1944 ansågs suspekta.¹⁶ Rosberg förnekade inte kontakterna, men något kriminellt kunde ändå inte påvisas i verksamheten.

Tidigare hade trion varit aktiv bland annat i vänskapsföreningar för Tyskland, och de stod nära nationalsocialistiska grupper i Finland. Herlitz gav bland annat under 1930- och 1940-talen ekonomiskt stöd åt Teo Snellmans nationalsocialistiska parti och låg också bakom olika tidningsprojekt. Gadolin var en känd skribent och föreläsare både i Tyskland, Finland och Sverige och presenterade särskilt sina geopolitiska visioner om en nationell omorganisering vid Tysklands seger. Rosberg uppgav nationalsocialism som sitt särintresse och hans bok som prisade Hitlers förvaltning förbjöds i Finland efter kriget. Han var kusin till utrikesminister Witting och kände personligen SS-ledaren Himmler.¹⁷

I det senare tänkandet märks också inslag av den tyska raslärans inflytande. Både Gadolin och von Born var särskilt under 1930-talet intresserade av en av de mest centrala tyska rasteoretikerna Hans F.K. Günthers tankar. Nationalsocialisten och antropologiprofessorn

---

16. Se HM 4742, Rosberg, John. Ek-Valpo II, RA, Helsingfors.

17. Markku Jokisipilä & Janne Könönen, *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*, Helsinki: Otava 2014, s. 276.

Günther hade täta kontakter med Finland ända fram till slutet av andra världskriget och hörde till Rosbergs vänner. Günther framförde i sina teorier tanken om finlandssvenskarna som representanter för den nordliga rasen och detta var ett synsätt som Rosberg försökte främja också i sitt hemland.

Efter kriget försökte man bygga upp samarbetsnätverk speciellt med Sverige, med gamla bekanta i de centrala rollerna. Per Engdahl och Rütger Essén hade blivit viktiga samarbetspartner som representerade den gamla generationens extremhöger. De hade varit verksamma i olika högerextremistiska organisationer redan på 1920-talet och innehållit ledande positioner inom extremhögeren under kriget. Förutom med högerorganisationen Sveriges Nationella Förbund som hade lösgjort sig från Högerpartiet samarbetade de också med ingenjör C.-E. Carlbergs antijudiska organisation Samfundet Manhem, där båda var verksamma som föreläsare. Bägge två var också medlemmar i den tyskorienterade Riksföreningen Sverige-Tyskland, som var starkt pronazistisk. Organisationens eget förlag, Dagens Böcker, gav också ut Gadolins böcker i Sverige.¹⁸ Gadolin hade dessutom tidigare varit föreläsare vid Samfundet Manhem, liksom Rosbergs balttyska hustru Lyoka Rosberg. Herlitz å sin sida gav finansiellt stöd till Esséns tidningsprojekt såväl före kriget som efter år 1944.

De instanser som tidigare öppet hade stött nationalsocialismen eller fascismen försökte efter kriget bygga upp omfattande samarbetsformer över hela Europa. Här spelade svenskarna en central roll. Speciellt Per Engdahl försökte bygga upp en europeisk samarbetsorganisation för nationellt sinnade. Den så kallade Malmörörelsen som han ledde, representerade de gamla åskådningarna, dock utan rasläror, och var under 1950-talet ett av de viktigaste europeiska samarbetsforumen som före detta fascister kunde ansluta sig till. Avsikten var dock att åtminstone för syns skull skaka av sig det förgångna och driva en sådan verksamhet att det inte endast såg ut som ett försök att restaurera det förflutna. Engdahl skrev om detta till Gadolin samtidigt som han introducerade sin tidning *Vägen Framåt*:

---

18. För information om organisationen, se Karl N. Alvar Nilsson, *Svensk överklass och högerextremism under 1900-talet*, Stockholm: Federativs 2000, s. 120–133.

Som framgår av tidningen, har vi så att säga genom omständigheternas makt kommit att spela en viss roll för samordningen av nationella krafter i Europa. En av våra huvudsynpunkter därvid har varit att till varje pris undvika en restauration av det förflytna. Vad vi just nu anse som vår främsta arbetsuppgift är skapandet av en grupp människor med hundraprocentigt inbördes förtroende och med en gemensam ideologisk grundval.¹⁹

Också finländarna skulle enligt Engdahl ha kunnat vara med i detta samarbete. De tilltänkta medlemmarna var dock mycket försiktiga. Det kommunistiska trycket sågs som för starkt för att man öppet skulle ha kunnat bekänna sig till gamla ideal ens i den förmildrade form, fri från rasläror, som Engdahl framförde.

Finländarna ansåg att man i första hand borde försöka bibehålla verksamhetsfriheten, som även den ansågs vara mycket begränsad. När Per Engdahl år 1953 framförde en förhoppning om att man också i Finland kunde inleda något slags ”klubbmässig” verksamhet, svarade Gadolin honom så här:

För oss här är det t.v. viktigast att kunna bevara den personliga rörelsefriheten d.v.s. kunna resa till utlandet utan hinder av myndigheterna. Det behöves inte mycket för att helt godtyckligt få ett pass indraget eller ingen resevaluta beviljad – de som inte äro systemets såta vänner här får ”so wie so” betala 40 % mera för sin utlandsvaluta. I förordningsväg äro vi dessutom förbjudna att skriftligt eller muntligt uttala politiska åsikter i utlandet eller överhuvudtaget träffa avtal om publicering av någonting o.s.v. En undersåte i storfurstendömet Finland var en tio gånger friare man än en republikan av idag, men den demokratiska propagandagröten dränker varje eftertanke.²⁰

Enligt Gadolin var det enda raka att fungera som affärsmän, vilket medförde relativt fri rörlighet. Det gick ändå att skönja en lite mer tillåtande atmosfär. Den föraktade parlamentariska demokratin höll på att ge plats åt nya föreställningar, vilket ur extremhögerns synvinkel

19. Engdahl till C. A. J. Gadolin 18/2 1953, Per Engdahls och Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 42, Riksarkivet (RA), Stockholm.

20. C. A. J. Gadolin till Engdahl 22/2 1953, Per Engdahls och Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 42, RA, Stockholm.

särskilt reflekterades av studentrörelserna. Bland annat grundandet av studentorganisationen Frihetens Akademiska Förbund (Vapauden Akateeminen Liitto) var ett eko från 1930-talet. I mitten av decenniet beskriver Rosberg den friare stämningen i ett hoppfullt brev till Rütger Essén:

Här börjar livet ånyo. En andlig väckelse kan spåras [...]. Studenterna tala nu om frihet och ära och understödas av rector magnificus. Nya vindar söka rymd, trots allt parlamentariskt snavs. Eller rättare sagt tack vare skräpet. Eländet skall utplåna sig själv.²¹

Gadolin verkade däremot inte över huvud taget se några positiva tecken i den politiska utvecklingen. Hans pessimism riktade sig främst mot det politiska förfallet och underdånigheten inför Sovjetunionen. När det sista försöket att avlägsna Kekkonen från hans ämbete misslyckades, i och med att Honkaförbundet stupade, kände han sig synnerligen tröstlös. I ett brev riktat till C. von Haartman år 1962 beskrev han Finlands situation i dystra tongångar:

Här går vi in i en mycket dunkel politisk fas: alla ryggar ha plötsligt blivit så krumma – i riktning mot solens uppgång. Nästan alla stora och små politiker slår redan knut på stjärten av idel hyllning för den, som fått äran av det stora förtroendet österifrån. Så valet här blir ju en farce, då alla redan tagit rättning.²²

I praktiken bidrog Gadolin, Herlitz och Rosberg endast i begränsad omfattning till att korrigera den politiska situationen. De äldre stigna männen hade varken tid eller ork till någon mer omfattande organiserad verksamhet. Av försiktighetsskäl saknade de också lust att engagera sig trots det friare politiska klimatet. Rosberg och Herlitz stod bakom Rütger Esséns besök på Svenska klubben i Helsingfors år 1955, vilket i princip var det enda konkreta exemplet på ett tillfälle där man organiserade verksamhet via ett löst nätverk. Till

21. John F. Rosberg till Essén 16/3 1955, Rütger Esséns arkiv, vol. 14, RA, Stockholm.

22. Gadolin till Carl von Haartman 5/3 1962, Carl von Haartmans samling, Åbo Akademis bibliotek.

evenemanget inbjöds naturligtvis också Gadolin. Till vänkretsens mer säregna bekantskaper hörde den amerikanske journalisten Donald Day som hade slagit sig ner i Finland och också fick en inbjudan.²³ Under andra världskriget hade Day propagerat för Tyskland och mot det judisk-bolsjevikiska systemet, vilket ledde till att han efter kriget arresterades genom amerikanernas försorg.

Esséns besök hade en viktig, psykologisk effekt och uppmuntrade också andra nationalistiskt sinnade. Vasabon Gustaf Beltzner skrev till Herlitz att han glädde sig mycket åt nyheten, och påpekade att det i Vasa skulle vara omöjligt att bjuda in en så ”belastad” person. Rosberg och Herlitz besökte också tillsammans Stockholms ungsvenska rörelses sammankomster, där de även träffade Essén.

Sitt mest konkreta uttryck fick aktivismen dock genom publikationsverksamheten. När atmosfären hade blivit mer tillåtande blev bergsrådet Herlitz inspirerad att publicera antisemitiska pamfletter, vars effekter avspeglade sig också i Sverige. I Finland publicerade Gadolin sina kraftigaste kommentarer redan 1946, dock under pseudonym. Judehatet satte sin prägel, speciellt på Herlitz skrifter.

ANTISEMITISM SOM BRÄNSLE FÖR DE HÖGEREXTREMA ÅSKÅDNINGARNA

För extremhögern är juden användbar som syndabock på många sätt: judarna kan ses som fiender till organisk nationalism, som orsak till den rotlösa fluktuationsbaserade globalkapitalismen och kommunismen som anses förstöra traditionella samfund och hierarkier.²⁴

Sist och slutligen handlar det om ett klassiskt uttryck för jude-motstånd: tanken att judarna är en grupp, en ”parasit”, som blandar upp folken och som saknar förmåga att skapa civilisation eller ge form åt något. De upplevs som farliga ur *den organiska nationalstatens* och nationalismens perspektiv, emedan de splittrar den nationella enig-

---

23. Herlitz Rütger till Essén 13/2 1955, Rütger Esséns arkiv, vol. 93, RA, Stockholm.

24. Richard Saull, Alexander Anievas, Neil Davidson & Adam Fabry, ”The longue durée of the far-right: an introduction”, Richard Saull, Alexander Anievas, Neil Davidson & Adam Fabry (eds), *Longue durée of the far-right. An international historical sociology*, London: Routledge 2015, s. 6.

heten som upplevs som så relevant.²⁵ Steffen Kailitz har till och med konstaterat att strävan efter homogenitet är en allom förenande faktor för extremrörelser, såväl i höger- som vänsterlägret: ”Representanter för extremrörelser tror att det är möjligt att skapa ett homogent samhälle, där de styrandes och de styrdas intressen är identiska.”²⁶

I verket *Sambället i krigets trollkrets* presenterade Gadolin under pseudonymen Alexander Gaditz år 1946 fascistiska och nationalsocialistiska ekonomiska teorier i ett accepterande ljus. I sitt verk tog han också ställning till krigsorsakerna. Gadolins uppfattning är närapå konspiratorisk: De västerländska finansiella kretsarna drev i hopp om ekonomisk vinning världen till krig och kaos. En hatpropaganda som pågått i årtal mellan olika folk och samhällsklasser skapade grogrund för kriget. Gadolin anser inte att hatpropagandan uppstått spontant, utan han ser den som styrd av överheten och föreställer sig att ”någon enskild instans” står bakom den – när saken granskas grundligare står det klart att denna instans är judarna.

Versaillesfreden hade likaså från början inte alls strävat efter att upprätthålla fred, utan i stället haft ett nytt krig i sikte:

Vissa stipulationer i Versaillesfreden [...] föreföllo ha konstruerats just för att åstadkomma en ny explosion inom rimlig tid, en förutsägelse, som ett stort antal ekonomiska och politiska skribenter i segrarstaterna själva förenade sig om.

-
25. Om judefientlig semantik, se t.ex. Alexander Bein, ”Der Jüdische Parasit’. Bemerkungen zur Semantik der Judenfrage”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 13:2 (1965), s. 121–149. Läran om den ”ariska rasen” och dess överhöghet som en ras med skapande förmåga härstammar från 1800-talet och fransmannen Arthur de Gobineaus skrifter. De Gobineau förhöll sig förhållandevis uppskattande till judendomen, men hans argument om ariskheten användes senare också som motivering till antisemitismen.
26. Steffen Kailitz, *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Auf dem Weg zur „Volksfront“?*, Zukunftsforum Politik. Broschürenreihe herausgegeben von der Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. 2005:65, s. 10. ”Alle Extremisten glauben an die Möglichkeit einer homogenen Gemeinschaft, in der eine Interessenidentität zwischen Regierenden und Regierten besteht.”

Den amerikanske presidenten F.D. Roosevelt med sina judiska medarbetare var enligt Gadolin mäterregissören som låg bakom all negativ utveckling.²⁷

Den judiska konspirationen låg i Gadolins teori, i likhet med i det klassiska antisemitiska tänkandet, bakom all negativ utveckling som pågick i västländerna. Gadolin hänvisade till teorier enligt vilka judarnas målsättning är ett judiskt herravälde:

Judarnas stora inflytande inom amerikansk finans samt det egenartade och målmedvetna sätt, på vilket detta begåvade folkslag förstått att tillvälla sig penningmakten, ha givit upphov till teorien om att judarna med en hemlig destruktiv politik ville upplösa de kristligt-borgerliga samhällena för att på dessas ruiner upprätta ett judiskt herravälde.²⁸

Utan att direkt ta ställning till om det så kallade *Sions vises protokoll* är äkta eller inte, utreder Gadolin sida upp och sida ner hur träffande och förutspående denna skrift om judarnas strävan efter herravälde är. Gadolin kommer i sina tolkningar av protokollet fram till en totalitär antiutopi: oppositionen och yttrandefriheten kvävs, kulturella minnesmärken förstörs och allt som hållits heligt släpas i smutsen.

Bergsrådet Herlitz framförde ännu mer oförtäckt antijudiska tankar än Gadolin. I hans mening gav bland annat *Sions vises protokoll* och andra motsvarande konspirationsteorier en autentisk bild av judarnas konspirationer. På 1950-talet gav Herlitz på eget förlag ut två anti-judiska pamfletter, som också ledde till rättspåföljder i Sverige.

Herlitz efterkrigstida aktivitet bestod också i övrigt av publikationsverksamhet. Han började ge finansiellt stöd till Rütger Esséns tidning *Dagsposten* som från och med år 1952 utkom under namnet *Fria Ord*. Tidningen var huvudsakligt språkrör för det svenska ytterhögerpartiet Sveriges Nationella Förbund och känd bland annat för sin antisemitiska linje, vilket var något som ofta glädde Herlitz. Han prenumererade dessutom på den nationalsocialistiska tidningen *Nordisk Kamp*, som hade grundats av Göran Assar Oredsson²⁹.

27. Alexander Gaditz, *Sambället i krigets trollkrets*, Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Carlos 1946, s. 174-176.

28. *Ibid.*, s. 176.

29. Karl Gustav Karl Jaeger, protokoll 18/6 1965, hs 1a3 xc-8r, Skypo, Helsingfors.

Herlitz såg den världspolitiska situationen som hopplös, vilket judarna också bar skulden till. År 1955 skrev han till Essén om judarnas inflytande:

Jag ser mycket mörkt på utvecklingen i världen nu, Bolsjevismen är judisk och kapitalismen likaså, men det vill man icke veta och möjligheterna att motarbeta judarna är för länge sedan försuttna.³⁰

Enligt Herlitz måste judefrågan fortfarande lyftas fram eftersom den var så central. Han var därför besviken när Malmörörelsens tidning *Nation Europa* antog en linje där rasläror inte betonades i någon högre grad. Med anledning av den brittiska fascisterna Oswald Mosleys artikel i tidningen skrev han vresigt till Essén:

I häftet n:o 6 av "Nation Europa" läste jag en artikel av Mosley, som enl. min mening var ingenting annat än snafsprat. Han talar om "wir", "die Russen", och "die Amerikaner", men icke ett ord om den roll judarna spelar.³¹

År 1954 beslutade sig Herlitz för att publicera pamfletten *Något om tidens största fråga* på eget förlag. År 1956 gavs den ut på finska under titeln *Sananen aikamme suurimmasta kysymyksestä*. Av den svenska upplagan tog han ännu ett nytryck år 1957. En annan pamflett, *Några synpunkter på vad som hänt och händer i världen*, utgavs år 1957 och utkom samma år också på finska under titeln *Maailmantapahtumat eilen ja tänään eräiden näkökohtien valossa*.

I utredandet av "tidens största fråga" konstaterar Herlitz att judarnas "rasmässiga samhörighet" är unik och att de strävar efter att hålla "sitt blod oblandat". Enligt Herlitz lever judarna som parasiter bland övriga trossamfund, och har som målsättning att förlava dessa. I skriften refereras till flera antisemitiska falsarier. Han redogör bland annat länge för "profetian", skriven av "den amerikanske presidenten" Benjamin Franklin, där denne varnar för de katastrofala följder som judeinvandringen kommer att få.³² Falsariet från 1930-talet används

30. Herlitz till Rütger Essén 16/7 1955, Rütger Esséns arkiv, vol. 93, RA, Stockholm.

31. Herlitz till Rütger Essén 13/7 1955, Rütger Esséns arkiv, vol. 93, RA, Stockholm.

32. Carl-Gustaf Herlitz, *Sananen aikamme suurimmasta kysymyksestä*, Helsinki: egen utgivning 1956, s. 1–2.

fortfarande flitigt och citeras bland annat på Finska motståndsrörelsens webbplats.³³

Herlitz ser judarnas makt som genomgripande. Judarna står bland annat bakom två världskrig, ryska revolutionen, ett kommande tredje världskrig och till och med det judefientliga våldet. Herlitz konstaterar att ”judarnas makt är så stor att ingenting – lindrigt talat – händer mot judarnas vilja”.³⁴

Herlitz stridsskrift från år 1957 medförde problem också för de svenska meningsfränderna. C.E. Carlberg som bland annat delat ut Herlitz pamflett ”Några synpunkter på vad som hänt och händer i världen” i Stockholms skolor dömdes till 60 dagsböter i Stockholms rådhusrätt. I rättens dom konstaterades bland annat att

Rådshusrätten finner att skriften i åtalade delar innehåller åtskilliga nedsättande, uppenbart osanna uppgifter angående judarna såsom folkgrupp och således förtal mot dem ävensom åtskilliga smädliga uttalanden beträffande desamma.³⁵

Enligt Carlberg hade Herlitz använt synnerligen milda och artiga formuleringar och det var inte heller obestriddligt att påståendena var osanna. Enligt honom skadade domen Sverige bilden i det östra grannlandet och förolämpade en meriterad industrimagnat. Efter att ha utrett de politiska våldsdådens långa historia konstaterar Carlberg: ”Herlitz’ skrift är bara ett blygsamt, amatörmässigt försök till att bringa en diskussion i gång om mosaismens möjliga roll i den olyckliga utvecklingen.”³⁶

Besvären ledde ingen vart och domen fastställdes också i den högsta rättsinstansen. Herlitz hade planer på att publicera ännu en tredje skrift, men Carlbergs dom fick honom troligtvis på andra tankar.

33. Vastarinta.com: ”2000 vuotta antisemitismiä” 24/7 2014, <http://www.vastarinta.com/2-000-vuotta-antisemitismia/> (hämtad 26/10 2016).

34. Herlitz, *Sananen aikamme suurimmasta kysymyksestä*, s. 3, ”juutalaisten valta on niin suuri, että – lievästi sanoen – ei mitään tapahdu vastoin juutalaisten tahtoa”.

35. *Tryckfrihetsåtalet mot civilingenjör C.E. Carlberg*, Stockholm: C.E. Carlbergs stiftelse 1958, s. 4.

36. *Ibid.* s. 51.

HISTORIESYNNENS BETYDELSE

Att omarbete den rådande historiesynen hör till extremhögerens mest centrala strategier. Detta gäller särskilt de instanser som inte helt och hållet vill lösgöra sig från fascismens och nationalsocialismens idéhistoria. Förintelseförnekelse är ett av de centrala elementen i denna strategi. C.G. Herlitz hörde till de första i Finland som förnekade förintelsen och han framförde sina egna åsikter om ämnet bland annat år 1956 i Esséns tidning *Fria Ord*. Herlitz påstod att det fanns fler judar efter kriget än det funnits före och att det saknades dokumentation som gav stöd åt att judarna skulle ha förintats.³⁷ I ett vidare avseende handlar detta om ett försvar av och motivering till ett nationalistiskt politiskt tänkande: Enligt förintelseförnekarna används förintelsen som grund för en politik som förnekar nationalismens betydelse.³⁸

Herlitz anser att ”det är samma krafter som bakom styr både i Ryssland och Amerika” och hänvisar till judarna. Han var också redo att tro på teorier enligt vilka judarna skulle stå i beråd att starta ett tredje världskrig för att uppnå världsherravälde.³⁹ Herlitz såg Europas belägenhet i en pessimistisk dager och trodde inte längre på att Europa skulle kunna resa sig och bli en geopolitisk motpol.

Av de finlandssvenska aktörer som behandlas i denna artikel var C.A.J. Gadolin den aktivaste inom historierevisionismen. Hans verk *Samhället i krigets trollkrets* är en historiebeskrivning som förutom att vara ett övergripande försvarstal för fascismen också kryllar av olika konspirationsteorier och präglas av antisemitism.

Det nationalsocialistiska Tyskland och fascistiska Italien var enligt Gadolin ”försöksstater” där man eftersträvade balans mellan marxistisk totalitarism och finanskapitalism, vilka till sist kvävde försöken. I Gadolins tycke var både statssocialism och finanskapitalism trots sina skenbara demokratisträvanden närmast att betrakta som oligarkier; i den ena styr ett parti, medan den andra är en finansoligarki, styrd av

37. Jag tackar forskare Tobias Hübinette för uppgifterna om Herlitz publikation. Herlitz åberopade bland annat Röda Korsets rapporter och befolkningsstatistiken som förintelsemotståndarna brukar hänvisa till ännu i dag.

38. Se t.ex. Tommi Kotonen, ”Holokaustin kiistäjät ja ’kansallismielisyyden alasajo’”, *Tieteessä tapahtuu* 2016:3, s. 9–15.

39. Herlitz till Rütger Essén 4/10 1954, Rütger Esséns arkiv, vol. 93, RA, Stockholm.

storföretagens ledning. I Tyskland och Italien var individualism och ekonomisk frihet fortfarande i viss utsträckning möjliga.⁴⁰

Konspirationsteorierna och dystopierna som verket ger uttryck för var förhållandevis allmänna i de kretsar som försökte förneka Tysklands krigsansvar och där man snarast förhöll sig skeptisk till skräckhistorierna om tredje riket. ”Finansjuden” som krigets upphovsmakare hade figurerat redan i Hitlers beryktade ”profetia” från år 1939, där han förutspådde den krigshetsande judiska rasens undergång i Europa.

Under 1950-talet fortsatte Gadolin sitt arbete särskilt genom att diskutera befolkningsfrågan. Redan under tredje rikets tid hade han funderat på befolkningsflyttningar och delningen av Tysklands östra områden. Nu fick han utreda folkrörelser i en annan riktning: de från öst hemvändande tyskarnas öden. Han uppträdde som expert i flyktingfrågor och arbetade för flyktingministeriet vid regeringen i Bonn. Hans verk som behandlade ämnet publicerades också på engelska. År 1965 berättade han i ett brev till Engdahl om hur han är svartlistad nästan överallt, men att han fått prata inför Europarådet om ”demokratins gränser”.⁴¹

Gadolin återkom till judefrågan och krigsansvarigheten i verket *Von der Tataren zu den Sowjets* som utkom år 1971. Verket gavs ut av Grabert-Verlag som var känt som en publiceringskanal för förintelseförnekare. Gadolin omnämns som en auktoritet på förintelsens offermängd också i förintelseförnekaren Heinz Roths verk år 1974, även om Gadolin aldrig offentligt förnekade förintelsen. Privat uppskattade han krigets judeoffer till cirka 300 000 i stället för sex miljoner.⁴²

I verket från 1971 behandlar Gadolin huvudsakligen Sovjetunionens utveckling. I detta sammanhang hävdar han att den egentliga orsaken till kriget var att Stalin strävade efter att sätta i gång ett krig mellan de kapitalistiska staterna. Till följd av kriget skulle staterna i väst bli utmattade, vilket skulle ge Sovjetunionen möjlighet att expandera sin intressesfär och sprida sin ideologi. Enligt Gadolin var Stalin

---

40. Gaditz, *Sambället i krigets trollkrets*, s. 183.

41. Gadolin till Engdahl 21/11 1965, Per Engdahls och Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 42, RA, Stockholm.

42. Heinz Roth, *Was geschah nach 1945? Auf der suche nach der Wahrheit. Teil III. Die KZ-Prozesse*. Saknar tryckort (egen utgivning) 1974, s. 164.

beredd att anfälla Tyskland sommaren 1941, vilket gjorde Operation Barbarossa till rent självförsvar.⁴³

Också i detta sista verk lyfte Gadolin fram teman som återfinns i de nutida så kallade historierevisionisternas skrifter. Fortfarande är det populärt, särskilt i högerextrema kretsar, att se Tysklands agerande som en försvarsåtgärd, medan Stalins långtgående ideologiska målsättningar förklarar varför kriget bröt ut.

I sina tidigare, mer konspirationsteoretiska beskrivningar, anser Gadolin att det handlade om en följdriktig utveckling som framskred åt samma håll som den judekontrollerade helhetsutvecklingen. I verket som blev hans sista konstaterar han däremot att det finns en ideologisk konflikt mellan å ena sidan finansjudendomen som kontrollerar det amerikanska åsiktsklimatet, å andra sidan vänsterpressen som står under judiskt inflytande. Den här gången delades fronten mellan västmakterna och Sovjetunionen. Också Israel, på västmakternas frontlinje, kunde betraktas välvilligt och dess krigshandlingar godkändes som försvarsåtgärder. Även Sovjetunionen, ärkefienden i boken, var ändå enligt Gadolin starkt påverkat av judarna, eftersom ”judarna spelade en erkänt stor roll i bildandet av Sovjetunionen”.⁴⁴ Den geopolitiska orienteringen västerut är ändå intressant då man betänker att bergsrådet Herlitz ännu på 1950-talet kunde betrakta Sovjetunionen i positiv dager, emedan ”judarna icke har något att säga till om i Ryssland numera”.⁴⁵

SPRÅKFRÅGAN I DE FINLANDSSVENSKA HÖGEREXTREMA ÅSKÅDNINGARNA

I Gadolins, Herlitz och Rosbergs åskådningar och verksamhet betonas ett vidare, europeiskt perspektiv i stället för traditionellt nationalistiska föreställningar. På ett allmänt plan torde man kunna säga att deras ideologi snarare hörde till den internationella, högerextrema tankevärlden, och att de inhämtade ideologiska verktyg från den internationella litteraturen. Det här är på sätt och vis en av paradoxerna

43. Gadolin, *Von der Tataren zu den Sowjets*, s. 73–78.

44. Ibid. s. 194. “[...] Juden bekanntlich eine sehr grosse Rolle beim Aufbau der Sowjetunion gespielt haben”.

45. Herlitz till Rütger Essén 2/3 1955, Rütger Esséns arkiv, vol. 93, RA, Stockholm.

inom de efterkrigstida nationalistiska åskådningarna; i stället för att proklamera de nationalistiska åsikterna offentligt var det endast möjligt att verka i skymundan eller utomlands. Det var inte alls den inhemska politiken, som redan var dömd till undergång, utan i stället Europas utveckling och politik som bildade referensram.

Också i Gadolins skrift från år 1946 framhävs den europeiska åskådningen. Europa hade hamnat i kläm mellan de ekonomiska och politiska blocken. För Finlands del fanns en tydlig tolkning: gränsen mellan blocken gick vid Torne älv. Besluten fattades utanför Europa: ”Europa har sönderfallit i tvenne resp. trenne intressesfärer, vilkas gränser utomeuropeiska maktfaktorer bestämt, och inom vilka motsatta sociala och ekonomiska åskådningar besitta maktstöd.”⁴⁶

I fråga om Europas situation som helhet betraktad, hade Gadolin dock inte helt och hållet förlorat hoppet, åtminstone inte beträffande kommande generationer: ”Det synes sannolikt, att en utjämning av tidens ohyggliga motsatser blott kan åstadkommas av en ny generation, som frigjort sig från krigstidens hatballast”. En sådan utveckling var dock avhängig av hur historien skulle komma att skrivas och huruvida man för att förenkla historieskrivningen och skapa massmänniskor, pekade ut ”syndabockar” vilket säkerställde blockindelningen.⁴⁷

Med tanke på det europeiska perspektivet är det värt att notera att de finlandssvenska aktörerna utifrån källorna inte försökte skapa några som helst kontakter till de finskspråkiga som representerade samma ideologi. Utan några påverkningsmöjligheter i hemlandet försökte aktörerna komma in i det internationella nätverk som på den tiden höll på att utvecklas till ett slags eurofascism, särskilt under ledning av de svenska aktörerna. Till viss del återspeglas detta också av att en del finlandssvenska skribenter återfinns i staben av medarbetare i den viktigaste europeiska högerextrema publikationen *Nation Europa*. I denna tidning lyfts även det finlandssvenska perspektivet i viss mån fram.

I de finlandssvenska aktörernas alster är det anmärkningsvärt att språkfrågan inte nämns som grund för teserna i någon märkbar omfattning, för att inte tala om att man öppet skulle ha gjort språket till

---

46. Gaditz, *Sambället i krigets trollkrets*, s. 205.

47. Ibid.

en rasfråga. Inte ens i Gadolins förhållandevis omfattande *Sambället i krigets trollkrets* behandlas problemet. Detta innebär dock inte att de gamla tankemodellerna skulle ha upphört att påverka i bakgrunden.

Nation Europas skribenter, såsom Gadolins fars kusin Eric von Born som på 1930-talet var känd för sina antisemitiska skrifter, koncentrerade sig oftast på att framhålla finlandssvenskarnas viktiga kulturbyggande roll. Så som von Born betonade var "svenska språket ytterst tjänligt som kulturell bro i västlig riktning när politisk isolation hotar Finland".⁴⁸ von Born som hänvisade till finlandssvenskarna med det regionalt avgränsande begreppet "kustfolket", såg finlandssvenskarna som kulturbärare i stil med grekerna som på sin tid slog sig ner vid Levantens stränder i Mindre Asien. Den uppenbara tanken var att kontakterna till den europeiska extremhögern också fungerade som skydd för den språkliga minoriteten. *Nation Europa* drev tanken om ett Europa som byggde på folkens andliga samhörighet, bildat av en mosaik bestående av olika kulturer som skulle förena sig för att försvara "den europeiska livsstilen" mot "det asiatiska hotet".⁴⁹ Denna ideologi verkade också passa bra ihop med de behov som den finlandssvenska minoritetens extremhöger hade.

I Eric von Borns skrifter kan också ett hierarkiskt element skönjas. Det reflekterar den nationalistiska tanken om vissa kulturer som kulturbärare och kulturutvecklare, "Kulturträger", medan andra kulturer antingen förblir passiva konsumenter eller i värsta fall kulturförstörare. I hans alster var de finskspråkigas roll endast att hålla dörren öppen västerut och därmed skydda den finlandssvenska minoritetens rättigheter och på så viss möjligtvis själva bli civiliserade. von Born beskriver i poetiska ordalag hur finlandssvenskarna "likt en våg som rullar in från havet" och "med av liv pulserande kraft" "jämjar vägen för den stigande kulturen".⁵⁰

Också i detta avseende är historiebegrivningen i Gadolins verk från år 1971 egenartad. Redan tidigare hade han bland annat, tvärtemot

48. Eric von Born, "Finnland und das Zweisprachenproblem", *Nation Europa* 1954:10, s. 24. "Bei der drohenden politischen Isolierung Finnlands ist ausserdem die schwedische Sprache von hohem Nutzen als Kulturbrücke in westlicher Richtung".

49. Se t.ex. Heinrich Zillich, "Nation Europa", *Nation Europa* 1951:1, s. 8–15.

50. von Born, "Finnland und das Zweisprachenproblem", s. 24. "Wie eine Woge ist das schwedische Volkstum vom Meer her herangerollt [...] nachdem seine sprudelnde Kraft [...] der aufsteigenden Kultur [...] den Weg bereitet hat."

den allmänna uppfattningen, framkastat att finlandssvenskarna i sin helhet tillhörde en ”vit front” mot ”kommunisterna”.⁵¹ I det senare verket *Von der Tataren zu den Sowjets* betonar Gadolin finlandssvenskarnas och särskilt adelns betydelse för uppkomsten av den nationella kulturen och nationalismen, samt finlandssvenskarnas centrala roll i både jägarrörelsen och politiken före år 1945. Därefter föddes en ny klass ledd av politiker och affärsmän, vilket medförde att finlandssvenskarnas ställning försvagades märkbart.

Den röda tråden genom Gadolins alster är finlandssvenskarnas positiva roll i kulturutvecklingen och i försvaret av Finlands självständighet, till skillnad från ”den nya, politiskt styrande finskspråkiga klassen” som drev Finland i famnen på Sovjetunionen. Bilden av de finskspråkiga är snarast pejorativ: ”Fastän finnen i Stockholm och Paris framstår som anspråkslös på grund av sina språksvårigheter och sin långsamma natur så är han mäktigt hyllad i Sovjetunionen där han också kan släcka sin stora törst.” Enligt Gadolins beskrivning utnyttjar de sluga ryska politikerna de finskspråkigas anspråkslöshet, osäkerhet och dryckesbegär på ett förslaget sätt.⁵²

Språkets samband med nationalkaraktären var en uppfattning som härstammade från romantiken. I Gadolins tolkning kan man ändå se drag av teorier baserade på rasläror ur denna tankevärld. Rötterna till Gadolins uppfattning om de finskspråkigas rasmässiga särart hittas i 1920-talets föreställningar, där Rolf Nordenstreng var en centralgestalt; han ansåg att finnarna hörde till den östbaltiska rasen.⁵³ Denna teori, där finnarnas sämre förmåga att skapa politik och kultur betonades, hade Gadolin också förespråkade, bland annat

51. Axel von Gadolin (1968): ”Die Swedische Volksgruppe in Finnland”, *Europa Ethnica* vol. 25, 1, s. 2–12.

52. Gadolin, *Von den Tataren zu den Sowjets*, s. 171–172. ”Während der Finne in Stockholm und in Paris als Folge seine Sprachschwierigkeiten und seiner langsamen Natur eine bescheidene Figur abgibt, wird er in der Sowjetunion gefeiert und kann dort auch seinen grossen Durst stillen.”

53. Ibid. s. 42. Jfr Aira Kemiläinen, *Suomalaiset, outo Pohjolan kansa: rotuteoria ja kansallinen identiteetti*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1993, s. 237–242. Begreppet ”den östbaltiska rasen” myntades av den finlandssvenska antropologen Rolf Nordenstreng som försökte skilja mellan språkgrupp och ras och därmed också övergav begreppet ”den germanska rasen” och i stället talade om ”den nordiska rasen”. Även om Gadolin tillägnade sig Nordenstrengs begrepp ”den östbaltiska rasen” så talade han också om ”den germanska rasen”.

i sitt verk från 1943 som också gavs ut på tyska. Gadolin betonade också finnarnas positiva sidor, så som viljekraft och envishet, men inte intellektuella egenskaper. I sina senare publikationer utredde han inte längre denna teori i någon större omfattning men betecknande nog hänvisade han till den ännu år 1971.⁵⁴

Samtidigt såg Gadolin också finlandssvenskarnas godtrogenhet som ett problem: fast den finskspråkiga befolkningen hela tiden utvidgade sitt revir och kulturella inflytande, ansåg den finlandssvenska eliten ändå att deras position var tryggad, eftersom de bevarade och importerade västerländsk kultur till Finland. Gadolin ansåg att ”än i denna dag kan inte de finlandssvenska politikerna förmå sig att officiellt erkänna att detta är ett misstag”.⁵⁵ Den språkliga likabehandlingen var enligt honom snarast skenbar. För att bevara den finlandssvenska delen av befolkningen skulle det enligt Gadolin ha varit nödvändigt med medvetenhet om hotet och ett hårdare försvar av gränsen mellan språkgrupperna.⁵⁶

Med tanke på den efterkrigstida finlandssvenska nationalismen är det intressant att Gadolin redan tidigt betonade finlandssvenskarnas roll som etnisk minoritet; detta synsätt finns i Gadolins produktion ända sedan 1930-talet. Enligt Bo Lönnqvist fick minoritetsretoriken bredare genomslagskraft först från och med 1950-talet, till viss del som en följd av kulturchocken som följde på att traditionellt finlandssvenska områdens språkförhållanden förändrades till förmån för de finskspråkiga.⁵⁷ För Gadolin som argumenterade utifrån rasläran föll sig detta perspektiv på sätt och vis naturligt. När han betonar de svenskspråkigas roll som minoritet presenterar han dem å ena sidan som kontinuerligt hotade, men i ljuset av sina historiska prestationer

54. C.A.J. Gadolin, *Finnland. Vergangenheit und Gegenwart*, Königsberg: Osteuropa Verlag 1943; jfr Gadolin, *Von der Tataren zu den Sowjets*, s. 42.

55. Axel von Gadolin, ”Die rechtliche und faktische Stellung der schwedischen Volksgruppe in Finnland seit 1945”, Franz Riedl (Hrsg.), *Humanitas ethnica. Menschenwürde, Recht und Gemeinschaft. Festschrift für Theodor Veiter; dargeboten zum 60. Lebensjahr*, Wien: Braumüller 1967, s. 198–207, 200. ”Auch heute noch wollen offiziell leitende finnlandschwedische Politiker den Irrtum nicht zugeben.”

56. Ibid.

57. Bo Lönnqvist, ”Diskursen och det oartikulerade varandet. Ett ifrågasättande av identitetskonstruktionen”, Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*, SLS 633, Helsingfors 2001, s. 443–450, 446.

framstår de å andra sidan som en rasetit, som trots sin minoritetsställning har förmåga att styra landets historia. På sitt eget sätt möts radikala tolkningar av såväl kulturell som regional finlandssvensk nationalism i Gadolins åskådning.

TEO SNELLMANS GERMANISM

För trion Gadolin, Herlitz och Rosberg föreföll kontakterna till Sverige och också Tyskland naturliga, men dessas betydelse blev aldrig direkt explicit. Finland, Sverige och Tyskland bildade en självklar referensram där åskådningarna rörde sig, även om till exempel det nordiska eller germanska perspektivet inte lyftes fram i någon större omfattning. ”Germanismen” fick dock en förespråkare i Teo Snellman, som inte uppfattade sig som finlandssvensk.

Snellmans tankar innehåller liknande förakt för den parlamentariska demokratin som exempelvis återfinns i Gadolins alster. I egenskap av förintelseförnekare presenterade han motsvarande argument som Herlitz. I sin historiepolitik gjorde Snellman tolkningen att Tyskland och det tyska folket fallit offer för kriget och han tyckte att Hitlers dåd tydligt överdrivits. Det var enligt honom frågan om en smutskastning av nationellt tänkande i internationalismens namn. För Snellman präglades ett traditionellt germanskt tänkande av hederskänsla och stolthet, ett tankesätt som sedermera övergivits i ”demokratin” namn:

Före kriget var det ännu en hederskak [sic] för åtskilliga svenskar, norrmän, danskar och även Finlands-svenskar att kalla sig germaner. Nordens stolta germaner! Men nu skämdes man... Man upptäckte att alla germaner är förbrytare, som borde utplånas. Ordet german byttes ut mot andra benämningar, som t.ex. demokrat, som om det skulle uppkommit en helt ny ”demokratisk” ras eller människoart i Norden.⁵⁸

Det germanska som förenade Tyskland och Norden utgick från den germanska kulturens kreativa förmåga och andliga särdrag. Detta arv

---

58. Teo Snellman, ”Nordens germaner”. Odaterad artikelskiss från årsskiftet 1966–1967 till tidningen *Fria Ord*. Teo Snellmans arkiv 3. Artiklar, föredrag och skrifter 1924–1977, RA, Helsingfors.

höll man nu på att förstöra. Snellman avslutade sitt försvarstal i ett slags vädjande deklaration:

Den som förnekar sitt kulturarv och smutskastar sitt bo, som generationer byggt upp, gör sig urarva. Framtiden kommer att visa om Nordens germaner grävt sin egen grav.⁵⁹

Snellmans pessimistiska uppfattning om att man höll på att överge gamla kulturella värderingar fick genklang också i Gadolins åskådning. Att man förstörde värderingar innebar för honom en tyst ”sovjetisering”. Genom att traditionella värderingar förstördes, kunde förtryckta folk förmås att avstå från sin ”motståndsförmåga” och därmed bli lätta att styra över. Gadolin såg bland annat ”det sedliga förfallet, sexualupplysningen och den pornografiska vågen samt haschbruket som hörde samman med dessa” som medel att underkuva folken.⁶⁰

UNGDOMENS MOTSTÅNDRÖRELSE

Utöver den äldre generationens aktivism hörde uppkomsten av olika beväpnade ungdomsgrupper till de drag som präglade den högerextrema verksamheten särskilt i slutet av 1940-talet. Ett sådant förbund var Nationalsocialistiska Frihetskämpar i Vasa, vars verksamhet uppdagades för Statliga polisen år 1948. Organisationens syfte var att organisera väpnat motstånd mot kommunismen. Organisationen saknade internationella kopplingar, men hade i stället flera internationella förebilder: för organiserandet tog man inspiration av den tyska motståndsrörelsen Werwolf och partieden kopierades från den ungerska pilkorsorganisationen. De finlandssvenska ungdomarnas verksamhet följde samma mönster som verksamheten i andra liknande organisationer, och saknade en politisk agenda som specifikt skulle ha varit knuten till finlandssvenskheten. Tonvikten låg på det tysksinnade tänkandet.

Till Nationalsocialistiska Frihetskämpar hörde lokala, främst finlandssvenska unga i åldern 14–21 år. Organisationen planerade att

59. Ibid.

60. Gadolin, *Von den Tataren zu den Sowjets*, s. 190. ”Sittenverderb, Sexualunterricht und Pornowelle wie auch der sich anschliessende Haschisverbrauch [...]”.

spränga vänsterobjekt, samlade ihop vapen och sprängämnen, lade upp en dödslista över kommunister som måste ”undanröjas” och spred nationalsocialistisk propaganda.⁶¹ Organisationen hade grundats år 1944 och hade enligt dess medlemmars utsago som mål att skapa en sådan nationalsocialistisk samhällsordning ”som hade varit rådande i Tyskland före sönderfallet”. Till detta mål hörde att likvidera politiska motståndare, såsom kommunister och judar. Också borgarna dög som motståndare: ”organisationen skulle ligga i bakhåll och ge alla som inte var nationalsocialister ’en knäpp i pannan’, inbegripet såväl borgare som vänstersinnade”. Också för de egna upprätthölls en strikt linje: enligt organisationsleden skulle ideologins förrädare bestraffas med döden.⁶²

De flesta av aktörerna hade tidigare varit soldatpojkar inom skyddskåren och samtliga gick i Vasa svenska lyceum. Som drivkraft för grundandet av organisationen angav aktörerna bland annat tidningsartiklar om Tysklands hemliga partiorganisation och hur man också i Finland allmänt pratade om möjliga interna oroligheter mellan kommunister och övriga. Pojkarna ville gärna vara med. Tanken var ändå att vänta tills oroligheter bröt ut, och agera först därefter. De gömda vapnen prövades bara ett par gånger och inga regelbundna övningar hölls.

En organisation som hade många likheter med motståndsrörelsen i Vasa avslöjades ännu på 1950-talet tack vare Skyddspolisens undersökningar. Den hemliga, tyskvänliga och fascismsinnade Helsingforsorganisationen Fri Tysk Ungdom hade långtgående målsättningar. Fri Tysk Ungdom ordnade i början av 1950-talet militär utbildning och planerade bland annat att attackera Porkkala samt spränga det sovjetiska skeppet Bielostow.⁶³

61. EK-Valpo II, lägesrapport nr 9, 25/10 1948, RA, Helsingfors; se även Lars Westerland, *Itsetehostuksesta nöyryyteen. Suomensaksalaiset 1933–46*, Helsingfors: Riksarkivet 2011, s. 266–267.

62. Detta och följande baserar sig, om ingen annan källa angetts, på Statliga polisens delvis svenskspråkiga protokoll från Vasa-avdelningen 62/48, amp IX F3, Ek-Valpo II, RA, Helsingfors. Martin Andersson har också kort behandlat organisationen i *Hakkorset på vikingaseglet: Nazismens kopplingar till Svenskinland 1932–48*, Sibbo: Silverprint 2015.

63. Uppgifter om Fri Tysk Ungdom: Skyddspolisens promemoria ”Suojelupoliisin työsaralta vuodelta 1952 poimittuja asioita, mitkä eivät ilmene kuukausikatsauksista”. Verksamhetsdokument med inrikespolitisk anknytning, V:72, J.K. Paasikivis arkiv, RA, Helsingfors; Polisundersökningsprotokoll 19/9 1952, amp XC, Skypo, Helsingfors.

Fri Tysk Ungdoms medlemmar var främst finlandssvenska unga. De äldsta var drygt tjugo år, den yngsta sjuårig. Skyddspolisen slöt sig till att verksamheten till största delen pågått i ledarens fantasi: "Verksamhetsplanerna må ses som en produkt av grundarnas livliga fantasi och barnsliga önsketänkande." Ivern var stor, verksamheten anspråkslös. Trots de stora orden lyckades organisationen sist och slutligen endast få ihop två gevär och en pistol.

Organisationens aktive ledare, Helsingforskontoristen Eino Byman, hade enligt egen utsago besökt Porkala där han befriat två tyska krigsfångar och smugglat dessa ut ur landet. Byman hade också en gång åkt fast i Porkala, varvid han skjutit en gränssoldat. I norra Finland hade han dessutom funnit ett tyskt militärflygplan som rustades upp och bestyckades.

Utredningen av fallet i all dess omfattning blev dock halvfärdig i och med att Byman stack till Sverige efter första förhöret. Av utrikespolitiska skäl tog Skyddspolisen företaget på allvar och förhörde alla parter. President Paasikivi fick också kännedom om ärendet.

Inbillade eller verkliga länkar till Tyskland och dess nationalsocialister var ännu i början av 1950-talet känsligt, men kanske också en förbjuden frukt som eggade ungdomarnas fantasi. Nazistisk symbolik och fantasier kring att grunda olika SS-trupper förekom förhållandevis ofta inom extremrörelsen, särskilt bland ungdomarna. Också mindre radikala nationalistiskt sinnade vuxna som fruktade Sovjetunionen närde hopp om att Tyskland skulle resa sig. Gemensamt för ungdomsgrupperna var att det nationalistiska tänkandet snarast var en radikal reaktion på de hotbilder som man föreställde sig, och saknade långtgående ideologiskt innehåll. Det ser inte heller ut som om de grupper som grundades av finlandssvenska ungdomar skulle ha varit annorlunda än övriga motsvarande organisationer.

FINLANDSSVENSKARNA I DEN FINLÄNSKA EXTREMHÖGERRÖRELSEN

De finlandssvenska aktörernas betydelse i den finländska högerextrema tankevärlden och strömningen betonades särskilt beträffande de omställningar som skedde genast efter kriget. De öppnade, eller upprätthöll i viss mån, tidigare internationella kontakter, särskilt län-

ken till den svenska rörelsen som också senare visade sig vara viktig. Under den tid som Gadolin, Herlitz och Rosberg försökte hålla liv i ideologin fanns det knappt några andra aktörer, om man bortser från några ungdomsgrupper som främst inspirerades av fiktion och tidningsartiklar om tyskarna.

Den högerextrema efterkrigstida aktivismen blev allmänt taget ett förhållandevis kortlivat fenomen i Finland. Den äldre generationens representanter slutade delta, bland annat på grund av stigande ålder. Deras aktivitet hade också i övrigt minskat efter kriget. Representanter för den yngre generationen, främst skolpojkar, avslutade å sin sida sin aktivism senast när myndigheterna fick nys om verksamheten. Dessa observationer stämmer också bra in på de finlandssvenska aktörerna.

Från 1960-talet framåt skedde vissa kvalitetsmässiga förändringar i verksamheten. Dessa kan också ha haft en viss inverkan på att finlandssvenskarnas roll minskade; rörelsen präglades i allt högre grad av reaktioner på inhemska, vänsterradikala fenomen samt av kritik riktad mot president Kekkonen. Den mer kosmopolitiska finlandssvenska extremhögern fick därmed mindre uppmärksamhet, eftersom också internationaliseringsideologin kritiserades av extremhögern. Det internationella samarbetet med Kontinentaleuropa falnade emellertid också så småningom, och tyngdpunkten flyttades mot de anglosaxiska länderna. Hand i hand med detta minskade också Sveriges roll som motor för samarbetet. Det är också möjligt att det konstitutionella folkpartiet som hade bildats på 1970-talet, och där finlandssvenskarna spelade en viktig roll, för egen del kanaliserade högerprotesterna. Partiet fungerade åtminstone i viss mån som en inkörsport till högerextrema grupper, särskilt på 1980-talet; flera av medlemmarna i den helsingforsiska högerextrema gruppen ”Haagan sinimustat” hörde till de konstitutionellas ungdomsavdelning och var bland annat fanbärare vid en del evenemang. Samma sak gällde Skatuddens skinnskallar.⁶⁴

Länkarna till de svenska aktörerna förändrades också med den nya generationen. Till exempel höll Per Engdahl efter 1960-talets början

---

64. Se t.ex. Ilm. 1985/10.12.87, hs 9A1-30189, Skypo, Helsingfors; Ilm. 1427/23.7.1987, Amp IX A 1, Skypo, Helsingfors.

närmast sporadisk kontakt med Finland. Helt och hållet upphörde dock inte samarbetet med svenskarna. Efter några tysta år klev en ny generation fram och började agera, delvis som en motreaktion mot 1960-talets vänsterradikalism.⁶⁵ I dessa grupper fanns dock inte finlandssvenskarna representerade i motsvarande grad, och det fanns inte heller grupper eller nätverk som explicit skulle ha bestått av finlandssvenskar. Åtminstone framträdde inga sådana exempelvis i Skyddspolisens uppföljningsuppgifter om högerextrema grupper eller i de mer omfattande utredningarna.⁶⁶ Några enstaka finlandssvenskar tog ändå en synlig roll i rörelsen. Den viktigaste rollen spelade Nils Mandell som hade grundat Finlands avdelning inom Nordiska Rikspartiet. Han var en helsingforsisk brottare som sedermera fick en ledande position i den svenska moderorganisationens tjänst som chef för rörelsens gatuavdelning. Eftersom han som finlandssvensk talade flytande svenska var det givetvis enkelt för honom att hålla kontakt med svenskarna. Från Sverige hämtades propagandamaterial till Finland, så kontakten var viktig också av den orsaken.

Nordiska Rikspartiet representerar ett slags fortsättning också för Finland. För gruppen som behandlas i denna artikel var kontakten förhållandevis sparsam: NRP:s grundare Göran-Assar Oredsson hade precis inlett sin karriär då trion hade sin mest aktiva verksamhetsperiod, även om Herlitz hörde till partitidningen *Nordisk Kamps* prenumeranter. Men som Heléne Lööw har betonat var partiet, vars verksamhet har fortsatt ända in på 2000-talet, en central förmedlande länk mellan 1930-talets och dagens ideologier. Bland annat Nordiska Motståndsrörelsen hedrar NRP som en av sina viktiga ideologiska förebilder. Denna historiska ideologiförmedling har också kopplingar till Finland; liknande motiveringar till judemotståndet som Herlitz

---

65. Jfr Tommi Kotonen, ”Sissisotaa kansallisen yhtenäisyyden puolesta: äärioikeisto Suomessa 1960- ja 1970-luvuilla”, *Politiikka* 56, 2014:3, s. 175–190.

66. Med tanke på Skyddspolisens uppföljning av extremhögern är det naturligtvis relevant att notera att uppgifterna som finns före 1970-talet delvis är fragmentariska. Förhållandevis sent samlades information om ämnet in och sammanställdes i dokumentpärmar. Material finns också i anslutning till några mer omfattande polisundersökningar. Se allmänt amp IX A1, Skypo, Helsingfors. För mer omfattande, enskilda utredningar se t.ex. polisundersökningsprotokoll 5/1966, amp XC, Skypo, Helsingfors och polisundersökningsprotokoll 10/74, amp IX A1, Skypo, Helsingfors.

förde fram förekommer till stor del även i Nordiska Motståndsrörelsens ideologi. Till och med källorna är ofta desamma. Likaså representerar Motståndsrörelsens förnekande av förintelsen samma ideologiska likriktning som också Herlitz mer öppet än Gadolin representerade. I Sverige såldes Herlitz judefientliga pamfletter ännu år 2007 i en kampanj som gick under namnet ”yttrandefriheten är hotad”.⁶⁷ Kampanjen arrangerades av Nationalistisk Front som hör till de mest radikala högerextrema aktörerna med egna kopplingar också till Motståndsrörelsen.

Trion som artikeln handlar om representerade också för egen del tidig finlandiseringskritik och motstånd mot Kekkonen. Det var inte alls ovanligt i finlandssvenska kretsar att förhålla sig kritisk till Kekkonen. Så som Henrik Meinander har betonat väckte Kekkonens äktfinska bakgrund, hans agerande, som sågs som politisk opportunist, samt även hans levnadsvanor mångas misstro. Även om Kekkonen-agget senare till stor del bleknade, fanns det ännu på 1970-talet också finlandssvenskar som var synliga motståndare till Kekkonens politik och person.⁶⁸ Georg C. Ehrnrooth hörde på 1970-talet till de mest framstående representanterna för oppositionen mot Kekkonen. Han hade redan på 1950-talet bland annat fått Herlitz varma rekommendationer när denne bad Rütger Essén skicka Ehrnrooth sitt senaste verk. Ehrnrooth har i sina egna memoarer beskrivit sin vän Herlitz som en finkänslig och vänlig person, som för all del var besatt av judarna – en besatthet som han också försökte berätta om för Ehrnrooth.⁶⁹

Gadolins, Herlitz och Rosbergs tankevärld präglades av ett slags nostalgisk nationalism. Särskilt i Gadolins alster betonades uppfattningen om ett Finland styrt av finlandssvenskarna under landets nationella uppgång och blomstring. Denna utveckling hotades både av de finskspråkigas allt starkare position, politikernas brist på moral och av externa faror. I detta hänseende är det betecknande att Gadolin flera gånger skrev om Ålandsfrågan. Han såg landskapet som det sista försvarsfortet i överlevnadsstriden om den egna kulturen och

---

67. Heléne Lööv, *Nazismen i Sverige 2000–2014*, Stockholm: Ordfront 2016, s. 244 n. 96.

68. Meinander, *Nationalstaten*, s. 142–143.

69. Georg C. Ehrnrooth, *Krokotiilien keskellä. Muistelmia kylmän sodan vuosikymmeniltä*, Helsinki: Schildts 1999, s. 479.

rasen. Trions historieintresse och särskilt Gadolins och von Borns släktforskningsintresse var också ett slags utslag för nostalgi.

Om man försöker sätta åskådningen som artikelns grupp finlands-svenskar står för i en vidare ideologisk och historisk kontext kan man konstatera att den innehåller element från många, delvis också motstridiga, håll. På ett allmänt plan reflekterar tankeprocessen en relativt typisk finsk kulturkonservatism. Denna tankevärld var såväl antiamerikansk med sin oro för att de traditionella värderingarna skulle förgöras som en bärare av antikommunism och Kekkonen-motstånd, vilket hörde till de vanligaste högerextrema dragen. Samtidigt kan ett mer radikalt och till den europeiska extremhögern anknutet synsätt skönjas. Uttryck för detta var särskilt antisemitismen och den revisionistiska historieuppfattningen samt sökandet efter en så kallad tredje väg i det ekonomiska tänkandet, mellan kapitalismen och kommunismen samt geopolitiskt mellan stormaktsblocken. Så som konstaterats tidigare var det inte språkfrågan som fick mest uppmärksamhet. Ändå kan man också tolka trions åskådningar mot bakgrund av arvet från 1920-talets radikala språknationalistiska ideologier byggda på rasläror. I den högerextrema tankevärlden kunde man hämta ingredienser ur bägge de finlandssvenska nationalistiska inriktningarna, kulturell och regional nationalism samt ur radikala tolkningar av mer moderata aktörer.

Översättning: Sophie Karwecki

”Inte bygger man ett hus genom stridigheter”

Nationalsocialismen på finsk mark

INLEDNING

Citatet som utgör rubriken till denna artikel härstammar från den finländska nationalsocialistiska tidningen *Hakaristi* januarinummer år 1936¹ och syftar på den nationella enhet nazisterna sade sig vilja bygga upp i Finland. Det hus man ville bygga var tillägnat folket, men stridigheter verkade hindra byggnadsprojektet. Varför behövde detta hus resas på finsk mark? Vem eller vad stod i vägen för realiserandet? Vad kan vi lära oss av detta i slutändan misslyckade projekt? Dessa är de centrala frågorna för denna artikel, i vilken jag analyserar de finländska nationalsocialisternas visioner för 1930- och 1940-talets Finland.

Den finländska nationalsocialismen är inget välkänt fenomen. Rörelsens uppblomstring i mellankrigstidens Finland har i forskningen ofta osynliggjorts av periodens överlag nationalistiska och extrema klimat som skapades främst av Lapporörelsen och IKL. Den forskning som gjorts på området har främst fokuserat på berättelsen om de olika organisationernas och personligheternas kommande och gående – ofta i relation till större samhällseliga skeenden. Något seriöst försök att belysa organisationernas program och strävanden har inte företagits. Därför bestämde jag mig för att göra en grundläggande analys av den finländska nationalsocialismens ideologiska innehåll. Slutresultatet blev en avhandling pro gradu med titeln *Hell Finland! Samhällsvisioner i finländska nazistiska tidningar 1932–1944*.

1. ”Ei taloa riidalla rakenneta”, *Hakaristi* 28/1 1936.

I den här artikeln utgår jag från min avhandling pro gradu och behandlar den finländska nationalsocialismens ideologi och visioner för Finland. Inledningsvis diskuterar jag problematiken med att forska i nationalsocialism samt orsaken till att nationalsocialismens ideologiska innehåll undgått uppmärksamhet inom forskningen i Finland. Därefter analyserar jag den nationalsocialistiska samhällskritiken och samhällsvisionerna. Slutligen diskuteras samhällets reaktioner och ideologins inverkan och relevans. Påpekas bör att jag för att göra texten mera flytande tar mig friheten att använda det mera moraliskt laddade begreppet nazism synonymt med begreppet nationalsocialism.

FORSKNINGSPROBLEMATIK

Den internationella forskningen i nationalsocialism och fascism är enorm. Nazismen, det tredje riket och Hitler har granskats från diverse infallsvinklar, inte bara inom historieforskningen utan också inom psykologin, sociologin och statsvetenskapen. Den grundläggande problematiken hos forskningsobjektet utgörs närmast av det omfattande trauma andra världskriget gett upphov till i Europa. Inte minst förintelsen har på många sätt gjort analysen av nazismens ideologiska innehåll mycket svår, eftersom den nationalsocialistiska regimen och folkmordet är så starkt kopplade till varandra. Förintelsen äger inget *varför*, något bland annat Claude Lanzmann uttalat sig om.² Det går emellertid inte att sätta likhetstecken mellan nationalsocialism och folkmord. Ett dylikt likställande uppfattar inte mellankrigstidens nazism i sin rätta historiska kontext, det vill säga på det sätt samtiden upplevde denna rörelse. I stället är det viktigt att se de nazistiska visionerna som en del av ett modernitetsprojekt i en värld där den liberala demokratin höll på att duka under. Första världskriget, industrisamhället och den ekonomiska depressionen tycktes visa på att både kapitalismen och demokratin nått ändan på sin historiska utveckling och funktion. Nationalsocialismen och fascismen erbjöd en alternativ modernitet och lösningar på problem som det rådande samhället verkade vara inkapabelt att tackla.

---

2. Romain Leick & Martin Doerry, "Shoah director Claude Lanzmann: 'Death has always been a scandal'", *Spiegel Online International* 10/9 2010, s. 3.

Historikern Mark Mazower har beskrivit kampen mellan nationalsocialismen, kommunismen och den liberala demokratin närmast som ett triangeldrama, som efter andra världskriget reducerades till en tvekamp.³ Då Sovjetunionen till slut kollapsade kunde Fukuyama utlysa den liberala demokratin till vinnare och deklarerat mänsklighetens ideologiska utveckling avslutad.⁴ Nationalsocialismen uppstod dock under en tid då demokratin närmast höll på att utvisas från den historiska arenan. För en ung republik som Finland som slungats in i ekonomisk depression, politisk splittring och krig utgjorde nazisternas idéer en vision om hur framtiden kunde tänkas se ut. Då nationalsocialisternas visioner för Finland studeras är det därmed av yttersta vikt att inte likställa dem med den realiserade regimen i Tyskland. Det viktiga är att fokusera på den kritik och de ideologiska visioner rörelsen bjöd på i Finland, och inte den politik de tyska nazisterna förde då de väl satt vid makten. De samhällsvisioner de finländska nazisterna presenterade i sina tidningar var ämnade för det egna landet, trots att de bör ses i kontexten av de stora samhälleliga omvälvningar som ägde rum under mellankrigstiden både i Finland och i Europa. Efter andra världskriget har nationalsocialismen främst kommit att förknippas med dödsläger och stöveltramp, vilket är en bild som naturligtvis inte motsvarar den syn på ideologin som rådde före 1945.

Inom forskningen kring nationalsocialismens teoretiska innehåll har man av naturliga skäl fokuserat främst på Tyskland, och i ljuset av regimen förbrytelser närmast betraktat ideologin som en innehållslös bluff.⁵ Många historiker har anmärkt att NSDAP:s partiprogram inte alltid stämde så bra överens med den politik den nazistiska regimen kom att föra.⁶ Det är dock viktigt att hålla i minnet att nationalsocialisterna varken uppfann nationalismen, totalitarismen eller socialismen, och att partiet dessutom grundats av Anton Drexler och inte av Hitler.⁷ Fram till 1934 fanns det många inriktningar inom den

3. Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books 1998, s. x–xi.

4. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York: Avon Books 1992, s. xi, 45.

5. Walter Laqueur, *Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography*, London: Wildwood House 1976, s. 316.

6. Leif Sundström, *Fasismi*, Keuruu: Like 2007, s. 167–171.

7. Ernst Nolte, *De fascistiska rörelserna*, Malmö: Bonnier 1968 (övers.), s. 36.

tyska nazismen, och i slutändan kom det politiska systemet närmast att bli "hitleristiskt" eftersom allt Hitler yttrade ägde rättskraft.⁸ Att sätta likhetstecken mellan nationalsocialismens ursprungliga idéer och Hitlers Tyskland är därmed i viss mån ett liknande felslut som att dra paralleller mellan arbetarrörelsens ambitioner och Stalins skräckvälde. Tolknigen varierar naturligtvis beroende på hur mycket utrymme man ger Hitler och hans betydelse för ideologin – efter maktillträdet kunde man givetvis tänka sig att nazismen helt enkelt blivit det Hitler tyckte och tänkte. Detta var dock inte den ursprungliga tanken, och för en på villovägar om man försöker förstå de finländska nationalsocialisternas samhällsvisioner. Detta betyder dock inte att man bör ställa sig totalt blödd till det skådespeleri och den galenskap som hör alla extrema ideologier till, utan närmast att försöka tolka dem i sin samtida kontext.

Beskrivningen av nationalsocialismen som brottslighet och svammel har dock mött kritik. Johan Östling har påpekat att nationalsocialismen inte var något "sammelsurium av lösryckta idéer", och Mazower har kritiserat den efterkloka synen på nazismen som en "politisk patologi".⁹ I stället borde rörelsen förstås som en av många konkurrerande ideologier under sin tid. Nazismens grundtes var att med hjälp av nationell enhet och ekonomisk styrning rädda nationen från katastrof. Liknande ambitioner fanns såväl i Roosevelts USA som i Mussolinis Italien och Hitlers Tyskland. Även i Finland var de nationalistiska krafterna avsevärda och statens ingrepp i näringslivets funktion och utveckling betydande. Både politiker och de stora massorna såg nationalsocialismen som ett seriöst alternativ för den nya världen. Ännu år 1937 beskrev Winston Churchill Hitler som "kompetent, charmerande och kunnig".¹⁰ Det är väldokumenterat att det i många länder fanns ett utbredd stöd för det "nya Europa" organiserat efter nationalsocialistiskt mönster. Det var först efter det

---

8. Herbert Tingsten, *Nazismens och fascismens idéer*, Stockholm: Bonnier 1965, s. 106; Reidar Larsson, *Politiska ideologier i vår tid*, andra upplagan, Lund: Studentlitteratur 1990, s. 91.

9. Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyningar*, Malmö: Atlantis 2008, s. 20; Mazower, *Dark Continent*, s. xii.

10. Winston Churchill, *Great Contemporaries*, London: Butterworth 1937, s. 268.

tyska nederlaget som de flesta med sympatier för nazismen slutligen ställde sig på demokratins sida.¹¹

Vad beror det då på att den finländska nationalsocialismens teoretiska innehåll inte har blivit föremål för forskning? Den här frågan kan delvis besvaras med samma argument som ovan, det vill säga att rörelsens påstått bedrägliga natur har gjort att forskning betraktats som onödig. Det faktum att man länge inom den finska historieskrivningen fokuserat på det som Martti Ahti kallat ”det realiserade alternativet” har dock varit av större betydelse. Med detta avser Ahti den demokratiska samhällssyn som i Finland segrade under 1940-talet.¹² Det överlag omtumlande och radikala klimatet i mellankrigstidens Finland har varit dominerande. Nationalistiska och fascistiska sammanslutningar som Lapporörelsen och IKL och statsmaktens konflikter med och triumf över dessa rörelser har förstäeligt nog intagit en större roll inom forskningen än de betydligt småskaligare nazistiska organisationerna. Det första omfattande verket som uttryckligen behandlade den finländska nazismen var Henrik Ekbergs 1991 utgivna *Führerns trogna följeslagare – den finländska nazismen 1932–1944*.¹³ Detta förtjänstfulla verk går dock inte närmare in på de finländska nazisternas samhällsvisioner. Inte heller Lauri Karvonen behandlar de inhemska nazisterna i sina flertaliga verk, utan håller sig till de mera betydelsefulla IKL och Lapporörelsen.¹⁴ Nyligen gjordes dock en offensiv på området i form av verket *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet* som utkom våren 2016.¹⁵ Likt Ekbergs publikation går denna bok inte heller in på det teoretiska innehållet, och den tillåter sig dessutom stundvis en något efterklok ton.

Den logiska följdfrågan lyder säkerligen: varför alls forska i de finländska nationalsocialisternas visioner om de nazistiska organisa-

---

11. Mazower, *Dark Continent*, s. 138–181.

12. Martti Ahti, *Salaliiton ääriviivat. Oikeistoradikalismi ja hyökkäävä idänpolitiikka 1918–1919*, Esbo: Weilin+Göös 1987, s. 30.

13. Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare – den finländska nazismen 1932–1944*, Ekenäs: Schildts 1991.

14. Se exempelvis Lauri Karvonen, *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the Inter-War Era*, Commentationes Scientiarum Socialium 36, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 1988.

15. Oula Silvennoinen, Marko Tikka & Aapo Roselius, *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*, Helsinki: WSOY 2016.

tionerna var relativt små till sitt omfång? Det väsentliga är emellertid att den finländska auktoritära nationalismen tidvis var mycket synlig och inflytelserik. Lapporörelsen lyckades påverka regeringens politik för att därefter utföra ett kupp försök. Rörelsens de facto-arvtagare IKL hade stundom ett rätt så högt väljarstöd – i riksdagsvalet 1936 fick partiet 8,3 procent av rösterna.¹⁶ I en europeisk kontext hade Finland en avsevärd auktoritär nationalistisk närvaro, vilket gör det historiska sammanhanget intressant. Eftersom fascismen och nationalismen visade klara livstecken i Finland kan inte nationalsocialismen – även om den var begränsad – betraktas som ointressant. Trots att IKL slutligen tog över manteln efter Lapporörelsen, såg många av de nazistiska organisationerna sig även som arvtagare till den nationalistiska folk rörelsen. I det finländska samhällsklimatet utgjorde nationalsocialisterna således ”den radikalaste formen av en existerande mentalitet”, för att låna Heléne Lööws beskrivning av omständigheterna kring den svenska nazismen under samma period.¹⁷ På grund av sin radikala natur, och senare med anledning av vapenbrödraskapet med Tyskland, väckte den nationalsocialistiska verksamheten oro hos myndigheterna och undersöktes därför ständigt av Detektiva centralpolisen.¹⁸

DEN FINLÄNSKA NATIONALSOCIALISMEN I SIFFROR

Exakt hur framträdande var då den finländska nationalsocialismen? I kontrast till den äktfinska folk rörelsen var nationalsocialismen urbane förankrad, och kom främst att vara synlig i Helsingfors. Genom att se på de olika organisationernas medlemsantal och de nazistiska tidningarnas upplagor går det att skapa sig en bild av ideologins omfattning i Finland. De fem tidningar som utgjorde grunden för min forskning utvaldes på basis av upplagornas storlek, och de bakomliggande organisationernas inflytande och synlighet. Jag har studerat följande tidningar: *För Frihet och Rätt* (1936–1939, 1942–1944), *Hakaristi* (1934–1936), *Hakkorset* (1933–1934), *Herää Suomi* (1933–1934) samt *Kansallissosialisti* (1943–1944). Den förstnämnda tidningen utgavs av

16. Karvonen, *From White to Blue-and-Black*, s. 25–29.

17. Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*, Stockholm: Ordfront 2004, s. 9.

18. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 127–164.

N:o **4-5** (71-72)

SJUONDE ÄRGÅNGEN 22 APRIL 1944

FÖR FRIHET OCH RÄTT

ORGAN FÖR SAMFUNDET FOLKGEMENSKAP r.l.

det finlandssvenska Samfundet Folkgemenskap, de tre därpå följande av den tvåspråkiga organisationen Finlands Folkorganisation (FFO) och den sista av Suomen Kansallissosialistit (SKS). Sammanlagt 125 artiklar, jämnt spridda över samtliga tidningar, har analyserats.¹⁹

Den av Samfundet Folkgemenskap utgivna tidningen *För Frihet och Rätt* var den absolut mest ”intellektuella” av de nazistiska språkrören. Den upp till 18-sidiga tidningen innehöll ofta långa artikelserier och begreppsutredningar som behandlade både politiska och ekonomiska spörsmål på ett djupgående plan. Bakom texterna stod främst chefredaktör Gunnar Lindqvist som år 1915 slutit sig till jägarrörelsen och deltagit både i det finska inbördeskriget och i det estniska frihetskriget. Under tidningens första månader hade chefredaktörsposten innehafts av konteramiral Hjalmar von Bonsdorff som 1918–1919 varit chef för både amiralsstaben och finska flottan. Under Lindqvists ledning växte *För Frihet och Rätts* upplaga från 400 vid grundandet till 3 500 år 1939. Samma år utdelades tidningen gratis i ”svenskbygden”

19. Nicolas von Kraemer, *Hell Finland! Sambällsvisioner i finländska nazistiska tidningar 1932–1944*, avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 2016, s. 9.

i upp till tiotusentals exemplar. Under 1940-talet uppgick upplagan till 3 000–4 000, med 200 läsare utomlands.²⁰

Finlands Folkorganisations (FFO) tre språkrör var lättare både till innehåll och i omfång. Organisationen leddes av den välkände finske nazisten Arvi Kalsta. Den svenskspråkige Kalsta (född Grönberg) hade utbildats till jägare i Tyskland, och deltog i inbördeskriget. Efter kriget var Kalsta aktiv i diverse veteranorganisationer och deltog 1930 i skjutsningen av riksdagens vice talman, för vilket han dömdes till åtta månader i tukthus. Efter att ha avsuttit sin dom försökte sig Kalsta på en karriär inom IKL men ogillades på grund av sina nazistiska åsikter, varpå han grundade FFO år 1932. FFO organiserades enligt tyskt mönster med underavdelningar, uniformer och pompösa titlar. Organisationens största tidning *Herää Suomi* uppnådde en upplaga på 10 000 exemplar, medan den svenskspråkiga tidningen *Hakkorset* nådde upp till endast 3 000. Tillsammans med den tredje tidningen *Hakaristi* utgjorde de FFO:s kommunikationskanal ut till allmänheten. De var enkla i stil och omfång, och innehöll korta artiklar och redogörelser.²¹

Yrjö Raikas, som tidigare varit aktiv inom näringslivet och därefter i Kalsta-rörelsen som chefredaktör för *Hakaristi*, grundade 1941 organisationen Suomen Kansallissosialistit (SKS). Raikas hade varit med i inbördeskriget och därefter i skyddskåren och Lapporörelsen. I egenskap av ledare för SKS var Raikas även ansvarig utgivare för organisationens tidning *Kansallissosialisti* som kom att bli den mest extrema och kommersiellt lyckade av alla nazistiska språkrör. Därför blev tidningen ofta mål för en skarp censur. Upplagan uppgick till 7 000–9 000 exemplar och innehållet var mångfacetterat. Både längre artiklar i stil med dem som publicerades i *För Frihet och Rätt* förekom, men även mindre nyheter, notiser och uppmaningar till aktivism. Gemensamt för samtliga tidningar var att skribenterna så gott som alltid använde sig av signaturer – i regel var det endast chefredaktörerna som ibland använde sina egna namn.

Trots att de nationalsocialistiska tidningarna var små i jämförelse med de stora dagstidningarna som exempelvis *Hufvudstadsbladet*

---

20. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 101–102, 105–106, 195–197.

21. *Ibid.* s. 63–66, 78.

(upplagan 50 000 år 1940) och *Helsingin Sanomat* (upplagan 88 303 år 1939),²² var deras stöd mycket mera centrerat till Helsingfors. Av de två ovan nämnda dagstidningarnas läsare var över hälften bosatta utanför huvudstaden, medan så gott som alla läsare av nationalsocialistisk press stod att finna innanför stadens gränser. I den meningen verkar de nazistiska tidningarna ha haft en viss synlighet i Helsingfors. Tidvis hade vissa av de nationalsocialistiska organisationerna även ett relativt stort antal medlemmar, fastän mängden aktiva förblev liten. FFO:s medlemsantal uppgick till 3 000 varav 800 var bosatta i Helsingfors. Samfundet Folkgemenskap kunde aldrig räkna fler än 800 medlemmar, medan SKS medlemsantal hösten 1944 uppgick till 1 500.²³ Att det fanns en allmän nyfikenhet kring den nationalsocialistiska rörelsen illustreras även av det faktum att ett möte som FFO ordnade i Hesperiaparken sommaren 1933 besöktes av 5 000 deltagare.²⁴

EUROPA I KRIS

Vad går då nationalsocialismen enligt den historiska forskningen ut på? I stora drag kunde man säga att både nationalsocialismen och fascismen har betraktats som reaktionära rörelser eftersom de består av "negativa reaktioner på element i andra ideologier".²⁵ Den väsentliga skillnaden mellan nazismen och fascismen är att den förstnämnda placerar det rasbiologiskt enhetliga folket som det högsta goda, medan den andra närmast idealiserar staten. Nationalsocialismens biologiska determinism och antisemitism är därmed inte centrala inom fascismen. Nazismen kunde uppfattas som en gren under samlingsbegreppet fascism, men ingen klar enighet om detta råder inom forskningen. Nazismen är antikommunistisk eftersom kommunismen i sin klasskamp uppfattades splittra nationen, och i sin internationalism ansågs uppmåna till landsförräderi. Nazismens antiliberalism ligger i synen på liberalismen som tillåtande och slapp. Slutligen är nazismen även antikapitalistisk eftersom det globala kapitalet uppfattades söndertrasa

22. Toivo Nygård & Raimo Salokangas, *Suomen lehdistön historia 2. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan*, Kuopio: Kustannuskiila 1987, s. 391.

23. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 76, 195–197, 246–248.

24. *Ibid.* s. 289–290.

25. Karvonen, *From White to Blue-and-Black*, s. 11.

nationen och splittra folket. Här kommer även nationalsocialismens antisemitism in i bilden eftersom det var främst judarna, eller rättare sagt den internationella ”judiska andan” som ansågs upprätthålla detta system.²⁶

Nazismen har trots detta beskrivits som en borgerlig diktatur.²⁷ I sin nationalism, militarism och kamp mot arbetarrörelser och fackföreningar är den visserligen borgerlig. Rörelsens kamp mot klassamhället, sociala problem och arbetslöshet gör den dock betydligt mera radikal och vänsterorienterad än högerens konservatism och liberalism. Därför kunde både nazismen och fascismen även klassificeras som den ”politiska centerns extremism”.²⁸ Nationalsocialismens korporativa ambitioner utgör en blandning av *laissez-faire*-kapitalism och marxismens centralplanering, och står följaktligen ekonomiskt sett nära socialdemokratien. Således ville nationalsocialismen ge borgarna nationalismen och arbetarna socialismen och därmed genom starkt ledarskap tvinga nationen till samhällsfred. Folket och nationens nytta skulle sättas först och därför skulle borgerskapets privilegier, arbetarnas klasskamp och internationalismens intresseorganisationer helt enkelt avskaffas och förbjudas.

Både nationalsocialismen och fascismen uppkom i första världskrigets efterdyningar. Kriget hade skapat en mängd nya stater efter att de gamla imperierna fallit samman – ett av dessa nya länder var Finland.²⁹ Samtidigt hade det destruktiva kriget (som i Finland tagit formen av ett inbördeskrig) brutaliserat och militariserat det europeiska samhället. Folk var beredda att ta till och acceptera våld på ett nytt sätt. Då den stora mängden veteraner återvände hem efter år av krig möttes de ofta av en verklighet som inte motsvarade vad de uppfattat att de kämpat för: i stället fann de en nation uppdelad i klasskamp, ekonomiska svårigheter och politisk lamslagenhet. Detta kaos väckte oerhörd förbittring hos veteranerna som därför ofta gick med i paramilitära organisationer med uppgift att slå ner det röda

---

26. Karvonen, *From White to Blue-and-Black*, s. 11–12; Löw, *Nazismen i Sverige 1924–1979*, s. 294–297.

27. Tingsten, *Nazismens och fascismens idéer*, s. 10.

28. Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen: Universitetsforlaget 1980, s. 52.

29. Mazower, *Dark Continent*, s. 3–6.

hotet. Den liberala demokratins oförmåga att bemöta kommunismens samhällsomstörtande impulser och industrisamhällets problem ledde till att förtroendet för systemet började vackla. För en generation som upplevt det totala kriget verkade den totala staten vara svaret. Trots att rörelsen var folkligt förankrad tilltalades även borgerskapet av de antikommunistiska idéerna – borgerskapet hade ända sedan arbetarrörelsens framväxt retirerat till allt mera konservativa och auktoritära positioner. I framför allt unga nationer med en svag demokratisk tradition och ekonomiska problem framstod den auktoritära nationalismen för många som den logiska lösningen.³⁰ I denna kontext blir även de finländska nationalsocialisternas samhällsvisioner lättare att förstå.

NATIONALSOCIALISMEN – DEN ODEMOKRATISKA DEMOKRATINS ERSÄTTARE

Nationalsocialistiska sammanslutningar började förekomma i Finland under våren 1932. Efter Lapporörelsens kuppöversök i februari samma år hade rörelsen förbjudits och lämnat efter sig ett maktvakuum inom den nationalistiska folkörelsen. Dessutom hade de tyska nationalsocialisterna avancerat i snabb takt vilket väckte intresse för nationalsocialismens innehåll. Under 1930-talets första hälft grundades därmed en rad nazistiska organisationer som till att börja med väckte allmänhetens nyfikenhet och intresse. I början av 1940-talet nådde den finländska nationalsocialismen sin andra storhetstid i och med vapenbrödraskapet med Tyskland samt detta lands militära framgångar. Under perioden 1932–1944 grundades totalt ett trettiotal nazistiska organisationer i Finland, varav de mest framträdande redan presenterats ovan. Genom sina språkrör kom de under tolv års tid att propagera för sin ideologi.³¹

Det är viktigt att redan från början vara medveten om att nationalsocialisterna själva inte ansåg att det fanns en statsform som kunde kallas "nationalsocialistisk". I stället talade de om "ett nytt sätt att uppfatta tillvaron, livet och staten". Nazismen uppfattades av sina an-

30. Laqueur, *Fascism. A Reader's Guide*, s. 36–40; Lauri Karvonen, *Fascismen i Europa*, Lund: Studentlitteratur 1990, s. 63–64.

31. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 48–49; Silvennoinen, Tikka & Roselius, *Suomalaiset fascistit*, s. 249–252.

hängare således närmast som en nästan fatalistisk rörelse som utgjorde en logisk fortsättning på den vetenskapliga utvecklingen. ”Politiken åker ännu med häst där det verkliga livet reser med flygmaskin”, som det konstaterades i *För Frihet och Rätt*.³² Tidningen tillade att den nya riktningens utveckling i samhället var lika naturlig och oundviklig som frammarschen för ”bilarna, filmen och radion”.³³ Teknologin och vetenskapen hade tagit stora steg framåt varpå politiken hamnat på efterkälken och därmed blivit förlegad. Detta ville nationalsocialisterna råda bot på. Enligt egen utsago kunde nazisterna därmed ses som ”oppositionella demokrater” och nazismen som en ”reformerad demokrati”.³⁴

FFO:s språkrör *Hakkorset* skrev hur organisationen ville ”befria nationen ur partiväsandets förbannelse” och ersätta detta system med en fosterländsk nationalstat baserad på ett ”sunt tänkande och välmående folk”. I samma stil skrev också *Herää Suomi* om den ”nya riktningen” (”uusi suunta”).³⁵ Den sistnämnda tidningens namn är symptomatiskt för hur nationalsocialisterna såg på sin egen verksamhet som väckelsearbete. Begreppet ”Herää Suomi” och dess svenska version ”Hell Finland” användes av FFO även som hälsningsfras som en slags motsvarighet till ”Sieg Heil”.³⁶ Medan folket i Tyskland och Italien äntligen vaknat och insett partipolitikens intriger och hur de lett till en odemokratisk demokrati, låg det finska folket ännu i slummer. Denna bild målades upp i *Hakaristi* och innehöll även en färggrann analys av partierna i Finland.³⁷

Samlingspartiet uppfattades närmast som kapitalägarnas parti som enbart strävade efter att upprätthålla den ekonomiska elitens privile-

32. Sign. ”Anders”, ”Mera än ett system”, *För Frihet och Rätt* 14/5 1937; sign. ”Anders”, ”Pudeln kärna”, *För Frihet och Rätt* nyårsnummer 1937–1938.

33. ”De kontorsanställdas lönefråga”, *För Frihet och Rätt* 8/II 1937.

34. ”Columbi ägg”, *För Frihet och Rätt* 8/II 1937; sign. ”Per Pistol”, ”På sätt och vis en självdeklaration”, *För Frihet och Rätt* 10/3 1943.

35. ”Vi vilja befria nationen ur partiväsandets förbannelse”, *Hakkorset* 20/6 1933; ”Kansamme itsehallintovalta kunniaansa”, *Herää Suomi* 7/12 1933. Samtliga översättningar från finska är författarens egna.

36. Silvennoinen, Tikka & Roselius, *Suomalaiset fasistit*, s. 263.

37. ”Kansallissosialismi puolue-elämän sijalle”, *Hakaristi* 7/12 1934, ”Meillä ei kansamme tässä suhteessa ole vielä herännyt.” Ruotsalainen kansanpuolue on [...] myynyt nahkansa monen monta kertaa [...] tällä itsekkäällä keppihevossellaan, kielikysymyksellä.”

gier. Dessutom anklagades partiet för att ha utnyttjat Lapporörelsen för att fiska röster ur folkets led. Det liberala framstegspartiet beskrevs närmast som smygkonservativt och därmed bedrägligt. Svenska folkpartiet hade med sin ”käpphäst” till språkfråga upprepade gånger ”sält sitt skinn” och därmed blivit det ultimata kompromisspartiet, medan Agrarförbundet ansågs ha försummat folket och räckt handen åt banksektorn och storindustrin. Socialdemokraterna kritiserades för att låtsas stå upp för de fattiga, och för att de på så vis blivit landets största parti. Egentligen, menade *Hakaristi*, var socialdemokraterna själviska intressebevakare. Även det nationalistiska IKL fick kritik för att trots sina goda intentioner totalt ha misslyckats i sina strävanden. IKL var dessutom högervridet då det allierat sig med det konservativa Samlingspartiet, och hade därmed vänt arbetarklassen ryggen. Detta fick Arvi Kalsta att närmast se på IKL som en bevakare av storkapitalets intressen.³⁸

Nazisterna såg flerpartisystemet närmast som en käbblande intresseklubb. Hela landets välmående och framtid gjordes således enligt nationalsocialisterna beroende av politikernas ideologiska maktspel. Detta ”systemfel” var något nazismen ville komma åt eftersom det intressebevakande och den ”kohandel” som ägde rum i riksdagen hade en splittrande och lamslående inverkan på hela nationen. Nationalsocialismens syn på demokrati utgick från att den utgjorde ett ideal och inte en färdigbestämd statsform. Det vill säga, hur folkväldet förverkligades var inte väsentligt, utan att det kunde göras i största möjliga grad var det viktiga.³⁹ Nazisterna uppfattade således ett land som styrdes av en upplyst despot, som höll hela folkets välstånd som måttstock för sin politik, som mera demokratiskt än en dysfunktionell demokrati som exempelvis Weimarrepubliken.⁴⁰ Enligt samma mönster betraktade nationalsocialisterna även politiska val som i grunden korrupta. I slutändan handlade allting om annonsering, det vill säga den kandidat som lyckades marknadsföra sig bäst segrade. Detta gjorde i sin tur att olämpliga personer röstades fram till höga poster av personer utan inblick i de politiska frågorna. Att bönder röstade om valutafrågor och

38. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 300.

39. von Kraemer, *Hell Finland!*, s. 34.

40. Y.W. Jalander, ”Finland och demokratin”, *För Frihet och Rätt*, oktober 1936.

litteraturkritiker skötte jordbrukspolitiken kunde enligt en national-socialistisk tolkning endast leda till problem. Hela detta skådespeleri upprätthölls dessutom enligt nazisterna av den så kallade "åsiktsindustrin", det vill säga tidningspressen, som ansågs ligga i judiska händer. Till denna åsiktsindustri räknade nazisterna åtminstone *Vasabladet*, *Svenska Pressen*, *Västra Nyland* och *Jakobstads Tidning*.⁴¹

Vad nationalsocialisterna ville ersätta den parlamentariska demokratin med är i viss mening luddigt. *Hakkorset* benämnde till och med det kommande systemet som "politiskt laboratoriearbete". Detta kan dock inte avfärdas endast som brist på politiskt innehåll utan bör ses som en central aspekt av den nationalsocialistiska ideologin. Nazisterna talade gärna om den "organiska staten" och såg nedvärderande på den stela parlamentariska demokratins "planer och paragrafer". Här kommer även den så kallade "ledarprincipen" in i bilden.⁴² Nationen skulle ledas av en person som under sig hade en befälskedja ner på gräsrotsnivå. Såsom inom armén skulle utbildningen garantera att den med de bästa färdigheterna tog sig till toppen. Här kan man även se ett samband med kapitalismens idé om marknadens naturliga urval av kunniga individer. Ledarpersoner på olika nivåer skulle således kunna fatta egna "kreativa" beslut eftersom staten likt en armé i fält hade en riktning och en uppgift. Det handlade således om en politisk rationalisering och fostran i syfte att skapa ett expertstyre. Ledaren skulle följaktligen styra Finland som ett företag, men med allas bästa för ögonen. Nazisterna påpekade gärna att många institutioner i samhället redan styrdes enligt denna princip: Kymmene Aktiebolag, Finlands armé och Åbo Akademi. Dessutom framförde nazisterna att ledarprincipen byggde på en "urnordisk princip", nämligen "hövdingskapet". Trots detta erkände man att "den nationalsocialistiska statskonstruktionen givetvis ännu inte [är] färdigt gestaltad på finsk mark".⁴³

41. "Puolue-elämä kansamme turmio", *Hakaristi* 14/1 1936; "Demokrati, frihet och barbari", sign. "Anders", "Till en demokrat", *För Frihet och Rätt* 23/7 1938, sign. "Anders", "Världens största industri och dess betydelse för det moderna samhället", *För Frihet och Rätt* januari 1937; sign. "Landsortsbo", "Frihet och Rätt", *För Frihet och Rätt* februari 1937.

42. "Politiskt laboratoriearbete. God vilja är bättre än programpunkter", *Hakkorset* 1/9 1933.

43. "Valtio kansallissosialismissa", *Kansallissosialisti* 27/8 1943. "Kansallissosialistinen valtiorakennelma ei tietenkään vielä ole lopullisesti hahmoteltavissa suomalaisella

Inte heller var det klart vem ledaren skulle kunna vara. Ledarimpulserna kom givetvis till stor del från meningsfränderna i Tyskland, men även i Finland hade liknande ambitioner funnits redan före nationalsocialismens uppkomst. År 1919 hade en grupp aktivister planerat att genom ett kuppförslag installera Mannerheim vid makten som diktator. Lapporörelsen hade sitt upprorsförslag till trots stor respekt för Svinhufvud och hade i mån av möjlighet ställt sig bakom presidenten om det rådande statskicket fallit samman.⁴⁴ FFO:s grundare Arvi Kalsta hade inom organisationen titeln ”riksledare”, vilket troligtvis är den titel man tänkte sig att även Finlands ledare skulle ha tilldelats. Kalstas medarbetare, ”propagandachef” Thorvald Oljemark var dessutom övertygad om att Kalsta var den ledarfigur den finländska nazismen var i så starkt behov av. FFO-ledaren var dock trots sin handlingskraft rätt så lugn till naturen och saknade helt Hitlers uppviglande sätt.⁴⁵

I stark kontrast till ledarprincipen stod enligt nazisterna de slappa ideologier som lät individer själviskt klampa över folket och nationen. Enligt nazismen borde förhållandet vara så gott som det motsatta, enligt slagordet ”allmännyttan framom egennyttan”. Detta var en paroll som var absolut central inom nationalsocialismen, och som de finländska nazisterna hämtat direkt ur NSDAP:s partiprogram där den formulerades ”Gemeinnutz vor Eigennutz”.⁴⁶ Gemenskapens bästa skulle således gå före den enskilda individens bästa. Slagordet användes ofta i kritiken av den ur nazistisk synvinkel så förhatliga liberalismen. Liberalismen ansågs likt demokratin ha urvattnats och blivit en själviskhetens ideologi. Nationalsocialisterna uppfattade att liberalismen närmast blivit ett verktyg i rättfärdigandet av industrisamhällets orättvisor och problem. Enligt *Hakkorset* var dock Anders Chydenius ursprungliga läror om liberalism fullständigt kompatibla med nationalsocialismen. Liberalismen ledde enligt nazisterna endast till att alla stred mot var-

---

maaperällä.”; ”Analys av FFO:s riktlinjer. Grundsats II. Statsbyggartanken”, *Hakkorset* 1/12 1933; Y.W. Jalander, ”Är ett partilöst parti ett tidens behov?”, *För Frihet och Rätt* juli 1936”; sign. ”Anders”, ”Ännu till en Demokrat”, *För Frihet och Rätt* 7/10 1938.

44. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 35; Karvonen, *From White to Blue-and-Black*, s. 23.

45. Silvennoinen, Tikka & Roselius, *Suomalaiset fasistit*, s. 260–261.

46. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 322.

andra och allmännyttan bortglömdes, något man uppfattade att Aleksis Kivi illustrerat väl i *Sju bröder*. Nationalsocialismen skulle däremot utgöra en ”gyllene medelväg mellan liberalismens otyglade själsvåld och marxismens förkvävande reglementering”.⁴⁷

Kritiken av kapitalismen och borgerskapet vilade på liknande grunder. Själviskhet och utnyttjande av folket för egen vinning utgjorde kärnan i kritiken. Dessutom uppfattades kapitalismen likt kommunismen som internationell vilket inte passade ihop med nationalsocialisternas nationalistiska aspirationer. Till ett av de centrala budskapen hörde kravet på att ”ränteslaveriet” skulle brytas. *Brechung der Zinsknechtschaft* var också något de finländska nazisterna lånat direkt från de tyska nazisternas program.⁴⁸ Folket och nationen uppfattades enligt denna syn ha blivit kedjade av den ”överstatliga finansmakten” som dessutom kontrollerades av ”judiska ockrar-bankirer”.⁴⁹ Kapitalet var ”ett rovdjur som jagar det skapande arbetet och som en ’luffare’ förflyttar sig från företag till företag och från land till land”, förkunnade *Hakaristi*.⁵⁰ Borgerskapet i sin tur klandrades för att ha betraktat arbetarklassens svårigheter utan att åtgärda saken. Därför ansåg nationalsocialisterna borgarna vara medskyldiga till kommunismens frammarsch. De finländska nazisterna såg sig dessutom som de enda som i verkligheten brydde sig om arbetarna eftersom de nazistiska organisationerna inte var ute efter ekonomisk nytta. Till och med socialdemokraterna – påpekade *Hakaristi* – gick i näringslivets ledband. Tidningen kritiserade den socialdemokratiske ledaren Väinö Tanner för hans medlemskap i Enzo-Gutzeit Oy:s förvaltningsråd, samt för att han också var verkställande direktör på företaget Elanto och innehade en hög post vid Finlands Bank.⁵¹

Nationalsocialisternas ekonomiska system skulle vara korporativt till sin uppbyggnad och bestå av en så kallad ”folkhushållning”. I klar-språk innebar detta att folkets väl skulle sättas före ekonomisk vinst,

47. ”Individens rätt”, *Hakkorset* 1/5 1934; ”Analys av FFO:s riktlinjer. Grundsats 7. En ny världsåskådning”, *Hakkorset* 3/10 1933.

48. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 323.

49. ”Den nationalsocialistiska folkhushållningstanken”, *Hakkorset* 1/9 1933.

50. ”Kuka on nykyään kapitalisti? Kenen puolesta ja ketä vastaan on taisteltava?”, *Hakaristi* 14/6 1935. ”Pääoma [...] on muodostunut [...] ’kulkuriiksi’, joka liikkuu yrityksestä toiseen ja maasta maahan.”

51. ”Vedä oppi vertauksista neuvo juoksuta jutusta”, *Hakaristi* 29/3 1935.

och att ”politiken skall bestämma över ekonomin, inte tvärtom”.⁵² Den fria företagsamheten såg nationalsocialisterna upp till, och den skulle bevaras men under en reglering som anammade folkhushållningens principer. Det korporativa systemet innebar att alla fackföreningar skulle upplösas och ersättas med en ”yrkesståndskammare”. I denna kammare skulle de mest kapabla representanterna från varje yrkesgrupp och län samlas för att lösa tvister. Den nationalsocialistiska ekonomin var alltså en sorts hybridekonomi. Enligt nazisterna passade detta Finland exceptionellt väl eftersom landet uppfattades ha mycket att förbättra på många områden. Följaktligen föreslog *Hakkorset* ”nyodlingsarbeten, torrläggningar av kärr och sankmarker [...] sänkningar av sjöar, förbättringar av skeppsleder och kanallinjer samt byggandet av nya dylåka”. Staten kunde därutöver bygga ”järnvägar, landsvägar, kraftverk samt uppföra kommunala och statliga byggnader”.⁵³

De kapitalistiska produktionsmedlen skulle få fortsätta existera i ett nationalsocialistiskt Finland. ”Företagarandan” var likt ledarprincipen en skaparkraft som nazisterna lyfte fram som något viktigt, samtidigt som de vidhöll att endast gemenskapen kunde garantera företagaren framgång. Betoningen av den nationella företagaren var en uttrycklig handräckning åt medelklassen. Forskningen har ofta beskrivit nazismen som en ”radikal medelväg” för en medelklass som hamnat i kläm mellan arbetarrörelsen och storkapitalet.⁵⁴ I Finland verkar detta ha varit fallet i högre grad än i Tyskland. Den finländska fascismen var överlag förankrad främst i den urbana medelklassen, och samma trend verkar gälla även för nationalsocialismen. Då FFO deltog i riksdagsvalet år 1933 kom 60 procent av de sammanlagt 2 733 rösterna från Helsingfors. Stödet för FFO var dock betydligt större i de södra mera medelklassbetonade delarna av staden (1,5–2,4 procent) än det var norr om Långa bron (0–1,4 procent).⁵⁵ Att den finländska nationalsocialismen var främst en medelklassrörelse stöds också av det faktum att det ända sedan Finlands självständighet funnits sympatier

52. ”Kansallissosialistinen talousetiikka”, *Hakaristi* 23/11 1934. ”Kansallissosialistisessa valtiossa politiikka määrää talouden, eikä päinvastoin.”

53. ”Arbetslöshetsfrågan”, *Hakkorset* 27/6 1933.

54. Sundström, *Fasismi*, s. 150–153.

55. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 79–81, 90–92.

för den auktoritära nationalismen inom näringslivet.⁵⁶ Nazisternas idé om ekonomins styrning och icke-styrning visar tydligt hur ideologin systematiskt både ville behålla och skära bort aspekter inom både kapitalismen och socialismen. Attityden avslöjar också en del av nazismens inre mekanik. För att sammanfatta:

Nationalsocialisternas uppfattning om de enskilda människornas förmåga att fatta beslut och verka i ett lands ekonomi är [ändå] något motsägelsefull. De upphöjer massan som det nationellt viktiga samtidigt som de betraktar enskilda individer som absolut nödvändiga för nationens överlevnad. Således såg nazisterna individer dels som fredliga och samverkande människor i en nation, men samtidigt ändå som aggressiva och egoistiska. Dessutom hyllas båda dessa attribut som goda och behövliga i samhället. Detta visar på nationalsocialismens ideologiskt klivna natur och behov av att sparka och berömma både uppåt och nedåt.⁵⁷

ANTISEMITISM OCH FOLKGEMENSKAP

Den övergripande idé som skulle binda samman de nationalsocialistiska politiska, ekonomiska och sociala reformerna var folkgemenskapen. Enligt denna idé skulle nationens enhetlighet och samstämmighet bygga på ett rasbiologiskt "rent" folk. Alla främmande element skulle avlägsnas, främst de som var internationella till sin karaktär. Här ingick den nazistiska antisemitismen och rasläran. Antisemitismen har givetvis en mycket lång historia, men den blossade upp på nytt under 1800-talet då man började tilldela Europas judar samma medborgerliga rättigheter som resten av befolkningen. Nationalismen och socialdarwinismen formade synen på judarna, även i Finland. Det var dock inte förrän på 1930-talet som antisemitismen blommade upp.⁵⁸

Den finländska nationalsocialistiska pressen gick till attack mot judarna både på ideologiska och personliga grunder. Enligt *För Frihet och Rätt* bottnade nazisternas aversion mot judarna i judarnas

56. Markku Kuisma, *Suomen poliittinen taloushistoria 1000–2000*, Keuruu: Siltala 2009, s. 162, 174.

57. von Kraemer, *Hell Finland!*, s. 62.

58. Jari Hanski, *Juutalaisvastaisuus suomalaisissa aikakauslehdissä ja kirjallisuudessa*, diss., Helsingin yliopisto 2006, s. 7, 13, 107–108.

”materialistiska syn på livet”, deras ”snikenhet [...] bedräglighet” samt benägenhet att gripa efter ”penningar och makt” i stället för att utföra ”hårt arbete”. Dessutom ansåg man att judarna försökte korrumpera det vanliga folket in i samma tankemönster.⁵⁹ De finländska nationalsocialisternas största problem var dock att judarna utgjorde endast 0,04 procent av Finlands befolkning under 1930-talet. Då det började komma judiska flyktingar till Finland 1938 stängdes gränserna rätt fort, men de som hann in blev utsatta för nazisternas propaganda om det massiva judiska hotet.⁶⁰ Eftersom den judiska befolkningen var så minimal måste den nationalsocialistiska pressen ibland ta till desperata metoder. Exempelvis skrev *Herää Suomi* stött om hur kalstaiter (det vill säga medlemmar av FFO) ständigt blivit illa behandlade av judar på offentliga platser. Nazisterna hade följaktligen fått motta arga blickar i Helsingfors spårvagnar och fått sina hakkorsmärken avslitna på öppen gata. Tidningen anklagade också judar för att ha vandaliserat sina egna butiker i syfte att svartmåla nationalsocialisterna.⁶¹

I brist på konkret material nöjde sig de finländska nazisterna med att kritisera den ”judiska andan”. Dessutom rapporterade man om brott som begåtts av judar i andra länder – främst Tyskland. Nationalsocialisterna såg både marxismen och kapitalismen närmast som en judisk konspiration eftersom de internationella judarna ansågs vara de som drog nytta av konflikten mellan borgerskapet och arbetarklassen. ”Detta är grunden för idén om plutokratins och den judiska maktens världsherravälde” förkunnade *Kansallissosialisti* i maj 1944.⁶² Även andra internationella krafter kritiserades på samma sätt. Bland annat frimurarna agerade ”helt enligt judisk ritual” vilket fick *För Frihet och Rätt* att inför presidentvalet 1936 förklara Risto Ryti olämplig för posten eftersom han var ”höggradig frimurare”.⁶³

Den ”judiska andan” förknippades således inte enbart med judar eller enskilda individer – *För Frihet och Rätt* såg det nödvändigt att

59. ”Frågor och svar”, *För Frihet och Rätt* 9/10 1937.

60. Karvonen, *From White to Blue-and-Black*, s. 28; Hanski, *Juutalaisvastaisuus*, s. 284.

61. ”Juutalaiskysymys”, *Herää Suomi* 12/10 1934.

62. *Kansallissosialisti* 26/5 1944, ”Materialismi kansan ainainen rikkiinäisyyden ahjo. Siinä on juuri kapitalismin ja marksilaisuuden kirous.” ”Tähän perustuu ajatus plutokratian ja juutalaisuuden vallasta hallita koko maailmaa.”

63. Y.W. Jalander, ”Presidentfrågan”, *För Frihet och Rätt*, november 1936.

påpeka att det säkerligen fanns även judar som ”ogilla sitt folks anda”.⁶⁴ Den materialism och internationalism som judarna påstods stå för och påtvinga resten av samhället uppfattades vara grundproblemet. Nazisternas idé om att ”varje nation bör organisera sig på en nationell grundval” gällde även judarna som man gärna såg att skulle skapa sig en egen sionistisk stat. De ”andliga judarna” och ”internationalismens agenter” var enligt nationalsocialisterna ständigt i farten världen över i syfte att hindra nationsbyggen och på så vis även hindra att en stark nationalkänsla väcktes i Finland. Därför var det även viktigt att inga judar (eller frimurare) fick besitta höga poster inom det ekonomiska, politiska eller kulturella livet ”ty man vet aldrig vilkas ärenden de gå”. Judarnas ”materialistiska, egennyttiga världsåskådning” skulle leda till att ”den judiska finansen” tog makten över det finländska näringslivet och därmed skulle kedja nationen till utländska lån. *Hakkorset* rapporterade om hur ”några ryska finansjudar” på valutabörsen i Stockholm hade spekulerat i ”vår finska valuta” vilket gett spekulanterna stora rikedomar medan den inhemska ekonomin råkat i problem. Den ”judiska andan” var således en förlängning av den judarna tillskrivna internationalismen, materialismen och nationella hemlösheten.⁶⁵ Den ”judiska andan” med judarna själva i spetsen sågs av nazisterna således som en parasiterande makt som i sin egen nytta hindrade nationell enhet och även kunde kopplas både till den internationella kommunismen och till den globala kapitalismen. En antisemitisk politik ansågs vara en grundförutsättning för att folkgemenskapen skulle kunna uppnås.

Om nationalsocialisterna hade svårt att hitta ett mål för sin antisemitism gick idén om folkgemenskapen bättre att binda till den finska mytologin och det finska lynnet. De finländska nazisterna talade gärna om den ”Kalevala-finska ödesgemenskapen” som de uppfattade som finländarnas centrala karaktärsdrag. Enligt *Kansallissosialisti* var nationalsocialismen egentligen bara en modern fortsättning på den ”Kalevala-anda” som skulle rädda nationen. Det finska blodet måste hållas rent om ”finska idéer” skulle kunna födas i framtiden, och detta krävde rasförädling. Till den ”nordiska rasens” karaktärs-

64. ”Frågor och svar”, *För Frihet och Rätt* 9/10 1937.

65. Y.W. Jalander, ”Är ett partilöst parti ett tidens behov?”, *För Frihet och Rätt* juli 1936; ”Analys av FFO:s riktlinjer. Grundsats I. Statens auktoritet”, *Hakkorset* 27/6 1933.

drag räknade nazisterna ”sanningskärlek, handlingskraft, mod och omdömesförmåga”, vilket tog sig uttryck både själsligt och kroppsligt. Bakom rasförädlingstanken fanns dock även en rädsla för att den egna rasen skulle gå under på grund av en för låg nativitet. Att värna om ”folket framtida bestånd” var centralt för nationalsocialismen. Hit hörde även omskolningen av icke-önskvärda, något de finländska nazisterna behandlade särskilt omfattande. I *För Frihet och Rätt* nämndes i ett nummer 1937 att ”partihetsarena” skulle sändas till koncentrationsläger, vilket antyder att dessa anläggningar också fanns på de finländska nazisternas agenda. De få omnämningarna och totalt realistiska beskrivningarna av de tyska koncentrationslägren tyder dock på att lägrens funktion inte diskuterats. Uppenbarligen gjordes dock förteckningar över personer som skulle råka illa ut om nazisterna kom till makten. Hit hörde bland annat skämttidningen *Garms* chefredaktör Henry Rein.⁶⁶

Begreppet folkgemenskap hade lanserats i den politiska debatten i Finland redan 1919 av radikalhögeraktivisten och nazisten Yrjö Ruutu. Begreppet tog dock inspiration från det tyska begreppet *Volksgemeinschaft* som syftade på den nationalstat nationalsocialisterna ville bygga upp i Tyskland. Rasgemenskapen blev dock något av en stötesten för de finländska nazisterna eftersom det ännu existerade en klyfta mellan äktfinnar och svensksinnade i Finland. Redan på 1800-talet hade en del svensksinnade framfört att de svenskspråkiga i rasmässigt hänseende var överlägsna de finskspråkiga, och detta var något framför allt de finlandssvenska nazisterna inte gjorde reklam för. Eftersom nazisternas högsta ambition var att ena nationen var det inte förnuftigt att lyfta fram språk- eller rasfrågan och därmed förorsaka splittring. Rasbegreppet fick därmed ge vika för en idealistisk runebergsk anda, även hos nazisterna. Samfundet Folkgemenskap skrev rakt ut att man talade för en ”sådan anda som kommit till uttryck i Johan Ludvig

66. ”Kansallinen henki Kansallissosialismissa”, *Kansallissosialisti* 16/7 1943, ”Suomalainen veri synnyttä perusluonteltaan suomalaisia ajatuksia [...] edellytysenä luonnollisesti on, että suomalainen kansanaines on saatava vereltään puhtaana säilymään [...] kansamme rodullisen rappeutumisen estäminen on kalevalaisen ajatuksen pohjasäveleenä.”; ”Suomalainen luonne ja kansallinen sosialismi”, *Kansallissosialisti* 4/8 1944; sign. ”Landsortsbo”, ”Frihet och Rätt”, *För Frihet och Rätt* februari 1937; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 289–290. I *Garm* blev nazisterna ständigt mål för förlöjligande skämtteckningar.

Runebergs diktning”. Denna anda blev således något av ett särdrag för den finländska nationalsocialismen.⁶⁷

Folkgemenskapstanken var som sagt även kopplad till en fruktan för den egna kulturens undergång. Den moderna kvinno rörelsen kritiserades för samhälls- och familjesplittrande ambitioner och för att den ansågs ha förvrängt kvinnoidealet. *För Frihet och Rätt* citerade i ett februari nummer 1938 en ”kampskrift” skriven av den svenska författaren Ruth Olsson som proklamerade att det nazistiska kvinnoidealet utgjordes av den ”vikingahustru som från klipporna spanade efter drakens randiga segel – inget målat och mjåkande mähä, utan en stolt och stark kvinna”. Att ungdomen tillbringade sina kvällar på restauranger som Veljeshovi och YH betydde enligt nationalsocialisterna också att ungdomens ”förvildats” och letts vilse av modern film och litteratur. Själva det moderna stadslivet var något nazisterna motsatte sig. Helsingfors ”tröstlösa hyreskaserner” gjorde att nativiteten och levnadsstandarden sjönk och pengaintressen gjorde att staden blev en ”stenöken”. *Kansallissosialisti* såg det nybyggda Tölö som ett praktexempel på detta fenomen. Den hårda urbana miljön utgjorde enligt nazisterna en kontrast till naturen och blev därmed det naturliga hemmets antites.⁶⁸

Det naturliga hemmet var enligt nationalsocialisterna folkhemmet. I april 1936 skrev *För Frihet och Rätt* om den ”nationella socialismen i Tyskland och Sverige”, vilket antyder att de finländska nationalsocialisterna intressant nog inkluderade det demokratiska folkhemmet i Sverige i sina förebilder. Detta ger en inblick i vad det egentligen var de finländska nazisterna ville uppnå: en på rasläror grundad välfärdsstat. För att uppnå detta skulle det finska folkets väckas till att inse sin blods-, ödes- och kulturgemenskap.⁶⁹ Folkgemenskapen utgjorde både ledmotivet och det högsta målet för nationalsocialisterna, och en antisemitistisk politik var det främsta redskapet att uppnå målet. Antisemitismen hängde ihop med rasläran men också med

67. von Kraemer, *Hell Finland!*, s. 82; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 196.

68. ”Vad kvinnan vill...”, *För Frihet och Rätt* 3/2 1938; ”Kansallinen henki Kansallissosialismissa”, *Kansallissosialisti* 16/7 1943; ”Liberalismin kyvyttömyys kukkii”, ”Esikauptunkiliiitoksemme toteuttaminen olisi ollut pahan lisäämistä, ei sen lopettamista”, *Kansallissosialisti* 21/1 1944.

69. von Kraemer, *Hell Finland!*, s. 87–88.

kritiken av internationalismen som i sin tur gick att koppla både till kommunismen och till kapitalismen. Demokratien och liberalismen utgjorde de främsta måltavlorna för nazisternas kritik eftersom dessa två ideologier uppfattades möjliggöra och upprätthålla det korrupta systemet. På detta sätt blev den judiska konspirationen fullkomlig och nationalsocialismen det enda botemedlet.

MOTTAGANDE OCH IDEOLOGI

Trots att de nationalsocialistiska visionerna i slutändan stupade på att Tyskland förlorade kriget, var det redan före det klart att finländarna inte var vidare ivriga att ta läran till sig. Ironiskt nog blev de finländska nazisterna själva anklagade för att importera främmande synsätt till Finland. Under vinterkriget började statsmakten uppfatta nationalsocialisterna som ett hot mot den nationella enhet som uppstått i och med kriget.⁷⁰ Detta var något av en paradoxal roll för en rörelse som uttryckligen ville ”väcka” folket till samstämmighet. De finländska nazisterna underströk dock att de inte var ute efter att kopiera det tyska systemet utan endast låta sig inspireras av den ”nya världsåskådningen”. De finska nationalsocialisterna liknade gärna sin rörelse vid Martin Luthers reformation, som också hade startat i Tyskland och spritt sig till det övriga Europa som en förnyelse av religionen. På samma sätt ville nazisterna i Finland se nationalsocialismen som en naturlig del av det europeiska moderniseringsprojektet. På ett visst sätt lyckades även nazisterna koppla sin ideologi till en romantiserad runebergsk anda, Kalevala-nationalism och fornnordiskhet. Nationalsocialismen hade visserligen likheter med den nationalism som exempelvis J. V. Snellman förkunnade under 1800-talet. Den finska samhällsutvecklingen hade dock hunnit långt sedan dess, och det politiska systemet höll på att konsolidera sig. Nationalsocialisterna var för sent ute, och med idéer som i många avseenden avvek från den nationella identitet som redan hade utformats.⁷¹

Nationalsocialisterna hade dock själva en annorlunda syn på sin rörelse än det finska folket. Så sent som i augusti 1944 skrev *Kansallis-*

70. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 286–290.

71. von Kraemer, *Hell Finland!* s. 91.

socialisti om hur de som avfärdade nationalsocialismen som främmande endast försökte ”slå en kil mellan den nationella socialismen och Finlands folk”.⁷² Främst sågs nazismens svårighet med att slå rot i det finska samhället som ett symptom på den av parlamentarisk demokrati förgiftade jordmånen. De flesta finländare uppfattade dock nationalsocialismen som importerad, påtvingad eller främmande, och dess ledare som dubiösa och oseriösa figurer. Inför riksdagsvalet 1933 ordnade den nazistiska organisationen Suomen Kansallissosialistinen Liitto ett evenemang på Braheplan i Berghäll. Åhörarna buade och beskyllde nationalsocialisterna för att endast erbjuda jobb i koncentrationsläger. Då organisationens ledare Juhani Konkka under sitt tal försökte efterhärma Hitlers kända handrörelser och dessutom lovade alla en bil om SKL röstades till makten brast publiken ut i skratt.⁷³ Inte heller gjorde nationalsocialisterna någonsin ett vidare gott valresultat – endast 4 000 röster i jämförelse med de 69 000 som gett sin röst åt IKL. Dessa röster härstammade dessutom främst från de så förhatliga städerna, och inte från landsbygden.⁷⁴

Trots detta gjorde nazisterna ihärdiga försök att synas i stadsbilden. Över FFO:s högkvarter på Mikaelsgatan vajade på valborgsmässoafton 1933 en blå-vit-svart hakkorsflagga. I portgångarna stod brunklädda nazister som försökte locka in intresserade från gatan. Redan nästa år stiftades dock den så kallade ”bluslagen” som förbjöd uniformer på offentliga platser. Senare tillkom en lag som förbjöd fler än 30 personer att samlas på samma ställe vilket utgjorde ett problem för nazisternas sammankomster. Också pressen satte sig till motvärn. Främst *Suomen Sosialidemokraatti*, *Arbetarbladet* och *Svenska Pressen* men också övriga drev med och kritiserade nationalsocialisterna. *Hufvudstadsbladet* vägrade på grund av ideologiska skäl att ta in annonser för *Frihet och Rätt*.⁷⁵ Det är således lätt att fastslå att de finländska nationalsocialisternas visioner för det finska samhället togs emot främst på ett kyligt eller avvisande sätt.

72. ”Kansallinen sosialismi ja Suomen kansan etu”, *Kansallissosialisti* 11/8 1944, ”vihollisemme, jotka tekevät parhaansa iskeäkseen kiilan kansallisen sosialismin ja Suomen kansan välille”.

73. Silvennoinen, Tikka & Roselius, *Suomalaiset fasistit*, s. 257.

74. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 301, 79–81.

75. *Ibid.* s. 77, 79, 85, 289–290.

Att forska i de finländska nazisternas visioner är i sig ett fascinerande företag. Under ett ögonblick i den unga republikens tidiga historia presenterades en alternativ framtid – ett ideologiskt skynke som skulle sänkas över samhället. För det väsentliga i den finländska nationalsocialismen är just att den blev kvar på ritbordet – visionerna blev aldrig verklighet. Därför har vi en unik möjlighet att studera vad nationalsocialisterna sade att de ville åstadkomma i ett litet demokratiskt land, hur de brottades med den etablerade nationella identiteten, propagerade för den annalkande framtiden och till slut förlorade. Som konstaterades i början har nationalsocialismen ofta setts som en innehållslös bluff och därmed ingen riktig ideologi. I studiet av de finländska nazisternas visioner blir det uppenbart att nazisterna hade en minutiöst utplagd plan över hur alla samhällets sektorer skulle organiseras. Det intressanta är just det faktum att vi inte har en realiserad regim att jämföra med. Kanske hade den finländska nationalsocialismen väl vid makten blivit socialistisk, borgerlig eller destruktiv? Att påstå att nazismen inte är en ideologi är att spela nazismen i händerna, för det var just så de själva uppfattade rörelsen: som organisk – en ny anda. Detta var det centrala budskapet som signaturer likt ”Mr. Common Sense” i *För Frihet och Rätt* ville föra fram.⁷⁶ För att sammanfatta: nationalsocialismens påstådda icke-ideologiska karaktär är kärnan i dess ideologi.⁷⁷ De nationalsocialistiska framtidsvisionernas ideologi kan belysas på ett nytt sätt genom studiet av det lilla fönster som hittas i en av de bortglömda vråna av Finlands 1900-talshistoria.

Bildkälla

s. 217 Nationalbiblioteket, Helsingfors

---

76. von Kraemer, *Hell Finland!*, s. 12.

77. *Ibid.* s. 93.

Nationell diskurs i Lars Huldéns 1960–1970-talspoesi: Mannerheim och Runeberg

LARS HULDÉNS (1926–2016) LÅNGA FÖRFATTARSKAP hör till de riktigt intressanta och nydanande i finlandssvensk litteratur. Det har alldeles nyss avslutats, vilket i sig motiverar en återblick; Finlands 100-årsjubileum som självständig stat är en annan anledning att vända sig till Huldén. Han menade nämligen själv att det knappast fanns någon samtida poet i Finland, varken finlandssvensk eller finsk, som använt ordet ”Finland” så många gånger som han.¹

Huldéns interventioner i den nationella diskursen är uppslagsrika och mångfacetterade. Den nationella tematiseringen inleds redan i debutsamlingen *Dräpa näcken* (1958) men blir särskilt framträdande under 1960- och 1970-talen. Jag undersöker i denna artikel hur två gestalter, generalen Carl Gustaf Mannerheim och nationalskalden Johan Ludvig Runeberg tematiseras i hans samlingar *Dikter i fosterländska ämnen* (1967) och *J. L. Runeberg och hans vänner* (1978). Mannerheim och Runeberg är båda alltså centrala nationella symboler i Finland trots att de redan under ifrågavarande decennier hade hunnit stelna till statyer i det allmänna medvetandet. Men det är också därför som de under 1960-talet tas upp till offentlig granskning. Ett exempel på detta är Paavo Rintalas omdebatterade romantrilogi om Mannerheim.² Ett annat exempel på att uppfattningen om Finlands förflutna var under omförhandling är Väinö Linnas uppmärksammade roman-

1. Inga-Britt Wik (red.), *Strövotåg i ordskogen. Lars Huldén om liv och verk*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 636, Helsingfors 2002, s. 123.
2. Paavo Rintalas svit bestod av de tre romanerna *Mummoni ja Mannerheim* (1960), *Mummoni ja marsalkka* (1961) och *Mummoni ja marskin tarinat* (1962).

trilogi *Täällä Pohjantähden alla* (1959–1962, sv. *Under Polstjärnan*), som gav upphov till en omfattande debatt om synen på kriget 1918.³ Och det är också under 1960-talet som Finska Litteratursällskapet startar sitt insamlings- och arkiveringsprojekt med syftet att bevara finländares minnen från inbördeskriget, erfarenheter som dittills hade förtigits.⁴ Huldén deltar alltså genom sin poesi i samtidens diskussion om nationella frågor och om landets historia.

Jag har i en tidigare artikel undersökt Huldéns uppgörelse med den kristna traditionen och argumenterat för att han till följd av sina ämnesval (bland annat hembygd och folkkultur) riskerar att uppfattas i alltför traditionella termer (så sker i viss mån hos Åsa Stenwall i *Den omöjliga hemkomsten*⁵), liksom hans allmänna provokationer lätt tas som uttryck för en enskild författares humoristiska och ”finurliga” sinnelag snarare än som vägande inlägg i en större offentlig diskurs om poetik, ideologi och samhälle.⁶ När jag nu tar upp ett annat tema, nationalism/patriotism, är det utgående från samma tanke, nämligen att Huldén närmar sig nationalismen framför allt som ett kollektivt språkligt fenomen, en diskurs, och att han dissekerar dess element och dynamik på ett både kritiskt och lekfullt sätt. Genom att ifrågasätta rådande maktstrukturer deltar han i 1960- och 1970-talens vänsterideologiska kritik, samtidigt som han ger uttryck för ett tänkande som pekar framåt mot det som närmast svarar mot ett socialkonstruktivistiskt perspektiv.

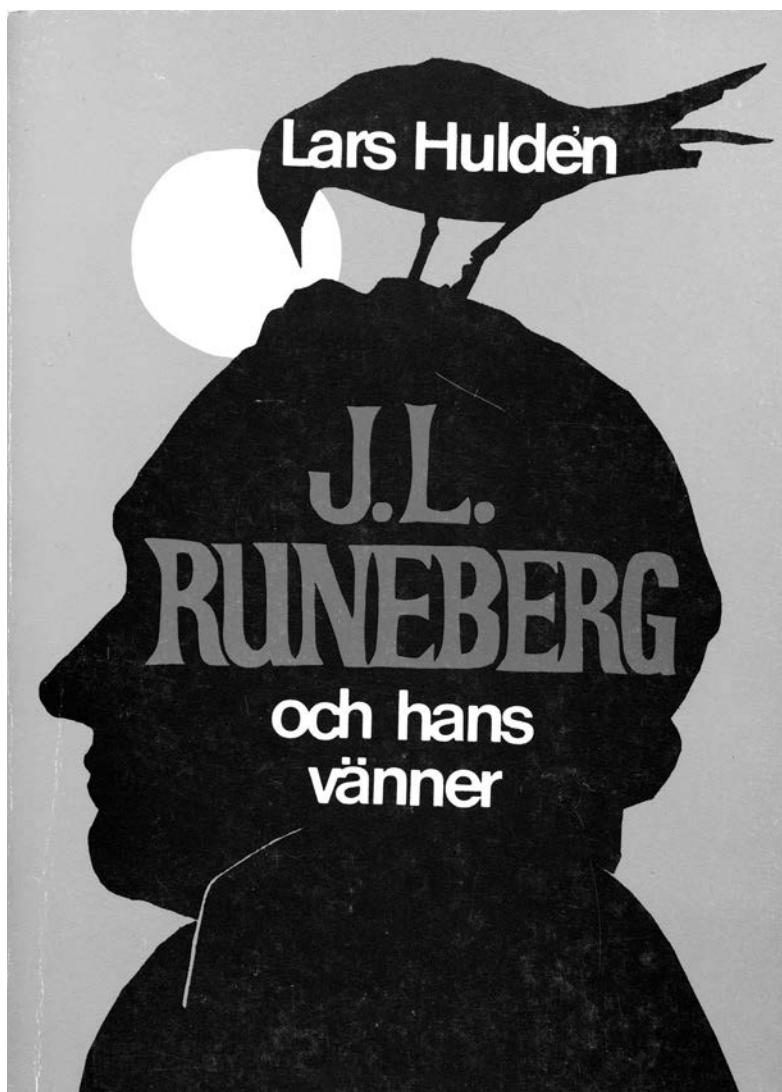
Socialkonstruktivismen skulle få sitt genomslag först på 1980- och 1990-talen, men att poeter är lyhörda uttolkare av skeenden som ännu inte befästs i en kultur finns det många exempel på. Huldén är ett sådant exempel, vilket kan ha att göra med hans dubbla roll som poet och språkforskare. Som professor i nordisk filologi var han givetvis förtrogen med den vetenskapliga diskussionen inom lingvistik och litteratur och kunde dra nytta av de perspektiven i sin poesi.

3. Se t.ex. Yrjö Varpio, *Väinö Linnan elämä*, Helsinki: WSOY 2007, s. 482–515.

4. Ulla-Maja Peltonen, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 894, Helsinki 2003.

5. Åsa Stenwall, *Den omöjliga hemkomsten. Rötter och rotlöshet hos några österbottniska författare*, Helsingfors: Schildts 2006, s. 241–283.

6. Se Anna Möller-Sibeli, ”Futurum, Futurum, varför har du övergivit mig!” Kristen diskurs i Lars Huldéns tidiga poesi”, *Finsk Tidskrift* 2017:2, s. 7–27.

Omslaget till Lars Huldéns diktsamling J. L. Runeberg och hans vänner (1978) signalerar att nationalskalden förstenats till ett monument och en rastplats för stadsfåglar. Med den utgångspunkten undersöker Huldén glatt vanvördigt Runebergs nationella och litterära position i samtiden, och försöker hitta människan bakom ikonerna.

Direkta allusioner just till särskilda teoretiker finns knappast i hans läsartillvända och konkreta poesi, men jag vill hävda att en särskild medvetenhet om vetenskapliga och teoretiska problem syns i hans poetiska praktik.

Det som kännetecknar socialkonstruktivism är fyra huvudidéer: en kritisk inställning till kunskap (verkligheten är inte omedelbart tillgänglig utan endast genom våra kategoriseringar), historisk och kulturell specificitet (vår världsbild och identitet är kontingenta och skulle vara annorlunda i en annan miljö och tid), samband mellan kunskap och sociala processer, och slutligen, samband mellan kunskap och social handling (den sociala konstruktionen av kunskap och sanning får konkreta sociala konsekvenser).⁷ Allt detta utmärker enligt min mening Huldéns 1960–70-talspoesi, vilket snarare överraskat mig i mitt forskningsarbete än utgjort något initialt tolkningsperspektiv.

Min föresats är alltså att analysera Huldéns dikter om Mannerheim och Runeberg med avseende på nationalism/patriotism i deras historiska sammanhang, men också att med lätt hand visa på de premisser hos Huldén som jag menar att man kan kalla socialkonstruktivistiska. För att få några hållpunkter för mitt resonemang utan att för den skull lägga ett teoretiskt raster över mitt material, utgår jag från några begrepp av Ernesto Laclau & Chantal Mouffe respektive Norman Fairclough; dessa presenteras i samband med diktanalyserna. Terminologin, som används sparsamt, tjänar mera som inspiration än som teoretisk modell och integreras i diktanalysens övriga kontextualisering. Tilläggas kan, att orsaken till att jag i mina diktanalyser fäster så stor vikt vid dikternas tillkomstsituation och mottagande ligger i Huldéns egen poetik. Allt tyder på att hans dikter inte bör ses som autonoma estetiska objekt (i en nykritisk anda) utan som texter av mer processuell och social karaktär. De är inriktade på omvärlden, läsaren och den talande själv; och den talande är inget centrallyriskt jag utan en som ständigt byter skepnad, växlande mellan nya positioner och röster. Ett viktigt referensverk ifråga om dikternas tillkomstsituation är Inga-Britt Wiks omfattande intervjubok, *Strövtåg i ordskogen* (2002), där hon i dokumenterade samtal med Huldén ställer frågor

---

7. Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism*, London & New York: Routledge 1995, s. 2–5.

om hans diktsamlingar och omständigheterna kring deras tillkomst och reception, samt om hans biografiska bakgrund.

MANNERHEIM OCH OMFÖRHANDLINGEN AV
VITT OCH RÖTT

Mannerheim är visserligen historiskt sett ett senare fenomen än Runeberg, men i Huldéns författarskap behandlas han före Runeberg och upplägget här följer den kronologin. Runeberg hör till Huldéns egna forskningsområden och ägnas en hel diktsamling, den redan nämnda *J. L. Runeberg och hans vänner*. Mannerheim är inte ett lika stort motiv kvantitativt sett men måste betraktas som ett signifikativt val; han förekommer i en festdikt ur *Dikter i fosterländska ämnen*, ”Tre blad ur en befälhavares tänkebok”, som närmast är en svit bestående av tre dikter, samt i en dikt ur *Herr Varg!* (1969). I den sistnämnda behandlas Mannerheims relation till modern (som dog när han var tretton år) och hans makt över kvinnor. Jag tar inte upp den dikten här utan fokuserar i stället på ”Tre blad ur en befälhavares tänkebok”, som explicit tematiserar det nationella. Innan jag går in på Mannerheim-dikten vill jag lyfta fram några allmänna kommentarer av recensenter och av författaren själv, för att belysa de poetiska utgångspunkterna för porträtteringen.

Ulla Olin skriver i sin recension av *Dikter i fosterländska ämnen* i *Hufvudstadsbladet* att Huldéns viktigaste grepp innebär ett slags rollgestaltning: ”Kanske en naturlig tvekan inför vad just ’jag’ vet om fosterlandet och hur representativt det vetandet kan vara har lett till att författaren i stället låter en rad olika medborgare komma till tals.” Rösterna tillhör personer från olika samhällsskikt och generationer. Olin konstaterar också att patriotiska tongångar allmänt taget lyst med sin frånvaro under årtiondena efter kriget. Endast vid vissa solenna tillfällen har det upplevts påkallat att begrunda medborgarnas relation till fosterlandet.⁸ Enligt Huldén var tiden mogen att ta upp frågan om patriotism. Han säger så här i Wiks intervjubok *Strövtåg i ordsbogen*:

8. Ulla Olin, ”Fosterländska ämnen”, *Hufvudstadsbladet* 14/12 1967 [Brages Pressarkiv].

Kriget hade raserat så mycket av den elokvens som ägnades fosterlandet tidigare, och nu gällde det att försöka konstruera ett nytt fosterlandsbegrepp. Det var det jag alldeles medvetet försökte göra, ett mycket vidare, ett mindre anspråksfullt men sannare. Jag försökte undvika alla klichéer. Det försöker man alltid, men icke minst när det gäller nyfosterländskheten som jag väl tors säga att jag tillägnade mig.⁹

Intentionen är alltså inte att försöka avpollettera all patriotism utan att kritiskt granska vad denna byggts på och utforska nya innebörder, att dekonstruera begreppet i akt och mening att göra språket sannare. *Dikter i fosterländska ämnen* består betecknande nog av beställningsdikter, tillfällesdikter som framförts i olika sammanhang: Bottniska dagarnas huvudfest i Nykarleby den 29 juli 1967, Svenska Teaterns hundraårsfest den 30 september 1966, filosofiska fakultetens promotion vid Helsingfors universitet den 31 maj 1964, Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid den 5 februari 1967 och Carl Gustaf Mannerheims hundraårsdag den 4 juni 1967. Genren kan tyckas som en dammig kvarleva från ett tidigare litteraturhistoriskt skede, lämplig på Tegnér's tid och före det, men alltför konvens- och formbunden för att svara mot en modern poesis krav på frihet, subjektivitet och kritiskt tänkande. Huldén är naturligtvis medveten om att en sådan inställning finns i samtiden ("Många håller sig för goda att skriva beställningsarbeten och vill bara arbeta spontant", säger han i en intervju 1968¹⁰), men själv uppfattar han tillfällesdikten som en möjlighet att göra en insats i samhället och pröva hållbarheten i gamla tankar. Om tankarna "inte håller att hamras på i en enkel dikt, är de inte så pålitliga".¹¹

Claes Andersson ser genast förtjänsten hos Huldéns samhällsengagerade festdikter. I en recension i *Vasabladet* 1967 framhåller han hur glädjande det är att diktare i dag börjar återfå sin gamla roll som ordhantverkare, att poeten blir en yrkesman som kan anlitas av olika organisationer, sammanslutningar och massmedier för att tillverka dikter för uppläsning vid fester, jubileer, födelsedagar och begravingar. Han avvisar den tänkta invändningen hos många – "skall nu också de

9. Wik, *Strövtåg i ordslogen*, s. 123.

10. Ebba Elfving, "Mångfrestaren Lars Huldén", *Astra* 1968:2, s. 38.

11. *Ibid.*

'sköna konsterna' profaneras och dras ner till beställningssnickeriets nivå?!" – genom att lyfta fram den "gudabenådade stillsamma humorn, aversionen mot vulgärakademismen och persondyrkan" som gör att Huldén lyckas sabotera det institutionaliserade, förstelningen och vanetänkandet. Han gör det enligt Andersson så diaboliskt att läsaren/lyssnaren, som väntar sig något "högravande och lagom floskulöst", kanske först efteråt märker vad det är fråga om.¹²

Den beskrivningen passar in även på dikten om Mannerheim. Den avporträtterade var i egenskap av republikens president, marskalk av Finland och riksföreståndare redan under sin livstid den kändaste personen i Finland både i hemlandet och utomlands, vid sidan av Jean Sibelius. När Jörn Donner står inför uppgiften att skriva boken *Anteckningar om Mannerheim* (2011) upplever han det som ett problem att Mannerheim är "sönderskriven, sönderbearbetad, sönderkommenterad, dessutom föremål för tusentals gissningar om vad han verkligen var".¹³ Ändå är han enligt Donner för de flesta unga en avlägsen mytisk figur, "vilket inte har hindrat många tonåringar från att anse honom vara 'störst', i en betydelse som är helt oklar, om man inte vill jämföra honom med de hjältar inom underhållningsbranschen och idrotten som kommer och försvinner."¹⁴ På 1960-talet när Huldén skrev sina Mannerheim-dikter låg minnet av honom närmare i tiden och han var mindre förbrukad. Intresset för honom var ändå stort och syntes bland annat i Paavo Rintalas redan nämnda romansvit om Mannerheim och i biografutgivningen. Mannerheims egna memoarer *Minnen* i två band utkom strax efter hans död. Den första större Mannerheimbiografen författad av Erik Heinrichs utkom 1957–59, snart efterföljd av Stig Jägerskiölds åttabandsverk om Mannerheim, vars fyra första delar publicerades under 1960-talet. Vid samma tid utgavs J. E. O. Screens bok *Mannerheim. The Years of Preparation* (om Mannerheims ryska tid, före insatserna i Finland). Jägerskiölds och Screens verk översattes snabbt till finska. På 1970-talet hade Mannerheim blivit en kultfigur som vänsterrörelsen

12. Claes Andersson, "Dikter för högtidliga tillfällen", *Vasbladet* 22/12 1967 [Brages Pressarkiv].

13. Jörn Donner, *Anteckningar om Mannerheim*, Helsingfors: Söderströms & Stockholm: Atlantis 2011, s. 82.

14. *Ibid.*, s. 9.

gjorde upp med – kanske gällde uppgörelsen i högre grad kulten än Mannerheim som person.¹⁵

I Huldéns diktsvit är det Mannerheim själv som får föra ordet och på det första bladet antecknar han följande:

Uppgiften var rent militär. Det gällde att ställa upp en armé i Österbotten och erövra huvudstaden Helsingfors samt rensa landet från – som det hette – huliganer.

Det var ingen lätt uppgift, men den syntes mig lockande, särskilt i ett förlängt perspektiv.

Man berättade mig senare, att vita soldater från Österbotten, när de kom till landets fattigtrakter, hade sagt till varandra:
”Pojkar, vi har slagits på gälins sida!”

De hade måhända rätt.¹⁶

Den citerade repliken är inte fiktiv utan ett plock ur verkligheten. Huldén berättar i Wiks intervjubok att hans far, nyss hemkommen från kriget, hade träffat sin kusin Erik Wallin på landsvägen. De hade stannat och pratat om vad de varit med om, och kusinen hade sagt: ”Veit du, tå ja tycker att vi har vari på gälins sido.” (i ordagrann översättning: ”Vet du, då jag tycker att vi har varit på galen sida.”)¹⁷ Repliken har i Huldéns dikt nått Mannerheims öron och framstått för honom som allvarlig nog att både upprepas i ungefärligt bibehållen dialektal form och begrundas – rentav försätts den honom i tvivelsmål om det framgångsrika i den militära operationen. Dikten visar en överbefälhavare som ödmjukt förmår ta till sig vanliga soldaters synpunkter och rannsaka sina egna insatser, trots den yttre segern och det anseende som han allmänt åtnjuter. En folklig, muntlig diskurs införlivas med en anteckning gjord av den högst uppsatte militären i Finland och kompletterar bilden av kriget 1918. Effekten blir att tudelningen i vitt och rött kompliceras och att man bakom den hero-

15. Matti Klinge, ”Mannerheim, Gustaf”, *Biografiskt lexikon för Finland*, Helsingfors: SLS 2014, <http://www.blf.fi/artikel.php?id=625>, URN:NBN:fi:sls-4132-1416928956738, (hämtad 17/6 2016).

16. Lars Huldén, *Dikter i fosterländska ämnen*, Helsingfors: Schildts 1967, s. 29.

17. Wik, *Strövtag i ordskogen*, s. 126.

iska, segervissa rollen som överbefälhavare skymtar den kännande och tvivlande människans brydsamma situation: hur göra rätt, hur uppnå de goda målen för landet som helhet? Kanske blev det fel ändå? Den infogade bisatsen inom tankstreck ”– som det hette –” innan ordet ”huliganer” används som beteckning för de röda, vittnar också om Mannerheims tveksamhet och distans till den kategoriska och nedsättande benämningen. Han ställer sig bakom uppdraget att leda den vita hären, men övertar inte automatiskt de värderingar som ingår i det allmänna språkbruket inom hans läger. Det har väl också med hans aristokratiska hållning att göra, han nedlåter sig inte till vulgaritet. Huldén gör inte Mannerheim mindre hjältemodig i denna dikt, snarare framstår han om möjligt som än mera aktningvärd i sin beredskap att ta emot kritik och lyssna på folket i sin armé. Men det som Huldén vill rubba i den nationella diskursen här är den tydliga uppdelningen i vitt och rött och den semantik som fixerats i dem som ”nodalpunkter” – jag ska strax förklara vad begreppet betyder.

I *Hegemony and Socialist Strategy*, som ursprungligen kom ut 1985, förenar Laclau & Mouffe i sitt tänkande två teoretiska traditioner, marxism (med dess sociala, politiska perspektiv) och strukturalism/poststrukturalism (med dess perspektiv på betydelseprocesser). Enligt deras mening konstitueras en diskurs av sitt förhållande till det som den utesluter, det diskursiva fältet. Tecknen eller elementen i en diskurs är mångtydiga, men en diskurs försöker göra elementen till *moment* genom att reducera deras mångtydighet till entydighet och åstadkomma ett stopp i tecknens betydelseglidning. Men fixeringen till ett moment är av nödvändighet tillfällig, för det diskursiva fältet påminner alltid om att andra definitioner av samma tecken är möjliga, det hotar destabilisera entydigheten.¹⁸ Med *nodalpunkt* avses de privilegierade tecken kring vilka en diskurs organiseras, det är en kristalliseringspunkt i den enskilda diskursen – samtidigt som *nodalpunkten* också är *en flytande signifikant*, vilket betyder att den är öppen för att tillskrivas olika betydelser och pekar på den kamp om viktiga tecken som förs mellan olika diskurser. Till exempel ”kropp”

---

18. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, översättning Sven-Erik Torhell, Lund: Studentlitteratur 2007, s. 34 ff; Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Social Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, 2. ed., London, New York: Verso 2001, s. 105.

är en nodalpunkt i den medicinska diskursen samtidigt som den är en flytande signifikant vad gäller förhållandet mellan den medicinska diskursen och alternativa behandlingsdiskurser. Eller om man säger "kropp och själ" sätts ordet in i en religiös diskurs och får en annan identitet. Laclau & Mouffe kallar varje praktik som skapar en relation mellan elementen så att elementens identitet förändras för *artikulation*. Begreppet *diskurs* är således den strukturerade helhet som följer av en artikulatorisk praxis.¹⁹

Nämnas kan att Huldén i en tidigare dikt i samlingen *Speletuss* (1961) ger röst åt en revolutionär röd som berättar hur han och hans gelikar tappat upp "herrarnas" blod i mejerihinkar och transporterat hinkarna till Högholmens djurpark (i Helsingfors). Djuren blev sjuka och spydde av att dricka blodet, för det var förgiftat av "sjampagn och stora sigarrer" (monologen innehåller flera stavfel, som understryker bristen på bildning). Diktrösten konkluderar: "Så du vet att revolutionen var bra och rättvis. / Nu finns det bara rent blod i Finland."²⁰ Hatet mot herrarnas vanor utgör inget hinder att ta efter deras nöjen; dikten slutar med diktjagets notering att de druckit champagne och rökt cigarrer i Brunnsparken, "Men jag tog bara lite". Huldén blir inget allmänt språkrör för de röda, även om han gör Mannerheim lite mindre vit. Det är inte ideologin i sig som prövas utan hur den kommer till uttryck hos individen. Den enskildas tal kan väcka förtroende eller motvilja, och i denna läsreaktion sker den fortsatta moraliska prövningen. Huldén ger bollen vidare. Det som Laclau & Mouffe kritiserar i det marxistiska tänkandet är "hegemoniseringen" av vissa krav till historiska intressen. Det är ett felslut att betrakta subjekt som representanter för en socialklass, som om alla subjekt med samma position i produktionssystemet hade gemensamma intressen och kunde hänföras till en grupp, till exempel "arbetarklass". I stället bör man acceptera att varken den politiska eller den ekonomiska identiteten hos agenterna kristalliseras som moment i en enhetlig diskurs. Analogierna är instabila – det ekonomiska är, och är inte, närvarande i det politiska och vice versa. Ett subjekt för Laclau & Mouffe anger alltid en position i en öppen och föränderlig diskursiv

19. Winther Jørgensen & Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, s. 35; Laclau & Mouffe, *Hegemony and Social Strategy*, s. 105, 112–113.

20. Lars Huldén, *Speletuss*, Helsingfors: Schildts 1961, s. 52.

struktur och all erfarenhet bestäms av specifika omständigheter.²¹ Jag tycker att Huldéns dikt visar på det problematiska i att betrakta diktjaget som en representant för klasskampen och de röda; situationen är mer intrikat än så, handlingarna och utsagorna bestäms inte på ett entydigt sätt av faktiska ekonomiska och politiska intressen utan även av oklara, motsägelsefulla och gruppdynamiska motiv.

Mannerheims beredskap att tänka om i Huldéns dikt har ett visst stöd i verkligheten. Det är inte bara som den vita härens ledare han har gått till historien utan också som en gemensam överbefälhavare i vinter- och fortsättningskrigen. I kriget mot Ryssland lyckades han mobilisera en armé som inkluderade dem som 1918 varit på den röda sidan samt deras barn. Förutsättningen för detta var att han under mellankrigstiden omprövade sin linje och gick in för att överbrygga landets tudelning och ena nationen. Detta skedde delvis genom hans engagemang i Finlands Röda Kors och General Mannerheims barnskyddsförbund. Att det var riksdagens talman, den socialdemokratiska K-A Fagerholm, som höll begravningstalet för Mannerheim i Storkyrkan visar vilken konsensus som hade uppnåtts. I talet tog han också fasta på folkförsoningen, vilket visserligen inte behagade alla²²:

Vår bortgångne storman hörde dock till dem, som klart insåg att ett livsvillkor för vår frihet var större enhet, mera samförstånd. Han medverkade kraftigt till att skapa detta. Småningom värkte bitterheten bort, såren läktes, klyftor överbyggdes, och när olyckan änyo drabbade landet och folket måste gå till försvarskamp var det Mannerheim man litade på.²³

I sin första dikt i Mannerheim-sviten visar Huldén alltså på befälhavarens vilja att beakta kritik och att medge att gränsdragningen mellan den vita och röda intressesfären var en problematisk konstruktion. Detta stämmer överens med bilden av Mannerheim som den nationella brobyggaren. Han förblir en hjälte i Huldéns porträtt. Men i följande dikt ur sviten tar Huldén itu med hjältedyrkan kring Mannerheim:

---

21 Laclau & Mouffe, *Hegemony and Social Strategy*, s. 115–121.

22. Klinge, "Mannerheim, Gustaf"; Donner, *Anteckningar om Mannerheim*, s. 67.

23. Donner, *Anteckningar om Mannerheim*, s. 67.

Att en segerherre skall bli hatad av dem han har besekrat är normalt. Det väntar han sig själv och finner han sig i. Svårare känns det att vara gränslost beundrad bland dem man har hjälpt.

Jag möter dem varje dag, dessa som går klädda som jag, och går som jag, röker samma cigarrer som jag, dricker samma konjak på samma sätt som jag; gör vad de kan för att i alla oväsentliga avseenden vara som jag.

Det kan inte sägas, hur mycket större värde jag sätter på dem som hatar mig än på dem som beundrar mig så utan hejd.

Finland blev självständigt det. Men här finns många som inte har en aning om vad det vill säga att vara självständig.²⁴

Patriotism knyts ofta till heroism, och i en finländsk krigskontext finns det ingen som mer än Mannerheim har fått personifiera hjälten. Huldéns dikt ifrågasätter en sådan slentrianmässig koppling mellan patriotism och hjältedyrkan, och han låter en provocerad Mannerheim föredra fienders hat framför devotas beundran. Framför allt omdefinieras självständighet (som en nodalpunkt) till att betyda något inte bara på en politisk nationell nivå utan också på en psykologisk individuell nivå. Med diskursanalytiska termer kunde man säga att det diskursiva fältets tecken kring personlig mognad, vilka i allmänhet utesluts från den nationella diskursen som något ovidkommande, artikuleras här. Därmed blir ”självständighet” en flytande signifikant, öppen för ny mening. Finland behöver inte en grupp som kollektivt hyllar nationell frihet symboliserad i en hjältegestalt, Finland behöver människor som är mogna att axla självständigheten som fritt tänkande och ansvarstagande medborgare. Nationalism är inte att blint underkasta sig en ledare, men kanske att som individ (även i fredstid) arbeta för samma mål som en betrodd ledare. Hur detta ska göras måste envar tänka ut själv. Åtminstone handlar det inte om en yttlig imitation av ledarens vanor.

Den sista dikten i Mannerheim-sviten behandlar Mannerheims ryska och aristokratiska perspektiv:

---

24. Huldén, *Dikter i fosterländska ämnen*, s. 30.

De har ansatt mig och varandra med frågor om ”det förlängda perspektivet”, vad jag den gången menade med de orden.

Vad hjälper det att förklara; de skulle ingenting förstå.

Ingenting förstå om det stora fäderneslandet, det oföränderligt stora, i vars landskap min blick dröjer kvar, fast det redan är sent.

Såsom en liten strandvik upprörs och fiskynglet rusar av och an för varje sten som slängs däri, så upprörs ett litet folk och rusar från ytterlighet till ytterlighet för obetydliga orsakers skull.

Men här har jag valt att bo, i föränderlighetens provins. Kom mig bara inte för nära. Jag behöver distans för min blick.²⁵

Mannerheim var född och uppvuxen i Finland, men tillbringade från tjugoårsåldern närmare trettio år i Ryssland, där han utbildade sig, gjorde en framgångsrik militär karriär (deltog i det rysk-japanska kriget som allmänt sett var ett nederlag men där han meriterade sig personligen, han företog en resultatrik vetenskaplig och militärpolitisk expedition till Asien med mera), gifte sig, fick två döttrar, skilde sig, fortsatte sitt professionella avancemang bland annat med uppdrag i Polen.²⁶ Han var av adligt ursprung, hade svenska som modersmål, umgicks i Europas högsta societetskretsar och hade tillägnat sig värderingar och perspektiv som var förankrade i 1800-talets ryska kejsardöme. Det är den bakgrunden som Huldén anspelar på i sin dikt. En närmare förklaring till Mannerheims uttalande om ”det förlängda perspektivet” (ett uttryck som även finns i svitens första dikt) tycker jag att Stig Jägerskiöld ger i sin biografi *Gustaf Mannerheim 1918* (1967). Han skriver att man ibland velat se Mannerheims anslutning till självständighetsmännen 1918 som ett uttryck för opportunist; att förstå hans övergång från en hög tjänst i kejsardömet till den finländska hären på något annat sätt än som lycksökeri har varit svårt. Enligt Jägerskiöld är detta synsätt ohistoriskt. För Mannerheim liksom för hans landsmän i rysk tjänst ”var det inte opatriotiskt att

---

25. Ibid., s. 31.

26. Se t.ex. Stig Jägerskiöld, *Gustaf Mannerheim 1906–1917*, Helsingfors: Schildts 1965.

tjäna i kejsardömet, tvärtom ansåg de att en hedrande verksamhet i rysk tjänst kunde vara även i Finland till gagn”.²⁷ Men omständigheterna förändrades i och med den ryska revolutionen då bolsjevikstyret ersatte tsarväldet och Finlands självständighet plötsligt verkade vara möjlig. Jägerskiöld skriver om Mannerheim:

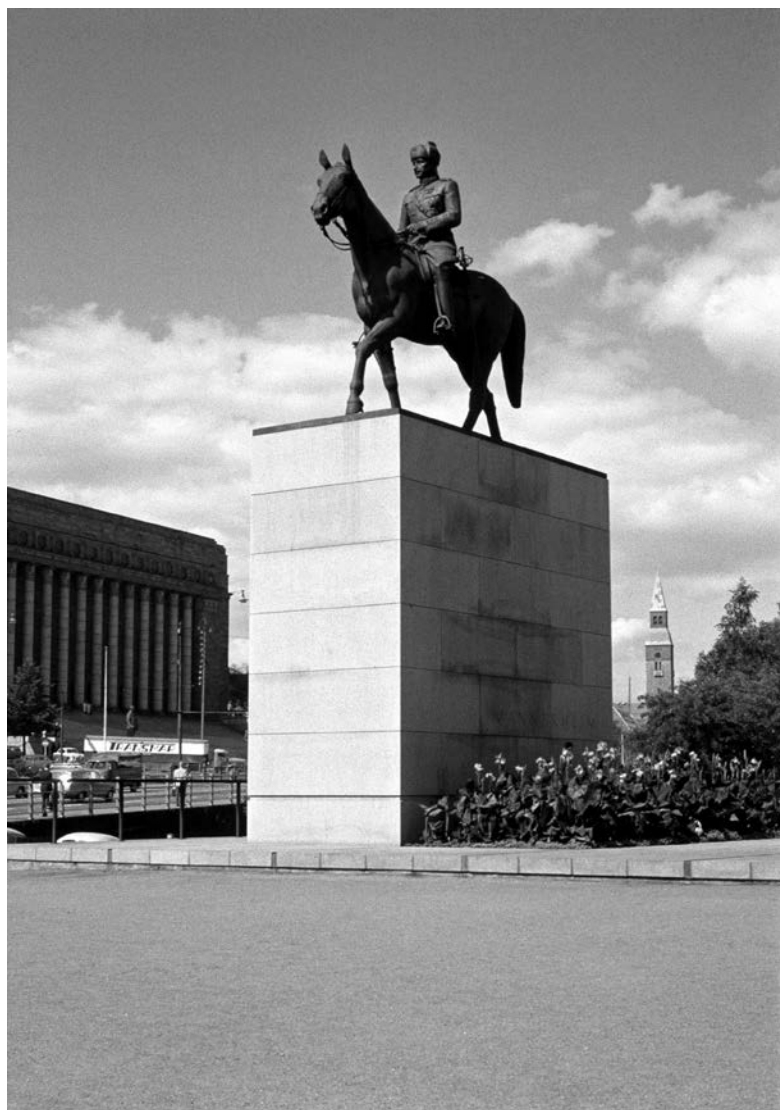
Han hade vuxit upp i en liberal miljö, främmande för århundradets på många håll dominerande nationalism. Han var och kände sig som en europé. Hans politiska reflexioner under den stora Asienfärden visar, att han hade öppen blick för de skadliga verkningarna av förtryck och politisk centralisering och att han å andra sidan i rättssäkerhet och handlingsfrihet såg framstegsbefrämjande faktorer [...].²⁸

I Huldéns dikt upplever sig Mannerheim vara oförstådd av sina finländska landsmän och känner sig uppgiven beträffande utsikterna att förklara sin syn på vad patriotism är. Trots alla sina insatser för att värna Finlands självständighet under nationens första dramatiska årtionden med hjälp av militära och diplomatiska medel, förblir hans perspektiv vidare än det begränsat nationalistiska. Han fortfar att se Finland som en del av ett större sammanhang, han känner sig själv alltjämt som europé. Ur hans synvinkel ter sig Finland som en provins, en liten strandvik i jämförelse med Ryssland, ”det stora fäderneslandet, det oföränderligt / stora”. Visserligen har färska historiska skeenden visat hur föränderlig också en sådan stormakt är; övergången från kejsardöme till socialistiskt styre hade minsann gripit in i hans eget liv på ett kännbart sätt. Men storleken, geografiskt och politiskt, är densamma och återverkningarna på andra länder och världspolitiken är därefter. Ett litet land ingår i världshelheten på ett annorlunda sätt än ett stort. Mannerheims föreställningar om det nationella har fått näring av hans erfarenheter från ett konkret ryskt landskap med överväldigande proportioner, men i detta ingår också vida kulturella utblickar och utrymme för mångfald. Att hans syn avviker från den allmänna uppfattningen om patriotism i Finland antyder också ordvalet ”fädernesland”. Det är mindre vanligt och kan därför inte användas slentrianmässigt, i en anda av konsensus. Hos läsaren väcks frågan vad

---

27. Ibid., s. 25.

28. Ibid.

Statyn av Mannerheim till häst, placerad på en hög piedestal i centrala Helsingfors, är en synlig påminnelse om marskalkens status som nationell symbol i Finland. På detta fotografi från 1962 ser man Riksdagshuset och Nationalmuseet i bakgrunden.

ordet egentligen betyder, vilket det till synes mer självklara "fosterland" knappast skulle göra.

När Mannerheim ska förklara den komplexa innebörden i det "förlängda perspektivet" och det "stora fäderneslandet" för folket som egentligen saknar förutsättningar att förstå, gör han som Jesus – han talar i liknelser ("Såsom en liten strandvik"...). Från ledarens upphöjda position talar han med samma pondus som historiens största religiösa auktoriteter. Hans krav i diktens slut på att få vara i fred och behålla distansen kan uppfattas antingen som berättigat för en man i hans position eller som en osympatisk *von oben*-attityd, beroende på den enskilda läsaren. Men störningen i diskursen som Huldén åstadkommer har att göra med att "fädernesland" och "det förlängda perspektivet" är uttalanden om det nationella som inte sammanfaller med det gängse sättet att se på saken bland finländare, som snarare bygger på en romantisk idealism (mera om detta strax). Mannerheim ger det nationella ett främmande innehåll. Det blir inte förstått. Han har lyckats mobilisera folkarméer i tre krig i Finland, men vilka ideal eller vilken verklighet man egentligen har stridit för råder det ingen enighet om.

Huldén hade nämnt för sin far om erbjudandet att skriva en festdikt till Mannerheims hundraårsjubileum, som han fått av kanslern för Helsingfors universitet. Fadern avrådde honom: antingen blir dikten devot och det tycker många illa om eller så blir den oppositionell och då uppstår problem med beställaren.²⁹ I stället för att avböja uppdraget lyfter Huldén in problemet med det devota-oppositionella som ett tema i själva dikten och lyckas i stort sett undvika det som han varnas för. Han får dock ett anonymt brev undertecknat "Mannerheims bekanta", där det står att "något mera upphöjt och fosterländskt hade varit på sin plats".³⁰ Det är intressant att diktsviten upplevdes brista i upphöjdhet och fosterländskhet med tanke på att Mannerheim, som vi sett, varken avheroiseras eller säger något som vid närmare granskning kunde kallas opatriotiskt. I diktporträttet kvarstår hjälten, liksom det patriotiska engagemanget. Men i stället för en yttre hyllande blick finns en personlig röst, i stället för tillfällighetsdiktens klichéer så finns

---

29. Wik, *Strövtag i ordsbogen*, s. 126.

30. Elfving, "Mångfrestaren Lars Huldén", s. 38.

uttalanden som komplicerar och nyanserar bilden, som ställer frågor om vad vi egentligen menar med vit och röd, hjälte, självständighet och fosterland. Överlag verkar dikten i alla fall ha överraskat på ett positivt sätt. Enligt Kurt Ingvall, som läste upp dikten i Mässhallen i Helsingfors, blev det som ett hav av vita programblad när åhörarna bladdrade fram texten. En finsk dikt i mera konventionell tappning hade lästs upp precis före, och Huldéns dikt var inte vad man väntade sig.³¹

”DÖDARE ÄR DET GOTT OM” I RONEBERGS DIKT

Att den vittre Huldén, som i så hög grad intresserat sig för nationella frågor, inte skulle skriva om Runeberg verkar nästan otänkbart, hur skulle han ha kunnat undvika honom? En ”tjuderpåle i Finlands betesvall” kallar han Runeberg i en av sina dikter.³² Huldén var också forskningsledare för ett projekt som startade 1967 och som gick ut på att samla data till en Runebergsordbok.³³ I Huldéns diktsamling *J. L. Runeberg och hans vänner* finns en dikt som ironiserar över detta insamlingsprojekt, eller snarare över vad en sådan forskning kunde implicera: ”Trehundrafemtiotusen löpande ord, / sjuttontusen olika ord, aderton / om man separerar participen – [...] Endast ord som använts av Runeberg / borde godtas i fosterländsk dikt. / Köp endast R-märkta diktsamlingar.”³⁴ Huldén har råd att ta ett visst avstånd från Runebergskulten, eftersom hans egen verksamhet kan synas stödja densamma. Därtill kommer några mer kuriösa tillfälligheter som skapar band mellan de båda författarna: de är båda födda den 5 februari i Jakobstad, de har studerat vid universitetet i Helsingfors, de har varit bosatta i Borgå, de är båda välkända och uppskattade författare i sin samtid.

För att få perspektiv på vad Huldén gör i sina Runebergsdikter vill jag föra in några av Norman Faircloughs tankar här. Fairclough har i sin så kallade kritiska diskursanalys utarbetat en tredimensionell modell som består av text, diskursiv praktik (processer kring textpro-

31. Wik, *Strövtåg i ordsbogen*, s. 126.

32. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 30.

33. Wik, *Strövtåg i ordsbogen*, s. 202, 205.

34. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 42.

duktion och textkonsumtion, eller texttolkning) och social praktik. Den sistnämnda avser den bredare sociala praktik som den kommunikativa händelsen är en del av, institutionella och organisatoriska omständigheter.³⁵ Alla tre aspekter samverkar och är bestämmande för varandra. För Fairclough är intertextualitet ett centralt begrepp; texter är historiska i bemärkelsen att de utgör svar på och omformningar av tidigare texter, de bygger vidare på de kedjor av språklig kommunikation som föregått dem själva, det går inte att börja om från början.³⁶ Interdiskursivitet är ett annat centralt begrepp i sammanhanget och innebär att olika diskurser artikuleras inom och mellan olika diskurser och genrer.³⁷ Begreppen är kopplade till förändring, och genom att analysera intertextualitet och interdiskursivitet får man en inblick i sociala och kulturella förändringsprocesser.³⁸

”Nationalskalder behöver vi främst / för parodiernas och allusionernas skull. / Vilken dikt skulle man skriva parodier på / om inte den som är allmänt känd?” skriver Huldén i en dikt som degraderar Runeberg och kategorin nationalskalder på ett elegant och till synes oförargligt sätt, helt enkelt genom att tillmäta intertextualiteten som följd effekt lika stor betydelse som de impulsgevande kända verken.³⁹ Om inte större, eftersom nationalskalden får sitt existensberättigande av andras möjlighet att parodiera och alludera. Därmed accentueras den diskursiva praktikens båda sidor, produktionen såväl som konsumtionen av en text, och särskilt den konsumtion som övergår i ny produktion. Den nykritiska synen på det skönlitterära verket som ett autonomt konstnärligt objekt är som konstaterats fjärran i Huldéns poetik.

Hur anspelningar kan göras ger han omedelbart prov på i diktsamlingens titel, som inte bara refererar till Runeberg utan förtäckt även till något mindre känt och framför allt till något med nationalskalden mindre kongenialt, nämligen Huldéns egen läsning från barndomen,

---

35. Norman Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity 1992, s. 4; Winther Jørgensen & Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, s. 74.

36. Fairclough, *Discourse and Social Change*, s. 84-85.

37. Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, London & New York: Longman 1995, s. 135.

38. Fairclough, *Discourse and Social Change*, s. 1.

39. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 37.

boken *Tibu Tipp och hans vänner*.⁴⁰ Den är skriven av Nanny Hammarström och illustrerad av Ingeborg Uddén 1913. Med Runeberg förknippar man över huvud taget inte barnlitteratur, och om man gjorde det skulle den åtminstone vara av det slag som Topelius skrev, fostrande berättelser inom 1800-talets romantiskt nationalistiska ramar. Men genom anspelningen på Tibu Tipp omplaceras nationalskalden i ett senare litteraturhistoriskt sammanhang bland lekfulla markattsungar i en berättelse för barn och utan något annat krav på intertextuell relevans än Huldéns privata association. Det är fråga om en lekfull "interdiskursivitet", som samtidigt blottlägger att tiden är inne för en allmän omvärdering av det nationellas ideologi i finländskt kulturliv.

Överlag tas Huldéns raljerande med Runeberg väl emot av kritiker, men alldeles friktionsfritt är ämnet Runeberg inte i samtiden; receptionen belyser "den sociala praktiken" i Faircloughs tankemodell. Mariella Lindén nämner i sin recension i *Folk Tidningen Ny Tid* att det några år tidigare uppstod "en väldig kalabalik" på sina håll när Svenska Teatern i Helsingfors skulle spela *Fänrik Ståls sägner* som musikal: "Vad var nu detta! Att använda nationalskalden i såna spektakel!" Det blev en föreställning där den eventuella ironin var så diskret att ingen Runebergbeundrare behövde känna sig stött.⁴¹ Sven Willner konstaterar i sin recension i *Västra Nyland* att det numera är tillåtet att gyckla med nationalskalder: "Ingen stiger längre upp och ryter: skriv som Runeberg pojkar, så skriver ni bra!"⁴² Övriga recensenter bekräftar hans omdöme genom sina i stort sett välvilliga reaktioner, med undantag av Karin Allardt Ekelund i *Finsk Tidsskrift*. Hon provoceras av Huldéns försök att göra sig kvick "på bekostnad av sin egen folkstam", av hans vårdslösa hantering av fakta och beskrivningar av "groteska seder" som aldrig förekommit.⁴³ Det sistnämnda gällde Huldéns drift med festligheterna kring Runeberg vid Svenska litteratursällskapet i Finland (årshög tiden firas den 5 februari) och faktahanteringen syftade

40. Wik, *Strövtag i ordskogen*, s. 202; Nanny Hammarström, *Tibu Tipp och hans vänner. Berättelse*, med bilder av Ingeborg Uddén, Stockholm: Bonniers förlag 1913.

41. Mariella Lindén, "Myten Runeberg", *Folk Tidningen Ny Tid* 26/10 1978 [Brages Pressarkiv].

42. Sven Willner, "Huldén och Runeberg", *Västra Nyland* 1/10 1978 [Brages Pressarkiv].

43. Karin Allardt Ekelund, "Lars Huldéns Runebergsbok", *Finsk Tidsskrift* 1979:1 [Brages Pressarkiv].

på hans påstående i en dikt, att när Runeberg skriver om kärlek lägger han orden i kvinnors mun (vilket enligt Allardt Ekelund enkelt kunde vederläggas).

I sina fränaste dikter är det Runebergs idealisering av fattigdom och förtryck som Huldén går åt. I en direkt adressering av nationalskalden frågar han: "Och var skulle du då / ta inspiration / om inte finska folket / längre var fattigt, / alkoholiserat och gudfruktigt?"⁴⁴ Torftiga materiella villkor, religion och alkohol dämpar initiativkraften och håller folket i schack. Deras underordning är förutsättningen för Runebergs patriotiska och litterära inspiration, liksom för suggestionskraften hos en idealrealistisk gestalt som till exempel bonden Paavo. Konstruktionen av en kollektiv identitet behövs för att folket ska kunna utnyttjas för nationella syften. Så här lyder en dikt i sin helhet:

Många dör hos Runeberg.
Och många av dem dör för att de dödas.
Dödare är det gott om i hans dikt.
Självdödade han rävar med stryknin.
Detta måste vara ett väsentligt drag.
Vilken är vår nations nationellaste dygd?
Förmågan att döda naturligtvis.
Runeberg fann vårt folks själ.⁴⁵

Genom att Runebergs föga heroiska metod att döda rävar med gift jämförs med hur han dödar fiktiva finländare för nationens skull i litterära verk, framstår idén om folkets förväntade offergärning som tämligen tivelaktig. Den varierade upprepningen av verbet "döda" gör att fenomenet att dö/döda för sitt fosterland ter sig mindre som ett historiskt skeende, ett öde eller en upphöjd idé och mera som en handling och ett aktivt val, och som ett språkligt fenomen. Den som dödar är en "dödare" – den grammatiskt lika följdriktiga som i praktiken obekanta ordkonstruktionen gör att handlingens faktiska innebörd synliggörs. Det ironiska konstaterandet att Runeberg därmed funnit "vårt folks själ" åsyftar att ifrågasätta den romantiska nationalism som räknar med en kollektivt konstituerad enhet, och med dess införståddhet kring vad

44. Huldén, J.L. *Runeberg och hans vänner*, s. 14.

45. *Ibid.*, s. 33.

en gemensam identitet innebär. Recensenterna reagerar olika på denna dikt. Mariella Lindén i *Folketidningen Ny Tid* anser att Huldén träffar huvudet på spiken i fråga om folkets största dygd, förmågan att döda: "Det har det lilla landet, förtryckt av andra länder i tur och ordning, grundligt lärt sej – men förtrycket har också inneburit en stor respekt och rädsla för auktoriteterna och vänts inåt i stället."⁴⁶ Lindén ser med andra ord Huldéns ironi mera som en beskrivning av hur historiska omständigheter har format den nationella identiteten, men jag tror att hans ärende snarare är att visa på hur identiteten målmedvetet har *konstruerats* och *upprätthållits* genom ideologiska verk som Runebergs, det vill säga genom språkliga, litterära manifestationer i det diskursiva fältet. Ole Torvalds i *Åbo Underrättelser* menar i sin tur att just ovanstående dikt är ett exempel på hur Huldén ibland "går till överdrift i enerverat nit".⁴⁷ Torvalds önskar sig någonting mera måttfullt. Men dikten är en satir och kan därför inte gärna vara lagom. Överdrifterna och förvrängningarna är avsiktliga metoder i Huldéns projekt att dekonstruera begreppet patriotism.

En annan aspekt som Huldén behandlar är författarens ansvar. Den nyss citerade dikten antyder att ansvaret är stort. I all synnerhet för en inflytelserik nationalskald, eftersom de patriotiska ämnena kretsar kring liv och död – ja i all synnerhet död. Men frågan är problematisk, vilket framkommer i följande resonerande dikt:

Kan en författare göras ansvarig
för de följder hans diktning får?
Nej, ty han kan aldrig veta
vilken tolkning hans dikter får.
Men om folk försöker leva och dö
som diktens hjältar gör?
Det uppges ha hänt i våra krig
att ynglingar sökt döden
med Fänrik Ståls sägner i fickan
(någon enstaka gång Fritjofs saga).
Frågan är ställd, problemet finns.

46. Lindén, "Myten Runeberg".

47. Ole Torvalds, "I den avgnagda rundeln kring tjuderpålen JLR", *Åbo Underrättelser* 30/9 1978 [Brages Pressarkiv].

Somliga ser lösningen i
att politikerna börjar bestämma
vad författarna får ge ut.
Endast böcker med samhällsnyttig tendens
får läggas i folkets händer.

Att Fänrik Ståls sägner
skulle sluta utges i Finland
verkar mycket osannolikt.⁴⁸

Diktens imitation av logiskt resonemang, objektivet förhållningssätt och bedömning av sannolikhetsgrad får en satirisk verkan. Den lösning på problemet med författarens ansvar som omtalas – politisk kontroll, censur – avfärdas visserligen som ett ”mycket osannolikt” alternativ men tas ändå på allvar och hanteras med största saklighet. Att ett sådant förslag i ett demokratiskt samhälle ter sig absurt röjer diktrösten på inget sätt, förmodligen till följd av ett vetenskapligt ideal som bortser från värderingar och känslor. Problemet med författarens ansvar finns, precis som dikten konstaterar, men inte heller den här dikten fungerar som ett språkrör för författarens egen moraliska ståndpunkt. Det som läsaren i stället erbjuds är en röst som talar utgående från en särskild position i diskursen, låt oss kalla den akademisk, och som är mera karikerad än förtroendeingivande. Man kunde säga att Huldén även här med interdiskursivitetens hjälp (och genom att sammanföra en lyrisk och en vetenskaplig diskurs) och med stilistiska medel ifrågasätter den rådande uppfattningen om vad som menas med poesi och vad som menas med vetenskaplighet – och på en tematisk nivå därtill behandlar frågor kring patriotism.

Igen en gång: en subjektiv röst påstår eller konstaterar något, problem synliggörs och läsaren får dra sina slutsatser själv. Huldéns imitationer av enskilda aktörer från olika samhällsområden och grupperingar fungerar som artikulationer inom diskursen och ger en bild av att verkligheten är tillgänglig (endast) genom subjektiva kategoriseringar.

Omständigheterna är som vi sett överlag gynnsamma för en problematisering av nationalskalden som institution och kultfigur, efter

---

48. Huldén, *J.L. Runeberg och hans vänner*, s. 36.

många decennier av allmän uppslutning kring nationalismen som idé. Huldén minns själv hur han som tolvåring deklamerade ur *Fänrik Ståls sägner* på en scoutfest i Jutas i Nykarleby. På 1930-talet citerades detta verk på många fester, åtminstone i de kretsar som Huldén rörde sig i. Efter kriget blev Runeberg undanställd av en ny generation ”som ungefär beskyllde honom för att ha ställt till andra världskriget eller i varje fall Finlands krig”.⁴⁹ Huldéns uppfattning överensstämmer med Johan Wredes i hans bok om Runeberg, *Fänrik Stål och nationen, Jag såg ett folk ...* (1988). Efter nederlaget mot Sovjetunionen 1944 skedde en ideologisk omorientering i Finland, som i hög grad förändrade den status som Runebergs svit av krigsdikter hade haft. Längre hade *Fänrik Ståls sägner* varit ett vapen i den psykologiska krigsföringen, i själva verket under 1900-talets alla tre krig. Ända sedan 1918 hade Runebergs krigsdiktning använts av den vita Skyddskåren och dess systerorganisation Lotta Svärd-rörelsen, vilket drastiskt förstärkte verkets konservativa och militaristiska symbolvärde. I mellankrigstidens Finland, som ideologiskt fortfarande var djupt kluvet i rött och vitt, fortsatte *Fänrik Ståls sägner* att vara det vita Finlands viktigaste emblematiske attribut. Detta befastes även i skolundervisningen; i folkskolan lästes boken ofta utantill från pärm till pärm som ett led i den patriotiska fostran av unga. För arbetarklassen framstod den följaktligen som en fientlig dikt, som ett verk i konflikt med deras intressen. Wrede påpekar det anmärkningsvärda i att diktverket kom att få en betydelse som nästan stod i motsats till dess ursprungliga avsikt.⁵⁰

I samband med vinterkriget 1939–40 vidgades emellertid Sägner-
nas ideologiska symbolvärde enligt Wrede, de blev nu en symbol för
nationens vilja att överleva. Det fanns mera allmänt en beställning
på heroisk krigsdikt vid denna tid – *Fänrik Ståls sägner* utkom i nya
upplagor inte bara i Finland, utan också i Sverige och Danmark.
Under ockupationen av Norge och Danmark användes verket både
inom motståndsrörelsen och av ockupationsmaktens sympatisörer för
de respektive lägrens ideologiska syften.⁵¹ En orsak till bokens enorma

49. Wik, *Strövotåg i ordsbogen*, s. 207.

50. Johan Wrede, *Jag såg ett folk ... Runeberg, Fänrik Stål och nationen*, Helsingfors: Söderströms 1988, s. 13–14.

51. *Ibid.*, s. 14.

genomslagskraft är enligt Wrede att den samtidigt är ”total och ospecific, den binder sin publik vid en allt förpliktande känsla för fosterlandet. Men den har under historiens lopp kunnat ges olika klädnad och har kunnat begagnas för skilda, konkreta politiska ändamål.” Det är den romantiska idealismen som gav *Fänrik Ståls sägner* ”dess etiska syn med hela dess rätlinjiga styrka”, samtidigt som det är just denna bundenhet till romantikens religiösa och filosofiska spekulationer som gör den främmande för en modern läsare. Verkets åskådning är på många sätt ytterst avlägsen, men samtidigt menar Wrede att det i dag (1980-talet, vill säga) finns gott om extrem kollektivism, folkrörelser och kamporganisationer som uppger sig företräda hela nationer och som kämpar för mål som antas vara dyrbarare än livet.⁵²

Att stora idéer känns främmande för Huldén själv gör han ingen hemlighet av, han säger sig vara ”fruktansvärt försiktig” med dem.⁵³ Uttalandet görs i Wiks intervjubok från 2002, men samma hållning står att utläsa genast i början av författarskapet. Den runebergska nationalism som ärvts och anpassats för politiskt bruk under förra hälften av 1900-talet i Finland, dissekerar Huldén som ett diskursivt fenomen i sin tidiga poesi. Han framhäver ideologins språkliga fundament och sociala praktik. Han tar så att säga ner idéerna på en praktisk, vardaglig, social och kommunikativ nivå, gärna med satiriska förtecken. Där kan de granskas, bearbetas på ett medvetet sätt och kanske, till den del de befinns tvivelaktiga, rentav oskadliggöras. Recensionerna av *J. L. Runeberg och hans vänner* i Sverige tyder ändå på att omprövningen av den litterära kanon överlag hunnit längre i det västra grannlandet. Lars-Olof Franzén skriver i *Dagens Nyheter* att det för en utomstående är omöjligt att förstå den roll som Runeberg fortfarande har i det svenskspråkiga Finland. För Franzéns egen del ”väcker han bara obehagliga minnen från skolan, där Runeberg var Stor Diktare och man fick sänkt betyg om man ifrågasatte hans äckliga heroism”.⁵⁴ Tom Hedlund liknar i sin recension i *Svenska Dagbladet* Huldéns sätt att använda Runeberg vid hur ”en rikssvensk skulle använda Tegnér – om nu inte Tegnér hade varit avskaffad som

---

52. Ibid., s. 271–272.

53. Wik, *Strövtåg i ordskogen*, s. 209.

54. Lars-Olof Franzén, ”Dikt runt Runeberg”, *Dagens Nyheter* 28/10 1978 [Brages Pressarkiv].

klassiker”.⁵⁵ Den nationella och litterära situationen är av allt att döma annorlunda i Finland.

FÖRMÄNSKLIGANDET AV RUNEBERG; OCH
KVINNORNAS ROLL

I Huldéns problematisering av det nationella hos Runeberg ingår som ett viktigt inslag hans försök att hitta fram till människan bakom monumentet. Han aktualiserar en privat diskurs där en offentlig råder och ruckar därmed på tecknet ”nationalskald” som något upphöjt och idealt, som något fränkopplat vardagslivets petitesser och solkighet. I den processen blir kvinnorna kring Runeberg, och i synnerhet hustrun Fredrika ett viktigt element – genom dem får Huldén något av nationalskaldens förgipsning att krackelera. Men ruckar han samtidigt på manschauvinismen inom den nationella diskursen?

I en intervju 1978 i *Borgåbladet* frågar Gustaf Widén vad man kan få reda på om människan Runeberg och Huldén svarar:

– Ja, det är en svärfångad själ. Det har gått så mycket staty i honom och i sin dikt var han förbehållsam och skrev sällan ner hjärtesuckar. Samtidigt är det objektiva greppet väsentligt för storheten i diktningen – få har haft en sådan distans till sin konst. [...] Bellman var exempelvis som en uppslagen bok i jämförelse med Runeberg som kan liknas vid en psalmbok med mässingsläs som man är tvungen att skära upp i ryggen eftersom nyckeln kastats bort.⁵⁶

Runeberg är svår att komma underfund med, men Huldén har ändå en uppfattning. I *Strövståg i ordskogen* säger han att Runeberg verkar vara ”ett råskinn, lite falsk. Det berättas att han ofta satt tyst under diskussioner men kom med någon dräpande och alldeles främmande slutreplik för att få sista ordet. Jag tycker att det är ett litet suspekt drag hos honom.”⁵⁷ Han instämmer också i Johan Wredes intryck av Runeberg (detta citeras i Wiks bok): ”romantikens, idealismens

55. Tom Hedlund, ”Runeberg, människa”, *Svenska Dagbladet* 4/4 1979 [Brages Pressarkiv].

56. Gustaf Widén, ”Runeberg är litet högfärdig!” / ”Jag är inte färdig med Runeberg!”, *Borgåbladet* 21/9 1978 [Brages Pressarkiv].

57. Wik, *Strövståg i ordskogen*, s. 207.

och de stora känslornas skald förefaller vara en underligt kärlekslös människa”.⁵⁸ Huldén tar upp Runebergs distans i sin poesi och ger sitt eget fiktiva bidrag till hans mänsklighet. Han gör det genom att framhäva den språkliga dimensionen, här i en dialog mellan makarna Runeberg och med en inledande metapoetisk reflektion:

Att nå fram till människan Runeberg
genom hans diktning är knappast möjligt.
Den som inte har haft lyckan att möta honom i livet
får hitta på någonting mänskligt själv:

- Ej finnes ro i världen
som på den hufvudgården.
Vad sägs om det rimmet, mamma?
- Vilken huvudgård menar du?
- Guds nåd, menar jag.
- Vad tyckte Emilie?
- Nå, ids nu int’ allti!⁵⁹

I den korta hypotetiska dialogen som ges *in medias res* efter den metapoetiska inledningen, gestaltas det äkta paretS känslomässiga dynamik och kamp om samtalets premisser. Runeberg vill ha sin hustrus synpunkt på valet av rim medan Fredrika hänger upp sig på den oklara metaforiken, inte av engagemang i själva bildspråket men störd av makens relation till älskarinnan. Vardagens intima samtalsdiskurs bryter sönder den höglitterära sakfrågan med ”irrelevanta” motfrågor från en mera känslomässig samlevnadssfär. Fredrika framstår förvisso som den starkare och skarpare parten i dialogen medan Runeberg ter sig lite löjligt självupptagen, regressiv och undflyende – Huldéns ”artikulation” är så till vida av feministisk karaktär. På kvinnans sida ställer sig Huldén också när han kliver in i rollen som älskaren Runeberg. Samlingen innehåller nämligen en kärlekssvit på versmåttet elegiskt distikon tillägnad älskarinnan Emilie Björkstén. Recensenten Elisabeth Nordgren i *Hufvudstadsbladet* anser att kärlekselegin hör till det

---

58. Ibid.

59. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 17.

bästa Huldén någonsin skrivit.⁶⁰ Jag instämmer i hennes uppskattande omdöme – dikterna är anmärkningsvärt fina, med verkningsfulla rader såsom: "Älskade, kom till min hjälp, ty förgipsningen griper omkring sig / Snart är jag bara en byst. Bara en iskall staty."⁶¹ eller "Vintersöndag i småstad, en hund på en gård hör man skälla. / Skälla som hjärtats värk genomtränger mitt lugn."⁶² Det var Huldéns avsikt att visa hur Runeberg borde ha skrivit sina kärleksbrev i stället för de – som han menar – kverulantiska och "omöjliga" alster som han i själva verket författade, fulla av klander och kritik.⁶³

Clas Zilliacus betonar i sin recension i *Nya Argus* kvinnans och närmare bestämt hustruns viktiga plats i samlingen: hon förekommer i den trettonde dikten i inledningssviten "Ett år med Runeberg", det är hennes namn Runeberg yttrar som sitt sista ord ("Där kom ett rakt jagbudskap, till sist" konstaterar Zilliacus, till skillnad från Goethes legendariska sista ord "Mera ljus" till exempel) och det är hon som avslutar hela diktsamlingen, "i en dikt av en sorgfälligt anspråkslös parentetisk pseudonym: '(Av Fr-a)'. 'Cajsa Wargs privata tankar om levandet' heter den här utomordentliga dikten om en asymmetrisk gemenskap."⁶⁴ Men jag tror inte att detta ska ses som yttringar av någon större genusmedvetenhet hos Huldén. Vi kan börja med att se på den trettonde dikten i sviten "Ett år med Runeberg":

Min hustru säger att diktsviten ovan
borde innehålla någonting
om Runebergs hustru, Fredrika.
Jag förstår denna synpunkt, men menar
att Fredrika var bakgrundsmusik
till allt vad Runeberg företog sig,
och att hon alltså var närvarande hela
året, även om hon aldrig blev nämnd.⁶⁵

60. Elisabeth Nordgren, "Liv runt monumentet", *Hufvudstadsbladet* 24/9 1978 [Brages Pressarkiv].

61. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 21.

62. *Ibid.*, s. 25.

63. Widén, "Runeberg är litet högfärdig!"; Wik, *Strövtåg i ordskogen*, s. 208.

64. Clas Zilliacus, "Hemma hos Runebergs", *Nya Argus* 1979: 1–2 [Brages Pressarkiv].

65. Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, s. 11.

Huldén berättar om tillkomsthistorien i *Strövtåg i ordslogen*, den är självbiografiskt förankrad. Den ursprungliga tanken var att det skulle finnas en dikt för varje månad. Huldén hade gjort sviten så, men när hustrun Bojen läste den undrade hon var Fredrika är, det var ju bara Emilie och Emilie ... Huldén skriver alltså en dikt till. Innan "Ett år med Runeberg" med samtliga dikter utkom i ifrågavarande samling publicerades den trettonde dikten 1974 i *Hufvudstadsbladet*. Just den dagen var Huldén på väg till Stockholm och fick en färsk reaktion av en medresenär och kollega: "Bakgrundsmusik', sa Märta Tikkanen när vi träffades vid flyget."⁶⁶ Kommentaren har kanske infunnit sig för fler än Märta Tikkanen vid läsningen av Huldéns trettonde dikt, för den eloge till Fredrika som den avser att ge kan te sig provocerande otillräcklig. Därtill kan det fiktiva månadsnumret skapa ett intryck av att dikten är ett mindre vidkommande tillägg och en pliktskyldig efterskrift. Bättre blir situationen inte ur feministisk synpunkt när Huldén berättar om bakgrunden till den redan nämnda dikten "Cajsa Wargs privata tankar om levandet". Den var nämligen ett beställningsverk från Finlands svenska Marthaförbund till deras 75-årsjubileum och hade som sådan ingen koppling till Fredrika. Inga-Britt Wik konstaterar i sin intervju: "Du gör henne enbart till en kock, Fredrika. Här finns inte ett ord om att hon har skrivit någonting."⁶⁷ Huldén svarar: "Men Fredrika satte jag in efteråt. Det var Cajsa Wargs privata tankar om levandet, men sedan tänkte jag att när det handlar om Runeberg så borde Fredrika få vara med, så då satte jag 'Av Fr---a'". Wik framhärdar: "Du kunde ha försökt dig på en bild av henne." Han replikerar:

Jag har om möjligt ännu vagare uppfattning om henne än om Runeberg. Hon var antagligen långt mer begåvad på många sätt än vad Runeberg var, och också kunnig och klok, medan Runeberg kanske hade mera av magman som dikter blir till av. Han var mäktig eruptioner, medan hon skrev när hon var sjuk och hade tid.⁶⁸

---

66. Wik, *Strövtåg i ordslogen*, s. 203.

67. *Ibid.*, s. 215.

68. *Ibid.*

Runebergs eruptiva ”magma” framförs som ett karaktärsdrag jämförbart med Fredrikas benägenhet att skriva ”när hon var sjuk och hade tid”, trots att det är fråga om ogynnsamma omständigheter. Hennes förmodade begåvning framstår som en artig gest och omtalas som en oförverkligad potential trots hennes faktiska författarskap, som ju kunde bedömas. Och faktum kvarstår att Fredrikas närvaro både i den trettonde dikten och i dikten om Cajsa Warg är senkomna tillägg. Man kan inte säga att Huldén bara visar hur Runeberg själv förhöll sig till hustrun, eftersom han åtar sig att förbättra hans oinspirerade kärleksbrev till älskarinnan. Det hade varit möjligt att göra något motsvarande visavi makan. Runebergs privilegierade position i den nationella, manschauvinistiska diskursen lyckas Huldén med andra ord rucka på bara till en del, och trots vissa föresatser att ge Fredrika Runeberg en synlig plats i sina dikter upprepar han snarare diskursens marginalisering av kvinnliga författare. Fredrika Runebergs historiska romaner i finländsk miljö kunde mycket väl ha inbegripits i den nationella diskursen, men Huldén ser i henne endast nationalskaldens hustru – och även för detta behövs ibland en påstöt.

J. L. Runeberg och hans vänner utkommer samma år som Märta Tikkanens *Århundradets kärlekssaga*, ett sammanträffande som får sin symbolik. Huldén är den som nomineras till Nordiska rådets litteraturpris, inte hon (ingen av dem får det, det går till Ivar-Lo Johansson det året). Men indignationen över att Märta Tikkanens ytterst framgångsrika och internationellt uppmärksammade bok förbigås till förmån för Huldéns Runebergsbok är stor och leder till att ett alternativt kvinnoprivilegium instiftas och tilldelas henne. För Huldén, som gärna unnar Tikkanen hennes pris, är situationen naturligtvis olycklig därför att han placerats i vägen för sin landskollega på det sättet.⁶⁹ När de båda ställs mot varandra i det nordiska prissammanhanget framstår Huldéns verk som ett slags patriarkal motpol till Tikkanens feministiska diktroman, vilket är orättvist. Inte för att han kan tävla med henne ifråga om feministisk klarsyn, men hans kritiska granskning av ideologiska föreställningar är ett dekonstruktionsarbete av samma slag som Tikkanens.

---

69. Ibid., s. 216.

AVSLUTNING

När Lars Huldén skriver dikter om de nationella ikonerna Mannerheim och Runeberg på 1960- respektive 1970-talen, så gör han det i en tydlig avsikt att problematisera den etablerade finländska nationella diskursen. Tiden är fruktbar för ett sådant omvärderingsprojekt och hans uppgörelse ingår i en större finländsk debatt. Bland finlandssvenska diktare sticker han ut som en av de mest samhällstillvända och hans poesi svarar mot det rådande vänsterideologiska klimatet utan att låta sig etiketteras politiskt. I hans dikter får en mångfald av diktsubjekt uttrycka sina divergerande uppfattningar och därigenom synliggör han tänkandets premisser och idéernas fortlevnad och omförhandlingar i ett socialt och språkligt samspel.

Huldén deltar således aktivt i samtidens ideologiska diskussion, inte minst som tillfällesdiktare. I sina beställningsdikter talar han till etablissemangen på ett nytt sätt samtidigt som han anlägger ett diskursivt och konstruktivistiskt perspektiv som ter sig tämligen postmodernt. Mannerheim och Runeberg framstår i hans poesi mindre som historiska personer (Mannerheim dock i högre grad) och mera som objekt som tillskrivs olika betydelser och värderingar, som projektionsytor samt som tecken i en diskurs, föränderliga över tid. Genom dem kan Huldén aktualisera centrala begrepp såsom patriotism, heroism, vita och röda, nationalskald och nationallitteratur, och inom poesins genomsläppliga ramar föra en diskussion om vilket innehåll dessa begrepp har getts, och vilka betydelser de hellre kunde ges. Hans dikter kan med fördel läsas som texter inbegripna i en social praktik och ett offentligt samtal, ett samtal som det alltjämt finns skäl att fortsätta.

Bildkällor

- s. 239 Janne Rentola/Svenska litteratursällskapet i Finland
- s. 251 Constantin Grünberg/Helsingfors stadsmuseum

Den svenskspråkige von Wright

Det västerländska förnuftets idéhistoria i Georg Henrik von Wrights essäer

GEORG HENRIK VON WRIGHT är Finlands internationellt mest kände filosof och representerar på många sätt den finländska filosofins utveckling under 1900-talet. Hans arbetsspråk var engelska men en del av den litterära produktionen författades på modersmålet. Till de svenska böckerna hör två verk om 1900-talets analytiska filosofi: *Den logiska empirismen, en huvudriktning i modern filosofi* (1943) och *Logik, filosofi och språk. Strömningar och gestalter i modern filosofi* (1957, 1965) liksom en rad kritiska, existentiella betraktelser över den moderna vetenskapens inverkan på kulturen och samhället. Dessa texter samlades genom åren i fyra böcker: *Tanke och förkunnelse* (1955), *Humanismen som livshållning* (1978), *Vetenskapen och förnuftet* (1987) och *Myten om framsteget* (1993). År 1994 utkom samlingsvolymen *Att förstå sin samtid* som även bjöd på två nyskrivna texter. Hur man förstår von Wrights svenskspråkiga författarskap beror delvis på hur man väljer att kategorisera texterna, och benämningar som humanism, civilisationskritik och modernitetskritik har cirkulerat bland uttolkarna. I den här essän kommer modernitetskritik och civilisationskritik att fungera som synonymer. Begreppen modernitet, civilisation och upplysning ingår i samma retoriska fält. Sedan 1700-talet utgör de centrala byggstenar i den västerländska världsbildens vokabulär, och därför inbegriper kritiken mot något av dessa begrepp nästan alltid en kritik av de övriga. Eftersom von Wright själv kom att distansera sig från begreppet "humanism" har jag valt att inte använda detta ord.

I självbiografin *Mitt liv som jag minns det* (2001) skrev filosofen att han inte längre vill kalla sig humanist då han ansåg att begreppet hade blivit liktydigt med religionsfientlighet och rationalism. Med dessa ord kritiserade han både den moderna vetenskapliga världsbil-

den och den sekulära humanismens individ- och människocentrerade livsåskådning. Därmed tog han avstånd från hela den tanketradition som utgör den sekulära upplysningens ideal. von Wright visade tidigt intresse för existentiella frågor och idéhistoriska perspektiv, och det är kombinationen av öppenhet inför religion, tidigare epokers världsbilder och en stark tro på människans rationella anlag som gör hans modernitetskritik så intressant. Kritiken av den sekulära kulturens fokus på människan framträder först i hans sena produktion och uttrycks i engagemanget för miljön och pläderandet för en mer balanserad syn på relationen mellan människan och naturen.

Man kan beskriva von Wrights utveckling som en inre kamp mellan olika sidor av hans personlighet eller som en dynamisk dialog. Det är lika möjligt att fokusera på hoppen mellan olika ståndpunkter som på kontinuiteten i tankegångarna. Allt beror på vad man väljer att belysa, och filosofen bidrog själv med olika perspektiv vid olika tidpunkter. I inledningen till *Att förstå sin samtid* konstaterade von Wright att analysmetoden bakom hans modernitetskritik formades mycket tidigt och att kontinuiteten i tankegångarna var långt mer påfallande än sprången över till nya positioner. Tidigare hade han varit noggrann med att beskriva sin utveckling i olika faser, men då fokuserade han inte på själva analysen utan på vilka filosofiska strömningar som påverkade honom och vilka ämnen som avhandlades i essäerna. Den här texten är ett försök att läsa von Wrights svenska produktion som en helhet genom att fokusera på hans analysmetod. Modernitets- och samtidskritiken studeras som en sammanhängande livsfilosofi medan de politiska aspekterna av dessa texter lämnas åt sidan. Jag hoppas att jag lyckas visa på sambanden mellan influenserna från filosofin, litteraturen och den historiska utvecklingen som formade von Wrights unika intellektuella personlighet.

Som vetenskapsman var von Wright djupt förankrad i 1900-talet, men genom sin essäkonst höll han hela det västerländska tänkandets historia levande. En djup respekt för Europas historia och dess intellektuella förfäder genomsyrar hans tänkande och vittnar om stor ödmjukhet inför andra tänkesätt och kulturer. Han författade sin doktorsavhandling i Cambridge och fick tidigt ett internationellt genombrott med sina insatser inom modal och deontisk logik, och så småningom efterträdde han läromästaren Ludwig Wittgenstein som

Georg Henrik von Wright med mentorn och vännen Ludwig Wittgenstein i Cambridge 1950. Fotografi av Knut Erik Tranøy.

professor i filosofi vid det prestigefyllda brittiska universitetet. Den internationella karriären erbjöd den finländske filosofen obegränsade möjligheter, men efter bara några år valde han att flytta tillbaka till Finland. I början av 1960-talet var republiken på god väg att återhämta sig efter andra världskriget, exempelvis hade finländsk design börjat uppmärksammas internationellt, och von Wright ville bidra till nationens framgång genom att stärka den intellektuella miljön. Under resten av sitt yrkesverksamma liv kombinerade han arbetet i Finland med gästprofessurer utomlands och berikade på så sätt det finländska kulturlivet med impulser från världens alla hörn.

von Wrights relation till språk och språklig identitet framstår som ganska pragmatisk. Han beskrev sig själv som en finsk filosof men

en finlandssvensk författare och använde alltså bara beteckningen "finlandssvensk" för att markera användningen av svenska språket. Hans språkkunskaper var på den nivå som anstod en högutbildad adelsman: han behärskade svenska, finska, tyska, italienska, engelska och ryska. Det faktum att hans internationalism bottnade i den sociala bakgrunden var dock inte helt oproblematiskt. Han föddes in i en adelsfamilj där ståndssamhällets värderingar levde kvar samtidigt som republiken Finland utropade sin självständighet och aristokratins värld utmanades av tron på en nationalistisk fosterlandsgemenskap som kunde övervinna klassamhället. Adelns gemenskap var nationens motsats, den överskred geografiska gränser men inte klassgränser. I självbiografien *Mitt liv som jag minns det* (2001) gav von Wright uttryck för en stark känsla av samhörighet med fosterlandet och berättar att han ville medverka till att höja finskans status som kulturspråk. Svenskans ställning som Finlands dominerande kulturspråk fördömde han som en anomali, och han beundrade de svenskspråkiga familjer som valde att övergå till finskan. von Wright var i grunden kosmopolit men han ansåg att en långt driven globalisering och individualisering hotade att dränera de små kulturländerna på intellektuellt och kulturellt kapital. I sin gärning som vetenskapsman och kulturpersonlighet arbetade han för att stävja denna utveckling. Han gav sitt intellektuella bidrag till världens kunskapsbank genom att använda ett av de stora internationella språken i sin yrkesroll, men han valde också att uttrycka sina innersta och kanske viktigaste tankar på modersmålet.

FRÅN POSITIVIST TILL SAMTIDSKRITIKER

Även om man betraktar von Wright som en sammanhållen intellektuell slås man av att den tänkare som träder fram i svensk språkdräkt står i ett intressant spänningsförhållande till von Wrights yrkesidentitet som modern upplysningsfilosof. Tvivlaren inom honom påverkades av civilisationskritiken i rysk och tysk litteratur och historiefilosofi. Det eskatologiska draget hos Dostojevskij och Spengler glider in i hans modernitetskritik och förgyller texterna med ett religiös-moraliskt etos som gör att han inte riktigt kan placeras in i samma intellektuella verklighet som 1900-talets positivistiska vetenskapsman. Samtidigt var han en förnämlig företrädare för den moderna vetenskapliga filo-

sofin och förespråkade en förnuftig livsåskådning. På ytan kan detta framstå som en paradox, och i en självbiografisk notis skrev filosofen att de svenska böckerna uttryckte en sida av hans personlighet ”vars förhållande till mitt filosofiska, eller riktigare vetenskapliga liv, aldrig har blivit fullt klart för mig. Jag finner ingen träffande benämning för den, ej heller kan jag kort beskriva den”.¹ Han skrev också att de existentiella funderingarna skapades av ett inre tvång som blev allt starkare med åren. Denna korta självbekännelse tillhör de mest passionerade formuleringarna i von Wrights produktion som annars kännetecknas av en elegant prosaisk måttfullhet vilken också verkar spegla hans personlighet.

Självbiografen tecknar bilden av en sympatisk och känslomässigt lågmäld man med en rationell disposition som aldrig rubbas av okontrollerade passioner och kriser. Det är inte von Wrights personlighet utan omständigheterna och människorna runt omkring honom som skapar glöd och spänning i hans tillvaro. Filosofens själ är en spegel som reflekterar ljuset från en brinnande värld. Detta gör inte självbiografen mindre intressant, tvärtom växer boken till en studie av det globala intellektuella och politiska landskapet från tiden strax före Hitlers maktövertagande till Sovjetunionens fall. Även de modernitetskritiska texterna är i huvudsak författade från betraktarens perspektiv och uttrycker en strävan efter intellektuell klarhet snarare än ett behov av att predika för en viss ståndpunkt eller ideologi. Sökarens metod är att ställa frågor, och många av essäerna kretsar kring frågan vad en förnuftig livsåskådning egentligen är.

I *Vetenskapen och förnuftet* för von Wright en begreppshistorisk diskussion kring temat och skriver att förnuftet är ett betydligt mer mångdimensionellt begrepp än vad 1900-talets upplysingsorienterade västvärld tidigare har insett. Med hjälp av Max Weber och Frankfurtskolan gör han en distinktion mellan ett tekniskt förnuft eller det ”enbart rationella” som avser intellektuella färdigheter och vetenskaplig bevisföring och ett värdeorienterat förnuftsbegrepp som handlar om det rätta sättet att leva: ”Det i denna mening förnuftiga, kunde man säga, är också rationellt, men det enbart rationella är inte alltid för-

---

1. Georg Henrik von Wright, *Myten om framsteget: Tankar 1987–1992: Med en intellektuell självbiografi*, Stockholm: Bonniers 1993, s. 164.

nuftigt eller vettigt.”² Att von Wright hade svårt att sammanjämka modernitetskritiken med sin yrkesidentitet innebär inte att han såg kritiken av den moderna vetenskapen och förespråkandet av en förnuftig livsåskådning som motstridiga ståndpunkter. Begreppet förnuft hade helt enkelt en annan innebörd för von Wright än för 1900-talets sekulära vetenskapsman.

Även om det existentiella sökandet blev starkare med åren var det en sida hos von Wright som alltid hade funnits. Den radikalkonservative historiefilosofen Oswald Spenglers verk väckte tidigt intresset för de stora frågorna liksom mötet med den ryska litteraturen och det fysiska mötet med läromästaren Ludwig Wittgenstein. Som person var Wittgenstein von Wrights absoluta motsats – orolig, passionerad, ångestfylld, säregen. På något sätt lyckades han projicera sin personlighet så starkt på den finske filosofen att den fastnade, som ett brännmärke i själen som tvingade honom till ett liv i ständig självrannaskan. Man kan läsa von Wrights essäer som ett samtal vilket pågår i flera decennier. Ibland gör han en kort anteckning inuti texten om någonting som kunde läggas till analysen för att sedan utveckla idén i en annan essä. På så sätt utvecklas tematiken över tid till en mosaik av bilder som ingår i ett större mönster. I den sista svenskspråkiga essän av von Wrights hand, *Berdjajev*, introduceras den ryske religionsfilosofen Nikolaj Berdjajevs civilisationskritik och analysen griper tillbaka på essäerna om Spengler och Dostojevskij från 1950-talet. De sista sidorna i von Wrights författarskap finns således inbegripna i de första.

Det är talande att von Wrights sista publicerade essä behandlar en rysk teolog. Till skillnad från många andra sekulära humanister såg han inte religion och tro som förnuftets motsats, och han strävade hela tiden efter att finna en balans mellan tro och vetande, förnuft och känsla. Viljan att förena och försona motsatta synsätt är kanske utmärkande för tänkare som är födda mellan två olika kulturkretsar. Eino Kaila, som var von Wrights första läromästare, kunde också sammanjämka tron på den moderna vetenskapen med spirituella reflektioner över världsalltet. Den intellektuella öppenheten och flexibiliteten gäller för övrigt inte bara filosofer. Finländska historiker har också

---

2. Georg Henrik von Wright, *Vetenskapen och förnuftet, ett försök till orientering*, Helsingfors: Söderström & C:O Förlags AB 1986, s. 22.

visat en förmåga att kunna smälta samman olika kulturströmningar, filosofiska skolor och politiska ideologier på ett relativt smärtfritt sätt.

1900-talets västerländska filosofi brukar lite förenklat delas upp i kategorierna analytisk och kontinental filosofi. Den analytiska filosofin hör hemma i den anglosaxiska kulturfären som banade väg för den moderna vetenskapen genom pionjärer som Isaac Newton och Francis Bacon. De analytiska filosoferna ville rensa ut alla spår av den förmoderna, religiösa och metafysiska världsbilden ur filosofin och utvecklade en i modern mening vetenskaplig disciplin som byggde vidare på klassiska vetenskaper som logik och matematik. Termen kontinental filosofi myntades av analytiska filosofer för att beteckna sådant som de själva inte sysslade med, exempelvis existentiella frågor och historiefilosofi. Begreppet markerade också ett avståndstagande från den idealistiska filosofin på fastlandet, framför allt i Tyskland. Marxismen, som var en av 1900-talets mest inflytelserika filosofiska strömningar, går inte riktigt att placera in i den här uppdelningen. Den marxistiska dialektikens styrka var att den förenade inslag av båda dessa riktningar och därför kunde fungera som en bro mellan de exakta vetenskaperna och den mänskliga verkligheten. För von Wright blev exempelvis mötet med den marxistiska Frankfurtskolan en viktig utgångspunkt för de samhällsorienterande analyserna i hans sena produktion.

Det finns anledning att fokusera på det geografiska perspektivet eftersom så mycket av det västerländska tänkandet föds i brytningen och rivaliteten mellan olika kulturkretsar och därför att dessa brytningar under förra århundradet var på god väg att ödelägga hela Europa. Ingenting har haft större inflytande på filosofin, samhället och kulturen under 1900-talet än världskrigen. Man kan tala om mellankrigstiden som den sekulära upplysningens sista verkliga högkonjunktur innan Auschwitz och utvecklingen av massförstörelsevapen förintade förhoppningen om förnuftets seger.

Det var under den här perioden som en ung von Wright inledde sina studier i filosofi för Eino Kaila i Helsingfors och förfördes av den moderna vetenskapens potential. Kärleken fick ett abrupt slut år 1939 när han som ung doktorand i Cambridge mötte den österrikiske filosofen Ludwig Wittgenstein samtidigt som andra världskriget bröt ut. Världskrigen och den krigstekniska utvecklingen omöjliggjorde

den ensidigt positiva inställning till vetenskapen som tidigare generationer upplysningsmän hade förfäktat. von Wright återkommer i flera essäer till den förfärliga insikten att det som skiljer vår tid från alla tidigare historiska epoker är människans kapacitet att utplåna allt liv på jorden. Det är mot bakgrund av krigens ödesdigra inverkan på framtidstron och självsäkerheten bland Europas intellektuella som von Wrights modernitetskritiska essäer måste läsas.

Kaila skolade in von Wright i en riktning inom den analytiska filosofin som kallas logisk empirism eller positivism. Positivisterna hävdade att naturvetenskapen var den enda källan till kunskap om verkligheten och trodde att den moderna vetenskapen var nyckeln till att skapa det bästa av alla samhällen. Positivismen blev särskilt stark i de nordiska länderna³ och den speglade välfärdsstatens politiska filosofi att med hjälp av vetenskap och teknik rationalisera och effektivisera samhällets institutioner och människors vardag. Empirismen var det moderna samhällets och den moderna människans filosofi. I sin mest fanatiska form blev den en hämningslös upplysning som spårade upp och krossade de sista kvarlevorna av mystik och metafysik för att ge plats åt tron på det eviga framsteget.

von Wright planerade att genomföra sina doktorandstudier i Wien som under mellankrigstiden var den positivistiska filosofins centrum. Planen grusades av Hitler och andra världskriget, och den unge studenten fick i stället resa till Cambridge och bedriva sin forskning på engelska, ett språk som han aldrig hade studerat. Till sin förvåning upptäckte han att den österrikiske filosofen Ludwig Wittgenstein också befann sig vid det brittiska universitetet. Positivisterna i Wien hyllade Wittgenstein som den vetenskapliga livsåskådningens profet, men von Wright skulle snart få erfara en helt annan sida av den excentriska professorn. Mötet med Wittgenstein hade samma inverkan på den finske filosofens intellekt som andra världskriget hade på Europas städer. Den logiska empiristen som Kaila hade skapat utplånades, och han fick långsamt samla ihop skärvorna av sitt intellekt och bygga en ny grund. Wittgensteins pessimistiska syn på mänskligheten och historien verkade vara en del av hans labila, konstnärliga personlighet.

---

3. Svante Nordin, *Filosoferna. Det västerländska tänkandet sedan år 1900*, Stockholm: Atlantis 2011, s. 367.

Han led av djupa depressioner och sökte efter starka känsloupplevelser. Första världskriget såg han som en möjlighet att få uppleva någonting annat än intellektuellt arbete, och han anmälde sig frivilligt till den kejserliga armén i längtan efter att få erfara verklig dödsångest och visa sitt mod. Under sin tjänstgöring vid ryska fronten visade han onekligen stort mod och dekorerades vid flera tillfällen med tapperhetsmedaljer. När dödsångesten slöt sig om hjärtat läste han religiösa texter av bland andra Tolstoj.⁴

Erfarenheten av kriget fördjupade intresset för existentiella frågor om människolivets och historiens mening. von Wright och Wittgenstein kunde mötas i beundran för en annan tänkare som påverkades av första världskriget, den tyske kulturpessimisten Oswald Spengler, men också i kärleken till musik och litteratur. Relationen mellan mentorn och studenten växte till djup vänskap och uppskattning. År 1948 efterträdde von Wright Wittgenstein som professor vid universitetet i Cambridge. Två år senare fick Spenglers historiefilosofi ny aktualitet för von Wright genom Koreakrigets utbrott, och han började planera den stora essän om Spengler och den brittiske civilisationshistorikern Arnold J. Toynbee som kom att ingå i den första modernitetskritiska essäsamlingen, *Tanke och förkunnelse*.

von Wright kallade sina existentiella betraktelser för *tidsdiagnostik* eller *engagerad tidskritik*. Den senare beteckningen används bäst om de texter som har en mer politisk karaktär medan tidsdiagnostik beskriver den historiefilosofiska analysen som genomsyrar von Wrights modernitetskritik och som förbinder hans tänkande med kulturfilosofin och med de antika filosoferna. Diagnostik är ett begrepp från den medicinska vetenskapen, och i de svenska texterna antar von Wright rollen av en själsdoktor som undersöker en existentiell och moralisk problematik i den moderna västerländska kulturen. Denna metod står långt ifrån den moderna vetenskapliga filosofin men nära Platon. När de grekiska tänkarna sökte efter en vetenskaplig modell för sin verksamhet vände de blicken mot den antika läkarvetenskapen, och Platon såg kartläggningen av den mänskliga själen som en parallell till medicinens utforskning av den mänskliga kroppen. von Wright intresserade sig tidigt för filosofins historia och betraktade sitt eget

---

4. Ibid., s. 270–272.

arbete som en fortsättning på traditionen från Platon och Aristoteles. Båda filosoferna hade betydelse för hans kritiska hållning till den moderna vetenskapliga världsbilden men på olika sätt.

I *Logik, filosofi och språk* gör von Wright en intressant iakttagelse av den aristoteliska logikens roll i det tjugonde århundradets idéhistoria. Han skriver att logikens renässans i västerländsk filosofi under 1900-talet både kan uppfattas som ett tillskott i gruppen av moderna vetenskaper eller tvärtom som ett led i en omfattande reaktion mot den moderna världsbilden. Logiken stod på många sätt i centrum för medeltidens världsbild. Medeltida föreställningar om astronomi, biologi och fysik härstammade från logikens fader Aristoteles vars filosofi också låg till grund för den medeltida teologin, den skolastiska filosofin och Dantes litterära universum.⁵ Framväxten av en ny empirisk vetenskap på 1600-talet var först och främst en reaktion mot medeltidens naturvetenskap men det nya kunskapsidealet ledde till en omvälvande revolution på snart sagt alla områden av det västerländska tänkandet. Den vetenskapliga revolutionen markerar tillsammans med reformationen och skapandet av nationalstater den moderna västerländska civilisationens födelse. Logiken hade inte någon självklar plats i empirins och mekanikens universum, och traditionen från Aristoteles trängdes ut ur det filosofiska och vetenskapliga medvetandet i nära 300 år.

Enligt von Wright bar logiken på ett arv från medeltidens och antikens andliga liv, och dess renässans kunde därför tolkas som ett symptom på uppkomsten av nya tänkesätt som är besläktade med den förmoderna världsbilden.⁶ Det är tydligt att det fanns en koppling mellan von Wrights skolning i logiken och hans civilisationskritik då han såg studiet av de klassiska vetenskaperna som en möjlighet att kritiskt ifrågasätta den moderna världsbilden. Logiken pekar både framåt och bakåt i historien, och denna dubbelhet är på flera sätt utmärkande för von Wrights existentiella tänkande. Han hyste en djup kärlek till de exakta vetenskaperna som inte står i motsats till hans beundran för den antika filosofin eller medeltidens skolastik.

---

5. Georg Henrik von Wright, *Logik, filosofi och språk. Strömningar och gestalter i modern filosofi* [ny utg.], Lund: Doxa 1980, s. 29.

6. *Ibid.* s. 29–30.

Man kan jämföra von Wrights analysmetod med den finskspråkige tänkaren Erik Ahlmans kulturfilosofi. Ahlman ansåg att kulturfilosofins centrala uppgift var att studera olika kulturers etos eller deras grundläggande värden och värdenas hierarkier. Samma idéer återfinns hos Spengler. I *Der Untergang des Abendlandes (Västerlandets undergång, 1918–1922)* utarbetade Spengler en metod för att karaktärisera olika kulturers innersta väsen, föreställt som ett slags andlig drivkraft vilken återspeglas i den fysiska verkligheten och präglar allt från politik till arkitektur, vetenskap och religion. Spenglers verk fanns i von Wrights föräldrahem, och den blivande vetenskapsmannen fascinerades av denna klassificering och systematisering av världshistoriens kulturer som Spengler kallade historiens morfologi. Ursprungligen var det alltså Spenglers metod och inte den apokalyptiska historiesynen som fångslade von Wright.

Spengler delade romantikernas uppfattning att den mänskliga historiens förlopp kunde liknas vid organiska cykler där en civilisation föddes, blomstrade och dog varefter den ersattes av nya samhällen. Men även om civilisationerna sinsemellan var mycket olika såg deras livscurva ut på samma sätt och kunde beskrivas i ett antal stadier. Den period då ett samhälle är som mest livskraftigt kallade Spengler för *kultur*. I detta skede blomstrar religion och konst men i takt med att det andliga livet försvagas vissnar kulturen. Dödsstöten inträffar när det mänskliga intellektet ersätter själen som samhällets drivkraft vilket för den västerländska kulturens del skulle ha inträffat i och med industrialiseringen och vetenskapernas utveckling på 1800-talet.

Tanken att den västerländska civilisationens utveckling har lett till en smärtsam splittring mellan kropp och själ är central för romantiken och all senare modernitetskritik. Historikern Arnold J. Toynbee, som von Wright ägnade en djupgående studie i *Tanke och förkunnselse*, förlade den här splittringen ännu längre tillbaka i tiden, till reformationen, religionskrigen och framväxten av den sekulära humanismen på 1600-talet. Nietzsche menade att den tragiska klyvningen inträffade redan i antikens Grekland när Sokrates anträdde historiens scen och propagerade för det mänskliga förnuftets förmågor. Även Martin Heidegger spårade brottet till antiken men lade i stället skulden på romarna. Heidegger hävdade att grekernas holistiska världsbild gick

förlorad när de klassiska filosoferna upptogs i den romerska kulturen och översattes till latin. Den grekiska livskänslan kunde inte översättas och därför bröts det naturliga sambandet mellan ande och materia, ord och ting. Denna splittring har enligt Heidegger påverkat resten av den västerländska historiens utveckling negativt.

von Wrights historiesyn lånar drag av alla dessa tänkare. Han oroades över den obalans mellan kropp och själ som naturvetenskapens status i västvärlden gav upphov till och protesterade mot att vetenskapen framhölls som kulturens viktigaste värde på bekostnad av konsten och filosofin. I essän "Humanismens förfall" som författades ett år efter andra världskrigets slut skrev han exempelvis att nazismens och fascismens frammarsch var en konsekvens av det helhetsbetonade bildningsidealets upplösning.⁷ Det var inte bristen på avancerad vetenskap och teknologi som ledde världens mest civiliserade länder till orgier i primitiv ondska utan bristen på mänsklighet och moral. Men hans syn på västerlandets historia och den moderna civilisationens utveckling är aldrig ensidigt pessimistisk. För von Wright är förnuftet den västerländska kulturens etos på gott och ont. Det är drivkraften bakom västerlandets främsta skapelser, filosofin och vetenskapen, som både välsignat och förbannat vår existens.

von Wright ville se en återgång till 1800-talets holistiska bildningsideal där den klassiska filosofin och litteraturen var lika viktiga källor till kunskap om den inre, andliga verkligheten som naturvetenskapen var för kunskap om den fysiska världen. Detta bildningsideal, som kallas nyhumanism, kan beskrivas som en kompromiss mellan religiös och sekulär humanism. Nyhumanismen löste problemet med moralens auktoritet i en sekulär värld genom att flytta över etiken från den uppenbarade skriften till skönlitteraturen. Tron på den stora metafysiska berättelsen ersattes av tron på konsten.

Eftersom von Wright betraktade läsning som självuppföstran föredrog han klassikerna som gestaltade människolivets moraliska dilemma framför avantgardistisk litteratur. 1800- och 1900-talens avantgardism var för övrigt ett utflöde ur den sekulära upplysningstraditionen med syftet att frigöra konsten från den kristna moralens konventioner.

---

7. Georg Henrik von Wright, "Humanismens förfall", *Humanismen som livshållning och andra essayer*, Helsingfors: Söderströms & Co. Förlags AB 1978, s. 19.

Förespråkarna ansåg att litteraturen borde ge en i vetenskaplig bemärkelse sanningsenlig bild av människan, och förebilden för denna nya realism, naturalismen, var naturvetenskapen. Fokus flyttades från den inre till den yttre verkligheten och realistiska författare strävade efter att beskriva den fysiska omgivningen med samma precision som vetenskapsmannen. Mytens anspråk på att bära vittne om en osynlig hjärtats och själens verklighet förpassades till historiens skräphög. Vetenskapens intåg i litteraturen innebar kort sagt att den tematik som länkade samman den västerländska berättarkonsten från Dante till Goethe försvann och att kontakten med historiens källflöden avbröts.

MYTERNAS BETYDELSE

Även om von Wright med tiden distanserade sig från begreppet humanism förlorade han aldrig tron på skönlitteraturen som en källa till moralisk vägledning. I *Myten om framsteget* uppmanar han sin samtids intellektuella att åter reflektera över "den visdom som fått uttryck i de stora verken om människans villkor, verk av sådana mänsklighetens lärare som Homeros och Dante och Goethe".⁸ Världslitteraturen intar en central plats i hans modernitetskritiska essäer vilka ofta har formen av en introduktion till ett författarskap eller en litteraturkritisk reflektion. Den bästa språkliga bilden för att beskriva den västerländska kulturens etos och dess moraliska dilemma fann han i myten. Bibelns skapelseberättelse, liksom berättelserna om eldbäraren Prometheus och svartkonstnären Doktor Faust, illustrerar hur människans kunskapsörst lockar henne att vilja behärska och dominera världsalltet.

I essäsviten "Kunskapens träd" från slutet av 1950-talet undersöker von Wright myternas innebörd närmare genom att reflektera över hur de har tolkats av bland andra Milton, Goethe och Viktor Rydberg. Särskild vikt läggs vid upplysningsförfattarnas syn på berättelsen om Prometheus. Den antika myten berättar som bekant om hur eldens och hantverkets gud olovligt ger människorna kunskaper om eldens

---

8. Georg Henrik von Wright, "...utforska en värld där ingen mänsklig varelse ännu satt sin fot", *Myten om framsteget, Tankar 1987-1992*, Stockholm: Bonniers 1993, s. 20.

hemligheter och därför straffas med att tvingas utstå ohygglig tortyr i all evighet. Eldbäraren blev sinnebild för upplysningens ljus, och myten blev en metafor för kampen mot kyrkan som en korrumpierad politisk maktfaktor. Striden stod alltså mellan förnuftet och den förnuftiga rättsordningen å ena sidan och en orättfärdig makthavares irrationella förtryck å andra sidan. I sitt stora epos *Paradise lost* gav Milton den bibliska skapelseberättelsen en liknande innebörd. Satan eller Lucifer, ljusängeln, blir en förnuftets rebell som motsätter sig överhetens barbariska maktfullkomlighet.

Upplysningsförfattarnas kritik handlade naturligtvis inte enbart om kyrkan som institution utan även om den kristna läran. I Paradismyten förbjuder Gud de första människorna att äta av frukten på kunskapens träd vilket ofta har tolkats som ett bevis på att kristendomen är fientligt inställd till förnuftet eller att Gud är en despot som vill stärka sin makt genom att hålla människan fången i okunnighet. von Wright ansåg att en sådan tolkning av Paradismyten är felaktig. Om Gud är allgod och allvetande och kristendomen lär att människan bör sträva efter att bli såsom Gud måste det innebära att hon ska utveckla sina rationella anlag så långt det över huvud taget är möjligt. Berättelsen om syndafallet ska inte tolkas som en lagtext utan som en varning. Myten varnar människan för att överskatta sin egen betydelse och tro att tillgången till kunskap gör att hon inte bara kan bli som Gud utan att hon själv är Gud.

Samma budskap förmedlar enligt filosofen även den antika myten om Prometheus. Grekerna använde begreppet *hybris* för att beteckna människans övermod och försök att trotsa skapelsens ordning, och detta begrepp återkommer ofta i von Wrights reflektioner över den moderna vetenskapens och teknikens inverkan på naturen. Den upplysta och förnuftiga människans strävan efter kunskap är intimt förknippad med ett maktbegär och en hybris som hotar att förinta hela hennes existens. De antika filosofernas natursyn kan kallas religiös eller i varje fall moralisk men det grekiska synsättet skiljde sig radikalt från det bibliska i fråga om människans plats i skapelsen. Enligt kristendomen är människan skapelsens krona, och därför är det hennes uppgift att härska över naturen. Grekerna uppfattade i stället naturen som den normgivande instansen för hur människan borde bete sig. Det grekiska ordet för världsalltet, kosmos, betyder ordning,

och under antiken hade detta begrepp en tydlig etisk och juridisk innebörd. Naturfilosoferna inspirerades av de grekiska statsmännens tankar om den rätta samhällsordningen, de rätta samhällslagarna, och valde att kalla regelbundenheter i naturen för naturlagar. Samhällets och naturens ordning ansågs spegla varandra, och ett gott samhälle stod i ett balanserat förhållande till naturen. Platon utvecklade kosmosbegreppet ytterligare genom att beskriva hur också den enskilda människans inre verklighet, själen, strävar efter att harmoniera med världssalltets lagar.

I essän "Paideia" (sv. fostran, bildning) recenserade von Wright antikhistorikern Werner Jaegers magnum opus med samma namn och beskrev samtidigt med stor berättarglädje den antika kulturens utveckling från de joniska naturfilosoferna till filosofins fulländning hos Platon. Han jämförde sofisternas nyttoinriktade utbildningssystem med 1900-talets sekulära humanism och ställde dessa bildningsideal mot Platons moraliska kunskapssyn. Essän avslutas med en formulering som utgör ett intressant ställningstagande. von Wright skrev att Platons stora insats för den mänskliga kulturens utveckling var upptäckten av Gud – inte av det gudomliga i något slags antropologisk bemärkelse utan "av den osynliga guden inom oss, av det översinnliga ideal, som alltid varit och alltid förblir målet för människans strävan efter kultur eller sann paideia".⁹ von Wright såg ingen motsättning mellan Gud och förnuftet eftersom Gud är det högsta förnuftiga idealet, den fullkomliga kunskapen. Detta illustreras om möjligt ännu tydligare i *Vetenskapen och förnuftet* som inleds med ett citat ur Bergspredikan där Jesus förkunnar den kristna etiken. Människosonen säger att ögonen är kroppens lampa. Om ögonen är ogrumlade lyser de upp hela människan men om synen är fördärvad blir det mörkt i hela kroppen: "Om nu ljuset inom dig är mörker, hur djupt blir då inte mörkret?"¹⁰

Jesus liknelse är mycket betydelsefull ur ett filosofihistoriskt perspektiv. De grekiska filosoferna beskrev sin verksamhet med begreppet *theoria*, skådande. Synorganet är också det viktigaste sinnet för den moderna empiriska vetenskapsmannen. För Platon, som menade att

---

9. Georg Henrik von Wright, *Tanke och förkunnelse* [ny utg.], Lund: Gleerups 1964, s. 47.

10. Matt. VI,23.

naturens ordning speglar den himmelska, blev studiet av den fysiska världen ett sätt att betrakta Gud. Denna tanke levde vidare i den kristna traditionen, och fram till Darwin talade man om Guds två böcker, Skriften och Naturen. Långt innan upplysningsförfattarna började använda myter om eldbärare och ljusänglar som metaforer för det mänskliga förnuftet var ljuset liktydigt med den gudomliga sanningens och förnuftets ljus. När den troende skådar Guds sanning och väljer att leva i Kristi efterföljelse lyser rättfärdighetens ljus upp hela hans kropp, han blir upplyst.

Vetenskapen och förnuftet avslutas med att von Wright beskriver sin egen inställning som ”en *bekännelse* till förnuftet som ett *hopp* för människan”.¹¹ Det är anmärkningsvärt att han på detta sätt markerar användningen av ett religiöst språkbruk för läsaren. Han förtydligar här att en förnuftig livsåskådning är en tro som kräver mer än vetenskapliga fakta. Vetenskapliga resultat måste tolkas och värderas för att bli meningsfulla men tolkningsredskapen och värderingarna finns utanför den exakta vetenskapens område.

En verklig gudstro förblev dock oåtkomlig för filosofen. von Wright tillhörde den kanske mest sekulariserade generation av intellektuella som någonsin har existerat i västvärlden. Det var fullkomligt omöjligt för honom att hantera den tro på mirakel som krävs om man ska acceptera evangeliernas budskap. Om han lyckades tro på någonting högre så var det Platons moraliska förnuftsideal och grekernas balanserade syn på relationen mellan människan och naturen. Samtidigt insåg han att det är svårt att försvara en moralisk livshållning som inte grundas i någonting utanför människan, en garant för att det som anses för gott och ont faktiskt kan kallas gott och ont i objektiv bemärkelse.

I den stora essän om Tolstoj som ingår i *Tanke och förkunnelse* reflekterade von Wright över detta dilemma. Tolstoj sökte efter en förnuftig livsåskådning byggd på en kristen etik som var helt renad från tro. von Wright beskrev sökandet som en tragedi. Den ryske författaren jagade desperat efter den förlösning som bara en sann Gudstro kunde ha gett honom. Texten om Tolstoj var en självuppgörelse som blottade den insikt om etikens natur vilken gjorde det omöjligt för von Wright att omfatta en sekulär förnuftstro.

---

11. von Wright, *Vetenskapen och förnuftet*, s. 154.

Av *Kunskapens träd* framgår inte bara att von Wright med förnuftet avsåg en moralisk livshållning utan även att han uppfattade den moderna naturvetenskapen som en i grunden oförnuftig verksamhet. 1900-talets positivistiska filosofer ställde upp religion och vetenskap som varandras motsatser och begreppet religion likställdes med alla vidskepliga och irrationella föreställningar som mänskligheten någonsin har omfattat. von Wright laborerar i stället med tre begrepp som beskrev tre olika sätt att uppfatta verkligheten: religion, vetenskap och magi. Denna tredelade typologi är inspirerad av Spenglers sätt att kategorisera västerlandets, antikens och den arabiska kulturens olika mentaliteter. Spengler talar om en apollinisk, faustisk och magisk mentalitet som kan sägas motsvara von Wrights begrepp även om likheterna verkar vara ganska ytliga.

von Wright uppfattar religion och magi som uttryck för två motsatta förhållningssätt till verkligheten. Religion bygger på att människan erkänner att hon är liten och underkastar sig makter vars nåd hon är beroende av, medan ett magiskt förhållningssätt innebär att människan tror sig kunna påverka universums krafter och på så sätt få makt över dem. Religionen behöver inte innehålla någon vidskepelse medan den magiska förståelsen av hur naturen fungerar alltid är vidskeplig. Vetenskapen utgör magins motsats på så sätt att den vetenskapliga förståelsen av verkligheten är sanningsenlig och korrekt men dessa två mentaliteter förenas i tron att människan står över naturen. Det finns också ett vetenskapshistoriskt släktskap mellan magi och vetenskap som von Wright upplyser läsaren om. Den moderna naturvetenskapen växte fram ur antikens och medeltidens esoteriska läror. Alkemi blev kemi, astrologi blev astronomi och så vidare: "Magi är för-vetenskap. Vetenskap är rationaliserad, från vidskepelse renad magi."¹² Han betonar särskilt arvet från den arabiska vetenskapen som på flera sätt påverkade västerlandet under medeltiden och menar att inflytandet från denna magins högkultur har varit ett stort problem för den moderna naturvetenskapen. De största motsättningarna finns således inte mellan begreppen religion och vetenskap utan mellan magi och vetenskap å ena sidan och religion å andra sidan.

---

12. von Wright, "Kunskapens träd", *Humanismen som livshållning*, s. 50.

Den medeltida folksagan om svartkonstnären och naturvetenskapsmannen Doktor Faust som står i förbund med djävulen symboliserar spänningen mellan vetenskap och magi i Europas historia. För romantikerna blev Faust sinnebilden för den upplyste vetenskapsmannens hämningslösa maktbegär och vilja att behärska och dominera världssalltet. Metaforen är inte helt vilseledande, och den moderna kulturen omtalas ibland som faustisk. von Wright konstaterar att både Francis Bacon och grundarna av Royal Society förklarade att vetenskapsmannens uppgift var att kontrollera och behärska naturen. I sina programförklaringar använde de sexuella metaforer som beskrev dominans i dess mest primitiva form: ”Naturen är *kvinnan*, som vetenskapsmannen skall betvinga. Han skall metodiskt och systematiskt avslöja moder Natur, blottlägga hennes hemligheter, tränga in i hennes sköte och på så sätt tvinga henne till fullständig underkastelse.”¹³

De romantiska diktarna formulerade å sin sida kampen mot upplysningsrationalismen som kärlekens seger över maktbegäret och såg kvinnan som mannens väg till förlösning och mänsklig fullkomlighet. Faustsagan har använts av en rad stora författare och nådde poetisk fulländning i Goethes drama om en olycklig professor som köpslår med den onde för att få tillbaka sin ungdom och kunna leva ut sina kärleksdrömmar. Goethes poesi är också det starkaste litterära uttrycket för den tyska bildningstraditionen som ställer själens och hjärtats utveckling i centrum för människans vuxenblivande. Goethes humanism var en vidareutveckling av medeltidens kristna humanism som symboliseras av en annan poetisk fixstjärna, Dante, och von Wright noterade att det fanns en kontinuitet mellan dessa författare i synen på kvinnan som mannens ledsagare på vägen mot frälsning.

Tanken att manligt och kvinnligt representerar två universella principer eller kvaliteter finns i de flesta kulturer, och den utformning som förhållandet mellan dessa principer får i 1600-talets Europa går tillbaka till antiken. I den grekisk-romerska civilisationen associerades det kvinnliga med jorden och dess mottagande och närande egenskaper. Men kvinnligheten var också hemlighetsfull, vild och djurisk, och det var den maskulina principens, förnuftets, ansvar att

---

13. von Wright, *Vetenskapen och förnuftet*, s. 65.

upprätthålla balansen mellan det kvinnliga begäret och den rationella tanken. Kristendomen vände upp och ner på förhållandet mellan maskulint och feminint i den antika världen genom att framhålla traditionellt kvinnliga dygder som kärlek och undergivenhet inför Gud som det högsta goda.

Upphöjandet av kvinnliga egenskaper förändrade synen på det manliga förnuftet och det etiskt goda i människans vilja att dominera världsallet ifrågasattes. von Wright illustrerar den idéhistoriska revolution som ägde rum i skiftet från den antika till den kristna kulturen med Dantes omarbetning av Odysseus i *Divina Commedia*. Under sin vandring genom helvetet möter Dante Homeros sluge hjälte och han ber sin vägvisare Vergilius att få tala med den fördömde. Odysseus börjar berätta om sitt öde men den historia som han lägger fram för Dante skiljer sig från Homeros epos och påträffas ingen annanstans i den antika litteraturen. Dantes Odysseus lämnar aldrig äventyren på haven för den antika att resa hem till sin hustru Penelope. Hans nyfikenhet går inte att tygla, och i sin iver att få upptäcka platser på jorden där ingen människa tidigare satt sin fot seglade han så långt bort från civilisationen som möjligt. Efter flera månaders resa fick besättningen syn på ett berg men när de närmade sig kusten blåste en vind upp som sög ner skeppet i havets djup. Berget kan ha varit skärseldsberget. Dante gör Odysseus vetgirighet till en synd. Han blir en äventyrare som trotsar de moraliska gränser som Gud har satt upp för människans kunskapssökande. I *Divina Commedia* straffas den antike hjälten för att han vägrar underkasta sig Guds lag.

I essän om Dante som inleder *Myten om Framsteget* spinner von Wright vidare på problemet med obalansen mellan den maskulina och feminina principen i den moderna västerländska kulturen. Den empiriska vetenskapens frammarsch på 1600-talet var en det manliga förnuftets revolt mot underkastelsen som genom århundradena nästan har lyckats utrota den kvinnliga principen ur den västerländska föreställningsförmågan. von Wright hävdade att det sannolikt inte fanns någon annan kultur i världshistorien där den manliga principen dominerar så fullständigt som i den sekulära västvärlden. De antika och medeltida förhållningssätten framstår för honom som mer balanserade, och han lyfter även fram den kinesiska kulturen som ett exempel på en civilisation som uppvisar en mer harmonisk relation

mellan maskulint och feminint än den västerländska. Den kinesiska livsåskådningen genomsyras som känt av tron på jämvikten mellan manligt och kvinnligt, yin och yang. Det kan vara intressant att också nämna Berdjajevs syn på förhållandet mellan dessa principer i det ryska samhället, även om von Wright inte diskuterar saken. Berdjajev hävdade att den ryska kulturen led av bristen på maskulinitet. Kristendomens totala dominans genom den ryska historien har format ryssens karaktär helt efter den feminina principen vilket gör honom passiv, djurisk, okontrollerad, irrationell, innerlig och kärleksfull. Denna andliga konstitution har visserligen positiva aspekter, men enligt Berdjajev har den också förhindrat utvecklingen av vetenskap och ett fungerande politiskt system. Ryssen ber hellre Gudsmodern om ett mirakel än gör något åt sin situation.

MARXISMEN OCH DOSTOJEVSKIJ

Ungdomskulturen och de sociala rörelserna på 1960- och 1970-talen var inte bara en politisk revolt mot ett samhällssystem utan också en andlig revolt mot den vetenskapliga världsbilden. Alternativkulturer som hippierörelsen och new age inspirerade ungdomen. Miljörörelsen lyfte, som alternativ till det moderna industrisamhället, fram bondesamhället som en plats där människan och naturen kunde leva i harmoni. Kvinnokampen vitaliserades och även den feminina som kvalitet eller princip lyftes fram som en motvikt till en upplevd brist på känslor och närhet i det rationalistiska välfärds-samhället. Det ordnades kurser för män som ville lära sig kramas och prata om känslor och människor flyttade samman i kollektiv för att tillfredsställa sin längtan efter kärlek och gemenskap. I efterhand kan det vara lätt att raljera över periodens kulturradikalism, men även om det sociala fenomenet var kortvarigt fick idérevolutionen en avgörande betydelse för västerländska intellektuella, författare och konstnärer, och den påverkade snart sagt alla kulturella och humanistiska områden.

I von Wrights fall handlade det kanske mer om en förskjutning av fokus än om en ny filosofisk inriktning. Släktskapet mellan den form av marxistisk filosofi som blev aktuell i väst på 1960-talet och den existentiella civilisationskritik som von Wright tidigare hade

intresserat sig för är så starkt att man egentligen inte kan tala om någon ny intellektuell upptäckt. Men just på grund av att det fanns tydliga beröringspunkter var han öppen för de nya perspektiv som exempelvis miljörelsen och feminismen erbjöd. Som vi redan har sett införlivade han också delar av detta nya tankegods i sina egna analyser. Verket *Explanation and understanding* (1971) brukar ändå framhållas som en milstolpe i von Wrights utveckling som filosof, vilket kanske framför allt beror på att boken markerade uppbrottet från positivismen för en internationell läsekrets. Nu fick den analytiska filosofins metoder stå tillbaka för hermeneutiska och idéhistoriska perspektiv, och det vetenskapsfilosofiska tänkande som utmärker von Wrights sena författarskap tog form. Tidigare hade impulserna till modernitetskritiken främst kommit från litteraturen men på 1970-talet började von Wright intressera sig mer för den vetenskapshistoriska bakgrunden till den moderna världens existentiella kris. Det ena ledde till det andra. I den klassiska litteraturen hade han funnit myterna och symbolerna som visade att förnuftet var ett tveeggat svärd, och han började nu ägna sin tankeverksamhet åt att redogöra för striderna som hade utkämpats med detta vapen.

Under 1970-talet började von Wright också skriva en del mer politiskt inriktade texter där han försökte hitta praktiska lösningar på det moderna samhällets problem. Utgångspunkten för hans samhällsanalys låg nära miljörelsens. von Wright uppmärksammade den moderna teknikens återverkan på naturen och ojämlikheten i dess inverkan på mänskligt välbefinnande. Han varnade också för att västerländsk konsumtion i global skala helt enkelt skulle äta upp jordens resurser i rasande fart. Den politiska aktivismens attraktionskraft på västerländska intellektuella berodde till stor del på att den erbjöd möjligheter att slå en bro mellan teori och praktik, mellan forskarens eller författarens isolerade sfär och samhället. von Wrights beskrivning av sin egen utveckling från en individcentrerad till en samhällsorienterad humanism i inledningen till *Humanismen som livshållning* är mycket tidstypisk. Vännen Olof Lagercrantz inspirerade honom att skriva för en samhällsengagerad publik och genom dennes uppmuntran tillkom artikeln "Marxismen som en humanism" vilken publicerades i *Dagens Nyheter* 1972. I självbiografien berättar von Wright om sin beundran för den svenske tidningsmannen och

författaren. Han skriver att Olof Lagercrantz är hans stilideal men att den typ av politisk intellektuell som Lagercrantz personifierade i grunden är honom främmande.

I artikeln om marxismen lyfte von Wright fram den ungerske litteraturhistorikern Georg Lukács och Frankfurtskolan som exempel på betydelsefulla marxistiska humanister men konstaterar samtidigt att det är oklart om dessa ens kan kallas marxister. von Wright uppfattade den traditionella darwinistiska historiematerialismen, vilken såg samma deterministiska förlopp i den mänskliga historien som i naturlagarna, som obehaglig och han anklagade ortodoxa marxister för att ha en vidskeplig tro på det vetenskapliga förnuftets förmåga att skapa ett människovärdigt samhälle. Lukács humanism kan beskrivas som en sammansmältning av Dostojevskij, tysk 1800-talsidealism och den marxistiska dialektiken som lärde att människans själsliga natur påverkas av produktionsmedlen i det samhälle som hon lever i. Människan i det kapitalistiska industrisamhället skulle alltså ha en andlig konstitution som skilde sig från människan i agrarsamhället eller stenålderns jägare.

I *Historia och klassmedvetande* (1923) bröt Lukács med den tyska socialdemokratins upplysningsorienterade syn på marxismen som ett slags vetenskap. Lukács hävdade att marxismen måste förstås utifrån sina filosofiska rötter och ansåg att en vetenskaplig marxism i grunden var borgerlig eftersom den försökte behärska och underkasta verkligheten mekaniska lagar. Det vetenskapliga sättet att betrakta världen som ett objekt skapade ett onaturligt avstånd mellan människan och verkligheten medan den dialektiska filosofi som Lukács formulerade såg en ständig växelverkan mellan individen och samhället. Tolkad på detta sätt botade marxismen enligt Lukács ensidigheten både i materialismen och i idealismen. Filosofiskt skolade marxister insåg att determinismen kunde innebära dödsstöten för all politisk aktivism. Om arbetarna bara behövde sitta och vänta på det kapitalistiska systemets slutgiltiga kollaps fanns det ingen anledning att föra någon kamp. Genom att fokusera på Marx kritik av kapitalismens själlösa materialism återinförde Lukács på ett verkkningsfullt sätt kampen till marxismens kärna. Filosofen hade funnit en balans mellan kropp och själ som löste den intellektuelles brottnig med kulturens egenvärde i det sekulära samhället.

Lukács egen intellektuella resa från den tyska idealismen till marxismen i och med ryska revolutionen 1917 symboliserar sammanmältningen av filosofi och praktik. Han överförde sin entusiasm för Dostojevskij till Lenin och hoppades att den ryska själen skulle förlösa den materialistiska västvärlden.¹⁴ Den politiska kampen hade blivit existentiell. Lukács kultur- och litteraturuppfattning var djupt rotad i en borgerlig, humanistisk bildningstradition men han lyckades omforma dessa värden till vapen i kampen mot den borgerlighet som under fascismens epok beskylldes för att ha svikit sina egna traditioner. Hoppet om att den ryska kulturen skulle kunna utmana västerländsk materialism och intellektualism delade han med radikalkonservativa tänkare som Oswald Spengler, och det är genom Lukács som marxismen överger liberalismen och framstegsoptimismen och blir en modernitetskritisk kulturfilosofi. *Historia och klassmedvetande* fick tillsammans med de litteraturkritiska essäerna ett enormt internationellt inflytande inte minst genom att Lukács idéer vidareutvecklades i Frankfurtskolan där bland andra studentrevoltens filosof Herbert Marcuse verkade under 1930-talet.

Det är inte konstigt att von Wright som var så påverkad av Dostojevskij och Spengler attraherades av den här typen av marxism. Den ryska litteraturen gav också impulsen till den mest betydande insikten som kom till honom under kulturradikalismens epok. År 1968 var von Wright i Buenos Aires för att hålla en kurs i normernas och handlingarnas logik. På vägen till Sydamerika hamnade han av misstag mitt i studentdemonstrationerna i Paris utan att egentligen ha någon aning om vad som höll på att hända. Från hotellet i Buenos Aires följde han sedan med spänning utvecklingen i utländska tidningar, och under ensamma vandringar i staden engagerades hans tänkande av oroligheterna i Paris och på andra håll i världen. Under dessa vandringar kom han till en fördjupad insikt om Dostojevskijs legend om storinkvisitorn, historien om mötet mellan Jesus och den spanske kardinalen i 1500-talets Sevilla som Dostojevskij låter den gudlösa Ivan Karamazov fantisera fram. Det är en utläggning om relationen mellan människans frihet och ondskans existens som inom teologin

---

14. Richard Wolin, *Heideggers Barn. Hanna Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas och Herbert Marcuse*, Nora: Nya Doxa 2001, s. 154.

kallas för teodicéproblemet. Hur kan en allgod Gud tillåta ondska i världen och ge människan frihet att välja synden?

När Jesus visar sig i staden fångslar kardinalen honom genast och inleder det förhör som utgör berättelsens kärna. Varför begär Gud mer av människan än vad hon klarar av? Jesus älskar egentligen inte alls människan, resonerar kardinalen, eftersom han inte accepterar hennes svaghet. Den katolske prästen ställer en rad rimliga och förnuftiga frågor: Hur kan Gud begära människans tillit utan att någonsin visa sig? Varför har människan fått en frihet som hon inte klarar av och som hon inte vill ha? Hur kan Gud säga att han älskar alla människor och samtidigt välja ut några få? Kardinalen får inte något svar på sina frågor.

Berättelsen har många dimensioner. Den kan läsas som en kamp mellan sann och falsk tro där katolicismen i god rysk tradition framställs som en bedräglig lära. Dostojevskij pläderar i stället för den ortodoxa tron som betonar att människan inte ska ifrågasätta Guds visdom med förnuftsargument. I *Tanke och förkunnelse* läste von Wright berättelsen som ett uttryck för Dostojevskijs personliga tro. Bara ett liv i evangeliets anda kunde enligt den ortodoxa författaren kallas kristendom och den förståelse och omsorg om de sjuka och svaga som kardinalen stoltserar med är en falsk godhet. Vanlig välvilja duger inte. Ingen mänsklig handling är god som inte kommer ur det fria valet mellan ont och gott. Men kardinalen representerar inte bara katolska kyrkan utan hela mänsklighetens situation och människans djupaste frågor och rationella invändningar mot den motsägelsefulla kristendomen.

I Buenos Aires funderade von Wright åter över problemet med människans fria vilja och han upplevde plötsligt att han hade förstått livets och historiens tragiska innebörd; om människan ska kunna förverkliga sina inneboende möjligheter att göra det goda, måste hon också ha frihet att göra det onda. Självbevarelsens och självförstörelsens krafter håller varandra i jämvikt. Denna insikt genererade en inställning som varade under resten av hans liv. På detta sätt får man väl säga att året 1968 var livsavgörande även för den finske filosofen men på ett annat sätt än för studenterna i Paris. Det var inte fråga om en nyvunnen förhoppning om socialismens, rättvisans och det godas seger utan konstaterandet att ont och gott är två krafter som verkar i världen och som måste göra det samtidigt.

von Wright var över 50 år vid tiden för studentupproret och vänsteraktivismens intåg på västerländska universitet. Han hade inte tidigare varit politiskt aktiv och blev heller aldrig företrädare för någon politisk ideologi. Han såg Sovjetkommunismen som det tydligaste uttrycket för en sekteristisk upplysningsfanatism. Den åldrade von Wrights essä om den ryske teologen Berdjajevs historiefilosofi skrevs bara några år efter Sovjetunionens upplösning och ger en intressant tolkning av vad västvärlden kan lära av kommunismens fall. I analysen tar han fasta på likheterna i de socialistiska och kapitalistiska ländernas världsbild i stället för att fokusera på skillnaderna mellan de politiska systemen.

Både socialism och kapitalism bygger på upplysningens idéer om det mänskliga förnuftets och vetenskapens möjligheter att befria människan från orättvisor och förtryck. Maktkampen mellan öst och väst symboliserades av kalla krigets rymdkapplöpning, en strid om världsherraväldet där vapnen hette vetenskap och teknik. Sovjetsystemets försök att överträffa västvärldens framstegsvänliga och förnuftiga samhälle misslyckades och världens största sammanhängande statsbildning föll samman och försvann från den politiska kartan på ett nästan obehagligt odramatiskt sätt. von Wright uppfattade inte Sovjets fall som en seger för den västerländska kapitalismen utan som en varning för teknokratins ohämmade utveckling: "Industri och vetenskapsbaserad teknologi fortsätter sitt backantiska tåg genom världen, släpande med sig förvirrade nationalstater mot en okänd destination. Är inte denna marsch utan mål lik den olycklige Ivan Karamazovs irrfärder och sorgliga slut sedan han överlämnat sin själ åt Den Onde?"¹⁵

Ingen litterär gestalt återkommer så ofta i von Wrights modernitetsskritik som Dostojevskijs Ivan Karamazov. Den ateistiske vetenskapsmannen i *Bröderna Karamazov* speglar på ett isande obehagligt sätt den moderna européns världsbild och existentiella förtvivlan. Upplysningen och moderniteten har en helt annan betydelse i rysk historia än i västerländsk, vilket ger den ryska civilisationskritiken ett starkt moraliskt incitament. Den rysk-ortodoxa kyrkan har inte varit en politisk maktfaktor i den ryska historien på samma sätt som den

---

15. Georg Henrik von Wright, "Berdjajev", *Att förstå sin samtid. Tanke och förkunnelse och andra försök 1945–1994*, Stockholm: Bonniers 1995, s. 354.

katolska och lutherska i väst, men den kristna tron har genomsyrat det ryska samhället och vardagslivet på ett djupt plan. Kyrkan associerades därför i högre grad med folket än med överheten. Den ryska kristendomen skapade ett eget språk, kyrkoslaviskan, som markerade avståndet både till den västerländska kyrkan och till latinet som lärdomsspråk. Ointresset för latinet isolerade Ryssland från Europa under hela medeltiden. Renässansen berörde inte landet alls, och Ryssland upplevde ingen vetenskaplig revolution eller utveckling av ett universitetsväsende. Kyrkan och klostren stod för utbildningen och kunskapen om världen fram till Peter den stores reformer i början av 1700-talet.

Den upplyste tsarens försök att i våldsam takt reformera Ryssland till en modern europeisk stat uppfattades av många som ett övergrepp på folket. Tsaren ägnade sig gärna åt att förnedra kyrkans företrädare under ceremoniella former vilket gav honom ett rykte som Antikrist. Upplysningsprojektet var någonting som överheten tvingade fram, och det resulterade i en splittring mellan härskaren och den fransktalande adeln å ena sidan och präster och bönder å andra sidan. Ur denna splittring reste sig den västfientliga slavofila rörelse som Dostojevskijs världsbild ansluter till. Oswald Spengler var övertygad om att bolsjevismen var en övergående fas och hoppades att den religiösa ryska folkkulturen, det heliga Rus, skulle avlösa det döende Europa som världens dominerande civilisation. Kopplingen mellan ryska och tyska modernitetskritiker och undergångsprofeter går djupt. 1800-talets ryska författare tog intryck av den tyska romantiken och inte minst Goethe när de skapade sin civilisationskritiska litteratur.

Rysslands kulturella inflytande i Finland består framför allt i den ortodoxa kyrkans närvaro och erkännande som en av republikens två officiella kyrkor. Men även civilisationskritiken som är så utmärkande för Rysslands idéliv lever vidare i Finland genom en av landets främsta filosofer. Hos von Wright möts öst och väst, i fysisk bemärkelse genom att han föddes i Storfurstendömet och dog i Republiken, men framför allt är det ett intellektuellt möte mellan västerländsk upplysningsoptimism och dess största kritiker. von Wright har kallats kulturpessimist, men om man ska tro på vad han själv skriver skedde aldrig någon omvändelse till undergångsprofet. Hans perspektiv på framtiden var precis som allt annat i hans historiefilosofiska betraktelsesätt dubbel-

tydigt eller dialektiskt. Han var övertygad om att den västerländska kulturen hade nått sitt slutstadium och att dess möjligheter på alla kulturområden var uttömda. Men västvärldens långsamma insomnande är inte detsamma som hela världens undergång:

Jag tror att man kan ha i det närmaste samma värderingar som jag när man ser på Europas förflutna, erkänna att man kommit till ett slut, men samtidigt bortom ruinerna av ett tidigare bygge tycka sig se ett nytt fält att odla med ännu oprövade möjligheter, och fyllas av glädje och entusiasm vid tanken på deras förverkligande.¹⁶

Bildkälla

s. 269 Knut Erik Tranøy/von Wright och Wittgenstein-arkivet, Helsingfors universitet

---

16. von Wright, *Att förstå sin samtid*, s. 19–20.

Upplösningen av den finska armén 1901 i ljuset av Bobrikovs dagbok

RIKET OCH GRÄNSMARKEN AV PROFESSOR TUOMO POLVINEN är standardverket om generaladjutanten Nikolaj Ivanovitj Bobrikovs tid som Finlands generalguvernör 1898–1904.¹ Boken bygger på ett omfattande arkivmaterial där också ryska källor är mångsidigt beaktade. I materialet ingår bland annat Bobrikovs korrespondens med kejsaren, Nikolaj II, med krigsministern A. N. Kuropatkin, med statssekreteraren V. K. von Plehwe, med hans vän och handsekreterare, generalen Michail Borodkin samt dagböcker och officiella skrivelser av både de ryska och de finska aktörerna.

Polvinen fastslår att Bobrikov handlade enligt ett program som inte dikterades uppifrån, utan som han själv utarbetade utgående från de krav som redan tidigare ställts i den konservativ-nationalistiska pressen. Programmet hade kejsarens godkännande. Avsikten var att utsträcka enväldsprincipen till Finland. Bobrikov genomdrev med hårda tag sitt program och försökte bryta ned finländarnas motstånd med repressioner och bestraffningar. Under sin verksamhetsperiod på fem och ett halvt år fram till sin död i juni 1904 lyckades Bobrikov inleda en förryskning av förvaltningen, men i stället för att närma Finland till riket drev han finländarna allt längre bort från Ryssland. Så snart trycket lättade under revolutionen 1905 var finländarna därför snabba att utnyttja Rysslands svaghet för att återställa situationen *ante* Bobrikov.

När Polvinen i slutet av 1970-talet sammanställde materialet saknade han en handling av större intresse, nämligen Bobrikovs dag-

1. Tuomo Polvinen, *Valtakunta ja rajamaa*, Helsinki: WSOY 1984, i svensk översättning *Riket och gränsmarken*, Helsingfors: Söderströms 1988.

bok.² Men trots att dokumentet inte var tillgängligt i original kunde Polvinen utnyttja de partier av dagboken som citerades i två verk av Michail Borodkin, vilka denne utgav strax efter Bobrikovs död. Det är fråga om *Pamjati finljandskago general-gubernatora Nikolaja Ivanovicha Bobrikova* (fritt översatt "Till minnet av Finlands generalguvernör N.I. Bobrikov") och *Iz novejshej istorii Finljandii: Vremja upravlenija N.I. Bobrikova* (fritt översatt "Ur Finlands nyare historia: tiden för N.I. Bobrikovs styrelse").³ I förordet till den senare boken berättar Borodkin att Bobrikovs familj lät honom bekanta sig med alla Bobrikovs efterlämnade dokument, och han fick möjlighet att gå igenom bland annat "Bobrikovs dagbok", hans brev samt hans till kejsaren riktade utredningar och promemorior.⁴

Det dokument, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.* (fritt översatt "N.I. Bobrikovs dagboksanteckningar"), som här behandlas, uppbevaras vid det ryska nationalbiblioteket i S:t Petersburg (*Rossijskaja natsionalnaja biblioteka*) där det ingår i V.K. von Plehwes samling.⁵ Dokumentet är ett enkelt häfte av hopbundna, blålinjerade sidor, med sidnummer i övre hörnet. Häftet omspanner 200 nummerade sidor och innehåller sammanlagt 41 olika poster varav största delen hänför sig till åren 1898 och 1899. Endast sju stycken gäller åren 1901–1903. För 1900 och 1904 finns inga noteringar.

Några källkritiska anmärkningar är på sin plats. Det bör först påpekas att dokumentet inte är någon egentlig dagbok, om man med dagbok menar en skriftlig framställning med regelbundna och konsekutiva anteckningar om dagsaktuella händelser och dagboksförfat-

---

2. På s. 330 av *Riket och gränsmarken* redogör Polvinen för källmaterialet.

3. M.M. Borodkin, *Pamjati finljandskago general-gubernatora Nikolaja Ivanovicha Bobrikova*, Charkov 1905, 51 s., särtryck ur *Mirnyi Trud* 7/1 1905, s. 131–179, i svensk översättning: *Generalguvernör N.I. Bobrikoffs minne*, Helsingfors: Helios förlag 1905; M.M. Borodkin, *Iz novejshej istorii Finljandii: Vremja upravlenija N.I. Bobrikova*, S:t Peterburg 1905.

4. I ett brev till den svenske krigshistorikern och krigsarkivarien Johannes Petrelli berättar Borodkin i december 1904 att han "ordnat upp Bobrikovs efterlämnade papper" vilket antyder att han inte enbart läst handlingarna utan också sorterat arkivet (Michail Borodkin till Johannes Petrelli, 17/30/12 1904, Johannes Petrellis arkiv, SE/KrA/0038/E, Krigsarkivet, Stockholm).

5. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, V.K. von Plehwes samling vid ryska nationalbiblioteket i S:t Petersburg (Rossijskaja natsionalnaja biblioteka), Fond N586, Delo N28.

tarens tankar kring dessa. Snarare är det en sammanställning av olika dokument som Bobrikov uppenbarligen har ansett vara viktiga. Bland anteckningarna finns avskrifter av Bobrikovs brev till kejsaren, av kejsarens svar, av brev till överprokurator Pobedonostsev, statssekreteraren von Plehwe och tf. ministerstatssekreteraren, general Procopé. Därtill ingår Bobrikovs anteckningar över nio audienser hos kejsaren samt en kopia av Bobrikovs memorandum med det kända 10-punktsprogrammet och ett tidigare utkast till detta. Dessa delar av materialet, som är de mest intressanta, upptar närapå hälften av häftets sidor.

Posterna är i huvudsak införda i kronologisk ordning, men vissa avvikelser förekommer, vilket stärker bilden av att det är fråga om ett urval av dokument avsett för framtida läsare.⁶ Det är därför möjligt att dagboksanteckningarna bygger på en äldre arbetsbok ur vilken enskilda poster har utvalts och kopierats. Anteckningarna är förda med kalligrafisk handskrift, men en jämförelse med till exempel Bobrikovs brev till Borodkin ger vid handen att det antagligen är Bobrikov själv som har gjort dem, snarare än någon skrivare. Många notationer är därtill försedda med Bobrikovs egna reflektioner och kommentarer i form av korta noter utförda med samma handstil.⁷ Antagligen har dessa fotnoter tillagts först vid kopieringen av materialet.

Det som jag i det följande hänvisar till som ”Bobrikovs dagbok” är alltså inte ett samtidsdokument med autentiska uppteckningar av Bobrikovs reflektioner över dagsaktuella tilldragelser utan en materialsamling. Dokumentet är intressant på grund av att det återger – eller i varje fall förefaller återge – den bild av sin verksamhet som Bobrikov velat lämna för eftervärlden. Uppenbarligen är det i varje fall fråga om samma källa som Borodkin citerar som ”Bobrikovs dagbok” i sina två verk om Bobrikovs tid. I likhet med de brev från Bobrikov till Borodkin som bevaras i Bobrikovs fond i ryska nationalbiblioteket

6. Till exempel har redogörelsen för konferensen den 8 juni 1901 g. st. införts i dagboken på sidorna 169–174, först *efter* anteckningarna om audienserna som ägde rum cirka tre veckor senare, den 27 och 29 juni 1901 g.st. som förekommer på sidorna 152–168.
7. Bobrikovs brev till Borodkin är bevarade i Bobrikovs fond vid det ryska nationalbiblioteket i S:t Petersburg och mikrofilmskopior finns på Riksarkivet: Rossijskaja natsionalnaja biblioteka Fond № 1000, Opis № 2, Delo № 158; se också sovjetisk mikrofilmsrulle nr 219, Riksarkivet, Helsingfors. Brevsamlingen är inbunden och försedd med pärmar som bär initialerna ”MB”.

i S:t Petersburg är häftet försett med understreckningar som utförts med blyertspenna respektive med en röd och en blå färgpenna. Dessa understreckningar, samt vissa årtal och förklaringar, är sannolikt införda med Borodkins hand först efter Bobrikovs död. Det är troligt att anoteringsarna gjordes när Borodkin gick igenom Bobrikovs dokument i samband med att han sammanställde sina verk om Bobrikovs tid som generalguvernör.

En del av de brev som är kopierade i dagboken har redan tidigare publicerats på annat håll – detta gäller till exempel kejsarens brev till Bobrikov som utgavs på 1920-talet i *Krasnyi Archiv*-serien. Vissa av breven återges också i finsk översättning i Eino Parmanens bok om ofärdsåren.⁸

Mitt syfte med den här essän är att ge en redogörelse för behandlingen av den nya värnpliktslagen som godkändes sommaren 1901. Förnyelsen av lagen var en fråga av största vikt för Bobrikov,⁹ och hans dagbok innehåller utförliga anteckningar om både en specialkonferens den 9/22 juni 1901, den egentliga föredragningen av den 29 juni/12 juli 1901 samt om hans audiens hos kejsaren två dagar tidigare, den 27 juni/10 juli 1901. I det följande anges datum huvudsakligen både enligt den gamla stilen, det vill säga enligt den julianska kalender som följdes i Ryssland, och enligt den nya stilen, den gregorianska kalendern som var i bruk i Finland.

VÄRNPLIKTSLAGEN OCH RIKSRÅDET

Den finska militären grundade sig på värnpliktslagen av 1878. Enligt den tidigare krigsministern D.A. Miljutin speglade lagen en strävan efter ”separatism och ett försök att undanröja allt ryskt ur Finlands armé”. Också Miljutins efterträdare, generalen P.S. Vannovskij, var starkt kritisk till lagen, och framhöll i ett memorandum till kejsaren bland annat att en separat finsk armé var en främmande del i kejsardömets militärmaskineri och att de finska trupperna måste underställas

---

8. För publicerade brevsamlingar se Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 335; Eino Parmanen, *Taistelujen kirja: kuvauksia itsenäisyystaisteluumme vaiheista sortovuosina. 1, Routakauden pubkeaminen ja sen ensimmäiset vuodet*, Helsinki: WSOY 1936, s. 535–541.

9. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 282.

krigsministeriet. Utgående från lagen av 1878 kunde de finländska trupperna användas bara för försvaret av storfurstendömet territorium. Det här var fel, menade Vannovskij, trupperna måste vid behov kunna sättas in var som helst utanför storfurstendömet, i kejsardömet eller utomlands. Därför måste också faneden ändras. Armén skulle tjäna kejsaren, och faneden kunde inte innehålla en försäkran om trohet mot "landets lagar".¹⁰

En reform av Finlands militärväsen bereddes 1897–1898 av två vid krigsministeriet tillsatta kommittéer, de så kallade Dandevilleska kommittéerna. Den ena behandlade värnpliktslagen och utjämningen av militärbördan, medan den andra utredde frågor i samband med den militära organisationen. Kommittéerna leddes av generalen av infanteriet V. D. Dandeville, med dåvarande översten Michail Borodkin som medlem i båda kommittéerna. Bernhard Estlander menar att Dandeville var en "gammal man med en tröttande bred pratsamhet". Borodkin betecknar han som kommittéernas "ledande själ".¹¹

Kommittéernas förslag följde de ryska krigsministrarnas åsikter, och utgående från förslagen färdigställde man i maj 1898 vid huvudstaben ett förslag till ny värnpliktslag för Finland. Artikel 1 i lagförslaget innehöll en hänvisning till att den kejsarliga tronens och "hela det ryska fäderneslandets försvar" var en helig plikt för varje rysk undersåte. Och värnplikten utsträcktes till den manliga befolkningen i "Finlands län, liksom i Rysslands öfriga guvernement".¹² Under kommittéarbetet framhöll representanten för den finska administrationen, generallöjtnant Waldemar Schauman,¹³ att finnarna med ordet "fädernesland" endast förstod Finland och att lantdagen 1877–1878 biföll införandet av en allmän värnplikt i landet endast under förutsättning att de finska trupperna skulle användas uteslutande för detta fäderneslands, det vill säga Finlands, försvar. Kommittéernas ryska majoritet kunde inte godkänna detta utan hävdade bland annat att "Finland ingår som en

10. Ibid., s. 50.

11. Bernh. Estlander, *Elva årtionden ur Finlands historia. III: 1898–1905*, Helsingfors: Söderströms 1930, s. 8.

12. *Förslag till Värnepliktslag för Storfurstendömet Finland*. Bihang till handlingar tillkomna vid urtima landtdagen i Helsingfors år 1899, Helsingfors: Helsingfors Centraltryckeri 1900, s. 3; se också Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 65–66.

13. Generallöjtnant Waldemar Schauman var guvernör för Vasa län och far till Eugen Schauman som 1904 mördade generalguvernör Bobrikov.

del i det Ryska Kejsardömet; häraf följer att också den af det finska folket uppställda militären måste hafva gemensamma intressen med Kejsardömet samt strida i den ryska armén äfven i de fall då fara hotar Ryssland från annan sida än den finska". Därför hade i artikel i hänvisningen till "tronen" införts och betydelsen för ordet "fädernesland" hade utvidgats genom tillägget av uttrycket "hela det ryska".¹⁴

Som citaten visar var det två diametralt motsatta uppfattningar om Finlands ställning inom det ryska riket som ställdes mot varandra vid beredningen av värnpliktslagen: den finska uppfattningen om Finland som ett storfurstendöme som utgjorde ett fädernesland för dess invånare, och den ryska uppfattningen om Finland som ett av Rysslands många guvernement och om Ryssland som det gemensamma fäderneslandet för rikets samtliga inbyggare. Och det var den ryska uppfattningen som återspeglades i lagens utformning.

Den urtima lantdagen 1899 förhöll sig avvisande till lagförslaget, framför allt motsatte man sig tanken på att finländska värnpliktiga skulle placeras i ryska trupper i storfurstendömet eller utanför det. Efter avlåtandet av det så kallade februarimanifestet, som stadgade om en lagstiftningsordning, där lagar av riksintresse skulle behandlas av riksrådet efter inhämtandet av ett utlåtande av lantdagen, kunde lagen dock föras vidare och stadfästas av kejsaren utan ständernas medverkan.¹⁵

Förslaget till ny värnpliktslag behandlades av riksrådet våren 1901. Bobrikovs vän Michail Borodkin och sekreteraren för de Dandevilleska kommittéerna, överstelöjtnanten Kritskij, var inkallade för att avge "förklaringar" för rådet. Beredningen skedde den 3, 5, 8, 17, 23 och 24 februari och den 5 mars och 7 april 1901 (gamla stilen) av de förenade departementen. Beslutet fattades den 15/28 maj 1901 av riksrådets plenum.¹⁶

Behandlingen utformade sig till en seg kamp mellan finansministern, greve Sergej Witte och krigsminister Alexej Kuropatkin, en match

---

14. *Förklaringar till Förslaget till Värnepliktslag för Storfurstendömet Finland*, Bihang till handlingar tillkomna vid urtima landtdagen i Helsingfors år 1899, Helsingfors: Helsingfors Centraltryckeri 1900, s. 2-3.

15. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 107-108.

16. *Handlingar tillkomna i Ryska riksrådet vid den därstädes våren 1901 försiggångna behandlingen af den finska värnepliktsfrågan*, Stockholm: 1902, s. 157-190.

där Witte slutligen tog en fallseger. Inför behandlingen i riksrådet hade Witte ställt upp en promemoria den 14/27 januari 1901 där han uppmanade till måtta och hänsyn vid genomdrivandet av en ny värnpliktslag för Finland. En av de viktigaste frågorna var finländarnas rätt att få tjänstgöra i egna förband. Denna rätt, som fanns inskriven i värnpliktslagen från 1878, ansåg han att man inte skulle röra.¹⁷

Riksrådets majoritet bestående av 47 medlemmar ställde sig på Wittes sida i den viktigaste frågan och röstade för att finländarna inte skulle få kommenderas till ryska trupper. Krigsministeriets förslag stöddes av endast 26 medlemmar. Lika stor var majoriteten för att de finska truppernas ståndkvarter i fredstid skulle vara förlagt till storfurstendömet, och i fråga om lantvärnets bibehållande inom Finland föll rösterna 45 för, 28 mot. I de andra frågorna var majoriteten till och med större; en treårig värnpliktstid fick 58 röster mot 15 för den ursprungliga, femåriga.¹⁸

När det blev känt i Finland att riksrådets behandling utmynnat i att man antagit ett förslag som till innehållet närmade sig den urtima lantdagens yttrande, väckte detta vissa förhoppningar. Bland andra Leo Mechelin var optimist och trodde att värnpliktsfrågan ännu kunde komma att avgöras i en för Finland gynnsam riktning, eftersom riksrådet hade förhållit sig tillmötesgående. Hans interlokutör, Torsten Costiander, trodde dock ”att kamarillan icke så lätt skulle släppa taget”.¹⁹ Och Costiander skulle få rätt.

Saken var nämligen långt ifrån klar i och med riksrådets behandling. Riksrådet var enbart ett rådgivande organ. Det slutliga beslutet fattades av kejsaren. Finländarna gjorde sitt bästa för att påverka beslutsgången. Vice ordförande för senatens ekonomidepartement, jägmästaren Constantin Linder, beviljades en audiens med kejsaren i början av juni. Enligt sina egna anteckningar hade han därvid vädjat

17. Se t.ex. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 123–126 och Sergei Witte, *The Memoirs of Count Witte*, Translated and Edited by Sidney Harcave (Armonk 1990), s. 260–261.

18. Se *Handlingar tillkomna i Ryska riksrådet vid den därstädes våren 1901 försiggångna behandlingen af den finska värnpliktsfrågan*, Stockholm: 1902, s. 174–177, 182; E.G. Palmén, ”Asevelvollisuudesta”, *Oma Maa, IV Nidos*, heinäkuu–elokuu, Porvoo: WSOY 1909, s. 186.

19. Sigurd Nordenstreng, *L. Mechelin, Hans statsmannagärning och politiska personlighet, II*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 259, Helsingfors 1937, s. 120–122.

till kejsaren i bevekande ordalag att man inte skulle tvinga finländarna att utföra sin militärtjänst i ryska trupperheter:

Finska folkets lycka eller olycka beror af Eders Mt. Finska folket är Eder djupt tillgivet, men det har en panisk, en vansinnig fruktan för militärtjänst i de ryska lederna; vid blotta tanken derpå förlorar det både hufvud och sansning.²⁰

I likhet med Mechelin var Linder antagligen hoppfull när det gällde utgången. Finansminister Witte, som inträdde i samma kabinett fem minuter efter Linder, hade senare berättat för Linder att kejsaren sade sig ha fått ett gott intryck av honom.²¹

Men det var inte enbart finländarna som var aktiva. Enligt Borodkins uppgifter, som också citeras av Polvinen, skrev Bobrikov en utförlig promemoria till kejsaren, daterad den 29 maj/11 juni 1901. Bobrikov, som i riksrådet hamnat i minoritet, argumenterade nu i tolv punkter för sloandet av den finska militären; endast Gardesbataljonen och Finska dragonregementet skulle enligt hans förslag få verka som representanter för de finländska trupperna.²²

En månad efter riksrådets behandling var kejsaren redo att avgöra frågan, men det beslut han slutligen fattade motsvarade varken majoritetens eller minoritetens åsikt.

SPECIALKOMMITTÉNS SAMMANTRÄDE DEN 9/22 JUNI 1901

Precis som vid avfattandet av februarimanifestet drygt två år tidigare lät kejsaren först sammankalla en specialkommitté, en förhandlingskommission, för vidarebehandling av ärendet. I dagboken återges Bobrikovs anteckningar av kommissionens möte på sidorna 169–174.

20. Yrjö Sakari Yrjö-Koskinens dagbok Joulukuu 1902 – Mikrofilm YK-1543, Riksarkivet, Helsingfors.

21. Ibid.

22. Borodkin, *Iz novejshej istorii Finljandii*, s. 89–91; Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 130–131. Livgardets 3:e finska skarpskyttebataljon, kallas också ”Finska gardesbataljonen”, ”Gardesbataljonen” eller ”Finska gardet”.

Глобальное исследование. Проект.

Сыктывкар, 9. Январ. 1901

Возвращаясь к вопросу о государственном управлении, с
одной стороны, с другой же 1/2 по моему
мнению, ввиду моего опыта.

- 1) В. К. Мухоморов.
- 2) Ген. Аг. В. Мухоморов.
- 3) Ген. Аг. Мухоморов.
- 4) Мухоморов: В. Мухоморов.
- 5) - - - - - В. Мухоморов.
- 6) Мухоморов: В. Мухоморов.

Возвращаясь к вопросу о государственном управлении
Мухоморов и административном управлении, с
одной стороны, с другой же 1/2 по моему
мнению, ввиду моего опыта.

Sidan 169 ur Bobrikovs dagbok, året är skrivet med blå färgpenna, troligen av Michail Borodkin.

Specialkommittén sammanträdde lördagen den 9/22 juni 1901, i Cottage-palatset i Peterhof. På plats var storfursten Michail Nikolajevitj, kejsarens farbror och ordförande för riksrådet, skolminister Sergej Vannovskij, krigsminister under kejsarens fars, Alexander III:s tid, generalguvernören Nikolai Bobrikov, krigsminister Alexej Kuropatkin, inrikesminister Dmitrij Sipjagin samt ministerstatssekreterare Vjatjeslav von Plehwe.

Herrarna samlades klockan 13.45 i salen i palatsets vänstra sidosbyggnad vid ett gemensamt bord och på slaget klockan två anlände kejsaren, som gick runt och hälsade nådigt på de närvarande. Med hänvisning till riksrådets promemoria [*memorija*], som berörde avlåtandet av en ny förordning för värnplikten i Finland, meddelade kejsaren att han hade bekantat sig med frågan och nu ville höra vissa enskilda förklaringar av de vederbörande som samlats i salen.

”Hans Höghet behagade därefter yttra följande viktiga ord”, skriver Bobrikov:²³ ”Efter att ha betraktat olika åsikter och när man jämför dem med den verkliga situationen i Finland”, sade kejsaren, ”har jag kommit till det resultatet att den bästa och enklaste lösningen vore att minska på de finska trupperna så att man stegvis indrar de åtta finska bataljonerna”.²⁴ Bobrikov har i sina anteckningar infogat en fotnot om att kejsaren skulle lämna kvar i tjänst endast den 3:e finska skarpskyttebataljonen (det vill säga Finska gardet) i Helsingfors samt Finska dragonregementet i Villmanstrand, det senare som ett minne över kejsarens hädangångna fader.²⁵

Efter kejsarens inledande markering var generalguvernören den första som tog till orda. Bobrikov sade att, också om han inte hade föreslagit ett dylikt resultat, så kände han av hela sitt hjärta att det var den lösning som på allra enklaste sätt skulle skingra de missförstånd som framkommit och vilka redan greve Miljutin hade förutspått år

23. Citaten ur dagbokens återges i fri översättning av författaren till denna essä.

24. ”Взвѣсивъ разныя мнѣнія и сопоставить ихъ съ истиннымъ положеніемъ Финляндіи, Государь сказалъ, Я нахожу, что лучшимъ и простѣйшимъ рѣшеніемъ вопроса было бы сокращеніе Ф. войска путемъ постепеннаго упраздненія восьми Арм. Ф. баталіоновъ”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 170.

25. ”Его Величество оставляетъ на службѣ лишь Л. Гв. 3 ф. с. б-ъ и Финскій драгунскій полкъ, послѣдній въ память его сформированія въ Богъ почивающемъ Его родителѣ.”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 170.

1871. Men Bobrikov ansåg också att situationen förutsatte att den nya förordningen skulle stadfästas oberoende av den föreslagna indragningen.²⁶

Med beaktande av Bobrikovs egen promemoria av den 29 maj/11 juni 1901, var hans utsaga allt annat än sanningsenlig. Tvärtom svarade ju kejsarens åsikt precis mot Bobrikovs tidigare förslag.²⁷ Tydligt hade Bobrikov inte velat göra promemorian känd och tillgänglig för de andra deltagarna i kommissionen.

von Plehwe redogjorde för riksrådets inställning, och han berörde också det omfattande intresset som de petersburgska kretsarna hyste för saken samt det inflytande detta intresse kunde ha. ”Hans Höghet sade sig inte fästa något avseende vid detta”, menar Bobrikov i sina anteckningar.²⁸

Krigsministern Kuropatkin föreslog att det kejserliga beslutet skulle verkställas genom förflyttning av de finska trupperna till Suwalk i Polen, där de kunde förenas med ryska styrkor och omdöpas. Storfursten Michail Nikolajevitj ansåg att det här var en onödigt åtgärd, och kejsaren var av samma åsikt.

Också inrikesministern Sipjagin var av den åsikten att indragningen var oundviklig och han föreslog att man skulle utvidga rikslagstiftningen (*ustav Imperii*) till att omfatta de trupper som blev kvar i Finland.²⁹ Med rikslagstiftningen torde Sipjagin ha menat den ryska värnpliktslagen av 1874. Bobrikov och von Plehwe motsatte sig detta, eftersom en dylik förening kunde utföras på ett mer försiktigt sätt i framtiden. Tillsvidare var det lämpligast att fastställa den förordning som uppställts av Riksrådet, men i den form som den förordats av rådets minoritet och försedd med lämpliga kompletteringar.

Skolminister Vannovskij understödde upplösningen av armén och fastställandet av lagen. ”Förordningen hade man börjat bereda på initiativ av den i Herren hädansovna Kejsaren Alexander III som ofta hade berättat för honom, den tidigare krigsministern, om sina betänk-

26. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 171.

27. Borodkin, *Iz novejshej istorii Finljandii*, s. 89–91, Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 130–131.

28. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 171.

29. *Ibid.*, s. 172.

ligheter angående de finska trupperna.” Pjotr Semjonovitj (Vannovskij) menade att minoritetens åsikt var riktig, noterar Bobrikov.³⁰

I dagboken har Bobrikov ännu antecknat några av sina egna inlägg. Under riksrådets behandling av ärendet hade den ena av de två finländska representanterna i riksrådet, senator von Blom, påstått att Finland tacksamt skulle godkänna ett beslut enligt riksrådsmajoritetens åsikt. von Bloms åsikt var bifogat protokollet i form av en separat bilaga³¹. Bobrikov betvivlade riktigheten i påståendet, och redan under riksrådets möte hade både han och den andra finländska representanten, senatorn Bergbom, varit av avvikande åsikt. Vilket som helst beslut som fattades utan att beakta lantdagen skulle komma att väcka motstånd.

Därefter påminde Bobrikov om hur finnarna betedde sig under kriget 1854–1855, om deras opålitliga uppträdande på Bomarsund samt om deras nuvarande strävan efter närmare förbindelser med Sverige. Kejsaren sade sig själv ha kunnat läsa av (amiral) Arkas anteckningar om finnarna agerade under kriget.³²

Storfurst Michail Nikolajevitj ställde ännu en rad frågor till generalguvernören i anslutning till propagandans utveckling i Finland och orsakerna till dess spridning. Bobrikov gav en detaljerad och, enligt egen utsago, sanningsenlig beskrivning av hur gränslandet hade fjärmat sig från centrum vilket bland annat berodde på de förvrängande framställningar som de tidigare ministerstatssekreterarna, alla svenskar, hade gjort och på det faktum att kraven framförts under tider som varit svåra för Ryssland då det inte har haft resurser att sätta in sig i finska ärenden. Därefter berättade generalguvernören hur lantdagsförordningen av år 1869, med sina 71 sidor och sin kejsarliga underskrift, kom till, och beskrev ”det lögnaktiga intrigerande som finländarna ägnat sig åt”.³³

Till slut befallde kejsaren Bobrikov att tillsammans med von Plehwe ställa upp ett utkast till förordningar baserat på det beslut

---

30. Ibid.

31. Se 'Särskildt utlåtande' i *Handlingar tillkomna i Ryska riksrådet vid den därstädes våren 1901 försiggångna behandlingen af den finska värnepliktsfrågan*, Stockholm: 1902, s. 194–195.

32. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 173.

33. Ibid., s. 174.

som fattats.³⁴ Efter att ha skakat hand med alla mötesdeltagarna avlägsnade sig kejsaren kl. 16.35.

Om konferensens förlopp finns det andra vittnesmål som citerats i tidigare forskning. Bland annat berättade von Plehwe för general Bogdanovitjs hustru att kejsaren, som fungerat som ordförande, hade ställt frågor och gjort sammandrag delvis ”*po-mefistofelski*” (diaboliskt).³⁵ Detta stämmer överens med dagboksanteckningarna, som visar att kejsaren från första början gjorde sin åsikt klar för deltagarna, som sedan hade att anpassa sina meningar efter den.

I sina memoarer berättar i sin tur finansministern greve Witte, som inte själv var närvarande vid konferensen, att inrikesministern Sipjagin sagt sig ha varit den ende som inte förespråkade den åsikt som företrädades av riksrådets minoritet. Själv var han (Sipjagin) bekymrad för att det skulle uppstå stark oro i gränslandet som hittills varit lugnt och lojalt, ifall man följde minoritetens åsikt. När han hade frågat vilken skada som kunde uppstå om kejsaren godkände majoritetens åsikt hade han fått höra att man inte kunde lita på de finska truppernas lojalitet. Som svar på detta hade han föreslagit att om kejsaren inte litade på den finska armén, vore det bästa att ignorera majoritetens och minoritetens åsikter och upplösa den finska armén och inte utskryva några finländare.³⁶ Detta förslag hade Sipjagin i själva verket framfört redan ett och ett halvt år tidigare i egenskap av inrikesminister, när krigsminister Kuropatkin bett kejsarliga myndigheter om utlåtanden med anledning av krigsministeriets förslag till ny värnpliktslag för Finland.³⁷

Det som inte nämns i Wittes dagbok, men som framgår av Bobrikovs dagbok, är att inrikesminister Sipjagin ännu efter konferensen den 9/22 juni 1901 gjorde ett sista försök att åstadkomma ett beslut som skulle vara mindre motbjudande för finländarna.

---

34. Här har Bobrikov lagt till en fotnot om att detta blev klart den 27 juni samt att kejsaren den 29 juni befallde att de åtta finska skarpskyttebataljonerna skulle upplösas. Se *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 174.

35. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 131–132.

36. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, s. 261.

37. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 119–120. Att Sipjagin skulle ha upprepat sin åsikt vid konferensen har Bobrikov inte gjort någon anteckning om.

Avgörandet i värnpliktsfrågan föll knappt tre veckor senare och Bobrikovs dagbok ger närmare besked om de två audienser som generalguvernören lyckades utverka hos kejsaren. Bobrikovs anteckningar för de två audienserna finns i dagboken på sidorna 153–159 (audiensen den 27 juni/den 10 juli 1901) och 159–168 (audiensen den 29 juni/den 12 juli 1901).

BOBRIKOVS AUDIENS HOS KEJSAREN DEN
27 JUNI/10 JULI 1901

Sommaren 1901 hade Bobrikov fått tillstånd av kejsaren att hålla ledigt i tre månader. Trots att det var en lång tid avsåg Bobrikov ingalunda att avhända sig sina ämbetsuppgifter under semestern. Av korrespondensen med Borodkin framgår att handlingar regelbundet skickades till Bobrikov på godset Uljanovo i novgorodska guvernementet med kurir från Helsingfors.³⁸

Den 21 juni/4 juli 1901 meddelade Bobrikov generaladjutant Hesse om sin avsikt att inleda semestern och om att han tänkte besöka S:t Petersburg den 27 juni/10 juli. Bobrikov hörde sig för om kejsaren kunde tänkas vara intresserad av en rapport om den inspektionstur han gjort till S:t Michels, Kuopio och Viborgs län den 12 till den 20 juni/den 19 juni till den 3 juli 1901. Han förmodade att ett dylikt intresse kunde finnas med tanke på det rådande intresset för Finland.³⁹ Bobrikov avsåg antagligen behandlingen av värnpliktslagen som ännu var halvfärdig.

Dagboksanteckningarna visar att Bobrikov genom statssekreterare von Plewhe blivit upplyst om att ett nytt förslag, ett projekt B, upprättats. För Bobrikov var förslaget kanske oväntat; med säkerhet var det oönskat. Promemorian hade utarbetats av inrikesminister Sipjagin, enligt Bobrikovs antagande på finansminister Wittes uppmaning. I projekt B föreslogs att den finska armén skulle indras och ersättas med värvade trupper. Därmed kunde värnplikten för Finland avskaffas. Det förefaller vara fråga om den åsikt som Sipjagin redan

38. På liknande sätt hade Bobrikov hållit en tre månaders semester föregående år från juli till mitten av oktober, se *Finlands Allmänna Tidning* 2/7 1900 och 13/10 1900.

39. *Dnevnikovje zapisi Bobrikova N. I.*, s. 153.

framförde under konferensen den 9/22 juni 1901 som nu var satt till pappers. Det är inte känt om Bobrikov var medveten om Sipjagins plan redan den 21 juni/4 juli, när han kontaktade Hesse, men om så var fallet kan det nya förslaget ha varit åtminstone en delorsak till att generalguvernören var angelägen att få träffa kejsaren.

På sin förfrågan om en audiens fick Bobrikov ett positivt svar. Han avreste därför med tåg från S:t Petersburg till Peterhof den 27 juni/10 juli kl. 10 på morgonen och träffade i sommarpalatset i Alexandria den ryska ambassadören i Berlin, greve Osten-Sacken, som också hade infunnit sig för en audiens. Efter Osten-Sacken inkallades Bobrikov en aning försenat till kejsarens kabinett kl. 11.35.⁴⁰

Kejsaren bad Bobrikov redogöra för sin inspektionsresa, och Bobrikov menar i sina dagboksanteckningar att kejsaren varit speciellt intresserad av det finska folkets verkliga sinnesstämningar. Enligt egen bedömning gav Bobrikov ”en sanningsenlig bild av sakförhållandena” och han återgav sina ”korrekta intryck” av den lokala intelligentian samt av ”den välvilliga inställning till det ryska styret” som han sade sig ha mött hos folket under sin inspektionstur.⁴¹ Han redogjorde för innehållet i diskussionerna med de lokala länsstyrelserna samt avgav rapport om inspektionen av trupperna och om invigningen av lägerkyrkan i Villmanstrand.

Däremot kunde Bobrikov inte, menade han själv, dölja för kejsaren, som ju var överbefälhavare för trupperna i det ryska riket, att han upplevt en starkt ryskfientlig stämning hos de inspekterade bataljonerna. Därtill läste han för kejsaren upp innehållet i ett memorandum från kommandören i Viborg där denne hade påtalat opålitligheten hos den åttonde finländska bataljonen som var stationerad i Viborg.⁴²

---

40. Ibid., s. 154.

41. ”Я представил истинную картину и свои правдивыя впечатления какъ въ отношеніи мѣстной интеллигенціи, такъ и вообще благопріятномъ русской власти настроеніи повсюду меня приветствовавшихъ народныхъ массъ.”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 154.

42. ”Не счелъ я возможнымъ скрыть предъ Державнымъ Вождемъ всероссійской Арміи своихъ впечатленій о неблагопріятномъ къ русскимъ настроеніи осмотровныхъ баталіоновъ и приэтомъ довелъ до Высочайшего Сведенія содержаніе записки Выборгскаго коменданта съ его заключеніемъ о неблагонадежности личнаго состава 8 Финскаго Выборгскаго баталіона.”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 155.

Uppenbarligen var Bobrikovs avsikt att ytterligare styrka kejsaren i hans grunduppfattning om att den finländska militären var opålitlig och farlig för Rysslands säkerhet. Bobrikov ville också göra gällande att det rådde ett motsatsförhållande mellan folket och de ledande kretsarna. Kejsaren visade intresse för Bobrikovs redogörelse, men några speciella kommentarer har Bobrikov inte antecknat.

Efter Bobrikovs presentation tog kejsaren fram ett kuvert som hade legat på ett annat bord. Kuvertet var försett med namnet på riksrådets sekreterare. Kejsaren frågade nu Bobrikov vilket av de två föreslagna manifestprojekten bättre svarade mot dennes åsikt (*"kotorij iz dvuh predstavlennih k podlisi Moemu proektor Manifesta v bolszej mere otvetsaet Vashim vozrashenijam"*)?⁴³

Bobrikov skriver i dagboken att han redan kände till förslagets innehåll eftersom statssekreteraren von Plehwe, på Bobrikovs uttryckliga begäran, hade skickat honom kopior på förhand den 26 juni/9 juli, det vill säga föregående dag.

Bobrikov föreslog för kejsaren att de tillsammans skulle gå igenom utkastet.⁴⁴ I den första promemorian (projekt B) föreslogs, som ovan nämndes, att den allmänna värnplikten i Finland skulle upphävas och värnpliktsarmén ersättas med värvade trupper.⁴⁵ Bobrikov var totalt avvisande till denna tanke, som han ansåg strida emot Rysslands intressen. Bobrikov hävdade att värvningen inte kunde ske på ett tillförlitligt sätt. Förfarandet var behäftat med inneboende brister, och – framför allt – genom det föreslagna projektet skulle man i ett slag göra slut på det arbete som två kejsare, tre krigsministrar och riksrådet hade utfört, utan att denna värnplikt på nytt kunde tas i användning. Det var också uppenbart att lantdagen energiskt och öppet skulle motsätta sig detta.

43. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 155–156.

44. *Ibid.*, s. 156.

45. "Записку (проект) (составленную, надо полагать, Министромъ Внутреннихъ дѣлъ Синягинимъ, понастоящимъ Министра Финансовъ Витте) первую, съ предложениемъ отмѣны общеобязательной воинской повинности въ Финляндіи съ замѣною еѣ вербовкой, я призналъ совершенно несоответственной русскимъ интересамъ.", *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 156. Polvinen förmodar att Sipjagins ursprungliga utlåtande med anledning av krigsministeriets förslag hade formulerats i samförstånd med krigsministern, se Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 120.

I en fotnot nämner Bobrikov att han påminde kejsaren om den fräckhet som den urtima lantdagen 1899 visat och om hur viktigt det var med tanke på framtiden att hålla det kejsarliga manifestet från 3/15 februari 1899 i kraft i oförändrad form. Stadfästelsen av den nya värnpliktslagen skulle uttryckligen bli manifestets första tillämpning.⁴⁶

Kejsaren ansåg att Bobrikovs argument var vägande men han ville preliminärt inte överge projekt B som enligt majestätets ord förhindrade möjligheten att det i Finland skulle samlas en mot Ryssland fientlig reserv och milis.⁴⁷

Efter att ha hört Bobrikovs åsikt om att samma målsättning i varje fall skulle uppnås, oberoende av vilketdera projektet som förverkligades, övergick kejsaren till att gå igenom det andra projektet som hade uppgjorts av statssekreteraren. Det var uppenbarligen fråga om specialkommitténs beslut, som formulerats av von Plehwe. Bobrikov var allt annat än nöjd med ordalydelseerna där man inte hade beaktat hans tidigare förslag. Bobrikov gick därför noggrant igenom projektet, pekade på dess brister till form och detaljer, till exempel var det enligt Bobrikov inte lämpligt att använda ordet ”klok” i anslutning till den lag som publicerats av kejsare Alexander II år 1878 och som redan blivit upphävd, och det fanns inget samband mellan minskningen av kontingenten och dess föreslagna storlek under innevarande år. Över huvud taget var texten inte tillräckligt omsorgsfullt redigerad.⁴⁸

Man får anta att Bobrikov vid sidan av bristerna också betonade de förtjänster det andra projektet hade, eftersom hans envishet slutligen bar frukt. Efter att ha hört Bobrikovs förklaringar skrev kejsaren egenhändigt ”r” (det vill säga ”resjeno”, ”beslutat”) på det senare projektet och uppmanade Bobrikov ge bägge projekten till statssekreterare von Plehwe som skulle korrigera det senare enligt Bobrikovs ändringsförslag efter vilket endast denna version skulle undertecknas.⁴⁹

Kejsaren befallde Bobrikov att vara närvarande vid statssekreterarens nya föredragning av manifestet. ”Jag kunde inte dölja min

46. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 157.

47. ”возможность накопления вь Финляндии, намь нежелательнаго запаса и ополчения.”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 157.

48. Ibid.

49. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 158.

Klockan 11 på morgonen fredagen den 29 juni/12 juli 1901 avreste därför Bobrikov tillsammans med statssekreterare von Plehwe med tåg från S:t Petersburg till Nya Peterhof. Efter ankomsten togs herrarna emot av kejsaren i slottet i Alexandria kl. 12.15. Föredragningen räckte en dryg timme.⁵²

När kejsaren hade fått höra av Bobrikov att manifestet hade fin-slipats så att det inte längre fanns några oklarheter kvar, bad han först von Plehwe läsa manifestet högt, så långsamt som möjligt ”*voemosbno medlennee*”. Sedan åhörde han Bobrikovs och föredragandens, det vill säga von Plehwes, muntliga förtydliganden. Därefter undertecknade kejsaren manifestet och daterade det 29/6 (12/7 1901), varvid han samtidigt hänvisade till denna dags stora betydelse för Ryssland. Därefter tog han lagutkastet, och påminde om dess speciella karaktär. Eftersom själva lagtexten innehöll ett tryckfel, som påtalades av von Plehwe, fastställdes lagen inte med orden ”må så ske” (*bit po semu*) som tillbörligt var, utan kejsaren befallde att det korrigerade exemplaret utan dröjsmål skulle föreläggas honom och han lovade att omedelbart därefter skicka lagen tillsammans med manifestet till vederbörande myndigheter.⁵³

Beslutet var inte enkelt för kejsaren. Efter att ha undertecknat manifestet berättade han för von Plehwe och Bobrikov att han studerat handlingarna långt och länge. Han hade till och med vakat på nätterna när han grubblade på frågan. Men till slut hade han blivit övertygad om att lagarna var ändamålsenliga i sin nuvarande form, med tanke på omständigheterna. I sin dagboksanteckning för samma dag, betecknar Nikolaj beslutet som ytterst viktigt och allvarligt och menar att det redan länge hade bekymrat honom.⁵⁴

von Plehwe yttrade sig i lugnande tongångar. Lagprojektet hade bara varit hos kejsaren från den 15 maj (28 maj), och hans far, kejsar Alexander III, hade till exempel fastslagit universitetsförordningen

---

52. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 159.

53. *Ibid.*, s. 160.

54. ”Государь заявилъ намъ, что долго изучалъ эти законодательные акты, даже ночи не спалъ ихъ обдумывая, но, наконецъ, убѣдился въ ихъ соответствѣнности, въ настоящей редакціи, выяснившимся условіямъ обстановки.”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N. I.*, s. 160; Nikolaj II:s dagbok för 29/6 1901, citerad av Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 132.

först efter att ha haft hand om handlingarna i tre månader. När von Plehwe nu fick ta emot manifestet som var försett med kejsaren underskrift, försäkrade han kejsaren att lagen var en handling av den djupaste vishet från Hans Höghets sida och att den tjänade riksstressena. Han tillade: ”Också om det första projektet (projekt B) var otillfredsställande, så var det i varje fall uppgjort under medverkan av kejsarens trogna undersåte, inrikesministern” (det vill säga Sipjagin). För att ytterligare styrka kejsaren i hans beslut hävdade von Plehwe att Finland bevisligen inte kunde befrias från den allmänna värnplikten och att landet inte kunde fortsätta sin nuvarande ryskfientliga politiska linje. ”Dess envishet måste brytas genom strängt genomförande av de åtgärder som beslutats för landet.”⁵⁵

Bobrikov var helt enig med von Plehwe och tillade att när man inom ”gränsmarken”⁵⁶ utövade en strikt administration var det helt nödvändigt att upprätthålla en ”kontinuerligt orubblig stränghet”. Han nämnde sin egen beredskap att utan att spara på krafterna förverkliga kejsarens planer till vilket pris som helst och oberoende av allt det förtal om honom som finländarna spred bland det lättrogna folket och till och med i utländska tidningar. Kejsaren uttryckte sin tillfredsställelse över den lugna stämningen hos det finska folket och sade sig inte fästa någon vikt vid belackarnas bedömning av Bobrikovs verksamhet. Han hänvisade också till finnarnas otacksamhet och till tidigare misstag i det ryska styret av landet.⁵⁷

von Plehwe tog tillfället i akt och talade om det för finnarna typiska intrigerandet som visat sig i samband med värnpliktsfrågan genom att man spred uppenbart falska rykten. Som ett exempel nämnde han greve Armfelts och förre senatoren Tudeers förhållande till saken: de sade sig har förstått på hovministern, baron Friedrichs, att manifestprojektet för en upplösning av den finska militären redan var godkänt av kejsaren och återbördat till riksrådet. Kejsaren blev häpen över en sådan uppenbar lögnaktighet, och därefter ägnade han, Bobrikov och von Plehwe en del tid åt att skärskåda den tidigare vice ordförande

---

55. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 161.

56. Bobrikov hänvisade ofta till Finland som en del av Rysslands gränsmarker, dvs. som en gränsprovins.

57. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 162.

för senatens ekonomiavdelning, Sten Carl Tudeers, påstådda tillkortakommanden och hans fåfänga.⁵⁸

Diskussionen om Tudeer, som upptar en del utrymme i anteckningarna, ger ett märkligt intryck. Med tanke på det speciella tillfället kan man fråga sig varför herrarna ägnade sig åt att kommentera en enskild person som inte längre ens hade någon högre officiell position. Antagligen gav skvallrandet en möjlighet att lätta på stämningen efter det betydelsefulla beslutet. Det var lättare att leda in samtalet på de svekfulla och opålitliga talesmännen för kejsarens trogna finska folk än att närmare diskutera följderna av slopandet av den finska militären.

Men audiensen var inte riktigt slut i och med att manifestet var undertecknat, lagtexten tillrättalagd och Tudeers göranden och låtanden och karaktär stötta och blötta. Beslutet måste firas. Bobrikov föreslog för kejsaren att man skulle uppmärksamma den viktiga dagen med en god handling till Peter den stores ära. Hans förslag var att en militärkyrka skulle uppföras i Viborg på det ställe där Peter den store hade knäfallit till bön den 14 juni 1710 efter erövringen av Viborgs slott och att denna kyrka skulle invigas nio år senare vid 200-årsjubileet av händelsen.

Kejsaren godkände tanken och önskade lycka till med förverkligandet av projektet. Han donerade 5 000 rubel av sina personliga medel, vilket Bobrikov därefter, enligt sina anteckningar, med kejsarens tillstånd telegrafiskt meddelade Viborgs kommandant ”till slottstruppernas och Viborgs ortodoxa befolknings stora glädje”.⁵⁹

Till slut, skriver Bobrikov i dagboken, behagade Hans Höghet uttrycka sitt önskemål om att få en sanningsenlig Finlands historia, ”med början från den tid när Peter den store erövrade en del av landet och fram till nutiden”.⁶⁰ Bobrikov bad om kejsarens förtroende i en så här viktig fråga och med nådigt tillstånd bad Bobrikov att general Borodkin måtte kommenderas till hans förfogande, uttryckligen för att samla och bearbeta arkivmaterial som behövdes för en dylik

58. Ibid., s. 162–163.

59. Ibid., s. 165; Borodkin, *Iz novejshej istorii Finljandii*, s. 92.

60. ”со времени покорения ея части Петромъ I и до настоящихъ дней”, *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 166; Borodkin, *Iz novejshej istorii Finljandii*, s. 92.

historia. Bobrikov kände generalen väl och sade sig vara övertygad om att det arbete som stod framför Borodkin med Finlands historia inte skulle komma att visa sig ett uns mindre fruktbart än det arbete med värnplikten som han nu slutfört.⁶¹

von Plehwe föreslog för uppdraget en för honom välbekant professor vid universitet i Moskva. Enligt en not i Bobrikovs dagbok var det fråga om professor Vasilij Osipovitj Kljutjevskij (1841–1911). Kljutjevskij är känd bland annat för sitt fyrdelade verk *Kurs russkoj istorii* (Kurs i rysk historia) som utkom åren 1904–1910 och som också utgavs i finsk översättning. Ordföranden för den Heliga Synoden, överprokuratorn Pobedonostsev, var en entusiastisk beundrare av Kljutjevskij och ett av hans största nöjen under de sista åren av livet var att läsa Kljutjevskijs verk.⁶²

Men Bobrikov var inte intresserad av Kljutjevskijs tjänster utan hänvisade till att man kanske senare skulle bli tvungen att grunda en expertkommission för ärendet. Han hävdade att det i det här skedet räckte att endast Borodkin ställdes till hans förfogande. Kejsaren godkände förslaget och beordrade von Plehwe att bringa det till utförande i stadgad ordning.⁶³

Även om Bobrikov tillskriver kejsaren förslaget att ett historiskt verk skulle skrivas, verkar det uppenbart att frågan på förhand diskuterats av honom och von Plehwe. Båda hade ju varsin färdigt uttänkt och eventuellt vidtalad kandidat för uppdraget. Professor Kljutjevskij var mer kvalificerad rent vetenskapligt; de facto var han en av sin tids främsta ryska historiker vid sidan av Sergej Solovjov, medan det huvudsakliga argumentet för Borodkin var dennes erkänt stora arbetskapacitet som bidragit till genomförandet av värnpliktsreformen. Bobrikovs argumentering för Borodkin byggde också på tanken att det i första hand skulle vara fråga om materialinsamling, inte direkt historieskrivning – detta antagligen med tanke på att Borodkin trots sina studier i finländsk historia inte var att beteckna som en yrkeshistoriker.

Det ligger nära till hands att anta att det var fråga om att etablera en klarare ställning för vännen och medarbetaren Michail Borodkin som

---

61. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 167.

62. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 167; Robert F. Byrnes, *Pobedonostsev, His Life and Thought*, Bloomington: Indiana University Press 1968, s. 317, 368.

63. *Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I.*, s. 168.

hade ett ryskt sinnelag och ett brinnande intresse för historia. Utan tvekan ville Bobrikov också belöna den person som gjort mycket för att utarbeta värnpliktslagen.⁶⁴ Samtidigt lades grunden för Borodkins stora arbete om Finlands historia, *Istorija Finljandii*, som utkom åren 1908–1915. I sex delar och på cirka 3 000 sidor täcker verket Finlands historia från tiden för Peter den store fram till Alexander II.

DEN NYA VÄRNPLIKTSLAGEN BLIR KORTVARIG

Värnpliktslagen av den 29 juni/12 juli 1901 (*Förordning angående värnplikten i Storfurstendömet Finland allerhögst stadfäst den 29 juni g. st. 1901*), kom att få långtgående konsekvenser för förhållandet mellan Finland och Ryssland under de återstående åren av Bobrikovs tid som generalguvernör.

Värnpliktsmanifestet publicerades i *Pravitelstvennyj vestnik* (Regeringsbudbäraren) och andra petersburgska tidningar en dryg vecka senare, den 7/20 juli 1901, och manifestet och lagen återgavs i översättning av bland annat *Hufvudstadsbladet* i flera delar från och med den 21 juli 1901.⁶⁵

I manifestet påpekades bland annat att bristerna i lagen om allmän personlig värnplikt av den 6/18 december 1878 för det finländska området hade blivit uppenbara efter tio års tillämpning, och att bestämmelserna angående värnplikten därför underkastats revision i syfte att bringa dem i överensstämmelse med bestämmelserna för

64. I ett brev från hösten 1900 förklarar Bobrikov sig vara redo att diskutera med krigsministern vid första lämpliga tillfälle en ställning för Borodkin (N.I. Bobrikov till M.M. Borodkin, 24/10 1900, Sovj. mikrof. rulle 219). När Borodkin kommanderades till Petersburg från Warszawa överfördes han 1895 till det petersburgska militärdistriktet som krigsdomare. Hur mycket han hann syssla med militärjuridik under de sista åren av 1890-talet framgår inte av hans militära förtjänstförteckning, men man kan anta att en stor del av tjänstetiden gick åt till värnpliktslagen och dess bearbetning. När Bobrikov hade tillträtt som generalguvernör skrev han i oktober 1898 till Borodkin och meddelade att han skulle diskutera Borodkins ställning med krigsministern så snart denne hade återvänt till Petersburg (N.I. Bobrikov till M.M. Borodkin, 4/10 1898, Sovj. mikrof. rulle 219). Efter att Borodkin hade tackat nej till tjänstgöring i Finland vid upprepade förfrågningar ville Bobrikov antagligen i stället ordna för honom ett uppdrag i Petersburg där han kunde bistå Bobrikov vid utformandet av politiken i Finland.

65. *Hufvudstadsbladet* 21/7 1901.

hela riket. I manifestet påpekade kejsaren att ”tills vidare, intill vår särskilda befallning, rekryterna endast räknas till de truppafdelningar, hvilka företrädesvis kompletteras med finländare”, och dessutom att antalet personer som inkallas skulle minskas. Denna sistnämnda åtgärd, ”som framkallar en upplösning af några finska truppafdelningar” ansåg kejsaren vara ”ett ytterligare bevis för vår afsigt att tils vidare icke öka militärpliktens börda för Finlands befolkning.”⁶⁶

Kejsarens manifest verkställdes snabbt; det promulgerades av senaten den 1 augusti 1901, och Bobrikov skötte om de praktiska åtgärder som behövdes för verkställandet av manifestet med den erfarne militäradministratörens effektiva rutin, skriver Polvinen. På åtta månader upplöstes skarpskyttebataljonerna och kasernerna togs över av den ryska armén. Befälet över de återstående truppförbanden övergick på krigsministeriet. Polvinen citerar också Borodkin som full av beundran konstaterade: ”Ett dylikt arbete kunde uträttas bara av N. I. Bobrikov, som fullständigt behärskade den militära förvaltningstekniken. I sådana sammanhang var han en Rubenstein.”⁶⁷

Också de två truppenheter som ursprungligen skulle bevaras, nämligen Dragonregementet i Villmanstrand och Finska gardet i Helsingfors, upplöstes, den förstnämnda redan efter några månader. I samband med en inspektion hösten 1901 klandrade Bobrikov offentligt regementet för dålig inre ordning. Resultatet var att kommandanten Theodor Schauman såg sig tvungen att lämna in sin avskedsansökan och i solidaritet med sin chef sade resten av officerskåren upp sig. Kejsaren upplöste hela regementet i början av december 1901 på Bobrikovs initiativ, och kasernerna övertogs av ryska kavallerister.⁶⁸

För Bobrikov var kejsarens beslut en betydande framgång. Som Polvinen påpekar hade en indragning av den finska armén varit ett slags långtidsmålsättning för kretsen kring krigsministern, general Kuropatkin, och nu hade detta mål uppnåtts på en gång.⁶⁹

---

66. Ibid.

67. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 134.

68. *Generalguvernör Bobrikoffs berättelse öfver Finlands förvaltning från sept. 1898 till sept. 1902*, Stockholm: Aktiebolaget Varias boktryckeri 1905, s. 134–135; Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 135.

69. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 133.

Manifestets eufemistiska ord om upplösningen av ”några finska truppafdelningar” som ett bevis på att någon ökning av den militära bördan inte skulle ske, hade ingen lugnande verkan. Lagen ledde till omfattande uppståsstrejker och en ny massadress som samlade 473 468 namn, vilket var bara cirka 50 000 färre än den stora adressen efter februarimanifestet 1899. Men varken adressen eller senatens underdåniga hemställan till kejsaren efter promulgeringen gav något som helst resultat. Beslutet var fattat och stod fast.⁷⁰

Senatens belägenhet var bekymmersam. Man var i kläm mellan den inhemska oppositionen och de ryska myndigheterna. En kväll i mitten av november 1902 beklagade sig senatens vice ordförande, jägmästare Constantin Linder, för Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen över att den ryska regeringens agerande saknade konsekvens; det var ett vacklande hit och dit, utan fastställd plan och system, speciellt i militärfrågorna:

Senast kommer en nyutnämnd ung krigsminister, som dittills ej administrerat annat än armé-korpsar och vilda horder i mellersta Asien och föreslår åtgärder som kullkasta hela Finlands samhällsordning. Utan att närmare taga reda på förhållandena, låter han en halfgalen fanatisk finnofob Borotkin, hvars syster sitter på därhuset, framställa omöjliga planer, och så är oredan färdig.⁷¹

De finländska ledarna var inte mycket bättre, menade Linder. De ”förlora lugnet och tappa hufvudet, och så är anarki och dess följder i full gång”. Och ”i denna kaos och anarki skall Senaten söka medla och rädda hvad möjligt af landets autonomi och själfstyrelse”.⁷² De följande åren avtog uppståsstrejkerna, men i övrigt ökade spänningen i samhället bland annat på grund av Bobrikovs agerande och de fortsatta förryskningsåtgärderna.

70. Einar W. Juva, ”Laiton asevelvollisuuslaki, kutsuntalakko ja virkamiesten erottamiset”, Päiviö Tommila (toim.), *Venäläinen sortokausi Suomessa*, Historian aitta XIV, Helsinki: WSOY 1960, s. 65; Tuomo Polvinen, ”Bobrikov, Nikolaj”, *Bibliografiskt lexikon för Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2010, s. 107.

71. Yrjö Sakari Yrjö-Koskinens dagbok Joulukuu 1902 – Mikrofilm YK-1543.

72. Ibid.

Den nya värnpliktslagen var i kraft endast i drygt tre år. Den 16/29 mars 1905 utfärdade kejsaren ett manifest där han meddelade att tillämpningen av värnpliktslagen tills vidare inställdes. Detta var ett led i strävan att stilla den oro som hade uppstått i Ryssland efter motgångarna i kriget mot Japan. Uppbåden upphörde samtidigt, men Gardesbataljonens mönsterrullor fylldes ännu våren 1905 av frivilliga. Slutligen upplöstes Gardesbataljonen i augusti 1905, medan värnpliktslagen upphävdes några månader senare i och med novembermanifestet av den 22 oktober/5 november 1905.⁷³

Meningen var att en penningersättning i stället skulle erläggas för att täcka kostnaderna för de ryska trupper som placerades i Finland. En dylik ”vakansavgift” på 10 miljoner mark per år för åren 1905–1907 betalades till den ryska riksskattkammaren ur finska allmänna medel endast en gång, nämligen i augusti 1905. Redan följande år ansåg lantdagen att man kunde inställa betalningen.⁷⁴

Så mycket hade omständigheterna förändrats i och med novembermanifestet 1905, att senaten ansökte om att förberedelser skulle vidtas för att organisera ett nytt finskt militärväsen. Man föreslog att till exempel Gardesbataljonen som tidigare samma år upplöstes skulle samlas igen, medan manskapet ännu var tillgängligt och kunde bilda kadern för en ny finsk armé. Men trots att den ryska regeringen var svag vid tidpunkten ansåg den sig ändå kunna avslå anhållan med hänvisning till att den stod i strid med krigsmaktens enhetlighet inom riket.⁷⁵ Nya tillfällen gavs inte, och därigenom förblev Finland utan egen militär under de återstående åren av det ryska styret.

REFLEXIONER

Värnpliktslagens behandling efter riksrådets beslut den 15/28 maj 1901 är i stora drag redan känd bland annat genom Borodkins och Polvinens verk. Den nya information som dagboken bidrar med gäller närmast audiensen av den 27 juni/10 juli 1901 som Borodkin inte nämner och som inte heller förekommer i Polvinens material.

73. Pentti Luntinen, *Sotilasmiljoonat*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1984, s. 46; Torsten Ekman, *Finska Gardet 1812–1905*, Helsingfors: Schildts 2006, s. 416–421.

74. Pentti Luntinen, *Sotilasmiljoonat*, s. 41.

75. *Ibid.*, s. 45–46.

Audiensen var, som framgår av det föregående, av central betydelse för utformningen av kejsarens beslut. Dagbokens anteckningar antyder att kejsaren vacklade mellan Sipjagins ”projekt B” och minoritetens modifierade åsikt från specialkonferensen 9/22/6 1901. Det är inte omöjligt att projekt B var uppställt på uppmaning av Witte, som Bobrikov misstänkte, och att projekt B därför representerade ett sista försök att ännu rädda det alternativ som riksrådets majoritet hade förespråkats. Genom att helt avskaffa värnplikten, och i stället ersätta armén med värvade trupper, skulle inte finnarna behövt tjänstgöra i ryska enheter, och därmed hade man nått ett slags kompromiss med de finländska önskemålen.

Projekt B var farligt ur Bobrikovs synvinkel. Visserligen ville Bobrikov och de nationalistiskt sinnade bli av med den finska värnpliktsarmén och lagen av 1878, på grund av att den ansågs vara en symbol för separatismen. Men det räckte inte med att lagen upphävdes, man ville också med den nya lagen stärka banden mellan Finland, det vill säga ”gränsmarken”, och riket genom att utvidga den ryska arméns befogenheter i förhållande till Finland och genom att göra det klart för finnarna att deras fädernesland var Ryssland, inte Finland.

Att verkställa indragningen utan att införa värnpliktslagen hade inneburit att man enbart uppnått de militära målen som byggde på att garantera att Finska vikens norra kust var tryggt i ryska händer i fall av ett krig med Tyskland. Men tilläggsnyttan med att rikta ett politiskt dräpslag mot separatismen hade uteblivit.⁷⁶

---

76. I *Novoje Vremja*, som i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kraftigt talat för ett avskaffande av Finlands särställning, infördes den 30 juli 1901, strax efter avlåtandet av värnpliktsmanifestet och värnpliktslagen, en krass karakteristik av lagens innebörd i form av N:o XV av pseudonymen ”S.K.”:s ”Finländska notiser”. Han skrev bland annat följande, enligt *Fredrikshamn's Tidnings* referat och översättning:

”[denna] lag kommer att vara af ofantlig betydelse, emedan den utgör det mest betydande och afgörande steget ifråga om Finlands statliga förening med Ryssland [...]. --- Den gör slut på myten om ett särskildt finskt fädernesland, en särskild finsk tron och ett särskildt finskt undersåtskap; den öppnar för ryssar tillträde till de finska trupperna och bryter ned den kinesiska mur, som hittills skilt den finska armén från de ryska trupperna, ty genom den nya förordningen afskaffas den finska armén och hädanefter kvarblifva inom rikets armé endast trupper, som kompletteras företrädesvis med finska infödingar.”
Fredrikshamn's Tidning 3/8 1901.

Nu gick det ju inte så som Sipjagin och Witte föreslog, utan Bobrikov lyckades övertala kejsaren att godkänna det alternativ som minoriteten förespråkade, modifierat så att det inbegrep en upplösning av militären. Kanske var det avgörande för kejsarens beslut att, såsom Bobrikov påpekade, ett godkännande av projekt B hade inneburit att det arbete som utförts av två kejsare, inbegripet hans vördade far, Alexander III, tre krigsministrar och riksrådet till syvende och sist hade varit förgäves.

Kejsaren Nikolaj II har betraktats som svag och obeslutsam. Att regenten inte lät *en* enda stark och kraftfull politik dominera utan balanserade den med en maktfördelning som tog fasta på inrikespolitiska aspekter kan i och för sig ha varit fråga om en vis politik, menar professor Matti Klinge.⁷⁷ Denna karakteristik passar bra in på kejsarens sits i värnpliktsfrågan vid Bobrikovs audiens den 27 juni/10 juli 1901. Han hade att ta ställning till två konkurrerande förslag som han kunde balansera mot varandra – det var Sipjagin och Witte mot Kuropatkin och Bobrikov, precis som i riksrådet. Med tanke på den utgång införandet av värnpliktslagen fick, kan man konstatera att projekt B hade erbjudit ett mera smärtfritt alternativ för finländarna, trots att det knappast heller skulle ha väckt någon förståelse i Finland. Men den kraftiga – och för Bobrikov själv ödesdigra – tillspetsning av konflikten mellan riket och gränsmarken, som värnpliktslagen medförde, hade i varje fall på kort sikt kunnat undvikas.

Bildkällor

s. 303, 312 Dnevnikovie zapisi Bobrikova N.I., V.K. von Plehwes samling, Rossijskaja natsionalnaja biblioteka (Ryska nationalbiblioteket), S:t Petersburg

---

77. Matti Klinge, "Nikolaj II", *Biografiskt lexikon för Finland. Ryska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 638.

Petersburgs finska sotare

Siitten tuloo n o k i a - m e s t a r i t (piippujen puhistajat). Harjoittamattomat Suomalaiset, jotka tähän ovat aseuntuneet, ovat jo vanhuuestaan ruvenneet nokioiksi;

VI. Dal', *Tsubontsy v Pitere* (1846)

Chimney-Sweepers are a consequence of two things – chimneys and the use of coal as fuel; and these are both commodities of comparatively recent introduction.

Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor* II (1861).

EN PRIVILEGIERAD NATTLIG SPETSBOV

Fransmannen Emile Dupré de S:t Maure vistades i Petersburg på 1820-talet. I sin resebeskrivning berättar han hur han en natt vaknade av lätta steg utanför sitt rum. Han ropade ”vem där” men då han inte fick något svar rusade han ut i den mörka korridoren, där han såg en mörk gestalt med en liten lampa. Dupré var säker på att han överraskat en tjuv och gick lös på denne. Efter en kort brottningslyckades han övermanna intränglingen. Denne försökte säga något på ”sitt barbariska språk”, men Dupré skrek upphetsat på franska att han var en skurk och en skälm. Dialogen och brottningskunden ha fortsatt länge i dessa tecken ifall inte värdfolket, Duprés tant, kusin och två av husets döttrar, hade vaknat av bullret och infunnit sig.

Dupré väckte stor munterhet hos värdfolket, för han var enligt egen utsago svart som en neger. Tjuven visade sig vara en skorstensfejare, som klagade över att en av husets invånare hade angripit honom. Vid frukosten följande dag skämtade man ännu om saken, något som Dupré godvilligt underkastade sig då han samtidigt fick veta

allt möjligt intressant om skorstensfejarna – så intressant att han redogjorde för det i ett helt kapitel i sin bok.¹

Det framgick att sotningen, som utfördes nästan en gång i veckan, ägde rum på natten eftersom man eldade på dagen. Sotarna bildade ett skrå och alla stadens sotare var finländare – Dupré jämförde med läget i Frankrike där alla sotare kom från Savojen. Här överdrev han något, alla skorstensfejare i Frankrike var inte savojarder, men dessa var så talrika att man allmänt kallade sotarna för savojarder.² Dupré förundrade sig över att rökkanaler från flera eldstäder förenades i samma skorsten, som således inte putsades av barn utan med kvastar och stenar fästa vid rep.

Dupré hade också en förklaring till varför alla skorstensfejare kom från Finland. På kejsar Pauls tid i slutet av 1700-talet hade polischefen i Petersburg förolämpat och utövat påtryckningar på skorstensfejarna, som klagade hos myndigheterna. Då de inte fick upprättelse återvände detta stolta lilla folk till sin hemort, och Petersburg var plötsligt utan skorstensfejare. Redan efter två veckor hade eldsvådor blivit så vanliga att hela staden var hotad. Nu återstod inte annat för det mäktiga Ryssland än att genom sitt sändebud börja förhandla med sotarna – slutresultatet blev att finländarna återvände i triumf och fick sitt privilegium, eller snarare en bekräftelse på ett gammalt. Sedan den dagen hade ingen stört deras frid, och de förrättade för sin del sitt svarta värv på ett omsorgsfullt sätt.

Något sotningsprivilegium har jag inte påträffat, uppfattningen att ett sådant fanns kan snarare ses som en folklig förklaring till att finländarna var så vanliga i yrket. En motsvarande förklaring hävdar att italienare från Valle Vigezzo fick ett uteslutande privilegium på sotning i Paris efter att en av dem avslöjade en komplot mot konungen. Petersburgarnas uppfattning kan gå tillbaka på att polisstaten under kejsar Pauls tid utökades för att bättre kunna förebygga och

---

Jag tackar Jenniliisa Salminen (Åbo) och Frank Bovenkerk (Amsterdam) för tips angående skorstensfejarnas verksamhet.

1. Emile Dupré de S:t Mauré, *Russland wie es ist oder Sitten, Gebräuche, Religion und Regierung in Russland*, Leipzig: Wilhelm Raud 1830.
2. Olwen H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France 1750–1789*, Oxford: Clarendon Press 1974, s. 80, 82–83, 85, 110, 120.

I mitten av 1800-talet kom ungefär två tredjedelar av sotarna i Petersburg från Finland. Skorstensfejarnas verktyg har förblivit i huvudsak desamma som på 1700- och 1800-talen.

bekämpa eldsvådor. I den nya staten ingick en skorstensfejarmästare och 24 skorstensfejare.³

Vissa fakta talar dock för att Duprés tidfästning av det finländska inslaget bland sotarna är ungefär riktig, vid hans besök i staden var det synbarligen en ganska färsk företeelse. Det fanns ingen skorstensfejare bland svensk-finska församlingens medlemmar 1731–1733. Georgi nämner heller inga finländska sotare i skräet, endast 14 tyska (det vill

3. Förordning 26/2 1797, *Verordnungen Seiner Kaiserlichen Majestät Paul des Ersten Kaiser und Selbstherrscher aller Reussen I. Vom 6ten November 1796 bis zum 31sten Julius 1797* (St. Petersburg s. a.), s. 177–179; Frank Bovenkerk & Loes Ruland, "De schoorsteenveggers", *Intermediair* 20 (51) 1984, s. 25.

säga utländska) mästare i sotarskrået.⁴ Exakt hundra år senare uppgav *Åbo Underrättelser*, synbarligen med en viss överdrift: "Bland de några tiotal skorstenfejarmästare, hvilka skura de Petersburgska ugnsrörena, finnes ingen rysse. Endast tyskar och finnar. 'Das ist von wegen der Ehrlichkeit', upplyste en tysk mästare mig."⁵

Den här undersökningen tar sikte på att granska rekryteringen till ovanliga yrken med sotarna som exempel. De första sotarna återfinns i finska församlingens historieböcker först på 1800-talet, den förste var synbarligen den 23-åriga skorstensfejargesällen Johan Kocklin från Viborg, som avled i december 1805 till följd av ett olycksfall. Bland de vigda och bland fäderna till barn som döpts i församlingen förekom tidigare några tyska sotare.

I ljuset av dessa få omnämmanden förefaller det alltså som om finländarna skulle ha kommit in i yrket först i början av 1800-talet, men därefter var ökningen snabb (tab. 1).

Tab. 1. Petersburgs finländska sotare, antal och andel av arbetarstyrkan

	Antal	% av arbetarstyrkan
1820	54	
1840	82	71
1869	176	62
1896	111	32

Källa: Finska pass expeditionens och svenska och finska församlingarnas i Petersburg arkiv.

Magistraten i Viborg beviljade tre sotare pass till Petersburg 1805–1809, och under åren 1805–1820 nämns elva sotare i historieböckerna. Under sitt första hela verksamhetsår 1820 registrerade Finska pass expeditionen 54 sotare, och tjugo år senare fanns det 82 sotare bland de finska och svenska församlingarnas medlemmar. Folkräkningen 1869 registrerade 176 finländska skorstensfejare, och de utgjorde 62 procent av branschens samtliga yrkesverksamma. I kyrkböckerna registrerades 1896 ännu 111 sotare. Något uteslutande privilegium

4. Johann Gottlieb Georgi, *Versuch einer Beschreibung der Russisch Kayserlichen Residenzstadt St. Petersburg und der Merkwürdigkeiten der Gegend*, St. Petersburg: Kayserl. Akademie der Wissenschaften 1790, s. 205.

5. *Åbo Underrättelser* 5/2 1889.

var det inte fråga om, men det förefaller som om finländarna nästan tagit över yrket under några decennier: i mitten av seklet utgjorde de två tredjedelar av branschens arbetskraft, i slutet av seklet omkring en tredjedel. Sotaryrket var det enda där finländarna var i majoritet i Petersburg.⁶

Siffrorna för slutet av 1800-talet är något osäkra, men det förefaller som om finländarna skulle ha mött konkurrens. En insändare i *Pietarin Wiikko-Sanomat* konstaterade 1882 att de finländska sotarna inte hade något att frukta av blåsmaskiner, som uppfunnits för att rensa skorstenar. Yrket hade tidigare varit nästan helt i finländarnas händer och inbringande, men sedan judar trängt in ”meidän harwalukuiseen ammattikuntaamme” (”i vårt fåtaliga skrå”) och börjat dumpa priserna hade soteldar (och böter för mästarna), till och med eldsvådor blivit vanligare. Förtjänsterna hade sjunkit och arbetet blivit sämre utfört. Insändaren medgav att judarna inte ensamma var skyldiga till yrkets nedgång, men hävdade att en del judar etablerat sig som mellanhänder och entreprenörer.⁷ En nedgång kan kanske också spåras i att staden 1896 övervägde att kommunalisera sotarfirmorna och sammanslå dem med brandkåren på grund av att närmare hälften av eldsvådorna under den föregående tioårsperioden förorsakats av ”sawutorwien huolimaton hoito” (”att rökfången sköttes vårdslöst”).⁸

De finländska sotarna var ganska många, en genomgång utgående från kyrkböckerna har resulterat i data om sammanlagt 552 sotare, av vilka 131 var födda i en enda socken, i Parikkala. Uppgifterna härrör ur min sotarmatrikel, som jag hoppas kunna ge ut. Den bygger på ett kartotek som upprättats utgående från finska och svenska församlingens kyrkböcker, i praktiken finska församlingens eftersom nästan alla skorstensfejare tillhörde denna församling. Denna grundpopulation upptar givetvis endast lutheraner, men uppgifterna har kompletterats med pass- och tidningsuppgifter, bland annat en systematisk genomgång av centrala serier i Finska passexpeditionens arkiv.

---

6. Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1983, s. 311, 356–357.

7. *Pietarin Wiikko-Sanomat* 8/10 1882.

8. *Inkeri* 12/7 och 6/12 1896.

Sotaryrket var vanligare än man kanske föreställer sig. Större hus i London sotades i mitten av 1800-talet en gång i månaden, men vanligare var en gång var tredje månad. London hade 1841 sammanlagt 1 033 sotare. År 1816 uppgavs att staden hade 200 mästarare med 150 gesäller och 500 lärlingar, det vill säga totalt omkring 850 i branschen.⁹

SOTARE OCH ETNICITET

Den finländska befolkningen i Petersburg omfattade då den var som störst drygt 24 000 personer (finländska undersåtar) vid tiden för folkräkningen 1881. Detta motsvarar 2,6 procent av stadens befolkning och finländarnas andel av stadens befolkning höll sig på denna nivå (2–3 procent) under 1800-talet. Hur kommer det sig att en så liten grupp kunde stå för två tredjedelar av stadens sotare och vad berodde det på att en så stor del rekryterades från ett litet område i östra Finland? Företeelsen har i forskningen kallats etnisk specialisering eller etniska nischer: under vissa förhållanden kan en grupp komma att dominera eller rent av monopolisera ett yrke. Intressant nog har sotaryrket varit etniskt specialiserat i många länder – Paris savojariska och Petersburgs finländska sotare var inte unika. I stora delar av Europa kom sotarna, åtminstone från nya tidens början, från Alpregionen. Savojarier vandrade till Frankrike och Belgien samt sotare från Piemonte, särskilt Valle Vigezzo, till Italien, Frankrike, Österrike, Tyskland och Nederländerna och från Ticino i Schweiz till Milano, Venetien, Österrike, Sydtyskland, Ungern och Nederländerna.¹⁰

I södra Tyskland var sotarna ofta italienare eller åtminstone italienskspråkiga. De första vandrade in på 1500-talet, från Milano, Lugano och Locarno i samband med att de tidigare öppna ”tyska” kaminerna ersattes av den nya italienska kaminbyggnadsformen som infördes av italienska byggmästare.¹¹ I Basel kom sotarna vanligen från Savoien och Piemonte.¹² I Amsterdam nämns de första sotarna från

9. Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor II*, London: Griffin, Bohn, and Company 1861, s. 343, 345.

10. Bovenkerk & Ruland, ”De schoorsteenvegers”, s. 25.

11. Karl Puchner, ”Süddeutsche Kaminkehrerfamilien italienischer Herkunft”, *Archiv für Sippenforschung und alle verwandte Gebiete* 13 (1936), s. 145–147.

12. Camilla Venzl, ”Der Kaminfeger”, *Schweizer Volkskunde. Korrespondenzblatt der*

Lombardiet och Milano i början av 1600-talet, och yrket förblev under lång tid i händerna på italienare och italienskspråkiga schweizare.¹³

Under medeltiden ansvarade husägaren för att eldsvådor inte uppstod, men rökfängen rengjordes av andra hantverkare såsom murare och kolbärare. När husen blev högre och större samt flera brandordningar utfärdades krävdes specialkunskap för rengöring av rökfång. Fast bosatta skorstensfejare, framför allt italienare, slog sig ned i Wien på 1500-talet. Vid samma tid infördes det italienska sättet att bygga kaminer också norr om Alperna. Kejsar Maximilian I gav 1512 magistraten i Wien i uppdrag att anta Hans von Maylanth som sotare. I Wien uppstod ett sotarskrå först 1673, det omfattade 10–12 mästare och mästare från andra orter i Niederösterreich kunde inskrivas som landsmästare.¹⁴

I Wien infördes skorstensfejaryrket av italienare och det förblev i deras händer; yrket ansågs inbringande och sotarna åtnjöt aktning. Sotarmästarna var till övervägande del italienare med släktnätverk över stora delar av Centraleuropa. De kom emellertid från Piemonte och från Milano-området samt framför allt från Locarno-trakten i kantonen Ticino/Tessin och Soaza respektive Mesocco i Graubünden. Rekryteringsområdet var mycket konstant och tillsammans stod dessa områden 1740–1863 för 43 procent av lärlingarna och en ännu större del av gesällerna; därtill kommer att en stor del av mästarsönerna var italienare i andra generationen. En tredjedel av alla lärlingar var födda i välska Schweiz. Gruppen uppvisar en rätt hög endogami, man gifte sig ofta inom skräet. Skorstensfejarnas rekrytering var exceptionell genom att den i så hög grad koncentrerade sig till en relativt avlägsen region.¹⁵ Synbarligen var gesällvandringar inte lika vanliga

---

Schweiz. Gesellschaft für Volkskunde 38 (1948:3), s. 35.

13. Bovenkerk & Ruland, "De schoorsteenvegers", s. 29.

14. Ernst Fasolt, *Zur Geschichte der Oesterreichischen Rauchfangkehrer*, Wien 1928; Else Reketzki, "Die Wiener Rauchfangkehrer", *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 12 (1956), s. 198–208.

15. Reketzki, "Die Wiener Rauchfangkehrer", s. 209–217, 224; Else Spiesberger, *Die "Schwarze Zunft" im Wandel der Zeiten. Die Geschichte des Rauchfangkehrergewerbes im Niederösterreich*, Schriftenreihe der Handelskammer Niederösterreich 12, Wien 1974, passim, särskilt s. 43; Annemarie Steidl, "Regionale Zuwanderungsräume Wiener Handwerker im 18. und 19. Jahrhundert", *IMIS-Beiträge* 18/2001, s. 107–121; Heinrich Berger, "Kaminfeger aus der Mesolcine in der Grosstadt Wien", Hans-Jörg Gilomen et al. (Hrsg.), *Migration in die Städte. Ausschluss – Assimilierung*

bland sotarna som i andra skrän, utan det var snarare fråga om en envägstrafik från sotarkantonerna till Wien.¹⁶

Utvandringen av unga sotare var inte unik, från hela alpområdet vandrade unga periodiskt som så kallade "Schwabengänger" som herdar och pigor till de tyskspråkiga områdena kring Bodensee; från Friaul, Veneto och Trentino utvandrade ynglingar som skärslipare och sotare, från Savoyen som sotare, från Auvergne som bärare och tjänstefolk. Arbetsvandringarna var ett överlevnadsvillkor i de fattiga alpbyarna. Sotarkantonerna hörde till ett klassiskt utvandringsområde. I källor från 1530- och 1540-talen kallas Valle Vigizzo i Piemonte för "Kaemifægertal" och det uppgavs att därifrån sökte sig skorstensfejare "nach Neapel, Sicilien, Frankreich und Tütschland"; Tyskland inkluderade vid denna tid också Österrike, Ungern och Böhmen. Vigizzo-dalen har i dag en staty över en skorstensfejargosse. I området kring Lago Maggiore specialiserade man sig i vissa alpdalar på sotande. Där blev man inte yrkessoldat (till exempel i påvens schweizergarde) utan de släkt nätverk som "piccoli spazzacamini" från Kaminfegethal upprättade sträckte sig över hela Centraleuropa.¹⁷

Medan rököppningar och öppna härdar utan rökkanal fortsatte att vara vanliga i Tyskland långt in i nya tiden spred sig de nya stenmurade ugnarna (caminus, murus) söderifrån till städerna, i många fall av italienska och tessinska byggmästare. I dalarna söder om Alperna byggde man tidigt i sten och eftersom rengöringen var en smutsig och mindre aktad, rent av föraktad, syssla tillföll den bergsborna som tvingades till den av ekonomiskt nödtvång. Periodiska arbetsvandringar av tessinska sotare, men också byggmästare och byggnadsarbetare finns dokumenterade från 1500-talets andra hälft och fick under de följande seklerna stor omfattning.¹⁸

Sotarvandringarna fann så småningom sina former, i början användes tydligen inte små barn, men en *padrone*, kanske i sällskap av en son, avhämtade i början av november (efter allhelgona) i bergsbyarna

---

– *Integration – Multikulturalität*, Schweizerisches Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 16, Zürich: Chronos 2000, s. 125–137.

16. Spiesberger, *Die "Schwarze Zunft" im Wandel der Zeiten*, s. 22.

17. Linus Bühler, "Ich habe kalt, ich bin hungrig, ich bin so klein. Die Tessiner Kaminfegekinder", *Tages Anzeiger Magazin* 20/1983, s. 26, 34–35.

18. Bühler, "Ich habe kalt ...", s. 26–27.

två eller tre gossar, som han förband sig att återställa till föräldrarna vid påsk.¹⁹ Med tiden höjdes röster som menade att barnutvandringen drog skam över Ticino och att barnen försummade sin skolgång. År 1869 grundades i Milano ett sällskap för att skydda sotarbarn. Efter klagomål infördes 1873 en minimiålder på 14 år samt krav på pass.²⁰ I ganska många länder och städer uppstod på etnisk grund baserade ”svarta brödraskap”, såsom Lisa Tetzner kallar dem i en klassisk bok om sotarna från Tessin i Milano.

ETNISK SPECIALISERING

En minoritet kan koncentrera sig till yrkesområden där det totala antalet yrkesutövare är litet. Inom branscher som utmärks av en liten arbetarstyrka och särpräglade verksamhetsformer kan nyrekrytering genom kanaler och nätverk inom gruppen proportionellt sett spela en större roll än i större branscher och på områden där de färdigheter som krävs är allmänna eller relativt lätta att förvärva.²¹

När en etnisk yrkesspecialisering har uppstått har den en tendens att reproducera sig själv:

Ethnicity itself can cause specialization since the kind of jobs people get is in part a function of whom they know [...] once an occupation becomes ethnically specialized – particularly a relatively valued occupation – it is likely to be monopolized by the group for some time to come. The control over job information is crucial for the maintenance of occupational specialization. And once an ethnic group attains a monopoly over a relatively valued occupation, incentives are provided for future generations to identify with the group and thereby to resist assimilation.²²

Omvänt kan man säga att när en grupp dominerar ett visst yrke blir denna dominans ett hinder för andra – kanske genom en så enkel

19. Bühler, ”Ich habe kalt ...”, s. 27.

20. Ibid., s. 29–30.

21. Erik Allardt & Christian Starck, *Språkgränser och samhällsstruktur. Finlands-svenskarna i ett jämförande perspektiv*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1981, s. 188.

22. Michael Hechter, ”Group formation and the cultural division of labor”, *American Journal of Sociology* 84 (1978), s. 300–301.

mekanism som språk; om det finns tillräckligt många arbetare från en viss grupp, blir detta ett hinder för inträde från andra grupper. Det är fråga om ett slags portvaktssituation, som stärktes av skräväsendet. Yrkesutbildning kunde endast förvärfvas på arbetsplatsen, och mästarna kontrollerade genom skräväsendets hierarkiska uppbyggnad inträdet i yrket.

ETT SÄRPRÄGLAT YRKE

Sweeps and the first of May seems as natural as plum pudding on Christmas day.

There are many reasons why the chimney-sweepers have ever been a distinct and peculiar class. They have long been looked down upon as the lowest order of workers, and treated with contumely by those who were but little better than themselves. The peculiar nature of their work giving them not only a filthy appearance, but an offensive smell, of itself, in a manner, prohibited them from associating with other working men; and the natural effect of such proscription has been to compel them to herd together apart from others, and to acquire habits and peculiarities of their own widely differing from the characteristics of the rest of the labouring classes.

Mayhew, *London Labour* (1861)

Sotandet hade ett nära samband med brandsäkerheten, vilket till exempel förklarar att hovskorstensfejaren alltid skulle uppehålla sig på samma ort som hovstaten. Två skorstensfejare skulle vara närvarande dag och natt.²³ Sotaryrket framträdde tidigt som ett särpräglat yrke med egna traditioner och symboler. Medan sadelmakarna hade S:t Martin och skomakarna S:t Crispin som skyddshelgon, har sotarna i de katolska delarna av Europa haft hela sex skyddshelgon, de flesta i en eller annan form associerade med vatten. Sotarna i hela Tyskland samlades i München 1612 för att organisera ett skrä. Eftersom detta skedde på S:t Antonius (av Padua) dag valdes denne till skyddshelgon, medan sotarna i Bulgarien höll sig till Nikolaus av Bari, i andra inkarnationer även känd som julgubben. Sotarna i Frankrike

---

23. Spiesberger, *Die "Schwarze Zunft" im Wandel der Zeiten*, s. 27.

firade sina högtider på Johannes Döparens, S:t Frans av Sales och S:t Eligius dagar. Confrérie des Ramoneurs de Cheminées i Paris firade åtminstone 1621 Johannes Döparens dag som sin dag. I provinserna firades S:t Frans av Sales, som kom från Savoyen; han erkändes 1829 av kyrkan som sotarnas skyddshelgon. Dagen firades genom att sotarna skrubbad sig rena och klädde sig fina för att gå till mässan. S:t Eligius blev 1934 skyddshelgon för sotarna i Paris och norra Frankrike. Det kändaste skyddshelgonet för sotare är emellertid S:t Florian av Lorch, som led martyrdöden 304, ett martyrium som avslutades med att han kastades i floden Enns nära Linz. Hans minne hedras av Stift S:t Florian, medan relikerna tidigt fördes till Rom. När de första professionella sotarna började söka sig från Italien började sotare i norra Italien, Österrike och Tyskland fira helgonets dag, den 4 maj, och bruket spreds till Tjeckoslovakien, Polen och Jugoslavien. Helgonet, som ofta avbildas tillsammans med en brinnande stad och hållande en vattenhink, är också skyddshelgon för brandmän och finns ofta avbildad vid brandstationer. Sotare har i decennier avbildat S:t Florian på skräfanor, skräkistor och uniformsknappar.²⁴

Sotarna utmärkte sig också genom sin klädsel, den var eller blev svart, men det mest påfallande klädesplagget var cylinderhatten. Plagget infördes i London i slutet av 1700-talet och blev en huvudbonad för högtidligare tillfällen. Hur den kom att bli en del av sotarens klädsel är oklart, ett antagande är att sotarna skulle ha övertagit plagget av timmermännen, som var de första som började använda det som söndagshuvudbonad. För sotaren tjänade cylindern, som vanligen köptes begagnad, inte bara som en del av arbetsdräkten, utan också som kontor. Den innehöll kvitterings- och arbetsbok, blyertspenna, näsduk eller munduk och handskar, cigaretter med mera. Detta innebar att en sotare inte kunde hälsa genom att lyfta på hatten utan gjorde det genom en lätt bugning framåt och genom att beröra hatten med handen. Under själva arbetet användes en sotmössa (Russkappe), som tillverkades av en uttjänt cylinder. Till yrkesklädseln hörde även en duk (Mundtuch) som lindades för ansiktet under de smutsigaste arbetsmomenten.²⁵

24. George Lewis Phillips, "Six saints of sweepdom", *Folklore* 74 (1963), s. 377–386.

25. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 38–39.

Första maj var sotarnas särskilda festdag åtminstone i England, där dagen markerade början på den lugnare säsongen. Dagen firades redan på 1700-talet med processioner, till en början främst av mjölkflickor, men tidigt också av sotare, dans med skyfflar och borstar samt insamling av slantar på gatan. Sotarna trummade och bullrade med sina verktyg och klädde ut sig, processionerna inkluderade vissa traditionella figurer såsom "Jack-in-the-Green", en figur som uppbar en pyramid av lövverk, samt en lord och lady. I mitten av 1800-talet hade processionerna helt övertagits eller monopoliserats av sotarna. Tågen blev så bullriga att mästarna försökte förbjuda sina lärlingar att delta, medan myndigheterna så småningom började ingripa. Första maj var emellertid så etablerad som "sotardag" att mästarna, sedan 1826 organiserade inom "United Society of Master Chimney Sweepers", åt sin årliga supé denna dag. Efter förbudet mot minderåriga sotarlärlingar förlorade de livliga processionerna en del av sin ungdomliga och bullriga framtoning. Samtidigt förlorade sotarlärlingarna också en del av den sympati de åtnjutit på grund av yrkets faror och avigsidor. Nykterhetsföreningar började på 1860-talet vädja till sotarna om att de skulle avstå från sitt "riotous" uppförande: "sobriety is not a distinctive quality of the poor in general, or of chimney-sweeps in particular", skrev en iakttagare 1877. År 1889 antog Internationella Socialistkongressen första maj som fest- och paraddag; då hade sotarprocessionerna under en längre tid, sedan mitten av 1800-talet minskat i omfattning och betydelse och närapå upphört; sotares majparader nämns dock så sent som 1917.²⁶

Till sotaryrket ansluter sig också vissa trosföreställningar och historier. Till sotarna i London och deras firande av första maj anslöt sig historien om en adlig gosse som bortrövades, i vissa versioner av zigenare, och placerades i sotarlära och många år senare genom en tillfällighet kom till rätta, varefter hans mor på första maj bjöd stadens sotarlärlingar på middag. I vissa städer bjöds sotarlärlingarna på en middag en gång om året.²⁷

26. George Lewis Phillips, "Dickens and the Chimney-Sweeps", *The Dickensian*, January 1963, s. 31–36 och "Sweep's Feasts in the Ninetenth Century", *Notes and Queries* 1950, s. 70; Roy Judge, *The Jack in the Green: A May Day Custom*, London: DS Brewer Ltd 1979.

27. Judge, *The Jack in the Green*, s. 52–59; Phillips, "Sweep's feasts", s. 68–70.

En trosföreställning är att det bringar lycka att om morgonen möta en sotare. För att mötet ska vara lyckobringande krävs dock att sotaren möter till vänster och att han har cylinder på huvudet och full utrustning med sig. För vardaglig lycka räcker en hälsning eller en slängkyss, vid högtidliga tillfällen såsom bröllop krävs personlig kontakt. Det är oklart när och hur denna föreställning uppkom, men den kan ha att göra med att sotarna, som vid nyår gick runt och samlade in betalning och gåvor, samtidigt blev de första nyårsgratulanterna. I många delar av Europa hade man för vana att på nyårsafton rensa skorstenen för att locka lyckan att söka sig ned genom den för de följande tolv månaderna – en variation på Santa Claus. Genom en association av det abstrakta till det konkreta blev lycka ett attribut hos sotaren.²⁸ Uppfattningen om sotarens lyckobringande verkan var särskilt stark i Österrike. Symbolen för det österrikiska statslotteriet har länge varit en sotare i full utrustning och sotare var ett vanligt motiv på nyårskort. Nyåret 1937 sålde sotare tiotusentals särskilda lyckomynt präglade av det österrikiska myntverket; några exemplar överräcktes till presidenten²⁹ – det är dock svårt att hävda att de följande tolv månaderna var särskilt lyckobringande för Österrike.

Sotaren representerar emellertid inte bara lycka, utan han kan också vara "Svarte Petter", och en del föreställningar om sotare har skrämmande eller erotiska undertoner; sotaren kan vara en förförare. Hans rörlighet är också ett tvivelaktigt element, liksom hans bullrighet. Italienskan har uttrycket "urlare come uno spazzacamino" (vråla som en skorstensfejare).³⁰

En sotare förväntades sjunga på taket, vilket har tolkats som ett sätt för misstänksamma husägare och uppdragsgivare att försäkra sig om att sotaren var sysselsatt med sitt arbete. Sotarna skapade också ett eget språk, taröm.³¹ Yrket hade också sina yrkessjukdomar. Hudutslag och furunklar var vanliga. Ödesdiger var den speciella av sot

---

28. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 59–60; Bühler, "Ich habe kalt ...", s. 29; George L. Phillips, "Sweep's Luck", *Notes and Queries* 1950, s. 168; Philip Brown, "Black Luck", *Folklore* 71 (1960), s. 189–190.

29. Phillips, "Sweep's Luck", s. 168–169.

30. Bovenkerk & Ruland, "De schoorsteenvegers", s. 35; Anton Blok, "Over het begrip van eer", *De Gids* 147 (1984), s. 668–669.

31. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 38, 60–61; Bühler, "Ich habe kalt ...", s. 29.

försakade genitaliecancer som hemsökte sotarna och som kallats "Kaminfegerkrebs" eller "Potts' disease".³²

I London ansågs att sotarna inte var en "hereditary race", det vill säga yrket gick inte från far till son. Många sotarlärningar var i själva verket sockenfattiga, värlösa, utomäktenskapliga eller hittebarn. Mästarna tog ofta småväxta barn från fattighus. Sotarna ansågs också ha en svaghet för dryckenskap, särskilt öl, och en motvilja mot att tvätta sig alltför ofta. De ansågs också vara kortlivade. Många uppgavs leva i "konkubinater", det vill säga utan att gifta sig.³³

BARN ELLER BORSTAR – SOTANDETS TEKNOLOGIHISTORIA

The chimney-sweepers of the present day are distinguished from those of old by the use of machines instead of climbing boys, for the purpose of removing the soot from the flues of houses.

Henry Mayhew, *London Labour* (1861)

Petersburg och Finland hörde i skorstensfejandets kulturhistoria till den zon där skorstenarna rengjordes med borstar, kvastar och lod, inte av i skorstenarna krypande barn. Till saken hör förstås att Finland och Ryssland historiskt sett hörde till ett område där skorstenar endast förekom i städer och ståndspersonsbostäder på landsbygden. Allmogen klarade sig med anspråkslösa konstruktioner för att släppa ut röken. Mackenzie Wallace rapporterade att skorstenar gjorde sitt intåg på landsbygden i Smolensk-området först i slutet av 1800-talet, därtills hade bönderna låtit röken söka sig ut genom dörren.³⁴

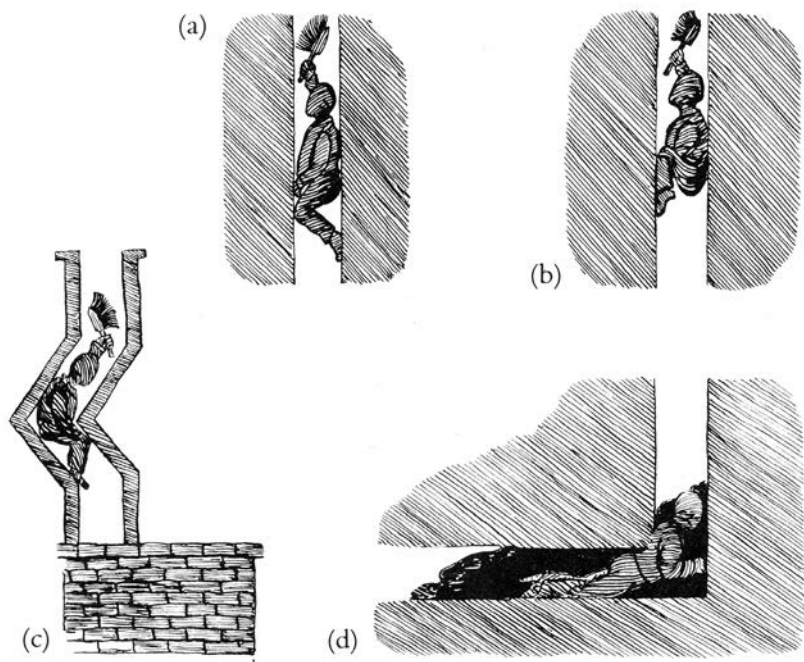
Också i Finland förekom i de medeltida slotten de slag av stora öppna eldstäder som krävde stora rökfång och skorstenar, men när eldstäderna utvecklades för att kunna lagra värme gick man i en del av Europa in för att hålla rören rymliga, men låta dem göra invecklade krokar och rutter i en stor skorsten. Dessa blev så invecklade att de inte kunde rengöras mekaniskt utan man måste använda sig av

32. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 58.

33. Mayhew, *London Labour and the London Poor II*, s. 364–370; K.H. Strange, *The Climbing Boys. A study of Sweepers' Apprentices 1773–1875*, London: Allison & Busby 1982 s. 35–37, 41, 49.

34. Wallace (1905), II, s. 202–203, cit. I W.H. Parker, *A Historical Geography of Russia*, London: University of London Press 1968, s. 291.

Riskerna med de engelska och en del kontinentala sotningsätt (Climbing Boys) med barn som skickades ner i stora skorstenar uppmärksammades tidigt av socialreformatorer.

människor, i praktiken barn som kröp in i rören och rengjorde dem. I England var denna form av eldstäder vanlig sedan Jakob I från Edinburgh i London infört vanan att bygga tegelhus i flera våningar med så smala och slingrande rör att de inte kunde rengöras av vuxna. När kol infördes som bränsle minskades rören ytterligare (ända till 7 tum) för att uppnå bättre drag. "The Climbing Boys" framstod som en särskilt engelsk företeelse även om samma teknik förekom i Väst-europa, bland annat i Frankrike och Italien, medan dessa mänskliga borstar inte förekom i Tyskland och Österrike.³⁵

I Nordeuropa gick man i stället in för smalare rökkanaler, vilket samtidigt innebar att de måste vara mer eller mindre raka. Den enda möjligheten var då att rengöra dem uppifrån genom att sänka ned rengöringsredskap som rengjorde rören så att sot och aska kunde tas

35. Strange, *The Climbing Boys*, s. 5–6, 40, 88.

ut nere vid spisen. Resultatet blev att sotaren arbetade både på taket och inne i kundens hem. Också de nordeuropeiska rörledningarna kunde vara nog så komplicerade, som Aleks. Pulkkinen berättade:

Niinkään oli talojen rakenne siellä hyvin erilainen kuin meillä. Ellei tuntenut sikäläisten talojen monimutkaista savujohtojärjestelmää, niin vaikka oli Suomessa täysioppinut nuohooja, piti Pietariin tultua suorittaa opinkäynti uudestaan. Sikäläisissä taloissa oli paljon takkauuneja, joissa poltettiin kivihiihtä. Niiden savukanavat oli tarkoin tunnettava, sillä jollei osannut olla varovainen, saattoi noki tulvahtaa ulos ja pilata hienot huonekalut. Jotkut suomalaiset nuohoojat aiheuttivat kokemattomuudessaan tällaisia onnettomuuksia ja joutuivat maksamaan isot korvaukset.³⁶

Sotandets dualism motsvaras på det tyska språkområdet av två olika termer, som avspeglar skillnaden: en "Rauchfangkehrer" klättrar i rökfång, medan en "Schornsteinfeger" fejar skorstenar utan att nödvändigtvis gå in i dem. Terminologin var dock vacklande, man talade även om "Schornsteinkehrer", i en del områden talade man om "Kaminfeger", i Schweiz genomgående "Kemifäger" (och inte Schornsteinfeger).³⁷ Också svenskan har två olika ord, sotare och skorstensfejare, men båda avser samma teknik.

I den tyskspråkiga världen stod den etniska specialiseringen i samband med teknologin. När italienska kaminer blev vanligare tog italienare också hand om både byggandet och rengöringen. I England kom sotarpojkar att stå i centrum för debatten om statens roll som reglerare. Vanan att använda ofta undernärda pojkar och ibland flickor i en ålder av fyra år uppåt som mänskliga borstar väckte uppmärksamhet. År 1760 fäste Jonas Hanway uppmärksamhet vid mästarnas likgiltighet för lärlingarnas svåra läge. På initiativ av Hanway stiftade parlamentet 1788 en lag för att reglera sotaryrket. Församlingarna

36. Intervju med Aleks. Pulkkinen i *Uusi Aura*, odaterat urklipp. "Likaså var husen där byggda på ett helt annat sätt än hos oss. Ifall man inte kände de därvarande husens invecklade rökledningssystem fick man, trots att man i Finland var fullärd sotare, gå i lära på nytt i S:t Petersburg. Husen i S:t Petersburg var ofta försedda med ugnar där man brände kol. Man skulle känna rökkanalerna väl, ty om man var ovarsam kunde sot förstöra fina möbler. Några oerfarna finländska sotare förorsakade sådana olyckor och blev tvungna att betala höga ersättningar."

37. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 36–37.

fick placera fattiga gossar mellan åtta och sexton år i sotarlära hos en mästare som ålades att följa vissa regler beträffande arbetstid, klädsel, föda och söndagsskola. Reglerna ignorerades och i början av 1800-talet försökte flera humanitärt inriktade parlamentsledamöter få till stånd strängare lagstiftning, stödda av the Society for Superseding the Necessity for Climbing Boys (grundat 1803), som särskilt inriktade sig på konstruktionen av maskiner som kunde ersätta barnen. En ny lag 1834 höjde åldersgränsen för lärlingar till tio år (för mästare som var husägare eller skattebetalare) respektive 14 år. Samtidigt infördes regler och minimistorlekar och andra specifikationer för nya rökkanaler så att sotare inte kunde fastna och kanalerna kunde rengöras med maskiner. Slutligen förbjöd en lag 1840 sotarmästare att ta lärlingar under sexton och att låta anställda under 21 år stiga ned i skorstenar för att avlägsna sot eller släcka eldar. Sotargossarnas förhållanden kom sålunda att kristallisera frågan om reglering av arbetsförhållanden. De väckte stor uppmärksamhet och Dickens ägnade ett kapitel av *Oliver Twist* åt missbruken och berörde yrkets avigsidor ett tjugotal gånger i sina verk. Den siste kände "climbing boy" avled 1949 vid 104 års ålder.³⁸ Mayhew omtalade 1861 som något av en nyhet i England den kontinentala metoden med lod eller kula och borste, men också ledade borstskafv och andra hjälpmedel.³⁹

EGENSKAPER

One master chimney-sweeper told me that when chimneys are swept in rich men's houses there is almost always some servant in attendance to watch the sweepers.

Mayhew, *London Labour* (1861)

Finländarnas koncentrerings i yrket kan inte tillskrivas att de tillhörde något slag av elit. Sotarsöcknen Parikkala utpekades som ett slags fattigdomens hemvist i Viborgs län. När F.P. von Knorring på 1830-talet dryftade de orsaker som bidrog till allmogens fattigdom i Viborgs

38. Phillips, "Dickens and the Chimney-Sweeps", s. 28–31; Thomas E. Jordan, *Victorian Childhood. Themes and variations*, Albany, NY: State University of New York Press 1987, s. 33–35.

39. Mayhew, *London Labour and the London Poor II*, s. 354–356.

län räknade han upp dålig jordmån, brist på binäringar, dryg beskattning, dagsverksskyldighet och brist på avsättningsorter: "Likasom i en brännpunkt hafva alla dessa orsaker sammanträffat i Parikkala socken för att utarma densamma".⁴⁰

Det finns flera folkliga förklaringar till finländarnas dominans som tar fasta på egenskaper. I intervjuer med gamla Petersburgsfinländare framkommer förklaringar som att "suomalaisten pää kesti korkeuksia" ("finländarnas huvud tålde höjder") eller "ehkä korkeus pelotti venäläisiä eivätkä he ryhtyneet nuohoojiksi" ("kanske ryssarna var rädda för höjder och undvek yrket"). Är det här fråga om något liknande som att skyskraporna i Förenta staterna ska ha byggts av indianättlingar som inte kände svindel? Knappast. En annan förklaring gavs av Antti Siitonen, som flyttade till Ryssland 1916 efter att ha varit i lära i Sordavala. Han betonade finländarnas rykte som hederliga arbetare och rekryteringens betydelse för att ryssarna var så få i branschen:

Venäläisiä ei suosittu siksi, että se slaavilainen veri on niin epärehellinen. Kun joudutaan liikkumaan huoneistoissa on pysyttävä erillään talon tavaroista. Venäläiset varastivat ja siksi heillä ei ollut sitä luottamusta kuin suomalaisilla. Oli sellainen tapa, että kerran Venäjällä paikan saaneet nuohoojat pyysivät ja ohjasivat sinne toisia poikia nuohoustyöhön.⁴¹

Hederlighet var viktig för en grupp som arbetade i kundernas hem. Finländarna hade gott rykte och ansågs vara arbetsamma och hederliga. Dessa omdömen kan beläggas på olika håll. Rent konkret kom detta till synes då staden 1886 utfärdade en bestämmelse att alla skorstensfejare i framtiden skulle ha ett bröstmärke av bleck med texten "Trubotjist" samt mästarens namn och arbetarens nummer, liksom även bleckslagarmästaren Jaakko Pusas märke; denne hade

40. F.P. von Knorring, *Gamla Finland eller Det fordnä wiborgska gouvernementet. 1:sta afdelningen*, Åbo: Hjelt 1833, s. III–III2.

41. Historiska samfundens kommitté för minneskunskap (HSKM), RA, Helsingfors. "Ryssar gynnades inte eftersom det slaviska blodet är så oärligt. När man blir tvungen att röra sig i lägenheterna måste man hålla fingrarna från husets saker. Ryssarna stal och åtnjöt därför inte samma förtroende som finnarna. Det var vanligt att sotare som en gång fått en plats i Ryssland kallade och styrde andra pojkar till sotaryrket."

nämligen ensamrätt att tillverka dessa identifikationsbrickor. Bestämelsen motiverades med att ”warkaita on usein tunkeutunut asuntoihin nuohojapuwussa, puhdistamaan, ei nokea waan – talon tawaroita” (”tjuvar har ofta tagit sig in i lägenheter iförda sotarkläder och rensat ut inte bara sot utan också föremål”). I England hade motsvarande brickor införts hundra år tidigare (1788), men där som ett medel att motverka missbruk av minderårig arbetskraft.⁴² Sotarrollen kunde också användas av andra slag av brottslingar. Terrorister förklädda till sotare sänkte ned en helvetesmaskin genom ugnspipan till premiärminister Stolypins arbetsrum vid Fontanka; bomben upptäcktes endast av en tillfällighet.⁴³

Några iakttagare ansåg att finländarna besatt den för sotaryrket nödvändiga rättskaffenheter och att finländarna som välrepresenterade inom skräet upprätthöll en sträng disciplin. De som bröt mot skräets regler eller gjorde sig skyldiga till brott fördrevs utan barmhärtighet.⁴⁴ Finländarnas hederlighet är en stereotyp som förekom både bland dem själva i samtiden och i senare intervjuer, men också i samtida beskrivningar som härrör från personer utanför gruppen. Dyliga kategorier är givetvis problematiska, man kan omfatta olika slag av fördomar om olika gruppers egenskaper, men hur ”bevisar” man en etnisk grupps hederlighet? Ett svar är givetvis att det är irrelevant, det räcker med att konstatera att en sådan uppfattning fanns och var omfattad. Om sedan medlemmarna av gruppen levde upp till stereotypen är ointressant, det faktum att den finns blev en tillgång på arbetsmarknaden för medlemmar av gruppen. Den bör ha varit särskilt viktig för grupper som arbetade med värdefullt råmaterial (juvelerare och guldsmeder) eller hemma hos arbetsgivarna (sotare, tjänstefolk); i dessa grupper var finländarna överrepresenterade, vilket som en minimitolkning åtminstone kan ses som ett belägg på att de inte hade den allmänna uppfattningen emot sig. Till detta kommer att finländarnas läskunnighet var högre än bland befolkningen i övrigt. Sotarna skulle kunna läsa.

42. *Inkeri* 24/1 1886 (ur *Novoje Vremja*); Phillips, ”Dickens and the Chimney-Sweeps”, s. 29–30.

43. Paul Linder, *Keisarillisen kaartin upseerina*, Helsinki: Otava 1938, s. 225.

44. Dupré de St. Maure, I, s. 103; *Åbo Underrättelser* 5/2 1889.

Ett tecken på att finländarnas egenskaper spelade en roll är att de var talrika i yrken där livegna respektive bönder var få (tab. 2) – i sotaryrket fanns enligt folkräkningen 1869 ingen ryss.

Tab. 2. *Finländare och livegna/bönder i olika yrken, %*

	1840-talet		1869	
	Finländare	Livegna	Finländare	Bönder
Sotare	71		62	
Urmakare	22	9	14	9,5
Guldsmeder	29	20	26	24
Bokbindare	30	26	9,5	32
Metallhantverkare	12	53	7	52
Skomakare	13	54,5	9	47
Skräddare	7	56	6	39
Snickare	5	69	5	56
Hantverk och industri i genomsnitt	8	51	5	56

Källa: Se tab. 1.

GENOMSTRÖMNING

Om hederlighet är svår att mäta, kan man dock ta fasta på en annan aspekt av arbetstagarförhållandet som har en anknytning till hederlighet, nämligen arbetsförhållandets stabilitet. En stor del av den ryska arbetskraften var under livegenskapen och senare extremt rörlig. Livegna och bönder som kom och gick i takt med konjunkturerna och årstiderna var ett bestående inslag på arbetsmarknaden. Extremt rörliga arbetarkategorier betraktas ofta också som mindre pålitliga. En stabilare arbetskraft tog form på områden där utbildningen var lång och där kraven på arbetskraftens insats och pålitlighet var större.

En jämförelse av andelen finländare och livegna i olika yrken visar ett intressant mönster: där finländarna var överrepresenterade var de livegna respektive bönderna underrepresenterade. Mönstret är genomgående, men exceptionellt tydligt bland sotarna. Finländarna var en exceptionell grupp i den meningen att de utgjorde en av de få kategorierna av fri arbetskraft i ett samhälle dominerat av livegenskapen och dess följdforeteelser.

Detta väcker frågan om sotaryrket ska betraktas som ett genomgångsyrke. En närmare granskning (tab. 3) visar att hälften (50 procent) avled i Petersburg, medan en fjärdedel (24,5 procent) stannade i minst elva år. Endast en dryg tiondedel (14 procent) av de i kyrkböckerna antecknade sotarna återvände inom fem år. Rörligheten bland sotarna var synbarligen inte större än bland finländarna i Petersburg i genomsnitt.

Tab. 3. *Vistelsetider för finländska sotare i Petersburg*

Kommit till Petersburg	Dött i Petersburg	Vistelsetid				S:a
		-10	11-20	21-	?	
Före 1841	45	13	16	11	1	86
1841-1865	119	59	37	16	1	232
1866-1899	105	61	21	30	1	218
S:a	269	133	74	57	3	536
%	59	25	14	10,5	0,5	100

Anm: Födda i Petersburg 16

Källa: Se tab. 1.

RENT OCH ORENT

Kanske man inte bör söka orsaken till specialiseringen i positiva egenskaper, utan i negativa. Kanske sotaryrket var en sista tillflyktsort, det enda, smutsiga arbete som stod fattiga finländare utan yrkesutbildning till buds, med andra ord ett yrke som ingen annan ville ha. Kanske finländarna tvingades in i ett yrke som var "orent" i flera bemärkelser? Det finns yrken som betecknades som "unehrliches" eller "anrühiges Gewerbe". Till detta ansluter sig ytterligare det främlingskap som stadsborna i Centraleuropa kände för de föraktade bergsborna, som typiskt sågs som efterblivna herdar.

Uppfattningarna om sotaryrket är dualistiska. I många sammanhang, såsom i fråga om sotarmästarna i Wien och Petersburg, noteras deras välstånd och status, men själva yrket var både farligt och smutsigt. Under medeltiden räknades arbetet till "unsaubere Arbeiten" "wie Dolen und Jauchegruben [gödselbrunnar] reinigen, in Pestzeiten Leichen wegschaffen und Kamine fegen". I Basel antogs

1661 två sotare från Locarno, de underställdes den högsta *Ratsknechtens* överinseende eftersom kaminfejandet var ett "unehrliches" och "anrühiges" yrke.⁴⁵

Det förefaller som om skorstensfejarna i vissa avseenden betraktats på samma sätt som en del "infama", "ärelösa" yrken såsom rackare, dödgrävare, hästslaktare, något som betonades av deras rörliga levnadsstil och egendomliga kläder. Sotaren utmärks av en viss liminalitet, ambivalens och marginalitet. Det ärelösa och orena är förenat med en magisk kraft, anknuten till avsöndringar, på samma sätt som i synsättet på dem som transporterade bort avfall och smuts. Å andra sidan tog sotaren hand om familjens och bostadens hjärta, hemmets härd.⁴⁶ I många områden räknades sotaryrket till de "oärliga", det vill säga orena yrkena, i vissa fall förenat med uppfattningar om den svarta skorstensfejaren som en helvetets invånare. Sotaren som lyckotecken kan också ses som en rest av en urgammal tabuisering, som anknyter till eldstadens sakralvärde.⁴⁷

Yrket hade inte heller det bästa ryktet, församlingarna Appenzell och Toggenburg i Schweiz gjorde sig av med sina sockenfattiga genom att skicka dem i sotarlära:

Doch Rihrte diese Menschenhandel und Berufszwang oft dam, dass die Buben, die Sich vielfach nicht für den Beruf eigneten oder keine Lust dazu hatten, später Strolche wurden und das Handwerk arg in Verruf brachten, sodass es hiess, wenn einer zu nichts taue, könne er Kaminfeger werden.⁴⁸

Här frestas man dra en parallell till att finländarna var vanliga som herdar i Ingermanland; de rekryterades från samma områden som sotarna. Någon gång kan man se ett direkt samband mellan dessa två yrken. Sotarmästaren Salomon Pettinen (1844–1897) var född i Kristina och kom som pojke till Ingermanland. Den "sorto ja wääryys" (förtryck och orättvisa) han fick uppleva under sin tid som herde i

45. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 34–36.

46. Blok, "Over het begrip van eer", s. 669–670.

47. Werner Danckert, *Unebrliche Leute. Die verfemten Berufe*, Bern & München: Francke 1963, s. 202–203.

48. Venzl, "Der Kaminfeger", s. 41–42.

Ingermanland fick honom att söka sig till sotarlära i Petersburg.⁴⁹ De ryska petersburgarnas bild av den stupide ”tjuhnan” motsvarar väl bilden av den efterblivne lantlige bergsbon. Begreppet ”människohandel” var inte heller okänt i migrationen från Finland till Petersburg. Det var kanske inte vanligare bland sotarna än inom andra yrken, men källorna visar upp några fula exempel på handel med barn för sotarmästare.⁵⁰

Sotandet var knappast ett särskilt ansett yrke, för detta borgade dess rent fysiska smutsighet. En indikator på att vanligt folk skydde sotande är att den svenska tjänstehjonsstadgan ålade tjänstehjon att sota om sotare inte fanns att tillgå. En sådan bestämmelse skulle knappast ha skrivits in i stadgan om det inte förekommit att tjänstehjon vägrat utföra sådant arbete eller man kunde befara att de skulle göra det.⁵¹

Något avståndstagande från sotarmästarna kan inte iakttas i församlingen. En känd sotarfirma drevs av Juhana Liius, efter hans död 1897 togs rörelsen över av hans änka Eva (1840–1901), som var medlem i den aristokratiska finska fruntimmersföreningen, som bland sina medlemmar räknade Aurora Karamzin, amiralskan Etholén och flera medlemmar av den Armfeltiska släktkretsen. Firmans arbetsledare Mikko Hämäläinen belönades 1904 för 25 års tjänst med Finska Hushållningssällskapets förtjänsttecken. Om mästaren Elias Seppälä (1821–1883) skrev *Pietarin Wiikko-Sanomani* i sin nekrolog att ”omassa ammatissansa oli hän Pietarin oppineempia mestareita” (”i sitt yrke var han en av de mest lärda mästarna i Petersburg”); hans insatser som medlem av kyrkorådet belönades 1878 ”hopeisella medaljilla, kannettawa kaulassa P:n Stanislausritarikunnan nauhassa” (”med en silvermedalj, som skulle bäras kring halsen i Sankt Stanislausordens band”). Sotarmästaren Mikko Laurinpoika Siitonen (d. 1887) hörde till kyrko- och skolrådet samt till flera förenings styrelse.⁵²

---

49. *Inkeri* 29/8 1897.

50. Sotarmästaren Lauer i Kronstadt, Engman, *S:t Petersburg och Finland*, s. 373.

51. 1739 års legohjonsstadga, art. 7 § 1, R.G. Modée, *Utdrag utur alle ifrån 1729. års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som rikens styrelse samt inwärtas hushållning och författningar i gemen, jämväl och Stockholms stad i synnerhet angä: med nödige citationer af alle paralel-ställen [...] andra delen til år 1740*, Stockholm: Grefing 1746, s. 1594.

52. Max Engman, ”Filantropi bland finländarna i Petersburg”, *Historisk Tidskrift för Finland* 1998, s. 258–266.

Sotarmästarna var en synlig del av finska församlingens ledning. De invaldes kanske inte i kyrkoråd och föreningar lika ofta som guld- och silversmeder, men nog som andra hantverkare. Vid valet till finska församlingens kyrkoråd 1915 uppställdes till exempel tre sotarmästare som kandidater till posterna som "extraordinarie fullmäktige". De utgjorde hälften av kandidaterna. Kyrkorådets kritiker ansåg visserligen att mästarna var svarta också politiskt.⁵³

Ifall någon form av stigma anslöt sig till sotaryrket borde den ha kommit till synes i sådana sammanhang, men det är inte fallet, åtminstone inte bland finländarna. Det finns vissa tecken på att företeelsen finsk sotare var känd och kommenterades med en viss road aktning. I ett brev från Kaukasus till *St. Petersburger Zeitung* 1890 hävdades att man borde importera en finsk professor i sotningsvetenskapen för att lära kaukasierna feja skorstenar.⁵⁴

KEDJEMIGRATION

Es herrschte nämlich vielfach der Brauch, dass Sich die Meister ihre Lehrlingen aus der engeren oder weiteren Umgebung ihrer Heimat oder auch dem Heimatort selbst holten, aus dem sie oder ihre Vorfahren stammten.

Else Reketzki, "Die Wiener Rauchfangekehrer"

En förklaring till att finländarna koncentrerade sig till sotaryrket och till vissa andra yrken är så kallad kedjemigration, som enligt Charles Tillys definition överför individer eller familjer från en plats till en annan genom sociala arrangemang där personer på destinationsorten ger bistånd, information och uppmuntran till nykomlingar.⁵⁵ Begreppet har vanligen tillämpats på transatlantisk emigration – det är uppenbart att när avståndet är stort behöver en flyttare mera hjälp vid flyttning och anpassning. Detsamma gäller emellertid då det sociala

---

53. *Neva* 10/12 1915.

54. *St. Petersburger Zeitung* 14/II 1890; *Nya Pressen* 15/II 1890.

55. Charles Tilly, "Migration in Modern European History", W.H. McNeill & R.S. Adams (eds), *Human Migration. Patterns and Policies*, Bloomington, IN: Indiana University Press 1978, s. 53.

eller kulturella avståndet är stort, även om det spatiala kanske är kort, såsom vid flyttning till en främmande miljö. Migranten behöver hjälp med att skaffa sig sin första arbetsplats och bostad. När landsmän eller släktingar bistår med detta, leder det lätt till att nykomlingarna kanaliseras till samma yrken och bostadsområden som tidigare medlemmar av gruppen.

År 1897 rapporterade *Inkeri* om ett aktningvärt jubileum. Sotarfirman Tiainen firade 60-årsjubileum på en finsk restaurang med sina arbetare, vilka i sin tur gav firmans ägare en stor bordsklocka i brons. Firman grundades 1837 av den då 23-åriga sotargesällen Johan Isaksson Tiainen (1814–1885), bondson från Parikkala, som drev den i 48 år. Efter hans död övergick firman till änkan Catharina Bragge (1816–1909), som fortfarande ägde den vid jubileet, även om den då sköttes av sonen Olov (1852–1908). Tidningen gav firman en alldeles speciell roll i det finländska sotarskråets utveckling. Johan Tiainen var en av de första finländska sotarmästarna i Petersburg, där skrålet tidigare varit i händerna på tyskar:

Tässä Tiaisen nuohojaliikkeessä on moni nykyinen suomalainen nuohoja-mestari ja vielä useampi sälli suorittanut ammattiopintonsa ja se on siis ollut tawallaan Pietarin nykyjään hywinkin lukuisan suomalaisen nuohojiston ensimmäisenä pesäpaikkana.⁵⁶

Fram till 1890 anslöt sig sammanlagt 552 sotare till Petersburgs finska och svenska församling. Av dem kom två tredjedelar (67 procent) från Viborgs län. De flesta flyttade till Petersburg vid unga år och kom ur den obesuttna befolkningen i Petersburgs influensfält i östra Finland. Få var födda i Petersburg och få flyttade dit via en stad i Finland; en fjärdedel av sotarna var under femton år då de inträdde i lära.

Hela 131, det vill säga en fjärdedel (24 procent) av sotarna var födda i Parikkala, vilket innebär att en sjättedel av Petersburgs sotare härstammade från en enda socken, de flesta, nästan hälften dessutom från bara fyra (Savikumpu, Tyrjä, Melkonieni och Järvenpää) av socknens 22 byar. I denna socken var till och med sockenkyrkans altartavla en

56. *Inkeri* 24/1 1897. "I Tiainens sotarfirma har mången nuvarande sotarmästare och ännu fler gesäller avlagt sina yrkesstudier och den har alltså varit fröet till den talrika sotarkären."

donation av en medlem av sotarsläkten Tiainen (om också inte av en sotare, utan en bokbindaränka).⁵⁷

Under ett sekel kom ungdomar från Parikkala för att gå i sotarlära. Socknen stod för ungefär hälften av Petersburgs första finländska sotarmästare; bland dem fanns namn som bars av många senare sotare: Hämmäläinen, Saukkonen, Siitonen, Silventoinen, Tiainen och – kongenialt – Nokelainen samt något senare Valkeapää. Mästarna rekryterade släktingar och sockenbor som Oskari Raivisto berättade 1968: ”Parikkalasta oli tie viitoitettu monille kymmenille nuohoojille, ei ainoastaan Pietariin, vaan myös lähiympäristöön.”⁵⁸

Bland sotarna byggde kedjemigrationen emellertid inte primärt på nära släktskap. Bland sotarna fanns många släktingar, men endast i relativt få fall följde en son sin fader i yrket, men det fanns givetvis släktband. Pietari Siitonen (1821–1882) tog tre brorsöner i lära.

Generellt var släktskapen inte särskilt nära eller avgörande, utan kedjorna byggde primärt på byarna. Det sades att i ”sotarsocknen” Parikkala visste man vem som stod i tur då en lärlingsplats blev ledig i Petersburg. Teuvo Lemmetyinen, sotare i andra generationen, berättade hur mästarna reglerade inträdet till yrket och upprätthöll höga krav på dem som släpptes in:

Suomessa oli tiettyjä pitäjiä, joista lähteneet pojat hankkivat toisilleen paikkoja. [...] Minulla on sellainen käsitys, että tulijoita oli enemmän kuin vapaita paikkoja. Vaatimuksena olivat rehellisyys, koska nuohooja joutuu paljon liikkumaan ihmisten asunnoissa. Toinen vaatimus oli hyvä terveys, sillä nuohooja ei voi pukea päälleen niin paljoa, että hän ulkona hyvin tarkenisi, koska hän samoissa vaatteissa joutuu olemaan sisällä. Tietenkin täytyi olla hyvä pää, kun liikuttiin korkeilla, pimeillä ja liukkailla katoilla. Sanoisin, että nuohoojien piti olla valioyksilöitä kuten tänä päivänäkin. Kun tulijoita oli enemmän kuin vapaita paikkoja, pysyi ammattikunta hyvien miesten miehittämänä. [...] Minulla on sellainen käsitys, että venäläiset pitivät itsestään selvänä, että nuohooja oli suomalainen.⁵⁹

57. *Pietarin Lehti* 16/10 1876.

58. Raivisto, enkätsvar, HSKM, RA, Helsingfors. ”Från Parikkala var vägen upp trampad för flera tiotals sotare inte bara till Petersburg utan till den närmaste omgivningen.”

59. Lemmetyinen, intervju, HSKM, RA, Helsingfors. ”I Finland fanns vissa socknar där pojarna skaffade varandra arbete – jag har den uppfattningen att det kom

Veera Pohjola berättade på 1960-talet, hur hennes far som mästare hade 5–6 arbetare, ofta finnar, sällan någon ryss eller est. För dem hade han en separat bostad, där de kunde tvätta sig efter arbetet:

Pietarin talot olivat hyvin suurelta osalta suomalaisten nuohoojien nuohottavina. Työt tavallisesti ”ostettiin”, kuten siellä sanottiin. Taloon maksettiin nuohoomisoikeudesta ensin joku määrätty summa ja sen jälkeen asianomainen ostaja sai käydä siellä nuohoomassa, josta hänelle sitten maksettiin laskun mukaan.⁶⁰

Auktionssystemet och avsaknaden av sotningsdistrikt innebar å andra sidan att mästarna kunde ha sina entreprenader utspridda över ett stort område. Detta innebar att de fastigheter en sotarmästare hade ansvaret för kunde ligga i olika delar av staden. Sotarentreprenaderna bjöds ofta ut vid auktioner och då kunde finländarna dra nytta av att de var många i branschen, eller som Lemmetyinen berättade: ”Tietenkin nuohoojat olivat sopineet keskenään siitä, etteivät sopimukset menisi kovin alas.”⁶¹

Genom detta slag av samarbete, rekryteringsmönster och disciplin förmådde finländarna länge hålla sotaryrket närapå som ett finländskt monopol. Det bör dock konstateras att finländarna inte var över-representerade bland företagarna i branschen, snarast tvärtom. Folkräkningen 1869 registrerade 8 procent företagare bland finländarna, medan 90 procent var arbetare. Bland utlänningarna var däremot

---

fler än det fanns lediga platser. Hederlighet var ett krav, eftersom en sotare blev tvungen att röra sig i kundernas lägenheter. Ett annat var en god hälsa eftersom en sotare inte kan klä på sig så att han klarar sig bra ute då han ska röra sig inne i samma kläder. Naturligtvis måste man ha ett gott huvud, när man rörde sig på höga, mörka och hala tak. Jag skulle säga att sotarna måste vara elitindivider såsom i dag. Eftersom det kom fler än det fanns platser kunde skräet bemannas med goda män. [...] Jag har den uppfattningen att ryssarna såg det som självklart att en sotare var finländare.”

60. Pohjola, HSKM, RA, Helsingfors. ”Husen i Petersburg sotades i stor utsträckning av finländare. Arbetena ’köptes’, som man sade. Sotaren erlade först en viss summa för sotningsrätten och därefter kunde sotaren sota huset och få betalt enligt räkning.”

61. Lemmetyinen, intervju, HSKM, RA, Helsingfors. ”Naturligtvis hade sotarna kommit överens om att avtalen inte skulle sjunka alltför mycket”; Alpo Juntunen, ”Suomalaiset Pietaria nuohoamassa”, *Acta Botnica. Turun yliopiston pohjalaisen osakunnan vuosikirja 1972*, s. 110.

nästan hälften (48 procent) av totalt 23 utlänningar företagare, bland småborgarna 20 procent av totalt 64.

MÄSTARE OCH ANDRA

Sotarmästarna var företagare och inga små herrar. Dal' beskrev dem (i Gottlunds kommenterade översättning till savolaxiska):

Jos tapaat sunnuntaina e.m. semmoisen Nokia-mestarin, niin on hään tuskin ensimmäisellä silmänkahteella ilmoittavansa – kenen kanssa teillä tässä on tekemistä. Hänen musta frakkinsa, ja kulta kellovitjansa, (ja talvella, hänen Siperian-nahkainen turkkinsa) saattaisi kyllä saaha sinua siihen uskoon, jotta on vähintäkin muka muuan kunnia-porvali, joka tässä seisoo eissäisi, ellei ouk muka joku viinavuokraaja (bränwinsförpaktare). Nokia-mestarin ammatista harvoim kyllä, pyhäpäivinä, tavataan käsihinsä merkkiä tästä hänen mustasta toimituksestaan joka on muka saalistavainen (indrächtig). Mestarit saavat palkkansa kustakin talosta, vieläpä kustaikin ruokakunnasta; ottavatkin päällensä, kontrahin kautta, toimittaaksensa piippujen puhistamista, kaikin paikoin, yksinkin isoimmissa Ruunun rakennoksissa; ja elättävät koko joukkokunnan näitä opin-poikiansa, ja oppilaisiansa, joita – jo tottuneet näihin suomalaisten raakoihin tapoihin (muistakaamme veikkoiset, jotta se on venäläinen kuin tässä puhuupi) ja heijän saitaiseen säästämisehen – hään pitää kovassa kurissa, ja syöttää kehnolla ruualla.⁶²

En bild av hur man såg på och framför allt hur man ville se på en typisk finländsk sotarmästare, eller varför inte typisk finländare, ger *Inkeris* nekrolog över sotarmästaren Salomon Pettinen (1844–1897),

62. VI. Dal', *Tsubontsy v Pitere* (1846). Här cit. enl. *Suomalainen* 1846: 14–15. ”Om du på söndagen träffar en sådan Sotar-mästare avslöjar han knappast vid första anblicken – med vem ni har att göra. Hans svarta frack med guldkedja (och på vintern hans sibiriska päls) kunde nog få dig att tro att det minst är en hedersborgare eller också en brännvinsförpaktare. I Sotar-mästarens yrke påträffar man sällan på hans händer tecken på hans mörka yrke som kantänka är indrächtig. Mästarna får betalt från varje hus, till och med från varje hushåll; de ätar sig genom kontrakt att ombesörja skorstensrensning, överallt, till och med i de största kronobyggnaderna; och livnär en hel skock av lärlingar och gesäller – och vana vid dessa finnas råa seder (vi måste minnas bröder, att det är en ryss som talar), som han i sitt vinstbegär – styr med hård disciplin och ger dålig mat.”

som snart avancerade till mästare och under sina senare år bland annat hade hand om sotningen av Anitjkovska palatset. Nekrologen betonade hans finska egenskaper:

Tarmokas, hywäsydäminen, ystäväallinen ja oikea kiwettynyt rehellisyys. Teeskentely, epäsuoruus, petos olivat asioita, jotka milloin tahansa saattoivat tämän suomalaisen perikuwan, rauhan miehen, salamoihin ja jyryyn. Sitä wastoin luotettava ystäwyys ja suoruus sai oikean ja hellän kohtelun hänen luonaan.⁶³

Pettinen var inte förtjust i det oroliga livet i Petersburg, men alltid redo att offra sig för det allmänna och en flitig tidningsläsare. Som så många andra finländare var hans mål att återvända till hemlandet.⁶⁴

I Wien hade sotarskräet ett eget hus i Leopoldstadt, som såldes 1683. Enligt en omstridd uppgift skulle ett hus ”Zum goldenen Rauchfang” på Rauchfangkehrergasse, en sidogata till Wiener Landtstrasse, ha tjänat som säte för skräet.⁶⁵ Restaurangen ”Zum weissen Rauchfangkehrer” i innerstaden gör i dag anspråk på att ha varit skräets samlingslokal. Huruvida Petersburgs finländska sotare hade en samlingslokal är inte känt, men gesällernas och lärlingarnas nöjen var betydligt enklare. Det sades att deras största nöje var att klä av sig sina svarta kläder, bada bastu, klä på sig en vit skjorta med krage och ge sig iväg för att promenera på Krestovskij-ön:

Krestovski on ilopaikka tämänlaatuisen rahvaan; siinä myöskin kukin katala raukka helpoittaa henkensä [...]. Talvisina aikoina heillä ei ook tatakään huvitusta, tarjona; ainoasti, harvoin kyllä, ehkä joutuuvat jollon kullon kumppalinsa (veikkojensa) kanssa Krasnin kapakkaan.⁶⁶

63. *Inkeri* 29/8 1897. ”Energisk, med ett gott hjärta, vänlig och en hederlighet grundlagd i sten. Hyckleri, omvägar, bedrägeri var beteenden som när som helst försatte detta mönster för en riktig finne och fredsman i blix och dunder. En pålitlig vänskap och ett okomplicerat uppträdande fick alltid ett rättframt bemötande av honom.”

64. *Inkeri* 29/8 1897, ”han sålde i hopp om att på ålderdomen flytta längre in i hemlandets famn, men Herren ville annorlunda”.

65. Spiesberger, *Die ”Schwarze Zunft” im Wandel der Zeiten*, s. 20.

66. VI. Dal’, *Tsubontsy v Pitere* (1846). Här cit. enl. *Suomalainen* 1846: 14–15. ”Krestovskij är den plats där detta slag av allmoge glädjer sig, ty där kan också en usel stackare lätta sitt liv [...]. På vintern står inte ens detta nöje dem till buds, endast kan de någon gång med sina kumpaner besöka Krasnij kabak.”

Intressant nog grundade skorstensfejarna den första och länge enda hjälpkassan bland petersburgsfinländarna. ”Suomalaisten Nuohojäsällien keskinäinen apuyhtiö Pietarissa” grundades 1881. Förklaringen måste vara att de finska sotarna var relativt många och dominerade sin bransch. Som kassans egentliga initiativtagare utpekades Peter Kondratjeff Makaroff, en ortodox inhysing som var född i Impilax 1853 och flyttat till Petersburg från Suistamo i slutet av 1860-talet. Han gick i sotarlära och blev gesäll, men övergav senare yrket. Makaroff (d. 12/2 1885) var gift två gånger med lutherska kvinnor från sin födelsesocken, 1877 med Margaretha Auvinen (*27/9 1845 Impilax, d. 12/10 1880 Petersburg) och 1880 med Maria Nissinen (*26/4 1845 Impilax, omgift 1890 i Petersburg med sotaren Emil Anton Hagstedt från Helsingfors). Med Nissinen hade Makaroff dottern Alexandra (*16/1 1885). Vid sin död vid bara 32 års ålder var han överraskande och ekumeniskt sedan några år kyrkotjänare vid den finska lutherska församlingen, en plats som han enligt nekrologen fyllt väl: ”Uskonoltaan wenäläinen, oli hän kuitenkin perki perehtynyt kirkkomme menoihin ja hartaasti seisoi hän kirkon owella wirsikirja kourassa weisaten yhdessä seurakunnan kanssa” (”Till tron ryss hade han dock gjort sig förtrogen med vårt kyrkobruk och stod andäktigt vid kyrkdörren med psalmboken i handen och sjöng tillsammans med församlingen”). När kassan grundades var Makaroff ännu sotargesäll och övertalade sina kamrater:

Tämän kiitettävän asian on kisälli Petter Makaroff näin pitkälle saanut selittämällä kumppaneilleen asian tärkeydestä ja kehoittaen heitä kaikin mokomin semmoista kassaa perustamaan ja siihen säännöllisesti osaa ottamaan.⁶⁷

Kassan grundades vid ett möte med sotargesäller i finska församlingens kyrkoskola i början av november 1881. Man kom överens om huvud-

67. *Inkeri* 15/2 1885; Finska passexpeditionen Bad 15, p. 767, S:ta Maria församling i Petersburg I Aa:22, p. 1617, 1725, RA, Helsingfors; *Pietarin Wiikko-Sanommat* 13/11 1881. ”Denna berömliga sak har gesällen Petter Makaroff fått så här långt genom att förklara sakens vikt för sina kolleger och genom att uppmana dem att grunda kassan och regelbundet delta i verksamheten.”

principerna för kassans verksamhet och valde en interimistisk styrelse samt tre mästare som skulle verka som kassörer. De åtog sig samtidigt att regelbundet uppbära avgifterna av sina gesäller, synbarligen genom att dra av dem från lönen. Kassaböckerna förvarades hos Makaroff. Man beslutade vidare att hålla allmänt sotarmöte en gång om året och kallade enhälligt prosten Johan Öhqvist till ordförande för mötet.⁶⁸

De tre kassörerna var alla väletablerade sotarmästare. Michel Larsson Siitonen (*17/11 1826 Parikkala, d. 6/6 1887 Kexholm) kom till Petersburg 1847 och blev mästare omkring 1850. Elias Nathansson Seppäläinen (*1821 Valkeala, d. 14/2 1883 Petersburg) kom till Petersburg 1836 och var mästare åtminstone 1841. Johan Thomasson Liius (*3/2 1834 Valkjärvi, d. 3/1 1897 Petersburg) flyttade till staden 1857 och blev mästare senast 1864. Siitonen och Seppäläinen hade sålunda haft egna firmor i fyrtio år, Liius i tjugo. Till interimsstyrelsen hörde utöver Makaroff gesällerna Michel Eriksson Hämläinen (*14/9 1844 Säkijärvi, utfl. 9/6 1908 till Nurmes; i Petersburg sedan 1858), Johan Mattsson Parkkali (*8.5.1855 Hiitola, d. 24/12 1892 Petersburg; infl. 1872), Johan Pettersson Saukkonen (*12/6 1839 Parikkala, d. i okända öden omkr. 1897, infl. 1857), Tuomas Nokka och Michel Pulkkinen.⁶⁹

Interimsstyrelsen lämnade in ett stadgeförslag till inrikesministeriet som stadfäste stadgarna i maj 1882.⁷⁰ Kassans uppgift var att understöda medlemmar vid sjukdom, ge begravningshjälp åt medlemmars släktingar och utdela månatligt understöd till avlidna medlemmars änkor och minderåriga barn. Som ordinarie medlemmar antogs av styrelsen efter skriftlig eller muntlig ansökan sotargesäller i åldern 16–50 år; ansökan skulle åtföljas av intyg över hälсотillstånd. Medlemmarna betalade en inskrivningsavgift om 1 rubel och en månatlig avgift om 50 kopek. Under det första året kunde medlemmar inte få understöd, medan en medlem som betalat i femton år befriades från avgifter. Kassans kapital skulle placeras i räntebärande värdepapper i riksbanken.

68. *Pietarin Wiikko-Sanomat* 13/11 1881.

69. Nokka, evt. David Karlsson Nokka (*25/6 1841 Luumäki, kvar i Petersburg 1917, infl. 1857).

70. *Säännöt Suomalaisten Nuohoja-sällien keskinäiselle apuyhtiölle Pietarissa* (S.-Peterburg 1882); även publ. i *Pietarin Wiikko-Sanomat* 18/6 och 25/6 1882.

Endast gesäller kunde sålunda bli ordinarie medlemmar. Synbarligen med tanke på mästarna inrättades en kategori av hedersmedlemmar, som erlade samma avgifter som de ordinarie medlemmarna, men inte hade rätt till understöd. Understöden var av tre slag:

- understöd vid sjukdom utbetalades mot läkarintyg i högst två månader (50 kop/vecka för sjukhuspatienter, enligt prövning för övriga), dock inte till personer som insjuknat på grund av ”fördärligt levnadssätt”,
- begravningshjälp (20 rubel eller, om den avlidne saknade släktingar, begravning på kassans bekostnad),
- understöd till minderåriga barn (2 rubel/månad per barn).

Kassans angelägenheter handhades av ett allmänt möte, som var beslutfört om hälften av medlemmarna var närvarande, och en styrelse, som bestod av 12 ledamöter valda på ett år. Styrelsen utsåg inom sig direktor (”johtaja”), kassör och sekreterare, vilka liksom styrelsen i dess helhet arbetade utan arvode.

Det är svårt att säga vilka förebilder kassan kan ha haft. I Finland hade gesällföreningarna under skräväsandets tid haft kassor, så kallade lådor, som efter prövning gav understöd vid icke-självförvallad nöd. Efter näringsfrihetens införande tynade en del av kassorna bort och en del sammanslogs och ombildades till allmänna hantverkarkassor. I slutet av 1880-talet fanns ett drygt tiotal så kallade yrkeskassor kvar med närmare 700 medlemmar. De var vanligen kvarlevor av gamla kassor och medlemskapet var begränsat till ett visst yrke, vanligen något av de stora (snickare, skomakare eller skräddare) och oftast till en bestämd stad. Vid denna tid hade emellertid redan nya former av kassor blivit vanliga: fabrikkassor och allmänna hantverkar- och arbetarkassor. Omkring hälften av kassorna var sjuk- och begravningskassor, medan en del dessutom eller enbart var pensionskassor.⁷¹

---

71. *Arbetareförsäkringskommitténs betänkande I. Sjuk-, begravnings- och pensionskassor för arbetare och hantverkare i Finland. Statistisk undersökning av Aug. Hjelt, Helsingfors 1891, s. 13–18, tab I.*

Sotarkassan påminner närmast om de traditionella skråkassorna både genom begränsningen till gesäller i ett yrke och på grund av att mästarna uppträder som patroner. Några omedelbara förebilder i Finland kan kassan inte ha haft, eftersom storfurstendömet's sotare inte var organiserade på skråbas och dessutom var alltför få för att bära upp egna kassor. Inspirationen kan ha varit lokal, men den kan också ha kommit från Finland där man vid denna tid bildade många nya kassor. Att idén vann genklang just bland de finska sotargesällerna måste ändå bero på deras starka ställning inom yrket i Petersburg. En betydande del av mästarna och majoriteten av arbetarna var från Finland. Det fanns redan tidigare en samhörighetskänsla inom skrået, som ytterligare ökades av att majoriteten av de finska sotarna rekryterades från ett litet område i östra Finland.

Även om Makaroff var en drivande kraft är det uppenbart att sotarna haft hjälp med utformandet av stadgarna, uppenbarligen av kopisten vid passexpeditionen Julius Victor Fagerlund (*22/12 1846 Villmanstrand, d. 4/12 1891 Petersburg), som var ordförande för kassan efter Öhqvists död, åtminstone 1885, eventuellt redan tidigare. Han var aktiv också inom finska församlingen och Finska välgörenhetsföreningen, men en motivering till att han engagerade sig i sotarkassan kan ha varit att hans hustru Emilia Siitonen (*9/2 1853, utfl. 24/3 1892 Parikkala) var dotter till sotarmästaren Petter Siitonen som tillhörde sotarsläkten Siitonen från Parikkala.⁷²

När stadgarna insändes för stadfästelse undertecknades de av 183 presumtiva medlemmar och entusiasmen var stor. Ett år senare hade ivern tydligen minskat, ty av 150 medlemmar hade endast 64 betalat sina avgifter till fullo. Ett år senare uppgavs att totalantalet inskrivna medlemmar stigit till 191, men att endast 49 betalat medlemsavgiften till fullo, medan resten enligt en insändare hellre investerade sina besparingar på krogen. Uppgifterna om medlemsantalet tyder på en hög mobiliseringsgrad. Folkräkningen 1869 registrerade 14 finländska mästare och 162 anställda, år 1896 var 116 sotare inskrivna i finska församlingen och 5 i den svenska.

I kassans ledning ansåg man tydligen att mästarna bar en del av skulden för kassans motigheter. I maj 1883 anmodade Makaroff dem

---

72. *Inkeri* 11/1 1885, 6/12 1891.

att uppmana sina gesäller att samvetsgrannare betala in sina avgifter. Han krävde ett slags ”closed shop”, det vill säga att mästarna endast skulle anställa medlemmar i kassan.⁷³

Kassans svårigheter kom till synes då man i maj 1884 måste utlysa ett nytt möte eftersom det föregående inte varit beslutfört. Följande höst sammankallades ett möte för att diskutera en uteslutning av medlemmar som inte betalat sina avgifter för 1882–1884. Stadgarna (§ 10) möjliggjorde en uteslutning av medlemmar som inte betalat sina avgifter på 4 månader. I början av 1885 hölls ett ovanligt välbesökt möte som också inbringade 185 rubel i resterande medlemsavgifter (det vill säga för sammanlagt 370 månader). Det förefaller alltså som om kassan rensat ut passiva medlemmar och fortsatt med en mindre men aktivare medlemskår. Uppgifter om medlemsantal saknas dock efter 1884.⁷⁴

En orsak för medlemmarna att hålla fast vid kassan var att avgifterna enligt stadgarna inte återbetalades åt medlemmar som avgick eller uteslöts. Yrket var heller inte riskfritt och olyckor stämde till eftertanke. ”Gratisreklam” fick kassan då medlemmen, den 23-årige gesällen, landbondesonen Konstantin Pylvänäinen (*1862, d. 31/1 1885 Petersburg), som arbetat i branschen sedan 15 års ålder, avled efter ett fall då han rensade skorstenar i ett femvåningshus på Nikolajevskajagatan 32. Kassan betalade ut 20 rubel i begravningshjälp åt Pylvänäinens anhöriga.⁷⁵

Efter det första skedet är uppgifterna om kassan få. Makaroff verkade som sammankallare, eventuellt sekreterare, till sin död i februari 1885, varefter kassan 1885–1887 sammankallades av ”Oskar Lange”, synbarligen den tjugoårige ritaren Oskar Lager (*25/9 1865 Vichtis, d. 12/3 1911 Petersburg). Hur denne kommit med i verksamheten framgår inte. Åren 1887–1889 sammankallades möten av en icke namngiven ordförande, möjligen Fagerlund. Den sista kontinuerliga möteskallelsen jag påträffat är från våren 1891 och undertecknad av Anders Henriksson Heinonen (*13/6 1858 Pälkjärvi, d. 10/4 1912 Petersburg; infl. 1874).⁷⁶

---

73. *Inkeri* 11/5 1884; *Pietarin Wiikko-Sanomats* 6/5 1883.

74. *Inkeri* 18/5 och 30/11 1884, 11/1 1885.

75. *Inkeri* 8/2 1885.

76. Möteskallelser i *Inkeri* 7/2, 2/3, 13/4 och 30/11 1884, 5/1 och 20/12 1885, 4/4 och 16/5 1886, 20/2 och 17/7 1887, 5/8 och 30/12 1888, 14/4 1889, 26/4 1891.

Michael Siitonen verkade som skattmästare till sin död i juni 1887. Bytet av skattmästare förefaller inte ha avlöp helt smärtfritt, eftersom kassans medlemmar en månad efter Siitonens död sammankallades för att välja ny skattmästare och ge denne fullmakt att lyfta kassans tillgångar av Siitonens arvingar eller väcka åtal ifall medlen inte fanns kvar. Möjligen var det fråga om en fullmakt för alla eventualiteter. Juhana Siitonen annonserade vid samma tid och bad alla som hade oavslutade affärer med hans bror att ta kontakt.⁷⁷

Kassans aktivitet, åtminstone mötesaktiviteten, minskade med tiden. Mötena hölls till 1884 i kyrkoskolan, därefter några år i Finska Vägörehetsföreningens lokal och från och med 1887 tydligt hemma hos någon medlem. I början hölls möten rätt ofta, men sedan hölls två möten per år. Åren 1889 och 1891 hölls bara ett möte, 1890 tydligt inget alls. Det förefaller som om kassans aktivitet skulle ha minskat radikalt. Avsaknaden av publicerade möteskallelser under en lång tid efter 1891 innebar dock inte att den upphörde, men den fortlevde synbarligen under anspråkslösa former. Enligt stadgarna skulle beslut om upplösning fattas vid allmänt möte med 2/3 majoritet och kassans egendom användas ”hywää tarkoittawiin tarpeisiin” (”för goda ändamål”), men det finns inga uppgifter om att ett sådant möte hållits. Ströppgifter från tiden före första världskriget anger att kassan fanns kvar. I samband med kyrkans 100-årsjubileum nämndes att det i församlingen fanns olika föreningar, bland annat ”nuohoojainyhdistys”.⁷⁸

En skribent klagade 1910 över att *Inkeri* skrev för litet om arbetarnas förhållanden. Det fanns finländare inom nästan alla hantverksyrken och nästan alla Petersburgs sotare var finländare: ”toiminnastaan ei ole ollut julkisuudessa minkäänlaista selostusta” (”det har i offentligheten inte givits någon som helst redogörelse för deras verksamhet”).⁷⁹

Kassan annonserade dock om sina möten i tidningarna.⁸⁰ Alla var inte nöjda med denna stillsamma sociala verksamhet. I den radikaliserade stämningen i början av 1906 krävde signaturen ”Pekka Kowapää” att också sotarna borda vakna och organisera sig fackligt:

77. *Inkeri* 11/6, 17/7 och 25/9 1887.

78. *Uusi Suometar* 15/12 1904.

79. Sign ”Jutustaja”, *Inkeri* 13/10 1910.

80. *Neva* 1/1910.

Tahtoisin lausua jonkun sanan nuohoja-ammattilaisille, towerielleni. Miksi me nukumme, emmekä järjestä olojamme ja etujamme walmooaan? Jos me nukumme, niin tulee joku mustempi meitä ja tahrrii niin ettei saippuallakaan puhdasta saa! Onhan nyt heräämisen aika kaikkialla, kaikki järjestyvät ja pohtiwat omia asioitansa. Meidän ammattikunta waan nukkuu. Emme tiedä muuta kuin juoksemme päiwät pitkät kowia kiwikatuja, joka on raskas tehtävä ammattimme ohella. Eikö olisi jo paras aika ruweta tosi tarmolla liittymään yhteen asemaamme parantamaan ja katsomaan tietä edistykseen, niin aineelliselta kuin henkiseltäkin puolelta. Sen saamme aikaan, kun yhteisin woimin työhön ryhdymme. Jo on kyllin nokea niety toiwottomuudessa omaan itsemme nähden.⁸¹

Skribenten kan ha haft sotarna i Helsingfors i tankarna. De hade en fackavdelning åtminstone 1903. Enligt en uppgift grundades en sotarfackförening i Petersburg 1917.⁸²

Man kan anta att kassan efter den första entusiasmen vilade på en relativt smal medlemsbas, vilket innebar en risk för likviditetssvårigheter. Det ställdes stora krav på kassan. Grundarna avled, Makaroff 1885 och Fagerlund 1891. Av de tre mästare som valdes till skattmästare var endast Liius i livet 1891. Liksom arbetarkassorna i Finland vid samma tid var sotarkassan sannolikt beroende av stöd från ståndspersoner och mästare.

Trots allt utgör kassan ett imponerande tecken på kårandan bland Petersburgs finländska sotare. Det dröjde ett tiotal år innan personalen vid Finska järnvägen, Finska ångfartygsbolaget och passexpeditionen grundade hjälpkassor. I dessa fall kunde personalen, som åtminstone till en del bestod av personer högre upp på den sociala skalan än gesäl-

---

81. Sign. "Pekka Kowapää", *Uusi Inkeri* 14/3 1906. "Jag skulle vilja yttra några ord till mina sotarkolleger, mina kamrater. Varför sover vi, underlåter att ordna våra förhållanden och bevaka våra intressen? Om vi sover kommer någon ännu svartare än vi och svärtar så att inte ens två kan få oss rena! Nu är det ju uppvaknandets tid överallt, alla organiserar sig och dryftar sina angelägenheter. Vårt skrå bara sover. Vi känner inget annat än att gå på hårda stengator som en ytterligare börda. Skulle det inte vara bäst att sluta oss samman för att förbättra vår ställning och söka vägen till framsteg såväl på den materiella som på den andliga sidan. Det får vi till stånd bara vi tar itu med arbete med förenade krafter. Vi har redan svalt tillräckligt med sot i förtvivlan över oss själva."

82. *Työmies* 9/2 1903; Juntunen, "Suomalaiset Pietaria nuohoamassa", s. 112.

ler, räkna med stöd från arbetsgivaren. Bland Petersburgs finländska hantverkare uppstod följande organiseringsförsök först vid sekelskiftet då skomakare och skräddare – och enligt en uppgift även sotare – under andra tecken försökte grunda fackföreningar.

Sotaryrket hörde till dem där finländarna stod starka ända fram till revolutionen. Som ett slags återklang fanns det i Åbo efter revolutionen ett antal tidigare sotare från Petersburg, bland dem den tidigare kejsarliga hovskorstensfejaren Pekka Hämäläinen.⁸³ De finska sotarna i Petersburg omgav sig inte med ett likadant kulturgods som sina kolleger på kontinenten, men deras fasta sammanhållning och demonstrativa hederlighet kanske fyllde samma funktion.

Bildkällor

s. 325 Max Engman, *Pietarinsuomalaiset*, Helsinki: WSOY 2004

s. 337 K.H. Strange, *The Climbing Boys. A Study of Sweeps' Apprentices 1773–1875*, London/New York: Allison & Busby 1982

---

83. *Uusi Aura*, odat. klipp; Juntunen, "Suomalaiset Pietaria nuohoamassa", s. 112.

Natur och nation

Om Runebergs republikanska nationalsång

DÅ DEN SJÄLVSTÄNDIGA STATEN Finland uppstod år 1917, hade Finland som nation redan i sju decennier ägt sin nationalsång, Johan Ludvig Runebergs "Vårt land". Den hade vid studentkårens vårfest på Gumtäkts äng den 13 maj 1848 sjungits med jublande entusiasm av festens deltagare och en stor publik. Sången erövrade därmed sin position som Finlands nationalsång. Året var ju de många europeiska revolutionernas år! Än i dag behåller nationalsången sin ställning som nationens symbol. Men denna har tidvis mött och kommer också i framtiden att både möta gensvar och väcka kritik, beroende på de politiska förhållanden, som just då påverkar tolkningarna av skaldens text.

Det är inget att förundra sig över att en senare tids bruk av en äldre symbol kan ge denna en innebörd som avviker från, ja, ibland rentav medvetet omtolkar det ursprungliga symbolvärdet och tillskriver texten en betydelse den aldrig haft. Vår redan över 170-åriga nationalsång har också i olika historiska skeden begagnats i olika avsikter. De har inte alla varit ädla eller ens politiskt förståndiga. Somliga har varit nödtvungna. Så kommer det också att fortgå. Men det är skada om sångens historia glöms, eftersom det ligger i den politiska symbolens natur att den tar sin kraft ur sin ursprungliga historiska användning. Därför är det också på sin plats att så noggrant som möjligt studera omständigheterna kring symbolens tillkomst för att inse vilka värderingar vår nationalsång ursprungligen bar på.

I den här essän kommer jag att dröja vid nationalsången "Vårt lands" uppkomst: dess plats i 1800-talets ideologiska kamp mellan *monarkisk* makt och *republikanskt* medborgarinflytande. Den motsättningen förstods då, i mitten av 1800-talet, menar jag, ofta ungefär så som vi

i dag ser motsättningen mellan de politiska fenomenen *diktatur* och *demokrati*. Parallellen mellan de två begreppsparen förstås kanske lättast om man pekar på en iakttagelse, som för Runebergs samtid och honom själv var ett centralt intellektuellt och politiskt intresse: nämligen tankebryggan mellan begreppen *natur* och *nation*. Namnen för dessa två begrepp är ju härledda ur latinets ord ”natio”, det vill säga ”födelse”, och det är ingen tillfällighet. Som många av upplysningens samhällsfilosofer, framför allt Montesquieu (1689–1755) och Rousseau (1712–1778) påpekade, bestämdes nationens liv, möjligheter, målsättningar, värderingar och kulturella särart av den fysiska verklighet, naturen, till vilken denna nation fötts. Tanken ter sig för oss sekulär, men kunde då ofta få en panteistisk färg – så som ofta är fallet hos Runeberg. Det förklarar nationalismens drag av religiös väckelse. Men oavsett om man godtar detta religiösa synsätt eller inte, blir fosterlandet för det nationella kollektivet ett socialt förpliktande objekt.

Hos de båda nyssnämnda upplysningstänkarna framstår varje enväldshärskare därför som en despotisk usurpator av folkets naturliga självständighet och ansvar. Monarkin är som envælde ett brott mot naturens egen ordning. Inte våldets övermakt utan de myndiga medborgarnas egna gemensamt fattade beslut ”på torget i Genève” var för dessa tänkare den naturliga ordningen. Det skulle visa sig både i det nordamerikanska frihetskriget och i den franska revolutionen 1789 att det skulle krävas både våld och blod för att återställa den förmodade naturliga ordningen.

Konkret kommer jag här att granska hur Runebergs ”Vårt land” måste förstås inplacerad i det politisk-ideologiska spänningsfält mellan monarkiskt, respektive medborgerligt, republikanskt styrelseskick som redan färgade opinionerna i hela den västerländska politiska sfären kring den tid då nationalsångens ord kom till år 1846 och två år senare, då ”Vårt land” i Fredrik Pacius tonsättning av studenter och publik sjöngs till Finlands nationalsång.

De tidigare upplysningsmännens efterföljare, kulturfilosofen och folkloristen Johann Gottfried Herder (1744–1803) såg i folkdiktningen och folkkulturen, och även i skönlitteraturen, uttryck för nationens utveckling av sin specifika identitet. Herder var som bekant också den hyllade utgivaren av den epokgörande antologin *Volkslieder I–II* (1778 och 1779). Verket innehöll olika nationers folksånger och också

VÄRT LAND.

Andante maestoso. *espress.*

SÅNG.

Vårt land, vårt land, vårt fosterland! Lyd högt o dyra ord! Ej
 Vårt land är fattigt, skall så bli, för den som guld begär. En
 O land! du tusen sjöars land, der säng och trohet byggt, Der
 Din blomning stuter än i knopp, skall mogna ur sitt bärg; Se,

Högsluttigt och kraftigt.

PIANO. *f*

FORTE.

fz *dimin.* *fz* *dimin.* *f*

lyfts en höjd mot himlens rand, ej sänks en dal, ej sköljs en strand, mer
 från ting får oss stolt förbi; men det ta landet älska vi, för
 tillvets hat oss gett en strand, vår lömlöds land, vår framtidens land, var
 ur vår kärlek skall gå opp ditt ljus, din glans, din höjd, ditt hopp, och

trancha

fz *dimin.* *fz* *dimin.* *crac.* *f*

För Karlröster.

Maestoso *espress.* *fz* *dim.*

2 Ten:

2 Bas:

Vårt land vårt land vårt fosterland! Lyd högt o dyra ord! Ej lyfts en höjd

Nottryck av Fredrik Pacius "Vårt land" från maj 1848. Helsingfors, F. Tengström 1848.

några prov på konstpoesi som utgivaren funnit nationellt präglad eller präglande – bland annat utdrag ur Shakespeare. Herders verk blev mer känt under den titel det fick i den postuma utgåvan av år 1807 som lästes ”överallt”: *Stimmen der Völker in Liedern*. Men redan i sin tidiga version hade verket gjort starkt intryck på den månglärde universitetsbibliotekarien och professorn Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) vid Åbo akademi. Han hade också gett de första impulserna till insamlingen av den finska folkdiktningen, som ju också Topelius d.ä. visade ett så intensivt intresse för. Det levde kvar då våra nationella stormän, Lönnrot, Runeberg och Snellman, studerade där på 1820-talet.

Herder var djupt intresserad av människans sociala liv och kulturformer som ju utvecklade nationen och skänkte den en egen identitet. Han var ju också den som gav upphov till den vackra metaforen om nationernas röster, som stämmorna i en mänskighetens harmoniska kör. Nationerna var för honom den varierade grogrunden för vår mänsklighet, som människan var fri att utan aggressioner närma sig praktiskt och berikande. Hos Herder innebar nationalitetsidéen ett hopp om gott mänskligt samförstånd inom nationerna och mellan dem.

Men nationalitetsidéen hade i händerna på den trettio år yngre och dogmatiska anhängaren av den tyska filosofiska idealismen, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), fått en helt annorlunda utformning. Om Herders idé var ”mänskighetens harmoni”, var Hegels ”nationens hegemoni”.

Man kan förenklande säga att de som under 1800-talet här i Norden fångats av nationalitetsidéen hade att välja mellan två filosofiska slutledningsmetoder som var mycket olika varandra: dels Herders praktiska och empiriska tänkesätt som inspirerade Runeberg och Lönnrot, dels den filosofiska idealismen, som vägledde Snellman. I hans fall tycks dock ”absolut hegemoni” mer likna ett axiom än en slutsats. Det var fixeringen vid den idealistiska filosofin som lade grunden till Snellmans nationalitetsuppfattning. Det var också den hegelianska nationalismen som firade triumfer i Europas diktaturstater under 1900-talet och också här hos oss i den socialt och kulturellt fördomsfulla ”första republiken”. Samma slags nationalism frodas i dag i de ”sannfinländska” partierna eller grupperna. Vad de nu vill kalla sig.

BORGÅ LANTDAG 1809

Då den ryske tsaren Alexander I utan föregående krigsförklaring 1808 sände sina trupper in över Sveriges gräns och i mars 1809 ockuperat stora delar av det svenska riket, bland annat hela Finland, sammankallade han, flera månader före fredsslutet i Fredrikshamn 1809, ett kollegium av finländska personer – i de flesta fall medlemmar av den svenska ståndsriksdagen – till ett möte som han kallade ”Borgå lantdag”. Mötet skulle besluta om hur förhållandena i Finland nu skulle ordnas. Gud hade, så som Alexander själv framställde saken, lagt Finlands öde i hans händer. Vid lantdagens avslutning hade han på franska yttrat de berömda ord som har översatts så här: ”Jag har höjt Eder bland nationernas antal.”

Den unge kejsaren, som ju senare ägnade sig åt religiöst grubbel, kunde möjligen själv till hälften tro på att han var ute i gudomligt ärende, eftersom han då ännu odlade ett visst politiskt svärmeri för de i princip liberala och demokratiska samhällsideal, som han genom sin politiskt statslärd, politiskt erfarne schweiziske informator Frédéric-César de La Harpe fått insikt i. Det vore inte mer än mänskligt, om den ryske tsaren trodde sig handla med gudomlig fullmakt. Ändå måste Alexander på ett intellektuellt plan ha förstätt det republikanska samhällets bärande politiska principer. Men erövraren följde inte dessa principer även om han fann det lämpligt att vagt hänvisa till ”nationen”. För den ryske tsarens favorit och högra hand, den högtintelligente statssekreteraren Michail Speranskij (1772–1839) kan nationalitetsidén däremot ha varit av ett ideologiskt mer uppriktigt slag. Det var kanske därför denne kloke och moderne rådgivare senare råkade i onåd hos sin monark. För Alexander själv var hans eget uppträdande som skapare av en nation vid ”Borgå lantdag” 1809 sannolikt endast en politiskt smart, men effektiv propagandistisk iscensättning av ett maktpolitiskt avgörande. Tsarens föregivna omsorg om den finska nationen var bara en maskering av det faktum att han 1807 – sedan han vid Friedland militärt besegrats av ”fransmännens kejsare” Napoleon, och vid det påföljande mötet med denne i Tilsit – bytte sida i de ledande europeiska stormakternas uppgörelse om herraväldet över världsdelen. Alexander bröt sin allians med Storbritannien och allierade sig nu med deras dittills gemensamma fiende, Napoleons

Frankrike. Därmed undvek han en fransk ockupation av S:t Petersburg. Men detta smått desperata drag innebar att Alexanders huvudstad nu sjövägen lätt kunde angripas av de till fiender förvandlade britterna. Tsaren måste alltså, för sin militära trygghets skull, besätta delar av konungariket Sverige, som kunde ge den brittiska flottan tillträde till Finska viken, där också den mäktiga fästningen Sveaborg kunde bli en given utgångspunkt för angrepp mot S:t Petersburg. Naturligtvis hade tsaren inget intresse för att i Borgå röra vid dessa realpolitiska omständigheter. Bättre var att uppträda som den ”finska nationens” befriare. Jämför beteendemönstret med det motsvarande vid militärkonflikten i Ukraina i dag!

Att studenterna vid Åbo akademi hade anledning att på 1820-talet visa besvikelse över Alexanders regim ligger i öppen dag. Åtgärdena mot deras favorit, docenten Arwidsson, var uppseendeväckande. Ett ännu mer talande förhållande var att kejsaren inte en gång på ett drygt decennium – och inte ens för syns skull – sammankallat lantdagen han låtsats skapa. Den hade för övrigt knappast kunnat utgöra något större hinder för kejsarens vilja. Uraktlåtenheten var inte i sig något lagbrott. Men den kunde uppfattas som en dryg demonstration av ren despoti. Och raden av Alexanders efterträdare underlät fram till 1863 att sammankalla lantdagen. Regeringsärendena bedrevs visserligen av finländska tjänstemän med yrkesskicklighet, men utan all form av undersätlig nationell representation. Till denna bild av autokratiskt styre hörde att pressens och litteraturens ideologiska och politiska uttrycksförmåga aktivt begränsades genom en vid 1820-talets början nervös censur. Ända sedan skalden Frans Michael Franzén flyttat över till Sverige hade på ett tag knappast någon modern poesi kring nationella, politiska och sociala motiv skrivits i Finland – däremot nog viktiga politiska essäer, bland annat av Runebergs svåger J.J. Tengström. Runeberg blev sedan under 1830-talet den diktare som väckte uppmärksamhet som författare till nationell och patriotisk poesi, med sina tre häften *Dikter*, med sina idyllepigram (bland dem ”Bonden Paavo”) och skildringar av folklivet i *Elgskyttarne* och andra enskilda episka dikter med sådana patriotiska försvarsmotiv som möter oss i dikterna ”Grafven i Perrho” och ”Molnets broder”. Att Runeberg också via tyskan översatte Vuk Karadzics *Serviska folksånger* visar att han, liksom Herder, såg folkdiktningen som en kanal för nationalkänslan

och som ett stöd för nationalitetsidén. I övrigt var det den finskspråkiga folkdiktningen som ända sedan den månglärde universitetsbibliotekarien och professorn Henrik Gabriel Porthans (1739–1804) dagar uppmärksammats vid Åbo akademi.

Man ska inte heller glömma att det nordamerikanska frihetskriget 1774–1783 och den franska revolutionen 1789 inte var många decennier avlägsna. De hade bägge i hela den västerländska världen utlöst en idéernas kamp mellan republiken som styrelseform ställd mot de dynastiska monarkierna.

Att Runeberg var klart medveten om denna polarisering framgår av ett manuskriptfragment. Det är tyvärr odaterat. Men det ger intrycket att Runebergs sympatier, åtminstone i det ögonblick då fragmentet tillkom, hyllade republiken i klar motsättning till furstemakten. Uppenbarligen med det nordamerikanska frihetskriget i tankarna, har han tecknat ner begynnelse raderna till en sedan aldrig av honom själv publicerad dikt:

Höj ditt stjernbaner mot skyn och svärma öfver hafven,
Böj förtryckarn för din fot och höj ur stoftet slafven
Var den nya verlden du, den gamla är begrafven

Detta är uppenbart en början till en uttalat republikansk dikt. Beträffande sin tro på folkets mognadsgrad och kapacitet att styra sig själv förefaller vår nationalskald inte heller tveksam. Det är rätt tydligt att Runeberg, när han skrev *Fänrik Ståls sägner I. En samling sånger* (1848), i sin fiktion om studenten som andäktigt lyssnar till fänrikens sägner, ger sig själv en motsvarande roll som den, vilken Elias Lönnrot redan tidigare och i verkligheten innehaft då han samlat in folksägner för sitt epos *Kalevala*. De båda vännerna gav alltså nationen var sin bok, bägge till synes diktade med folkets röst, och nedtecknade för hela nationen att läsa och känna igen sig i. Folklore och nationsbygge går hos Lönnrot och Runeberg hand i hand. Men nu är det dags att från denna bakgrundsteckning gå till 1840-talet och "Vårt land".

STUDENTERNAS POLITISKA VÅRFEST
FLORADAGEN DEN 13 MAJ 1848

Vid 1840-talets mitt och slut såg man här i Finland tydligt klyftan mellan vad den regimkritiska oppositionen i den akademiska världen ansåg *måste* sägas och vad som i Storfurstendömet *fick* sägas. Här stod mot varandra de liberala, republikanskt sinnade, utopistiska anhängarna av den medborgerliga nationalitetsidén och de konservativa, monarkistiskt realpolitiska anhängarna av unionen med det ryska kejsardömet. Publika uttalanden i klartext var sällsynta, eftersom sådana kunde få allvarliga konsekvenser.

Tilldragelserna på Gumtäkts äng 1848 förtjänar också att ses i ett nordiskt sammanhang. Festens strategi liknar mycket den som kunde ses i en del av de skandinavistiska studentmöten vilka under 1840-talets början hölls i Köpenhamn, Lund och Uppsala. Studentmötena hade haft en konkret inspirationskälla i Danmarks, Preussens och det tyska förbundets dynastiska konflikter om Schleswig och Holstein. Vid dessa möten hade ibland också, både i Danmark och i Sverige, den monarkiskt auktoritära makten ifrågasatts. Vid sångfester i den fria, skandinaviska naturen firade man inte bara studentnationernas utan också de skandinaviska folkens naturrättsliga frihet. Och det hände att ”finnar” (dock sällan finskspråkiga) inbjöds eller infann sig vid en del av dessa möten.

Som känt bevakades dessa nordiska studentfester av nervösa monarkiska regimer. Man ängslades för kravaller riktade mot monarkin, och militär stod i beredskap och ingrep också åtminstone vid ett studentmöte i Uppsala. Den dansk-tyska nationella konflikten berörde ju inte direkt studenterna i Helsingfors, men arrangörerna av Floradagens fest 1848 förefaller ha kopierat just de skandinaviska studentfesternas nationellt inspirerade demokratiska udd mot monarkismen, och för republikanska synsätt och ideologier.

Här stod Kejsarliga Alexanders Universitetets tjänsteförrättande vicekansler, generalmajoren Johan Mauritz Nordenstam, inför en minst sagt besvärlig situation, då studentkåren nu önskade arrangera den vårfest vid vilken stort utrymme skulle ges åt Runebergs två år tidigare skrivna nationalsång. Dittills hade sången publikt varit känd närmast bara i Borgå och för övrigt huvudsakligen bara inom vissa

Fest på Gumtåcks äng 13/5 1848.

studentnationer. Men vid en offentlig fest inför allmänheten kunde den befaras bli fröet till en öppen politisk konflikt med allvarsamma politiska följder. Motsättningen mellan den av nationalitetsidén intagna akademiska och politiska oppositionen och den kejsrerliga administrationen var radikal och kunde befaras bli revolutionär. Av bägge lägren krävdes alltså en viss diplomatisk smidighet för att göra en kompromiss möjlig.

Denna sistnämnda, närmast strategiska insikt har med rätta och med stor kraft framhållits av Matti Klinge.¹ På denna punkt tror jag det inte finns några motsättningar mellan våra bedömningar av det allmänna läge i vilket vår nationalsång "Vårt land" skrevs och gavs publik offentlighet. Skillnaden mellan våra olika bedömningar gäller innehållet, den politiska *avsikten* som Runeberg inlagt i sina ord, då han skrev "Vårt land".

Värfestens arrangörer, det vill säga studenternas företrädare, leddes av Runebergs sedan studentåren nära vän och trofaste beundrare, den för nationsbygget entusiastiske, skicklige vältalaren, docenten i historia

1. Matti Klinge, "Euroopan kumousvuosi ja suomalaisuuden synty", Laura Kolbe et al. (utg.), *Soi sana kultainen. Vårt land. Maamme-laulun viisitoista vuosikymmentä. Vår nationalsång 150 år*. Helsingfors: Universitetsförlaget 1998, s. 11–26.

Fredrik Cygnaeus, som detta läsår 1847–1848 också var tf. professor i ämnet. Efter veckor av förhandlingar under kalenderårets början hade han av universitetets nyss tillträdde nye vicekansler, generalmajoren Johan Mauritz Nordenstam, utverkat dennes tillstånd att genomföra vårfestens program.

Det hade knappast varit lätt. Men då vicekanslern i något skede av förhandlingarna inte bara godkände uppförandet av "Vårt land", utan också ställde Finska Gardets musikkår till förfogande, tycktes både vårfesten och uppförandet av "Vårt land" drabbas av en viss, politiskt delikat dubbeltydighet. Visserligen hade de unga studenterna, eldade av nationalitetsidéns demokratiska frihetsideal, fått sina önskemål om en nationell vårfest uppfyllda, men med en i det närmaste *belastande* råge av regimens tillmötesgåenden. I och med den militära musik-kårens deltagande fick nämligen den kejsrerliga administrationens engagemang samtidigt en högst konkret, både synlig och hörbar roll. Denna kejsrerliga pompa skulle naturligtvis dölja nationalsångens egentliga, nationalitetsmedvetna förkunnelse om *det finska folkets närhet till fosterlandets natur och dess påminnelse om nationens naturgivna rätt till en egen, fullt fri nationalstat*.

Besvikelsen över att de finländska ständerna inte sammankallats sedan 1809 kunde man förstås inte ens andas om vid vårfesten. Den motsättningen mellan studenternas demonstration och den kejsrerliga maktapparatusens faktiska repression blev genom regimens medverkan svår att avläsa. Vicekansler tycktes vilja kapa festen och ge den ett politiskt innehåll helt motsatt det budskap de patriotiskt och republikanskt influerade studentledarna hade avsett.

Viktigast var det naturligtvis för vicekanslern att inte låta några nationalistiska och republikanska tendenser komma till uttryck vid festen och i stället, genom olika förledande arrangemang, låta sången "Vårt land" få karaktären av ett jubel över den kejsrerliga byråkratin. Så skulle den på studenternas håll tilltänkta patriotiska och medborgerligt republikanska demonstrationen göras harmlös.

Att helt neka studenterna denna symboliska vårfest, kunde ju ha gett studentoppositionen ännu mer vind i seglen och kanhända vällat mer bekymmer för Nordenstam. Då nu festen däremot – efter det att man gallrat bort sådana betänkliga arrangemang som bland annat planen att bära en enkom för ändamålet redan sydd och broderad

fana i processionen till Gumtäkts äng – fått vicekanslerns och därmed regimens stöd, kunde den patriotiska, demokratiska och nationellt väckande sången tänkas bli ett förfelat oppositionellt slag i luften. Vårfesten skulle rentav i bästa fall kunna komma att uppfattas som en hyllning riktad just till kejsaren och hans välvilliga regim. Festen hanterades alltså av regimen som en uppföljning av erövrares Alexander I:s lyckade bluff att han skulle ha höjt oss ”bland nationernas antal” år 1809.

Med någon manipulation kunde alltså 1840-talets nationalistiska svallvåg tänkas vända sig till imperiets fördel, nämligen ifall Finlands ”autonomi” gavs en – som vicekanslern möjligen hoppades – i sak betydelslös förgyllning med en sångtext, som mest beskrev landets natur, och därför kantänka vore politiskt ofarlig.

EN KONTROVERSIELL TOLKNING AV ”VÅRT LAND”

Professor Matti Klinge saknar alltså inte argument för sin välkända och upprepade tes, att Runebergs ”Vårt land” ska förstås inte som ett uttryck för skaldens stöd till studenternas framtidsdrömmar utan tvärtom: som ingenting annat än skaldens uppmaning till studentgenerationen att hålla inne med sina oförnuftiga patriotiska känslor och nationsbyggande ambitioner. Klinge ser ”Vårt land” som en dämpande, antirevolutionär dikt.²

I mina ögon ter sig en sådan tolkning av nationalsångens innehåll ansträngd. Varken ordet ”kejsaren” eller personen själv uppträder över huvud taget i nationalsången. Däremot kan väl ingen uppmärksam läsare undvika att lägga märke till att personligt pronomen i tredje person pluralis flitigt upprepas i sångtexten: ”vi”, ”vårt”, ”våra” och ”oss”. Det är ”vi” som står för den nation som verkligen vill något, känner något och gör något: älskar, odlar sitt land och offerar sitt liv för det. Det är tydligt att nationen inte bara dyrkar fosterlandets skönhet utan bekänner sig tillhöra samma natur, ser sig vara född till medborgare i en nation som bildar, om inte en helt självständig stat, så dock barn av ”vårt” land. Varje läsning av ”Vårt land” som en bekännelse av lojalism mot kejsaren förefaller mig alltså djupt problematisk, och det på flera

2. Se framför allt Klinge, ”Euroopan kumousvuosi ja suomalaisuuden synty”, s. 11–25.

sätt. Jag har diskuterat en del av problemen med sådana tolkningar i en tidigare uppsats år 2002 vars innehåll jag inte här behöver upprepa.³ Nu och här ställer jag dock frågan om någon tolkning av texten i "Vårt land" som uppsåtligt monarkistisk rimligtvis alls kan tänkas träffa Runebergs intention med den enkla och starka nationalsång han skänkt vår nation.

Naturinslagen i "Vårt land" är uppenbart inte enbart estetiska. De estetiska intryck som prisas i dikten, har ju sitt konkreta komplement i framhävandet av fosterlandets betydelse som själva den naturgivna grunden för nationens såväl materiella som sociala och politiska levnadsvillkor, i vilka inte minst det folkliga, självuppförande försvaret mot yttre fiender framställs som förpliktande för det folk som lever av dess hävor – låt vara fattiga, men just därför desto mer dyrbara.

NATION OCH NATUR

På ett ideellt plan tycks både Lönnrot och Runeberg redan under sina tidiga studieår ha tagit till sig nationalitetsidén främst under intryck av bärande tankelinjer hos de natur- och kulturfilosofiska upplysningstänkarna. Den som i Runebergs nationalsång vill se en monarkist har inte många textställen att tillgå. I "Vårt land" finns inte ett enda sådant ställe. Både den dikten och *Fänrik Ståls sägner* har sitt oförnekliga förhärligande av den patriotiska försvarsstriden, vilken skalden ser som en storartad plikt och ett uttryck för nationens och folkets rätt att överleva. Även samhällets mäktige kan lära sig sann patriotism, men det förutsätter att de innesluter sig själva i sångens "vi", det vill säga nationen, och åtnjuter folkets förtroende.

Runeberg gjorde aldrig något försök att klä av naturen eller fosterlandet dess gudomlighet. Och i den mån folkets röst, "vi" i "Vårt land" behöver ett högre stöd, ligger detta inte i kungamakt utan i folket djupa förbundenhet med fosterlandets natur. Naturen får då en panteistisk – inte en rojalistisk – karaktär. Det är sant att Runeberg förhärligar försvarsstriden, men anfall, sådana som dikten "Grafven i

3. Se Johan Wrede, "Om 'inlevande förstående' vid litteraturhistorisk interpretation", René Gothóni (red.), *Att förstå inom humaniora*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2002, s. 189–214.

Perrho” talar om, utövas av fienden och Runeberg ser dessa närmast som brott mot mänskligheten.

En orsak till de för ett ordnat samhällsliv ständigt återkommande, irrationella våldshoten ligger väl i ett slags biologisk, medfödd eller atavistisk upplevelse av fara inför allt individen uppfattar som obekant och avvikande. Nationen, denna genom födelseortens miljö givna referensgrupp, måste också inom sig sammanjämka värderingar relaterade till mot landet eller nationen riktade yttre, fientliga hot, för att säkra sin överlevnad. Nationens frihet måste också i konstruktiva avseenden definieras av dess myndiga medborgares gemensamma politiska beslut (*res publica*) – inte av ”tyranniska”, monarkiska eller eljest egennyttiga och despotiska system.

Upplysningen förkastade alltså i medborgarrättens och mänskors rättens namn det slags auktoritära ledarskap som 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes i sin *Leviathan* (1651) hade satt sin tilltro till. Hos Hegel återkom de däremot.

NATION OCH PANTEISM

Runeberg förefaller som diktare ha varit övertygad om att Gud ingriper i historien. I en del av hans verk finner man klara antydningar om en panteistisk gudstro. I regel skapar hans fiktioner intrycket att individens solidaritet mot nationen är en etisk instinkt. Det betyder också att kontakten med det gudomliga i skaldens dikter är intuitiv, individuell och etisk, ibland också oberoende av alla kyrkliga auktoritetens läror. Det finns kontakt med gudomen i naturen och i den enskildes handlingar. Det ger hjältedöden dess religiösa dimension i Runebergs diktning. Det antas finnas *en* absolut etik, som ger en ”helig” kontakt mellan den enskildes eller inspirerade gruppers rådiga och solidariska handlingar. Sådana som nationen i ”Vårt land” utför med ”tanke, svärd och plog”.⁴

Visserligen kan ingen påstå att denna tankebyggnad vore fri från inre självmotsägelser. Naturen är sannerligen ingen idyll, och inget politiskt samhällssystem förefaller immunt mot förbrytelser och missbruk. Men

---

4. Jämför också t.ex. dikterna ”Kyrkan”, ”Sven Dufva”, ”Döbeln vid Jutas” och ”Bonden Paavo”.

av allt att döma var diktaren och naturälskaren Runeberg på ett tids- typiskt, mot den monarkiska auktoriteten kritiskt sätt, djupt övertygad om att upplysningstänkarnas kulturklimatologiska lära var i huvudsak riktig. Jag vill ändå tillägga att Runeberg inte var någon framstående teoretiker och som filosof var han oduglig. Men han byggde också på sina egna konkreta erfarenheter av den finska landsbygdens liv. Sympati, känsla, intuition och fantasi ledde honom i denna riktning.

Upplysningens idéer om nationell respektive medmänsklig solidaritet hade på en emotionell nivå nått Runeberg: Den enkla men mänskliga tanken "Vid graven hatar ingen mer" ligger alltså, i motsats till 1900- och 2000-talets talrika rasistiska förintelseprojekt, till grund för Runebergs medborgerliga patos. Nationen uppstår ur olika natur- givna topografiska och klimatologiska förhållanden. Det är dessa som i en demokrati av medborgarna kräver fysiskt och psykiskt *kultiverande* ansträngningar för nationens överlevnad. Nationalitetens idé, sådan Runeberg tycks ha fattat den, sökte öka medborgarnas delaktighet i kultur och samhälle. Han beskriver i sin litterära produktion gärna individernas möjligheter att inte bara ensamma utan också i samverkan berika olika dimensioner av kollektiva värden inte bara i krig utan också i kulturliv och moral. Men man kan inte säga att Runebergs diktning skulle bygga på en konsekvent samhällsfilosofisk teori. Hans filosofiska beläsenhet förefaller ha varit mycket obetydlig. Det var sannolikt mer genom litterära texter än genom filosofisk litteratur som tidens olika tankeimpulser nådde honom. Långt mer litade han på antingen litterära intryck eller sina egna upplevda erfarenheter. Han hade uppfattat bygdesamhället som ett socialt starkt sammanhållande kollektivt element, kraftigt nog att till exempel i kris och krig upphäva ständssamhällets segregation.

Så kunde han just på grund av sina personliga starkt positiva erfarenheter av det finska inlandsfolket, leverera sina tydliga litterära tolkningar av folkens och nationernas naturenligt funktionella kultur. Naturens hårdhet predestinerade Finlands folk till en inbördes, inte bara tolerant utan också rent spontant djupt solidarisk nation. Det är rätt klart att dessa idéer måste mötas av skepsis hos sådana samtida politiska aktörer, som liksom nationalfilosofen Snellman förankrat sin monolitiska nationalism i den hegelianska, tyska idealismens över allt praktiskt förnuft höjda men på maktinnehav stödda säkerhet.

RUNEBERGS BUDSKAP I "VÅRT LAND"

Det är inte särskilt svårt att se att Runebergs politiska budskap i "Vårt land" stod för egalitära och medborgerliga värden. Man måste bara först öppna ögonen för vår nationalsångs plats i dess samtida politisk-ideologiska kontext. I vår nationalsång är nationalitetsidén och dess grund i spontan och kollektiv medborgerlig samverkan centrala. Som ett rent språkligt aktstycke är nationalsångens argumentation utomordentligt tydlig och klar. Men den politisk-ideologiska situationen vid den tid då vår nationalsång kom till år 1846, och då den två år senare lanserades vid studenternas legendariska vårfest på Floradagen den 13 maj, var kritisk och dramatisk i hela Europa. Året 1848 framstår här som ett revolutionernas och upprorens år.

Av de unga arrangörerna krävdes både mod och förslagenhet. Vicekansler J.M. Nordenstam trodde sig kunna kapa den nationalistisk-demokratiska demonstrationen genom att visserligen tillåta festen, men kontrollera själva festarrangemangen och ge dessa en karaktär av kejsarhyllning. Gardesmusikkårens deltagande i festen talar för detta. Nordenstams avsikt bör ha varit att vrida "Vårt land", detta av nationalitetsidén hos Herder smidda medborgerliga vapen, ur studenternas händer. Denna den monarkiska regimens strategi hade ju varit Alexander I:s redan vid Borgå lantdag 1809. Med det smickrande och taktiskt väl valda, men i det aktuella läget då, ur konstitutionell synvinkel (som det senare visade sig) i fråga om medborgerligt inflytande innehållslösa nationalitetsargumentet kunde kejsaren hoppas att mentalt effektivt skilja Finland från Sverige.

Professor Klinge höll i sin uppsats från 1908 för sant att Runebergs avsikt med nationalsången inte alls, så som man ju i regel väntar sig av en nationalsång, gått ut på att patriotiskt stärka och entusiasmera nationen och medborgarna till ökade insatser för fosterlandet.⁵ Tvärtom tolkar min kollega där nationalsångens ord som en maning riktad både till festens arrangörer och till de av nationalitetsidén värmda studenterna att avstå från alla ostentativa patriotiska handlingar – detta alldeles oberoende av att Runeberg i nationalhymnen prisar handlingar, som enligt sångens egna ord alltid utförts av det finska folket. "Vårt

5. Klinge, "Euroopan kumousvuosi ja suomalaisuuden synty".

land” är definitivt inte en uppmaning att hålla mun och låta kejsaren sköta fosterlandets affärer. Som redan framgått, har Klinge i sitt för poesins verkningsmedel inte särskilt känsliga, men nog mellan raderna aktuella politiskt ”korrekta” tolkningsförsök, förbluffande nog hävdad att ”Vårt land” tar ställning *mot*, inte *för*, den republikanska nationsstat, som sången, såvitt jag kan se, uppenbart och helhjärtat stöder.

En maning till passivitet vore nog ett verkligen originellt drag i nationalsångernas genre. Men i sin tolkning av texten i ”Vårt land” ignorerar Klinge mycket som faktiskt sägs i den text han kommenterar. Hans tolkningshypotes bryter egendomligt mot diktens rätlinjiga – och som jag ser det uppenbart folkliga, och ”finska” nationalkänsla. Hypotesen förefaller vila på antagandet att Runebergs arbete på nationalsången skulle ha inletts som ett slags motattack mot studenternas alltför nationellt aktiva planer. Men så tycks inte vara fallet. Snarare kan man ställa frågan om det möjligen varit så, att själva tillkomsten av ”Vårt land” 1846 rentav varit ett av incitamenten till att arrangera vårfesten, då nu en så utomordentlig *folksång* förelåg.

Vad som säkert kan sägas är följande: För J.E. Strömborg uppgav Runeberg att texten till ”Vårt land” skrevs ”en vår i Kroksnäs” och man har funnit att det måste avse antingen våren 1845 eller 1846. Jag har i min bedömning i Svenska litteratursällskapets utgåva av Runebergs *Samlade skrifter* stannat vid våren och sommaren 1846. Men Runeberg kan redan 1845 ha fått impulsen att ägna sig åt att dikta en nationalsång, då han just precis av den då 23-årige docenten i sanskrit Herman Kellgren personligen fått dennes översättning av Vörösmartys ungerska nationalsång. Den hade då publicerats i kalendern *Necken*. Runeberg hade blivit entusiastisk över dikten och berömt den. Det rimmar inte helt med uppfattningen att skalden velat hålla tillbaka sina beundrande vänners politiska iver.

Två unga män, orientalisterna Herman Kellgren och den unge docenten i filosofi Robert Tengström hade också en viss signifikans som aktörer då det gäller ”Vårt land”. De medverkade till den första publiceringen av nationalsången i dess helhet.⁶ Bägge stod också,

---

6. Herman Kellgren var Robert Tengströms närmaste vän. Tengström var i sin tur son till Runebergs sväger J.J. Tengström, och kallade av den anledningen skalden för ”morbror”, och då Kellgren gifte sig med Robert Tengströms syster, Anna Sofia, blev också Kellgren och Tengström svägrar.

tillsammans med den 22-årige docenten i historia Karl Konstantin Tigerstedt, officiellt som redaktörer för kalendern *Fosterländskt Album III*. Mellan Runeberg och hans unga vänner fanns en överenskomst om att dessa skulle, såsom de första, få publicera texten till "Vårt land" i den nämnda kalendern. Publiceringen skulle ske före utgången av år 1846. Den 17 september 1846 hade Runeberg, hemma hos sig, till Robert Tengström överlämnat sitt manuskript till "Vårt land" för tryckning i *Fosterländskt Album III*. Men tryckningen fördröjdes till den grad⁷ att Runeberg, förtretad, lät trycka "Vårt land" med uteslutande av stroferna 4–7 i *Borgå Tidning* den 2 januari 1847. Han ville väl inte svika sitt löfte till de honom närstående redaktörerna att först få trycka (hela) dikten.

Sången uppfördes också vid Österbottniska studentavdelningens årsfest den 9 november 1846 till en melodi av Fredrik August Ehrström, och ännu en gång samma år, den 3 december vid Borgå stads 500-årsjubileum, då den sjöngs av en manskvartett till en balladmelodi som Runeberg själv skrivit. Den melodin är för övrigt inte dålig. Einojuhani Rautavaara ställde den framom Fredrik Pacius komposition.

Vår nationalsång "Vårt land" handlar om patriotisk hängivenhet för den nationella inre solidariteten som "högre klinga skall en gång" just i denna sång. Notera också skaldens talande val av titel! Den säger explicit att landet är *vårt*. Implicit betyder det att det inte är någon annans. Man kan också notera skaldens val av en innerlig naturkänsla klädd i enkla och distinkta ord, om landets skönhet och vardag, hans dröjande vid landets krig mot yttre angripare och hans associativa val av poetiska förebilder, där man lätt kan upptäcka allusioner till eller lån ur andra nationalsånger. Särskilt den schweiziske diktaren och filosofen Johann Kaspar Lavaters (1741–1801) "Die Natur in Schweizerland", publicerad i den patriotiska sångbok, *Schweizerlieder*, som vid 1760-talets slut utgavs i ett antal upplagor av Die Helwetische Gesellschaft, anger klart de politiska, naturrättsliga och republikanska antaganden som också analogt uttalas i "Vårt land". Låt mig här citera tre strofer ur "Die Natur in Schweizerland", där fäderneslandets natur är Guds gåva till varje schweizare, som den

7. I *Fosterländskt Album III* står sången tryckt på sidorna 118–120. Den lilla boken fastnade alltså i tryckeriet (kanske till någon del på grund av tryckeriets möjliga ängslan för censuren) och kom ut först följande år.

frie schweizaren återgäldar med sitt arbete. Gudsgåvan, fosterlandet, folkets frihet och arbetet, beskriver en tankekedja som helt sammanfaller med Runebergs syn på Finlands naturnära och outtröttliga folk i hans idyllepigram. Rent poetiskt och prosodiskt är likheten med "Vårt land" uppenbar:

Mein schön gebautes Vaterland
Wie seegn' ich dankbar dich!
Die alles baute, Gottes Hand,
Sie baut' es auch für mich!

-- -- --

Welch' Land ist diesem Lande gleich,
So ganz für uns gemacht?
So Fruchtbar und so Quellenreich,
so voll von Gottes Pracht!

-- -- --

Ja, freyer Schweizer, jeden Tag
Freu dich dein Vaterland!
Und Fremdling, schau, was sie vermag
Des Fleisses freye Hand!

Också uppbyggningen i Runebergs retoriska förkunnelse i "Vårt land" är ju den, att punkt för punkt peka på vad nationen gjort och vad denna i framtiden kommer att göra för fosterlandets mognad och lycka. Klings hypotes om nationalsångens verkliga innebörd och mening har som sagt varit den rakt motsatta. Nämligen att dikten uttalar övertygelsen att den unga generationen bör överlämna all samhällelig strävan till överheten. Då och först då, under undersåtarnas passivitet men under kejsarens övervakande hägn, ska Finland " mogna".

I själva verket lyder versraden i den avslutande strofen: "skall mogna ur sitt tvång", vilket ju är en helt annan sak. Och om nationens framtid nu ska lösa sig på naturlig väg – som när en blomma av sig själv slår ut – vad har kejsaren då alls att göra med den saken? De personer som faktiskt står i centrum av denna nationalsång är just "vi" som sjunger den, "vi" som med "vår kärlek" förvaltar "vårt land", fostrade i dess natur och i dess anda. I sången nämns också "våra fäder", som i oräkneliga strider försvarat landet. Och vad mer: den mening den sista strofen förkunnar, säger uttryckligen med vilket *medel* fosterlandet en gång

ska nå sin blomning. Det är ”vår kärlek”. Jag inser förstås att kärleken visst inte ska vara våldsäm, och jag ser inte heller att ”Vårt land” skulle propagera för ett militärt uppror, även om stridernas oräkneliga antal nämns i sången. Här är det fråga om nationellt medveten uppmuntran till mod. Men just därför är jag övertygad om att den elfte strofen av ”Vårt land” av rent språkliga skäl inte förmanar oss att lägga band på all medborgerlig aktivitet i stum förlitan på överheten. Ett sådant budskap går inte ihop med vad Runeberg tidigare skrivit om det naturnära finska folket och det land och den natur den Högste gett folket att bygga dess kultur och nationella blomstring på.

Ingenting av det tillgängliga källmaterialet antyder att Runeberg 1846 velat hålla tillbaka sina unga beundrare från sitt fosterländska projekt. Tvärtom ser det ut som om skalden inspirerats av de unga människans politiska företagsamhet, och på allt sätt, i samma nationella, mot den auktoritära kejsarliga statsledningen kritiska anda, velat stödja och främja deras arbete för att väcka en socialt bred och republikansk entusiasm för den finska nationen. För en sådan tolkning talar också det att Runeberg i slutet av år 1848 ställde ”Vårt land”, som nyss, på våren samma år bejublats av studenterna, såsom öppningsdikt inför de egentliga episka ”sångerna” i sin ”samling sånger” *Fänrik Ståls sägner I*. De ”sångerna” handlar ju mestadels om 1808–1809 års tappra försvarskrig mot Ryssland, som gör folket, de finska soldaterna och till och med de tappreste svenska officerarna heroiska, men uppenbarligen inte den ryske tsaren.

Runeberg var i regel en försiktig förkunnare, men då han gav ut *Fänrik Ståls sägner* var han djärv. Han väntade sig en skärpt censur och fick därför brått att publicera de dikter han skrivit för samlingen och lade till ”Vårt land” och tre redan tidigare publicerade dikter, ”Molnets broder”, ”Den döende krigaren” och ”Torpfflickan”, som någorlunda passade in i samlingen, för att fylla ut tryckarken.

”Vårt lands” status som nationalsång fastställdes förstås aldrig genom något samtida formellt dekret. Men sångens nationellt väckande roll manifesterades vid den legendariska värfesten på Gumtäkts äng Floradagen år 1848. Till avsikterna med denna fest hörde uppenbarligen de av nationalromantiken patriotiskt väckta studentledarnas önskan att genom att lansera ”Vårt land” som Finlands nationalhymn, väcka också den bredare allmänhetens patriotiska och republikanska

anda. Detta skedde alltså under år 1848, det år som runtom i Europa kännetecknades bland annat av de manifestationer mot autokratiska regimer och imperialistiskt förtryck som den akademiska ungdomen deltog i. Och här, liksom i hela Europa, hade denna oro sina rötter i Napoleonkrigen. Det gällde nationernas rätt, deras självständighet, deras frihet från imperialistiskt förtryck, och det gällde också frågan om de nationella staternas framtida fredliga samlevnad. De kan också ha hoppats på att utomlands, framför allt i Norden, profilera Finlands nationella och politiska identitet. Sångens text tycks ha delats ut av arrangörerna, tryckt på små florstunna pappersark på ungefär 8 x 8 cm – detta sannolikt för att sedan spridas vidare.

För mig ter sig grundtanken i Runebergs ”Vårt land” uppenbar, särskilt om man noterat de nationalistiska impulserna i hela Europa under mitten av 1840-talet. Orden till nationalsången kom till i den ofria stat som Storfurstendömet Finland var på 1840-talet. Landet hade för bara tre decennier sedan ofrivilligt blivit en del av den ryske tsarens imperium och upplevde ett slags nationell identitetskris. Ägde Finland verkligen en allmänt omfattad nationell identitet? Berömd är ju frasen som lagts i Adolf Ivar Arwidssons mun: ”Svenskar äro vi inte längre. Ryssar vilja vi icke bli. Låtom oss alltså vara finnar.” Nu är det osäkert om den frasen ursprungligen verkligen uttalats i något dokumenterat sammanhang, och i så fall av vem. Och hur skulle den identiteten i så fall publikt skapas? Officiellt hade en sådan identitet i varje fall utannonserats redan då Alexander i Borgå som ockupant poserade som nationens befriare. Det är inte helt olikt vad som i vår tid inträffat vid Vladimir Putins ockupation av delar av Ukraina, där ett slags folkomröstningar i efterhand fått fungera som legitimation för tillgreppet.

Det har redan framgått att den fullständiga texten till ”Vårt land” förelåg senast den 17 september 1846. Därför finns också den möjligheten att ”Vårt land” i själva verket varit ett bidragande incitament till att vårfesten över huvud taget började planeras. Man kan då inte, som Klinge gör, tolka sången som ett försök att tona ner nationalismen vid en redan inledd planering av en demonstration, byggd på den nationalsång han diktat. Rimligtvis har Runeberg aktivt delat festarrangörernas, sina släktingars och förtrogna vänners regimkritiska attityder. Robert Tengström skriver efter sitt Borgåbesök hos

Runeberg att han bett ”morbror” Runeberg att få bli den första att publicera dennes nationalsång. Det hade Runeberg, till Tengströms stora glädje, genast lovat.

Dessa reaktioner talar inte för att de berörda personerna skulle ha tolkat nationalsångens text som vare sig rökelse för kejsarmakten eller som en varning riktad till dem själva. Snarare sökte de unga männen föra ut Runebergs patriotiska och i princip republikanska budskap till allmänheten och uppmuntra till medborgerliga åskådningssätt. Därtill kommer att ordval, motiv, stoff, teman och den emotionella argumentationen i ”Vårt land” antyder att närheten till landets natur är det rättesnöre som egentligen ger nationen dess oförflyttliga rätt att själv gestalta sitt öde i en för den fria nationen gagnande riktning. Detta talar också för att ”Vårt land” rentav är tänkt att stödja drömmen om en republik, snarare än att vara ett votum för ett övervakat storfurstendöme i det ryska imperiet. Det kan inte uteslutas att just det ideologiska drag som vi kan kalla den ”republikanska” tendensen i vår nationalsång, starkast inspirerat Fredrik Cygnaeus och/eller andra företrädare för studenterna att ta upp planen på att exponera sången vid en fosterländsk vårfest.

DEN NÄSTAN FULLKOMLIGA FRAMGÅNGEN

Framgången för ”Vårt land” har varit enorm både hemma och i Norden. Fennomanin var ännu för ung för att störas av sångens språk. Tvärtom gjordes tidigt ett antal översättningsförsök, som dock i allmänhet föll på svårigheten att hantera stigande versfötter i finsk metrik och prosodi. Men sångens symbolvärde befestes av Pacius melodi och den legendariska vårfesten 1848.

I Sverige sjöngs ”Vårt land” ”nästan som en nationalsång”. Den minst tillfredsställda här hemma var, som man kanske också kunnat vänta sig, Johan Vilhelm Snellman. Motsättningarna mellan de två stormännen har på ett lysande sätt beskrivits av Pertti Lassila.⁸ Snellman recenserade Runebergs nationalsång i sitt *Litteraturblad för*

---

8. Pertti Lassila, *Runoilija ja rumpali. Luonnon, ihmisen ja isänmaan subteista suomalaisen kirjallisuuden romanttisessa perinteessä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2000, passim.

allmän medborgerlig bildning, och det skedde med ett oklädsamt naket förakt för *Fosterländskt Album III*. Anledningen var som vanligt – i den tyska idealistiska hegelianismens anda – filosofiskt och ideologiskt grundad. Om bidraget ”Vårt land” lät det bland annat så här:

Torfvan är icke fädernesland, trälens kamp mot hungern icke national-lif, spåren efter fiendens hästhofvar icke historie, längtan till torfvan icke patriotism. Hemsjukan finnes hos vilden, hos djuret. Englands son deremot bebor alla jordens länder och zoner. Torfvan, tillochmed så rik, så grön, som hans glada ö, binder honom icke. Han medför öfverallt medvetandet, att han tillhör England, han ser öfverallt dess flagga, känner öfverallt dess inflytande, hör och läser öfverallt dess språk. Han är fri; han bär fäderneslandet i sitt stolta hjerta.

Hvem kan då förvänas, att i Runeberg's sång icke lefver detta högre nationela lif? Den är en tung klagan, som döljer sig för sig sjelf. Man ser en fattig torpare smeka den svultna häst, som bidrager till hans föda, en blind tiggare klappa den grånade hund, som leder hans steg. Äfven dessa taflor äro fulla af poësi; men denna poësi är icke patriotismens. Dess förhoppning:

”Din blomning, sluten än i knopp,
Skall mogna ur sitt tvång”

är resignationens. Der finnes icke lifvets fullhet, såsom t. ex. i Englands:

”Rule Britannia, rule the wawes [sic!]
Britains never, never will be slaves!”⁹

Snellman tycks – trogen Hegels nationalfilosofi – inte ha kunnat godkänna något annat än sin filosofiske lärofaders absurda lära om nationalspråkets hegemoni. Och detta redan långt innan Alexander II:s trontillträde, då Snellmans inflytande drastiskt ökade. Bakom detta vilt rabulistiska och föga realistiska förslag ligger möjligen upphovsmannens obenägenhet att låta någon annan person spela första fiolen, men hans kritik vilar i varje fall formellt på statsfilosofiska grunder.

---

9. J.V. Snellman, recension av *Fosterländskt Album*, tredje häftet, i *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* 1847:6.

I sin artikel angriper Snellman för övrigt också sin andra väns och välgörares, Elias Lönnrots, litterära bidrag till albumet, en översättning av dennes företal till *Kanteletar*:

som afhandlar folksångens natur och åtskilnaden mellan denna och konstpoësin. Förf.s förkärlek för den förra leder honom här att jemförelsevis ringa akta den sednare, och det är ett medgifvande, då han säger, att bland de bildades sånger finnes ”en och annan af naturen ingifven skön sång.” Man har sålunda svårt att inse, hvartill bildningen skulle gagna en skald, gagna konstnären i allmänhet. Förstöres åter den sköna konsten genom bildningens fortgång, så beröfvas meniskan ett så omfattande gebit för sin andliga verksamhet, att både vetandets och handlingens verld deraf måste lida.

Man skulle också vid ett sådant sätt att se förhållandet komma att gifva den episka sången, folksången, obetingat företräde framför både lyriken och dramat. En sådan åsigt kan nu icke gerna bestå pröfning. I andens verld är icke det yppersta det som står naturen närmast utan det, som närmast öfverensstämmer med andens natur.¹⁰

Jag har citerat denna punkt i Snellmans anmälan så här utförligt för att den så tydligt visar den filosofiska tyska idealismens, idéernas hegelianska företrädares försvar av en ”högre” och ädlare nationalanda, som rör sig uteslutande på *idélivets* plan. Att avvisa flummighet är naturligtvis alltid för en klartänkt filosof i sin ordning. Men Snellman visar här ett förakt för det upplevda livets realitet – och massans enligt hans mening negligerbara intellektuella förmåga. Han diskvalificerar dessutom i princip all upplevelse och alla äkta känslor, ja all empirisk erfarenhet, som dock också de i förening med förståndet skänker människan insikt om frihet och tvång och känslor, som till exempel tacksamhet och lycka. Snellmans ensidiga försvar av ”idélivet” ignorerar erfarenheten av det levda livet och dess kvaliteter, vilka för en filosofisk idealist av hans art förefaller, åtminstone i den här citerade texten, negligerbara. Konflikten mellan Snellmans hegelianska, filosofiska idealism och Lönnrots och Runebergs av folksången och folk-kulturen väckta, upplevda entusiasm, avgör för Snellmans del saken. För den filosofiske idealisten och hegelianen Snellman är Lönnrots

---

10. Ibid.

och Runebergs entusiasm för upplevelsen av fosterlandets natur och historia, för folkets känsla av nationell solidaritet, endast filosofiskt haltlöst och ointressant.

Men denna ståndpunkt hindrar inte den självmedvetne idealisten Snellman att i sin recension hallucinera om ”taflor” som över huvud taget inte står att läsa i Runebergs ”Vårt land”. Idealiseringen av Snellman i den finska nationalismen har haft den lika ledsamma som ironiska effekten att man gjort en exkluderande och arrogant kulturell elitist, med föga förståelse för upplevelse, jämlikhet och mänskliga känslor och värden, till sin nationella idol.

Da professor Klinge i essäsamlingen *Suomen sinivalkoiset värit*¹¹ avbryter sitt citat ur denna ”Vårt lands” sista strof, sker det vid raden ”mogna ur sitt tvång”, just där Runeberg själv strax därpå deklarerar: ”se ur vår kärlek skall gå opp, ditt ljus, din glans [...]”. Det är synd att stympa sången på det sättet. Mer kärleksfullt republikansk och medborgerlig kan väl ingen nationalsång bli än just i de orden! Det ska medges att i finsk översättning är samma strof formulerad på ett betydligt svalare sätt: ”Sun kukoistukses kuorestaan / kerrankin puhkeaa”. Det behöver ju inte betyda mer än att blomningen ska ”slå ut i knopp”. Att skalden skriver ”mogna ur sitt tvång” säger ju dock något mer än så. Nämligen att ett tvång verkligen existerar. Och att byta ordet ”mogna” mot till exempel ”lösas” hade en uppmärksam censor knappast gillat. Det mognande Runeberg kan förmodas tänka på måste vara av ett politiskt, socialt och/eller kulturellt slag. Det gör att man i varje fall får räkna med mognandet som en medveten viljeakt, inte som ett passivt väntande på smulorna från överhetens bord.

Det som skedde på Gumtäkts äng 1848 var att vårfesten – mot vicekanslerns möjliga förhoppning att vända evenemanget till en seger för lojalismen gentemot kejsaren – i stället kom att bli en framgång för studenternas republikanska och patriotiska festprogram och därigenom också en underförstådd demonstration gentemot det socialt splittrade ståndssamhället och framför allt den dynastiska samhällsordningen. Vad Runebergs ”Vårt land” förkunnade var nationens rätt till en verklig, republikansk och demokratisk autonomi. Varje hypotes

---

11. Matti Klinge, *Suomen sinivalkoiset värit*, Helsinki: Otava 1981, s. 148.

om Runebergs kejsartrohet i "Vårt land" ter sig vid jämförelse med nationalsångens ord pressade. Tvärtom är naturbeskrivningen i sången ett uttryck för idén att det mellan fosterlandets natur och dess folk och kultur finns oupplösliga, naturliga – eller i en panteistisk natur immanenta – band och frihetsprinciper som tillfaller framför allt just det naturnära folket. Sådana åskådningssätt får ju på många ställen i Runebergs diktning uttryck, inte minst i idyllepigrammet om bonden Paavo, eller i dikten "Kyrkan", som handlar om gamlingen Ollis ensamma gudstjänst i naturen. Det är ett mot religionen vettande drag som i dag i lägre grad än för bara omkring sju decennier sedan förknippas med tanken på en nations öde.

Runebergs nästa steg på sin väg som nationalitetsidéns förkunnare, var att infoga "Vårt land" som inledningssång i manuskriptet till *Fänrik Ståls sägner I*. Till julen 1848 lotsade han den första delen av detta sitt politiskt mest betydelsefulla verk igenom censuren. En skärpning av den väntades nämligen, och skalden forcerade sitt arbete och beslutade i december 1848 ge ut en första del, bestående av de dikter som han dittills hunnit skapa för samlingen, kompletterad med tre redan tidigare, på 1830-talet tryckta och utgivna episka dikter. Med undantag för nationalsången och de tre dikterna tar verket formen av den åldrige fänrikens berättelser från 1808–1809 års krig. Dessa, säger sägnernas berättarfiktio, har skalden själv som ung student fått höra ur fänrikens – och därmed ur folkets – mun. Sägnerna handlar om den finska indelta arméns – enligt berättarens och återberättarens mening – heroiska motstånd mot den överlägsna ryska armén. Också den andra delen av Sägnerna blev i sitt lovprisande av de indelta finska och svenska soldaternas bragder 1808–1809 sensationell, och väckte förvissning om att det hos folket självt fanns en medfödd och ständigt levande nationalkänsla. Sann eller osann uppfattades den föreställningen som en självmedveten folkvilja, vilken vuxit fram genom nationens rötter dels i naturen själv, dels i dess religiösa men också i dess poetiska och musikaliska psykologiska transcendens.

I "Vårt land" sägs inget uttryckligt om nationens relation till det ryska imperiet. Men hoppet om en fullständig autonomi antyds på sin höjd i slutorden: "Och högre klinga skall en gång / vår fosterländska sång." Men de som 1848 sjöng med i den allmänna körsången (och som inte sällan påstås ha varit mer eller mindre berusade och därför

följaktligen omdömeslösa),¹² kan knappast ha undgått att känna sig delta i just den symbolhandling som sången själv beskriver: att tillhöra en verklig, självständig och medborgerlig nation. "Vårt land" handlar metapoetiskt om sig själv. Och just den unisona sångens betydelse för politisk och ideologisk sammanhållning är allmänt känd. Nationalsångens genre vilar på detta sociologiska och psykologiska faktum.

Runeberg knyter alltså i "Vårt land" an både till Herder och Lavater, då han i "vår fosterländska sång" låter hela den finländska nationen i första person pluralis sjunga med i denna sång, som är "vår" och mänsklighetens, men inte kejsarens. Det är ett lysande poetiskt prov på metapoesi och avslutningen består just i de sjungandes löfte till fosterlandet självt: "Din blomning, slutan än i knopp, / Skall mogna ur sitt tvång; / Se, ur vår kärlek skall gå opp / Ditt ljus, din glans, din fröjd ditt hopp. / Och högre klinga skall en gång / vår fosterländska sång."

"Vårt land" är en sång som då den skrevs profeterade om, eller agiterade för, att samla en nation. Ur denna synvinkel sett är det klart att sången innebar en utmaning mot såväl monarkins som imperiets grundprinciper. Monarken nämns inte med ett ord – men däremot riktar sig sången till "oss" som den uppmanar till inbördes solidaritet och fortsatt kamp mot en sträng natur och mot yttre fiender. Därmed kan sångens ord också anspela på sångstämmorna i Herders metaforiska, drömda bild av nationernas internationella världsomfattande kör, i vilken alla nationer en gång i framtiden harmoniskt mångstämmigt ska sjunga hela mänsklighetens lov. Alltså ingen uppmaning till att bygga konflikter, men inte heller någon underkastelse under ett imperialistiskt ok. Runebergs "Vårt land" är en sång till det naturgivna nationella, medborgerliga och ståndsöverskridande samhällets lov. Gemenskapskänslan gör sången till bärvåg för den politiska poesin.

---

12. Av det referat av festen på Gumtäkts äng Floradagen 1848, som professorn i Rysslands historia och statistik samt ryska språket och litteraturen, Jakov Groth, sände till rektor för universitetet i S:t Petersburg, Pjotr Alexandrovitj Pletnev, framgår på ett elegant och diskret sätt att vicekansler Nordenstam hyllades av studenterna på ett överdrivet entusiastiskt och rentav handgripligt sätt vid sitt farväl, då hans avskedsord dränktes i studenternas högljudda jubel och vicekanslern lyftes in i sin vagn vid avfärden från festen, men att han lyckades behålla attityden hos en triumfator. Å andra sidan behöver man inte betvivla riktigheten i de många vittnesmålen om att det också dracks kraftigt vid festen. Men det behöver inte betyda att studenterna saknat politisk insikt om vad som var i görningen.

Om än medborgarsamhället inte var politiskt realiserbart – än mindre realiserat – i storfurstendömet Finland, som saknade det mesta av den fria tankens, förstäelsens och jämlikhetens välsignelser, förmådde dikten "Vårt land" realisera hoppet om en möjlig förändring.

Initiativet till att ge den ohjälpligen dynastiskt styrda nationen en folksång kan Runeberg ha tagit på egen hand. Detta ska noteras, eftersom Runeberg är känd mer för att vara en känslans än en tankens apostel. Men republikens och nationalstatens idé fanns ju att ta på hyllan, i den politiska republikanska traditionen från upplysningen. Möjligen var Runeberg här inspirerad just av Herman Kellgrens översättning av Vörösmartys ungerska nationalsång, men framför allt av Johann Kaspar Lavaters nationalsång "Die Natur in Schweizerland" (1775), som han någonstans fått fatt i. Orden i sin egen nationalhymn har Runeberg vägt så, att samma tankeinhåll som hos Lavater är lätt att följa – så snart man bara fått syn på dess utgångspunkt: den i upplysningens statsfilosofi grundläggande tanken att nationens identitet är förankrad i fosterlandets natur.

Den före Floradagen 1848 närmast bara i skaldens hemstad Borgå och i huvudstadens studentnationer, och då främst bara till orden, kända folksången "Vårt land" lyfte för publiken fram föreställningen om folket och staten som en nation. Dessa var de egentliga bärarna av nationens historiska vilja att överleva och dess genom sekler förvärvade erfarenhet av kamp: "Här striddes våra fäders strid, med tanke, svärd och plog." Här uttrycks ett ideologiskt och samhällsfilosofiskt perspektiv, som väl närmast bör hänföras till upplysningens natur- och kulturklimatologiska politiska arv. Runebergs "Vårt land" är uppenbart inspirerad av den redan flera gånger nämnde Herders grundtanke, som titeln på hans berömda folkdiktsantologi *Stimmen der Völker in Liedern* alluderar på. Nämligen den, att alla världens språk kan liknas vid sångstämmorna i en hela mänsklighetens i framtiden harmoniska kör.

Bildkällor

- s. 363 Seija Lappalainen (red.), *Fredrik Pacius. Musiken som hemland. Kotimaana musiikki*, Helsingfors: SLS 2009
- s. 368 Museiverket, Helsingfors

Tor Eklöf

Magnus Pettersson

DIPLOMEKONOM TOR EKLÖF, HEDERSMEDLEM i Svenska litteratursällskapet i Finland samt tidigare kanslichef vid sällskapet, avled den 25 september 2016. Han var född i Borgå den 4 mars 1923.

Eklöf anställdes vid sällskapet som kamrerare 1965 av sällskapets dåvarande skattmästare, justitieminister J.O. Söderhjelm. Till kanslichef utsågs Eklöf 1967, då han efterträdde tidigare kanslichefen Kurt Reuter. Denna befattning innehade Eklöf fram till pensioneringen 1986.

Eklöf avlade diplomekonomexamen vid Handelshögskolan vid Åbo Akademi 1947. Samma år fick han anställning vid Finska cellulosa-föreningen. Åren 1950–64 tjänstgjorde han vid familjekoncernen Aug. Eklöf Ab i Borgå, där han var disponent för koncernens cellulosa-fabrik och vd för dess stuveri åren 1956–64 samt styrelseordförande för Tolkis Bil Ab 1954–64. Efter att Tampella Ab övertagit Aug. Eklöf Ab 1964 tog Eklöf för en kort tid anställning som ombudsman vid Svenska folkpartiet innan han övergick i SLS tjänst.

Då Eklöf utnämndes till kanslichefsbefattningen 1967 var professor P.O. Barck styrelsens ordförande. Senare samarbetade Eklöf med styrelseordförandena Torsten Steinby, Carl-Eric Thors och Lars Huldén, och efter J.O. Söderhjelm's tid som skattmästare, det vill säga ordförande för finansrådet, med skattmästarna Eric Bargum och Lars Palmén.

Eklöf var sekreterare och skattmästare för Delegationen för den svenska litteraturens främjande 1966–88, medlem i Vetenskapliga Samfundens Delegations styrelse 1970–71 och styrelsemedlem i Handlanden A.F. Lindstedts skolstiftelse 1969–85.

Till kanslichef Eklöfs uppgifter hörde att bereda och verkställa finansrådets och styrelsens ärenden och fungera som sekreterare för dessa organ, svara för sällskapets inklusive Svenska kulturfondens ekonomiska förvaltning och bokföring samt för publikationsverksam-

heten. Också avyttrandet av dödsbon som sällskapet erhållit genom testamenten, liksom prisnämnds- och årsfestarrangemangen låg på hans lott. Han skötte också förmedlingen av sällskapets inklusive Svenska kulturfondens hyresbostäder.

Sällskapets tidigare verkställande direktör Henry Wiklund, Tor Eklöfs efterträdare som sällskapets högsta tjänsteman, har i sin bok *Uppdraget som växte* beskrivit flera av de byggnadsprojekt och övriga projekt Tor Eklöf medverkade i för sällskapets och Svenska kulturfondens räkning. Bland dessa kan noteras uppförandet av Svenska Gården vid Tavastvägen 3–5 i Helsingfors, Fast. Ab Solberga i Esbo och det så kallade Kulturhuset vid Handelsplanen 23 i Vasa. Tor Eklöf medverkade till försäljningen av det lågt avkastande SLS-ägda bostadshuset Östra Allén 12 i Helsingfors, varefter de frigjorda medlen kunde omplaceras. Detta var en åtgärd som skulle komma att ha stor betydelse för sällskapets framtida ekonomi. Avyttringen av Elfvik gård i Esbo, som SLS erhållit genom ett testamentariskt förordnande, inföll också under Eklöfs tid.

Då Eklöf inträdde i sällskapets tjänst 1965 hade sällskapet fem anställda, två vid arkiven, en forskare och två vid kansliet. De sistnämnda var kanslichefen och kanslisten. Kansliet hade tidigare funnits hemma hos kanslichef Reuter, men flyttade i mitten av 1960-talet till de Vetenskapliga Samfundens Hus, det vill säga Ständerhuset, där sällskapet sedan början av 1930-talet hade hemortsrätt. Här fanns kansliet fram till 1988. Då Eklöf utnämndes till kanslichef 1967 anställdes fru Beatrice Eklöf som kanslist för ett år.

Vid kansliet gällde länge regeln att ”alla känner till allt och alla gör allt”, vilket kunde vara praktiskt och möjligt så länge omfattningen av verksamheten var blygsam, men på sikt var detta ohållbart. Från 1960-talet och fram till de första åren på 1980-talet sköttes sällskapets bokhållning i stort sett enligt samma principer som tillämpats sedan början av seklet. All bokföring fördes in manuellt i stora liggare. Tor Eklöf insåg emellertid snabbt att nya tider förutsatte nya metoder. Som den nyfikna optimist han var såg han de nya möjligheter den nya tekniken kunde medföra. Hur snabbt utvecklingen skedde kunde ändå varken han eller någon annan då förutse. Då de första stegen på den automatiska databehandlingens väg togs strax efter decennieskiftet 1980 tillkallade Eklöf utomstående expertis för att få råd

gällande automatiseringen av bokföringen. Det här var antagligen första gången som sällskapet såg sig tvunget att anlita utomstående – arvoderad – sakkunskap, berättade han långt senare, med en glimt i ögat. Tiderna hade förändrats. Principen att förtroendevalda sakkunniga i sällskapets många organ, ”för den goda sakens skull”, ställde upp utan arvode kunde plötsligt inte längre tillämpas då det gällde att anlita externa dataexperter! Denna nya erfarenhet mindes Eklöf långt senare som en både roande och lärorik episod.

Bland de personliga kontakter som Tor Eklöf etablerade inom tjänsten intog dipl.ing. Henrik Höijer (1893–1984) en särställning. De hade blivit bekanta 1967 då Tor blev disponent för gården Bostads Ab Aino vid Georgsgatan i Helsingfors, där den barnlöse ing. Höijer bodde. Eklöfs bemödanden, tillsammans med Föreningsbankens i Finland notariat, bidrog till att ing. Höijer i sitt testamente utsåg Svenska litteratursällskapet till universalmottagare av sina tillgångar. Den Höijerska donationen blev den största som sällskapet dittills mottagit och är i dag en av de stora fonderna inom sällskapet. Fondens uppgift är, enligt ing. Höijers stipulationer, att bevilja vetenskapliga pris, stipendier och understöd inom ämnesområdena teologi och kyrkohistoria, historia, svenska språket, miljövård och teknologi, inkluderande forskning kring och utvecklande av vindkraften.

Tor Eklöf arbetade genomgående med sällskapets bästa för ögonen. Hans ansvarskänsla och engagemang genomsyrade alla hans åtaganden. Hans goda humör, nyfikenhet och personliga humor satte sin prägel på arbetsmiljön. Han myntade begreppet ”ludimössan”, som för en utomstående kan te sig något gåtfullt, men som avsåg ett samlingsnamn för sällskapets inklusive Svenska kulturfondens gemensamt förvaltade fonder. Det välfunna och praktiska begreppet fortlevde inom sällskapet länge efter att han avgått med pension.

Efter sin pensionering vittnade Tor ofta om den goda och kamratliga andan vid kansliet. Då undertecknad hösten 1979 anställdes som assistent åt kanslichefen blev han under den första tiden en viktig mentor för den nyanställda ynglingen. Under våra gemensamma år rådde alltid en anda av förtroendefullt och gott samarbete.

Sina nio sista år bodde Eklöf i England hos sin dotter och hennes familj. Där kunde han utveckla sina konstnärliga intressen för teckning och målning och ägna sig åt trädgårdsskötsel.

Tor Eklöf kallades till hedersmedlem i Svenska litteratursällskapet 1986 i samband med sin pensionering.

En sann trotjänare vid Svenska litteratursällskapet i Finland har gått ur tiden. En längre intervju med Tor Eklöf från 2008 förvaras vid sällskapets arkiv. ¹²

Carl Erik Estlander

Henry Wiklund

KOMMERSERÅDET CARL ERIK "CE" ESTLANDER, litteratursällskapets skattmästare från våren 1991 till årsmötet 2000, avled den 15 januari 2016. Utan överdrift kan framhållas att Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) under nämnda tid upplevde sin dittills mest expansiva period. Den årliga allmännyttiga penninganvändningen i litteratursällskapet inklusive den av sällskapet förvaltade Svenska kulturfonden tredubblades, personalen nästan fördubblades, sällskapets fonderade kapital växte till Finlands största bland allmännyttiga föreningar och stiftelser, vartill SLS etablerade sig synligt i eget hus i samma kvarter som Finska Litteratursällskapet.

C. E. Estlander föddes den 22 februari 1927, avlade studentexamen vid Vasa svenska lyceum och utexaminerades som diplomekononom från Handelshögskolan vid Åbo Akademi. Största delen av hans yrkesverksamma liv inom utrikeshandel verkade han med adress i Helsingfors. Han pensionerades 1987 efter tre decennier i ledande ställning, därav närmare två årtionden som verkställande direktör vid expanderande Ab Axel von Knorrings tekniska byrå. Estlander var naturligt nog även verksam i olika branschorganisationer.

Yrkeslivets förpliktelser och en växande familj hindrade inte Ce Estlander att engagera sig för svenska frågor i centralstyrelsen för Svenska folkpartiet och i vissa kommunala uppdrag i huvudstaden. Pensioneringen vid 60 år gav nya möjligheter till engagemang i civilsamhället. Bland uppdragen som styrelseordförande märks Stiftelsen Blomsterfonden i Helsingfors, Stiftelsen Sedmigradskys småbarnsskola och Marias Asyl samt Svenska Klubben i Helsingfors. Han var förtroendevald i bland annat Samfundet Folkhälsan, Stiftelsen Lillesgården och föreningen Huumeambulanssi. Estlander kom även att verka som ordförande i direktionen för Riddarhuset.

I slutet av 1970-talet fotograferade herrskapet Estlander professor Jakob August Estlanders grav i Messina och sände sedan en beskriv-

ning till dennes barnbarn Gunvor Wallensköld på Stensböle gård i dåvarande Borgå landskommun. Försändelsen ledde till upprepade kontakter och även diskussion om herrgårdens kommande öde. Änkan Gunvor Wallensköld, född 1904, var angelägen om att bevara den finlandssvenska herrgårdskultur som gården var ett uttryck för. Hon fann att barnen inte hade beredskap att förvalta egendomen. Efter genomförda arvskiften och med Stor-Sarvlaks gård som förebild donerade Gunvor Wallensköld 1990 Stensböle gård till Svenska litteratursällskapet varvid fonden *Stensböle Minnen* stiftades i Svenska kulturfonden. Donationen med byggnader och samlingar, 671 hektar jordägor och 224 hektar vattenägor, skulle förvaltas av en särskild bestyrelse till vars ordförande donator utsåg Carl Erik Estlander. Därmed blev han förtroendevald inom sällskapet.

Vintern 1991, då Finland och dess bankväsende överskridit tröskeln mot en accelererande finansiell kris och börsen från och med 1989 backat tiotals procent – till vilket icke minst dåvarande mångbranschbolaget Nokia bidragit – reflekterades skeendet med dramatik i litteratursällskapets arbete. Dåvarande skattmästaren, som blivit i minoritet i finansrådet, beslutade att lämna uppdraget. Skeendet är beskrivet i boken *Uppdraget som växte* (SLS 786) och ska inte upprepas här. Sällskapet stod inför den ovanliga uppgiften att med kort varsel rekrytera en skattmästare.

Valet föll på C. E. Estlander, som var redo att engagera sig för den förening hans farfars far 1885 utsetts till första ordförande för. Vid årsmötet våren 1991 valdes Estlander till ledamot av styrelsen, som vid konstitueringen utsåg honom till skattmästare. Detta innebar ordförandeskap i finansrådet, vars övriga fyra ledamöter utses av årsmötet. Finansrådet tillkommer behörighet att besluta om kapitalets förvaltning – såväl fonderade medel som ska tjäna sällskapets ändamål som fondhelheten Svenska kulturfonden, som är en osjälvständig stiftelse ägd och förvaltd av Svenska litteratursällskapet. Kulturfonden har över tiden uppgått till ungefär fyra femtedelar av det totala fonderade kapitalet och sällskapet har sålunda ett brett ansvar som förvaltare i Svenskfinland.

Vid utgången av år 1990 beräknades marknadsvärdet på litteratursällskapets totala fonderade kapital efter två tunga börsår uppgå till ungefär 150 miljoner euro omräknat till penningvärdet i mitten av

2010-talet. Krisen efter den så kallade casinoekonomin skulle komma att påverka statsfinanserna, bankväsendet, den finska valutan, ett stigande antal företag och många privatpersoner. Ändrad reglering under åren omkring 1990 förnyade även perspektivet i förvaltningen av de allmännyttiga fonderna. Från att ha verkat inom en ööverstiglig nationsgräns blev perspektivet så småningom mera internationellt och hela världen tillgänglig även för det allmännyttiga fondväsendet. Samhället klarade krisen och en ny dynamik inträdde efter att Finland inkluderats i den internationella integrationen.

De förändrade betingelserna och icke minst Nokias omvandling och enastående framgångar under årtusendets sista år ställde också litteratursällskapets förtroendevalda inför stora beslut. Finansrådet strukturerade så småningom sitt arbete och övergick till att ha fyra gedigna möten per år och ett mera övergripande beslutsfattande. Dynamiken inom den verkställande kapitalförvaltningen flyttades allt mera till axeln skattmästare–verkställande ledning. Estlander blev en engagerad skattmästare som även kunde godta icke obetydliga risker. Nokias stigande marknadsvärde hade teoretiskt förutsatt betydande avyttringar redan i mitten av nittioalet, men företagna försäljningar var återhållsamma. Detta blev avgörande för de stora avyttringarna av aktier i Nokia, som under åren 1998–2000 översteg en halv miljard euro omräknat till penningvärdet i mitten av 2010-talet. Sällskapets totala omsättning – definierad som summan av köp och försäljning av placeringsobjekt – steg långt över det dubbla. Sällskapet beslutade att bredda sfären för placeringar till de svenska och brittiska börserna, att gå in i *private equity*, att med olika instrument skapa närvaro på mera avlägsna växande marknader. Skeendet är redovisat i detalj i ovan omtalade bok och behöver inte behandlas vidare här.

Skattmästare Estlander blev pådrivande då det gällde att dra försorg om säkerheten och funktionsdugligheten i organisationen av förvaltningen. Dels krävdes ny teknik för att hantera den tilltagande volymen och dynamiken samt adekvat redovisning för de förtroendevalda, dels såg han risken i beroendet av en persons ostörda arbetsförmåga, det vill säga verkställande direktören, som saknade ersättare på området för placeringar. Sällskapet fattade nämligen alla beslut rörande kapitaltalets förvaltning utan att ge utomstående förvaltarmandat. Sällskapet rekryterade en finansdirektör från IBM 1997 och två år senare

en disponent, som efter några månader blev fastighetschef, och en kamrer. Den förstnämnde tog hand om de informationsteknologiska lösningarna, ränteportföljen och vissa andra uppdrag, medan disponenten svarade för fastighetsförvaltningen. Kamreren svarade för sällskapets redovisningsfunktion. Alla rekryterade finns kvar i huset när detta skrivs 2017 – den förstnämnda som verkställande direktör.

Estlanders engagemang för sällskapet var starkt och då han efter sex år på nytt var i tur att avgå fyllde han 70 år några veckor före årsmötet. 70 år är tillämplig avgångsålder, men han vidtalades att fortsätta ytterligare en treårig mandatperiod, vilken som synes blev särskilt viktig för sällskapet-kulturfonden.

När C. E. Estlander trädde tillbaka som skattmästare vid årsmötet våren 2000 var litteratursällskapets substansvärde, som det kan heta i finansbranschen, Finlands högsta bland allmännyttiga stiftelser och fonder – över 9 miljarder mark, vilket omräknat till penningvärdet i mitten av 2010-talet är över 1,9 miljarder euro. År 1991 stod till Svenska kulturfondens disposition 11,8 miljoner mark eller ungefär 3 miljoner euro omräknat till penningvärdet i mitten av 2010-talet. År 2000 var motsvarande belopp, som intjänats under 1999, 48 miljoner mark, det vill säga över 10 miljoner euro i sagda penningvärde. I reala värden hade den årliga penninganvändningen för litteratursällskapets verksamhet fördubblats under Estlanders tid.

Senare hälften av 1990-talet med främst Nokias explosiva tillväxt i börsvärde och sällskapets sätt att med kontrollerad men inte oövertydlig risk tidslägga omplaceringarna lade grunden för en långsiktig finansiering av finlandssvensk kultur och vetenskap på en helt ny nivå. Penninganvändningen skulle de följande åren ytterligare växa väsentligt. Estlanders roll, hans orädda sätt att handla och förtroendefulla samarbete med den verkställande ledningen i ett allmännyttigt fondkonglomerat som omsatte rekordartade belopp, kan inte nog uppskattas. Detta förtroendemannaärv hade formen av oavlönad insats i vårt mångsidiga civilsamhälle. I sin egenskap av längst verk-samma ledamot i finansrådet uttalade minister Christoffer Taxell våren 2000 träffande rådets tack till avgående ordföranden Ce Estlander för uppnådda resultat och "för fast men vänlig ledning" av finansrådet. Carl Erik Estlander kallades till hedersledamot av Svenska litteratursällskapet vid årsmötet 2001.

Lars Huldén

Bengt Ablfors

LARS HULDÉN FÖDDES I JAKOBSTAD på Runebergsdagen 1926 och dog den 11 oktober nittio år senare i Helsingfors. Mellan dessa datum rymms ett liv och en verksamhet som är hisnande i sin mångsidighet; man får gå ända till 1800-talet och Topelius för att hitta något liknande. Universitetslärare och språkforskare. Litteraturvetare med siktet inställt på framför allt Bellman och Runeberg. Skönlitterär författare med lyrik, prosa och dramatik på repertoaren. Översättare från flera språk till en alltid lika välklingande svenska. Organisationsmänniska med uppdrag och poster i otaliga sammanhang; om vi begränsar oss till SLS så ser listan ut så här: styrelseledamot 1965–1992, sekreterare 1979–1983, ordförande 1983–1992, dessutom medlem av flera nämnder och kommittéer. Och därtill en ovanligt älskansvärd människa. Var ska man börja för att teckna ett ens tillnärmelsevis rättvisande porträtt?

Lars Huldén hade en unik förmåga att förena det akademiska och det folkliga. Också i sin forskning utgick han ofta från sina rötter i hembygden. När han 1952 lade fram sin avhandling pro gradu vid Uppsala universitet var ämnet ortnamnen i Munsala, och när han fem år senare disputerade i Helsingfors gällde det verbböjningen i Österbottens svenska folkmål. Ortnamn och dialekter förblev sedan de områden där han gjorde sina främsta vetenskapliga insatser. Ortnamnen drog ibland in honom i häftiga drabbningar med lokalpatriotiska amatörer, som inte ville finna sig i att många svenskösterbottniska namn har finskt ursprung. Då kunde den vänlige professorn bli nog så skarp i tonen; satiren var ett vapen han brukade mästerligt, i både kabaré och polemik.

Jag kom i närmare kontakt med Lars Huldén i styrelserna för Svenska Teatern och Lilla Teatern och i Finlands svenska författareförening, där han var ordförande 1972–1978. Han kunde sakligt och effektivt leda möten till beslut, och han var en suverän talare. Som konferencier vid författaruppläsningar var han ofta så mycket

spirituellare än de uppträdande kollegerna att publiken otåligt väntade på hans inlägg.

Han debuterade som poet år 1958 med *Dräpa näcken*, och ett fyrtiotal diktsamlingar senare kom den sista boken ut, lagom till hans 90-årsdag 2016. *Läsning för vandrare och andra* hette den. Också som lyriker förenade han högt och lågt, några diktsamlingar skrev han på sitt egentliga modersmål, Munsaladialekten, men då bifogade han vänligt en översättning till högsvenska för oss fåkunniga.

Det mesta av hans spontana poesi är fri, men han var också road av rimmade visor, av pastisch och klassiska versmått. Inte sällan strödde han in allusioner på äldre författare i sina dikter, över avstånden i tid kunde han mödolöst umgås med Stiernhielm, Wivallius eller Bellman. När han rörde sig på de markerna var det med osviktig formkänsla.

Han skrev om det som poeter brukar skriva om: kärleken, naturen, döden. Ibland skrev han också dikter om att dikta. Han tog livet på allvar, men till försöken (egna och andras) att i dikt beskriva livet förhöll han sig med ett leende. Hans poesi är alltid begriplig och tillgänglig, och vilken genre han än rörde sig i – promotionsdikter, psalmer, epitafier, kupletter – så bibehöll han sitt eget speciella tonfall; det går att känna igen en Huldéndikt hur än formerna växlar. Det gäller också hans översättningar, det må vara Shakespeare, Kalevala eller finska schlager; tolkningarna är trogna, men personliga. När han tog itu med Shakespeare, lyckades Shakespeare låta som Huldén.

År 1977 skrev vi tillsammans en musikal för Svenska Teatern, *Smugg-larkungen*, fritt byggd på Algot Niskas bravader. Lasse Mårtenson komponerade musiken, och pjäsen kom sedan att leva vidare, inte minst på sommarteatrarna. Åtta år senare skrev vi kantaten *Svep eller Den kulturella näringskedjan* för SLS 100-årsjubileum. Erik Bergman satte tonerna.

Att skriva i lag med Lasse var roligt, men det hade sina sidor. Jag kunde sitta en vecka och plita och påta ihop en text som jag sedan stolt visade för min arbetskamrat. Varpå han halade fram en längre, ofta också bättre text, som han hade svängt ihop i bussen på väg till mötet. Hans skicklighet gick det att stå ut med, men hans snabbhet och produktivitet kunde vara påfrestande. Så var ju många av hans dikter skrivna på tåg eller i transithallar, i brist på annan sysselsättning.

Under årens lopp kom vi också att skriva några dikter till varandra. När Lasse den 5 februari 1976 fyllde 50 gjorde jag ett försök att skildra hans enorma mångsidighet i ett poem, *Daktyler vid middagstiden*:

*I dag har jag ägnat en tanke åt döden
och en åt syntaxen i Skåldskaparmål
och en åt ett styrelsemöte på fredag
och en åt en jämmerlig uppsats (båhåja)
och en åt sju oskrivna visor till pjäsen
(näja, framåt kvällen har jag dem nog skrivna)
och en åt författarens ställning i Sovjet
och en åt var-står-jag-nu-riktigt-politiskt?-
och-när-ska-jag-männe-få-tid-att-fundera?
och en åt drillsnäppan som piper så vackert
och en åt författarens ställning i Finland
och en åt en danslåt som var ganska vanlig
i trakten och ofta blev spelad på dragspel
på sommaren fyrtiofyra och hösten ...*

*Det går ganska lätt att fundera och tänka
när solen står högt och man går här och plöjer.*

Lasses dikter och dråpliga skrönor gjorde honom till en inte bara respekterad utan också mycket läst och älskad författare. Han blev det svenska Finlands dejourerande nationalskald. ¹⁹⁷⁶

George C. Schoolfield

Clas Zilliacus

DEN 21 JULI AVLED GEORGE C. SCHOOLFIELD, hedersmedlem i Svenska litteratursällskapet, i sitt hem i New Haven i en ålder av nittio år. Professor i tysk och skandinavisk litteratur vid Yale University blev han 1969, efter en lärarbana som passerat många av den amerikanska östkustens främsta universitet. Särskilt under sitt dryga kvartssekel vid Yale blev han mentor för en hel generation av nordamerikanska skandinavier, och hela skandinavistkårens obestridda doyen.

Sin doktorsgrad avlade Schoolfield 1949 vid Princeton med en avhandling om musiker i tysk litteratur. Till hans särområden som forskare hörde flera tyska epoker och det senaste seklets nordiska litteratur. Sena böcker hade titlar som *Helsinki of the Czars* (1996) och *A Baedeker of Decadence* (2003). Ett långvarigt och genuint specialintresse utgjorde den finlandssvenska litteraturen. Av Schoolfields hand finns studier på engelska i bokformat över Södergran och Diktonius. Därtill kommer talrika introduktioner och översättningar, bland dessa en diger tolkningsvolym med dikter av Lars Huldén.

År 1998 utkom *A History of Finland's Literature*, en tegelsten på nästan niohundra sidor. Boken ingår i en serie voluminösa presentationer av nordiska litteraturer. Utgivare var Schoolfield och han behandlar där själv landets svenskspråkiga litteratur, som ägnas största delen av boken. Delen blev den svans som viftar på hunden, som han en gång uttryckte saken. Boken mottogs med åtskillig entusiasm, inte minst på finlandssvenskt håll.

Vid ett seminarium år 2000, ägnat den då nyutkomna *Finlands svenska litteraturhistoria* II (SLS), redogjorde Schoolfield för de utgångspunkter som väglett honom i arbetet med *A History of Finland's Literature*. Han måste räkna med att finlandssvensk litteratur var obekant för hans amerikanska målpublik och omgav därför författarskapen med mer hemvana jämförelser och paralleller ur en beläsenhet som i boken visar sig vara bottenlös. Sin metod kallade han att

skjuta med hagelbössor; några läsare träffas av en association, andra av en annan. Någon stimulerande rispa får alla. Så erfar vi i boken att Runeberg på en viss punkt har uppsökt samma motiv som Tennyson, Anders Cleve får framstå som en finlandssvensk Thomas Wolfe, och så vidare. Omtanken om målpubliken i Schoolfields litteraturhistoria har stimulerat också här. Den har vidgat ankdammen, gett den en utblick över horisonter som man sällan får syn på från ankdammar.

Postumt utkommer på ett brittiskt förlag hans sista arbete, en bok om Runar Schildt, som för Schoolfield torde ha varit den finlandssvenska prosans störste. Här är samma slag av kringssyn att förvänta som i litteraturhistorian. Vid ett symposium i Lovisa 1988, ägnat Schildts hundraårsminne, infattade han författaren i ett europeiskt sammanhang. Schildt fjärmades ur den gängse krets av misstänkta som lokal historieskrivning brukat omge honom med, och placerades in i ett bredare panorama befolkat av Ibsen och Bang och Rilke och Hofmannsthal och Keyserling och D'Annunzio och Scott Fitzgerald och, framom andra, Arthur Schnitzler. I Schoolfields läsning transponerar Schildt en wieneratmosfär till Helsingfors, *mutatis mutandis*. Schildts huvudstad ter sig mer energisk, mer rastlös än Wien, där man flanerar sävligare och hinner artikulera sina elakheter mer utstuderat.

Talrika uppmärksamheter kom George Schoolfield till del i många länder, icke minst i Finland. Han slogs till riddare av Finlands vita ros 1976 och kommendör av Finlands lejons orden 1989. Hedersmedlem i SLS blev han 1984 och hedersdoktor vid Helsingfors universitet 1990. År 1996 mottog han Svenska folkskolans vänners Hagforsmedalj och 2000 litteratursällskapets Tollanderska pris. Ingenting av detta rådde på hans framtoning, som förblev osvikligt anspråkslös. Han framhöll gärna att hans ursprung var det fattiga och föga spektakulära West Virginia, och han lät förstå att hans tal var den rustika appalachiska munarten. Den använde han alltid lägmålt och med stor underfundighet. Tog han sig någonsin ton var det på valthorn, hans favoritinstrument. ¹⁸

MEDVERKANDE

I HLS 92 medverkar följande författare:

Sara Cederberg, f. 1986, fil.mag i idé- och lärdomshistoria, doktorand i historia vid Helsingfors universitet. Arbetar på en avhandling om poesins och kultursynens utveckling i Sverige på 1960- och 70-talet.

Max Engman, f. 1945, professor em. i allmän historia vid Åbo Akademi. Har i ett flertal böcker och artiklar behandlat Finland som en del av det ryska imperiet, finländare i Ryssland under autonoma tiden och imperiernas sönderfall efter första världskriget.

Matias Kaihovirta, f. 1983, fil.dr, universitetslärare och postdoktoral forskare i nordisk historia vid Åbo Akademi. Forskar om den finlandssvenska socialdemokratins förhållande till det svenska i Finland under 1900-talet. Intresserad av förhållandet mellan socialism och nationalism, särskilt hur ”vanliga” finlandssvenska socialistiska partiaktiva agerat utifrån denna problemställning.

Henrik Knif, f. 1953, fil.dr, docent i kulturhistoria vid Åbo Akademi. Har favoriserat ämnen i anslutning till personhistoria, presshistoria, idéhistoria och möten mellan olika konstarter.

Tommi Kotonen, f. 1975, forskardoktor, arbetar som forskare i statsvetenskap vid Jyväskylä universitet. I sin aktuella forskning fokuserar han på ideologi och organisationer inom det högerextrema fältet i Finland.

Nicolas von Kraemer, f. 1988, fil.mag. i historia vid Helsingfors universitet. Till intresseområdena hör idéhistoria, modern historia, historiebruk, stadshistoria och samtidshistoria. Forskar i arkitektoniska visioner och oförverkligade projekt och planer i Helsingfors genom tiderna.

Hanna Lahdenperä, f. 1975, fil.mag, doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, med i projektet *Senmodern spatialitet i finlandssvensk prosa 1990–2010 (2014–2017)*. I sin avhandling parallellläser hon *Monika Fagerholms Diva* och Judith Butlers och Rosi Braidottis tänkande kring språk, kropp och skillnad.

Kristina Malmio, f. 1962, fil.dr, universitetslektor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet och ansvarig forskare inom projektet *Senmodern spatialitet i finlandssvensk prosa 1990–2010 (2014–2017)*. Senaste publikation är *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm* (2016), tillsammans med Mia Österlund.

*Anna Möller-Sibeli*us, f. 1971, fil.dr, litteraturforskare, kritiker och timplärare vid Åbo Akademi. Har disputerat på en avhandling om Solveig von Schoultz poesi 2007 och utgivit monografin *Roll, retorik och modernitet i Bertel Gripenbergs lyrik* (2015). Hon har publicerat flera artiklar om finlandssvensk 1960- och 1970-talspoesi.

Jyrki Nummi, f. 1953, fil.dr, professor i inhemska litteratur vid Helsingfors universitet. Har under de senaste åren publicerat artiklar om bland annat kanoniska problem i finska litteratur (Kivi, Linna, Aho) och varit huvudredaktör för två kritiska utgåvor av Aleksis Kivis dramatiska verk (*Kullervo* och *Nummisuutarit*).

Christoffer Sundman, f. 1957, dipl.ing., patentombud samt föreläsare och författare i immaterialrättsfrågor. Har publicerat uppsatser i historiska och personhistoriska ämnen i *Historisk Tidskrift för Finland* 2006:3 och *Åländsk Odling* 64 (2007). Uppsatser i *HLS* 81, 83 och 87.

Anna Tomi, f. 1988, fil.mag, doktorand i inhemska litteratur vid Helsingfors universitet. Hennes forskning behandlar ting i samtida inhemska poesi ur ett nymaterialistiskt och posthumanistiskt perspektiv. Tomi är även chefredaktör för poesitidningen *Tuli&Savu*.

Kjell Westö, f. 1961, författare. Har gett ut diktsamlingar och noveller samt ett flertal skönlitterära romaner om Helsingfors och dess historia: *Drakarna över Helsingfors* (1996), *Vädan av att vara Skrake* (2000), *Där vi en gång gått* (2006), *Gå inte ensam ut i natten* (2009), *Hägring 38* (2013) och *Den svavelgula himlen* (2017). Mottog Finlandiapriset 2006 och Nordiska rådets kulturpris 2014, och har även tilldelats ett flertal pris av SLS.

Johan Wrede, f. 1935, professor em. i svenska litteratur vid Helsingfors universitet. Har som litteraturhistoriker främst ägnat sig åt J.L. Runeberg. Han har utgivit kommentaren till *Fänrik Ståls sägner* (den fjortonde delen i Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg, 1987) och böckerna *Jag såg ett folk ... Runeberg, Fänrik Stål och nationen* (1988) och *Världen enligt Runeberg* (2005).

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885 till minne av Johan Ludvig Runeberg. SLS uppgift är att samla, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland, att främja inhemsk forskning rörande svenska språket och litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska medelst pris och stipendier.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning* vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. SLS satsar även aktivt på digital utgivning.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. I biblioteket finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar. Biblioteket hjälper forskare och allmänhet med informationssökning.
- SLS är en av de stora privata finansörerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras SLS verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.

- SLS delar årligen ut litterära pris till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan. Ansökningar lämnas in elektroniskt på SLS webbsida.

- SLS mål är att vara en aktiv och resursstark samarbetspart inom det humanistisk-samhällsvetenskapliga fältet och verka utifrån sin mission med fokus på kulturell mångfald och öppna digitala material och metoder.
- SLS har i dag cirka 90 anställda i Helsingfors och Vasa.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Antalet medlemmar är i dag cirka 1 100. Medlemsavgiften är 20 euro per år. Som medlem får man medlems-tidningen *Källan* med två nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier* samt rabatt på SLS böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Medlemsansökningar kan göras via SLS webbplats www.sls.fi.
- SLS firar sin årshögtid på Runebergsdagen den 5 februari. På programmet står blomsteruppvaltning vid Runebergsstatyn i Esplanadparken i Helsingfors på dagen och själva årshögtiden med program och prisutdelning i Helsingfors universitets solenitetssal på kvällen. Allmänheten kan fritt delta i programmet.
- SLS är medlem i Delegationen för stiftelser och fonder och följer delegationens direktiv om god stiftelsepraxis. SLS följer även god vetenskaplig praxis enligt Forskningsetiska delegationens anvisningar.
- SLS publicerar årligen sin årsredovisning i publikationen *Verksamheten*. Den kan beställas i tryckt format via SLS eller läsas i elektronisk form på webbplatsen sls.fi.

HISTORISKA OCH LITTERATURHISTORISKA STUDIER

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret av HLS utkom 1925.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen och om bidragen ska genomgå kollegial granskning samt begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Bidrag till årsboken kan skickas till redaktörerna eller till adressen info@sls.fi. Sista inlämningsdag för vetenskapliga artiklar för nästa årsbok är den 31 oktober och för essäer samt översikter den 30 november. För närmare anvisningar om abstrakt, längden på bidrag, noter etc., se SLS webbplats www.sls.fi

Årsboken skickas till samtliga medlemmar och kan även köpas i väl sorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.